

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

GOTLAND

BAND III

HEJDE SETTING

UTG. MED BIDRAG AV
WILHELMINA VON HALLWYLS
GOTLANDSFOND

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKADEMIEN

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

GOTLAND

BAND III

I distribution:

Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.

*UTGIVET MED BIDRAG AV WILHELMINA
VON HALLWYLS GOTLANDSFOND
OCH HUMANISTISKA FONDEN*

Centraltryckeriet
Esselte ab, Stockholm 1942
698188

GOTLAND

BAND III

HEJDE SETTING

UNDER REDAKTION

AV

JOHNNY ROOSVAL

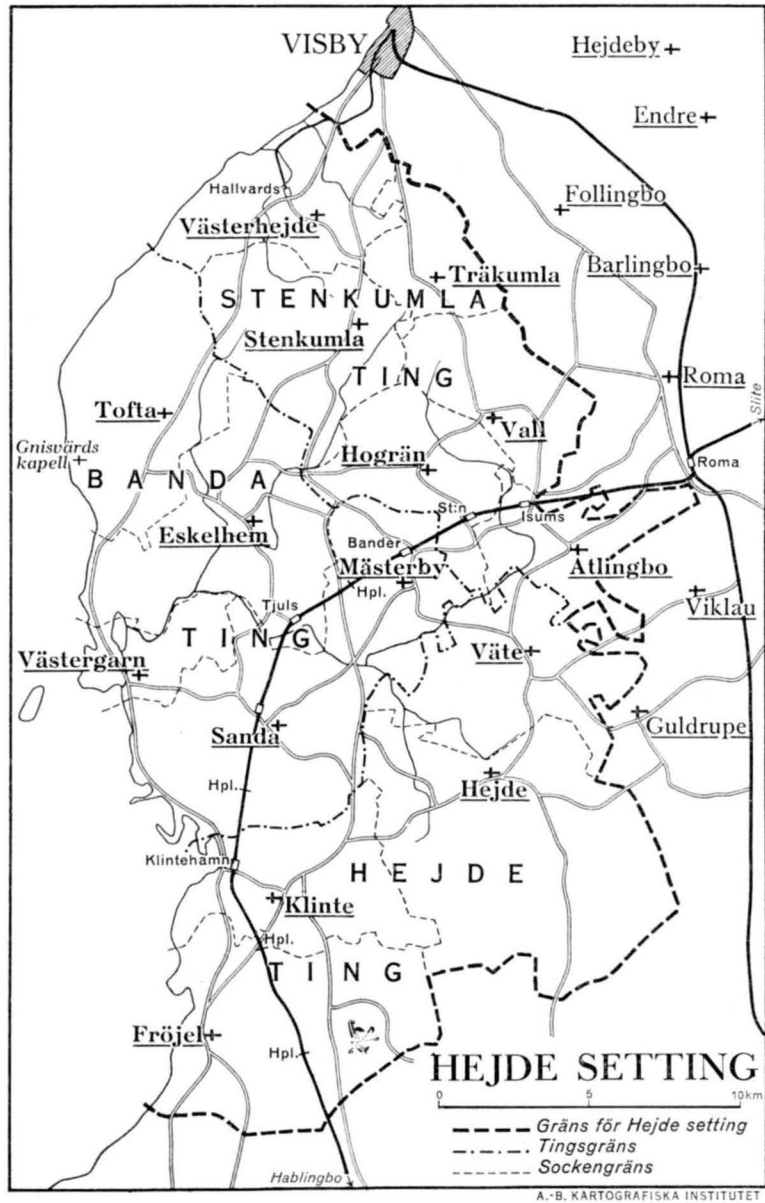

Fig. å föregående s. Medeltredingens prosteris sigill. Teckning efter stamp i G. F. Skala 3:4.

Fig. an voriger Seite. Siegel der Propstei des mittleren Drittels Gotlands. Zeichnung nach einer Stanze in G. F. Grösse 3:4.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Sid.
Tryckta källor med förkortningar	VI
Handskrivna källor och avb.-saml. med förkortningar	VI
Övriga förkortningar, använda i detta band.....	VII
Förord	XI
 Stenkumla ting	
Inledning av Nils Lithberg	3
Stenkumla kyrka av Johnny Roosval och Bengt Söderberg	5
Träkumla kyrka » » »	27
Västerhejde kyrka av Johnny Roosval och Bengt Söderberg	50
Vall kyrka av Johnny Roosval och Erik Bohrn	62
Hogrån kyrka » » » » » »	86
Atlingbo kyrka » » » » » »	106
 Banda ting	
Inledning av Nils Lithberg	127
Sanda kyrka av Johnny Roosval och Folke Sällström	129
Västergarns kyrka » » » » » »	160
Mästerby kyrka » » » » » »	176
Eskelhem kyrka » » » » Bengt Söderberg	195
Tofta kyrka » » » » » »	218
Gnisvärds strandkyrka av Gunnar Svahnström	241
 Hejde ting	
Inledning av Nils Lithberg	245
Hejde kyrka av Johnny Roosval och Marshall Lagerquist	247
Väte kyrka av Alfred Edle	272
Klinte kyrka av Johnny Roosval och Marshall Lagerquist	315
Frøjels kyrka av Johnny Roosval, Marshall Lagerquist och Alfred Edle	342
 Register av Gertrud Bergman	
Ortsregister	369
Personregister	374
Sakregister	378
Pl. I (utvikspl.) mot	140
Pl. II (färgpl.) mot	182

TRYCKTA KÄLLOR MED FÖRKORTNINGAR

- AMBROSIANI = S. Ambrosiani, Gotländska kyrkoinventarier. Sthlm 1912.
- ATS = Antikvarisk Tidskrift för Sverige utgiven av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Bd I = Sv. K. Gotland. Band I. Bro setting. Sthlm 1931.
- Bd II = Sv. K. Gotland. Band II. Rute setting. Sthlm 1935.
- BRUNIUS = C. G. Brunius, Gotlands konsthistoria. Tredje delen. Lund 1866.
- D. S. II = Diplomatarium Suecanum . . . edidit Joh. Gust. Liljegren. Vol. II. Holmiæ 1837.
- DU CANGE, Glossarium = Du Cange, Glossarium mediæ et infimæ latinitatis . . . Cum supplementis integris . . . D. P. Carpenterii . . . digessit G. A. L. Henschel. T. 3. Parisiis 1844.
- FORNVÄNNEN = Meddelanden från K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien under redaktion av Sigurd Curman.
- G. A. = Gotlands Allehanda.
- G. ARKIV I = Gotländskt Arkiv I. Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvännen. Visby 1929.
- G. F. HANDKATALOG = J. Roosval, Medeltida konst i Gotlands fornsal. Gotlands fornsals handkataloger I. Ny, bearbetad upplaga. Sthlm 1928.
- LEMKE = O. W. Lemke, Visby stifts herdaminne. Örebro 1868.
- LILJEGREN = Joh. G. Liljegren. Run-urkunder. Sthlm 1833.
- LM = G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid. I, II. Sthlm 1892—95.
- LUNDMARK, Bilefeld, Strelow etc. = E. Lundmark, Bilefeld, Strelow och de gotländska kyrkornas kronologi, i Fornvännen 1925.
- ROOSVAL, Kirchen = J. Roosval, Die Kirchen Gotlands. Sthlm 1911.
- ROOSVAL, Medeltida skulptur = J. Roosval, Medeltida skulptur i Gotlands fornsal. Sthlm 1925.
- ROOSVAL, Revision I—IV = J. Roosval, Revision av gotländska dateringar. Fornvännen I (1925) II, III (1926) och IV (1934).
- ROOSVAL, Steinmeister = J. Roosval, Die Steinmeister Gotlands. Sthlm 1918.
- SJÖBORG, Samlingar = N. H. Sjöborg, Samlingar för Nordens fornäskare. . . T. 1—3. Sthlm 1822—30.
- STRELOW = Cronica Guthilandorum. Den guthilandske Cronica, . . . aff Hans Nielssøn Strelow. Kiöbinghaffn 1633.
- Sv. K. = Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium med stöd av K. Vitt. Hist. o. Ant. Akad. utgivet av Sigurd Curman och Johnny Roosval.
- SÄVE = Carl Säve, Gutniska urkunder: Guta lag, Guta saga och Gotlands runinskrifter språkligt behandlade. Sthlm 1859.
- SÖDERBERG, Passionsmålningarna = B. Söderberg, De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Studier i birgittinskt muralmåleri. Lund 1942.
- AF UGGLAS, Träskulptur = C. R. af Ugglas, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott. Sthlm 1915.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML. MED FÖRKORTNINGAR

- HILFELINGS JOURNAL = Journal hållen under resor till Gotland (1799, 1800) på välborne . . . P. Thams bekostnad av C. G. G. Hilfeling. Text och atlas. Manus. (F. m. 57) i K. B.
- HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML. = En samling av 226 gipsavgjutningar donerade år 1939 av direktör Gunnar Håkansson, Sandared, till St. H. M. Inv. nr 22387.

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B. = Bredd.

Diam. = Diameter.

Dj. = Djup.

H. = Höjd.

L. = Längd.

VÄDERSTRECKEN FÖRKORTAS

n. = norr (norra, nord, nordlig).

n.o. = nordost (nordöstra etc.).

n.v. = nordväst (nordvästra etc.).

s. = söder (södra etc.).

s.o. = sydost (sydöstra etc.).

s.v. = sydväst (sydvästra etc.).

v. = väster (västra etc.).

ö. = öster (östra etc.).

EXEMPEL PÅ MÅTTBETECKNING I »GRAVKONST»

196 × 117 = Längden gånger bredden.

190 × 112; 107 = Längden gånger övre bredden; nedre bredden (vid trapezoidalsten).

121 × (48) = Stenen hel men delvis dold. Måttet inom parentes = bredden på den fria delen av stenen.

125 × [97] = Nuvarande (och urspr.) längden gånger nuvarande bredden (som är en stympning av den urspr.), stenen sönderlagen.

/ (snedstreck i texten) = Ny rad på stenen.

STENKUMLA TING

INLEDNING TILL STENKUMLA TING

AV

NILS LITHBERG.

Namnets skrivning är 1412 Stenkommel, 1485 Stenkomle och 1594 Stenkomelting. Tinget består av Stenkumla, Västerhejde, Träkumla, Vall, Hogrän och Atlingbo socknar. I äldre tider voro tingets gränser helt andra än nu. Av de nuvarande socknarna hörde endast Stenkumla, Västerhejde, Träkumla och Vall ursprungligen hit. Atlingbo socken och samtliga gårdar i Hogräns socken utom Vallbys hörde till Banda ting, men i gengäld räknades Tofta sockens gårdar hit och Eskelhem sockens gårdar utom Tjuls, Rosenbys, Valda, Botleks och Hakuse vilka tillhörde Banda ting; de bägge sistnämnda höra numera till Banda ting.

I administrativt avseende var tinget under 1500-talet delat i Stenkumla, Tofta, Eskelhems och Valla fjärdingar. Stenkumla fjärding omfattade samtliga gårdar i Västerhejde socken samt Stenkumla sockens gårdar utom St. o. L. Homa, Källgårds och Martille, vilka räknades till Tofta fjärding. Tofta fjärding omfattade de nyssnämnda gårdarna i Stenkumla socken och samtliga gårdar i Tofta socken. Eskelhems fjärding omfattade de gårdar i Eskelhems socken, som lågo inom Stenkumla ting, Vall fjärding omfattade gårdarna i Träkumla och Vall socknar samt Vallbys i Hogrän, vilken gård emellertid synes ha räknats till Vall socken.

Inom tinget lågo under medeltiden sex kyrkor: Eskelhem, Tofta, Västerhejde, Stenkumla, Träkumla och Vall. Då biskopen vart tredje år visiterade ön, besökte han ena gången Västerhejde och Vall kyrkor, andra gången Träkumla, Stenkumla, Tofta och Eskelhem. De år då biskopen under sin visitationsresa icke besökte kyrkan, hade denna att till honom erlägga viss avgift i penningar. Dessa avgifter voro för Eskelhem 4 mk., Tofta $1\frac{1}{2}$ mk., Västerhejde $1\frac{1}{2}$ mk., Stenkumla $2\frac{1}{2}$ mk., Träkumla 1 mk. och Vall 3 mk. 1594 erlade kyrkorna i tinget kronotionden till följande belopp i tunnor korn: Eskelhem 2 tr., Tofta $1\frac{1}{2}$ ta., Västerhejde 1 ta., Stenkumla $1\frac{1}{2}$ ta., Träkumla 1 ta., Vall $1\frac{1}{2}$ ta. Tidigare ha vi endast för fyra kyrkor uppgift om tiondebelopp. Detta är från följande kyrkor, som år 1523 i biskopstionde erlade: Eskelhem 6 sk. korn, Stenkumla 3 sk. råg, Västerhejde 13 sk. korn och Vall 8 sk. råg.

Medeltida präster äro kända från Eskelhem, Stenkumla, Tofta, Vall och Västerhejde kyrkor.

I vilken ordning pastoratsbildningen skett är icke känt. Västerhejde och Träkumla lades som annexförsamlingar under Stenkumla. Till Vall slogs Hogrån från Banda ting. Efter 1578 slogs även Atlingbo från Banda ting till Vall såsom annex, men år 1588 klagades över kyrkoherden i Vall att han försummade gudstjänsten i Atlingbo, vilket fick till följd att Atlingbo skildes från Vall och erhöll egen kyrkoherde. Under någon tid vid slutet av 1500-talet, före eller efter det att Atlingbo tillhörde Vall, tillhörde Björke under någon tid sistnämnda församling som annex. Tofta lades som annex under Eskelhem. Definitivt skedde detta emellertid icke förrän 1606 i det pastor i Eskelhem 1595 till sin måg lämnade Tofta på livstid med förbehåll att denne efter hans död även skulle erhålla Eskelhem.

Tingets namn återfinnes i sockennamnet Stenkumla, där tinget sannolikt hade sin samlingsplats. Tinget saknar mera utpräglade naturliga gränser; åt n. och ö. begränsas det av skogsområdena mot Visby och Follingbo—Akeböck.

Sammanlagda lösensumman utgör $13\frac{1}{2}$ mk. Ville man av de olika lösenbeloppen draga slutsatser rörande församlingarnas inbördes ålder, skulle resultatet bli, att Eskelhem, Vall och Stenkumla framträda som huvudkyrkor. Möjligen ha Träkumla och Vall uppstått efter en delning av en tidigare 4-markskyrka i Vall, samt Stenkumla med endera Västerhejde eller Tofta genom delning av en tidigare 4-markskyrka i Stenkumla. Sedan därefter ännu endera Västerhejde eller Tofta kommit till, har den nya kyrkan åsatts ett lösenbelopp, utan att någon av de förutvarande kyrkornas taxering ändrats. Med kännedom om huru tingsgränser kunna sprängas av de kristna församlingarna vore det ock tänkbart, att Västergarn i Banda ting utgjort en församling tillsammans med Tofta ting, och då den förre, nu tämligen obetydliga socken, är uppskattad till $2\frac{1}{2}$ mk., kan här ha funnits en 4-markskyrka, som delats i de två nu nämnda kyrkorna på resp. $2\frac{1}{2}$ och $1\frac{1}{2}$ mk.

Inom tinget befinner sig slutligen även ett kapell, näml. vid Gnisvärds fiskläge i Tofta. Uppgifter om kapellets tillkomsttid saknas. Slutligen bör även erinras om Gutasagans berättelse, att den första kyrkan på Gotland skulle ha uppförts i Vall socken av Botair från Akeböck. En husgrund — möjligen en s. k. kämpgrav från järnåldern — belägen i en äng kallad Ekängen strax väster om Kulstade gård har av traditionen utpekats såsom lämning efter Botairs kyrka och bär än i dag av bygdens folk namnet »Gamle Körken».

Fig. 1. Exteriör från s.v. Foto A. Roland 1910.
Aussenansicht von S.W.

STENKUMLA KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH BENGT SÖDERBERG.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW, med årtalet 1199.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1240. — A. T. A.: Två akvareller av GUSTAVA MEUKOW 1892 efter textilier. — B. St.: Ritn. till orgel ³⁰/₇ 1858; ritn. till restaurering med uppvärmning 1909; fönsteruppmätningar av A. T. Gellerstedt 1867. — HILFELINGS JOURNAL 1799: inskr. å Kusenmoses epitafium. — P. A. SÄVES BERÄTT. (1864): exteriör, glasmålningar, altarskåp samt bl. a. märklig uppgift om i socknen funna skulpterade kapitäl m. m.¹

¹ SÄVE meddelar följande: »Monumentala stenar: Pelare-capitël 1: 13½ tum i 4:kant och 18 tum tjockt; Pelare-skaft 3: 9 högt samt 1 aln å 21 tum tjockt; Capitël 15 tum högt och 1: 1 bredast, samt en Bas, rund, 1: 6 i tvärmått och 8 tum tjock — 1857 funna vid Forsa och sedan på mitt förslag uppsatta i

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1687; VIS.PROT. fr. 1736; ST.PROT. fr. 1785; INV.FÖRT. 1744, 1758, 1785.

KYRKOGRÄRDEN Kyrkogårdsmuren är till största delen lagd utan bruk och har nu tre enkla grindhål (fig. 3). Vissa i murbruk lagda partier i v. och ö. visa var de forna, kanske medeltida portarna stått. I RÄK. omtalas »kyrkoluckan» ännu 1798—99 och 1828. Åren 1736 och 1775 göres anmärkning på murens skröpliga tillstånd (VIS.PROT.). Varje hemman hade då sin bestämda part därav att underhålla. — År 1859 beslöts trädplantering.¹

KYRKOBYGGNADENS HUVUDELLAR Kyrkobyggnaden utgör en väl avvägd enhet (fig. 1, 2). Tidsskillnad märkes dock mellan galleritornet i övergångsstil trol. fr. omkr. 1230 med spetsgavlarna tillbyggda 1240, långhuset i mogen unggotik fr. omkr. 1275 och koret i tidig unggotik fr. 1240, samtidigt med den nämnda tornhöjningen; till koret hör sakristian. Sydsidan är, som vanligt, huvudfasad, men anblicken av kyrkans mäktiga fönsterlösa murar norrifrån, där förgrunden är orörd, sparsamt tallbevuxen klippterräng, är i sin stränghet storartad. Vissa rester av en kärnkyrka äro bevarade.

TORN Tornets sockel är en enkel skråkant. Dess hörnedjor sakna putsränder. I galleriernas arkader och i v. rundfönstrets omfattning finnes tegel (28×7,5×14), nu tyvärr överputsat. N. galleriet är det bäst bevarade, med en fyrkantig mittpelare och två par kopplade kolonnetter med kapitäl av formtegel. Det i s. är vårdslöst reparerat med rester av ö. korfönstrets gamla spröjsar och med vanligt tegel. Rundfönstrets masverk i v. fasaden (fig. 11) är hugget ur en håll och synes utgöra en förenklad efterbildning av det i S. Nicolai i Visby fr. omkr. 1227.² En av de rundbågiga ljudgluggarna täckes nu av långhusets vattentak. Från loftet sedd, visar sig här tornfasaden i sitt urspr. skick, skyddad som den har varit under långhustaket sedan omkr. 700 år tillbaka. Den vita putsen sitter till stor del kvar, kamformigt avgränsad mot de huggna

sällskapet D. B. W:s Botaniska trädgård vid S:t Olof i Visby.» Dessa verkstücken torde ha legat å den plats nära gården Forsa, varest ännu ett medeltida stenbrott kan iakttagas. De båda kapitälerna, som länge stodo i Botaniska trädgården, som has och krön för en kolonn, finnas nu i G. F. Det är icke troligt att de avsetts för Stenkumla kyrka.

¹ På n. sidan betecknar en liten upphöjning platsen för Tektors grav, en brottsling som 18 maj 1876 halshöggs å Stenkumla avrättningsplats.

² Vi anse detta rundfönster i S. Nicolai tillkommet, innan kyrkan överläts åt dominikanerna. Urspr. avsett för tornets v.-fasad, blev det av munkarna återanvänt i deras efter ombyggnaden tornlösa kyrkas s.-fasad. S. Nicolai rundfönster måste i sin urspr. funktion ha funnits till före 1227 (eftersom den omkr. 1227 till Visby inkomna dominikanerorden synes ha övertagit en åtminstone till stor del färdig Nicolaikyrka) och existerat som v.-fönster till dess att orden förlängd v.-partiet efter 1200-talets mitt, då det flyttades till s. sidan. Ang. »1227» som datum för dominikanernas ankomst, se LINDSTRÖM II, s. 262. Ang. ombyggnadens datum ha meningarna växlat inom gränserna »1240-tal» och »1270-tal». Omkr. 1260 eller 70 är troligare. Se ROOSVAL, Kirchen s. 130, och Ciceronen, s. 60, samt ERIK LUNDBERG, Svenska Fornminnesplatser n:r 22, och i Visbybilder. Stockholm 1939, s. 117.

Fig. 2. Exteriör från s.ö.
Aussenansicht von S.O.

STENKUMLA TING

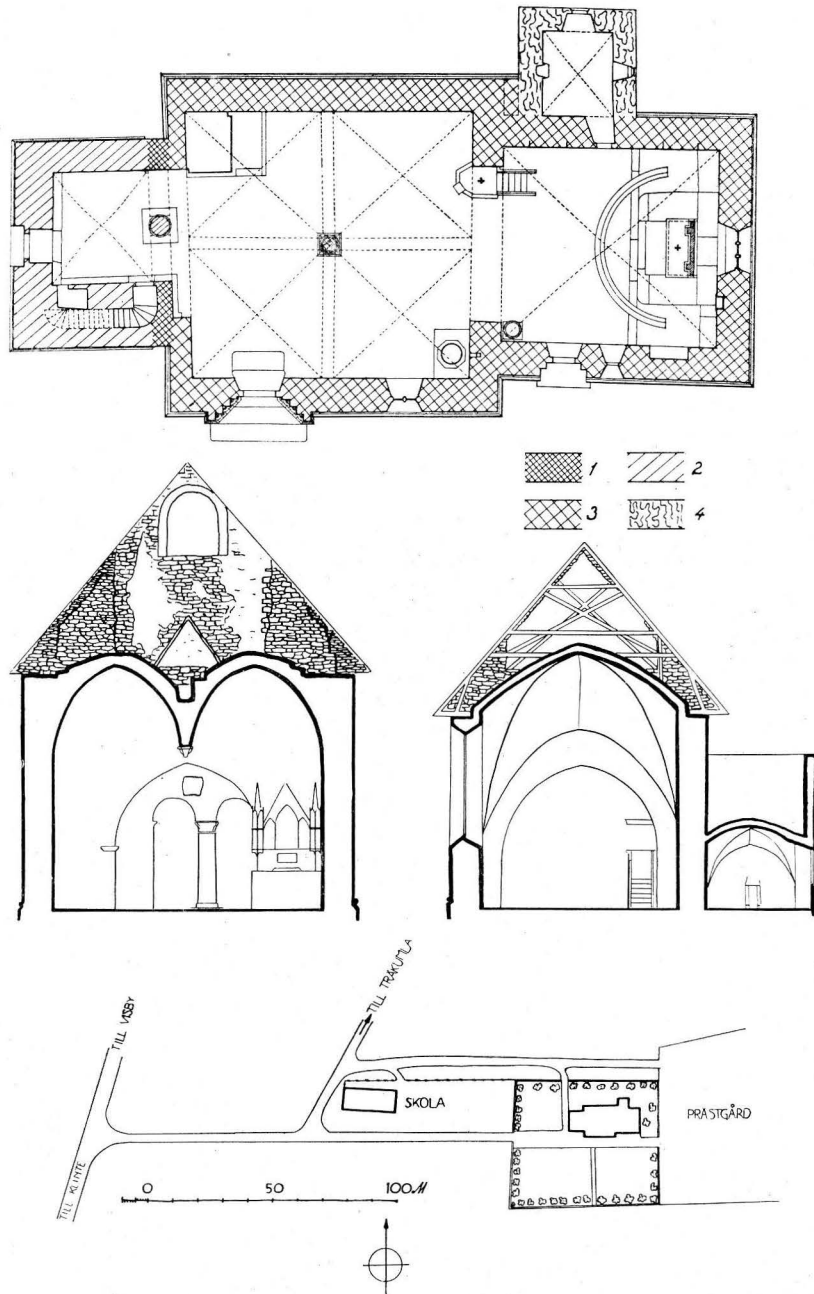

Fig. 3. Plan samt tvärsnitt genom långhuset och koret mot v. Skala 1:300.
Situationsplan. Skala 1:3000.

Grundriss nebst Querschnitten des Langhauses und des Chores gegen W. Lageplan.

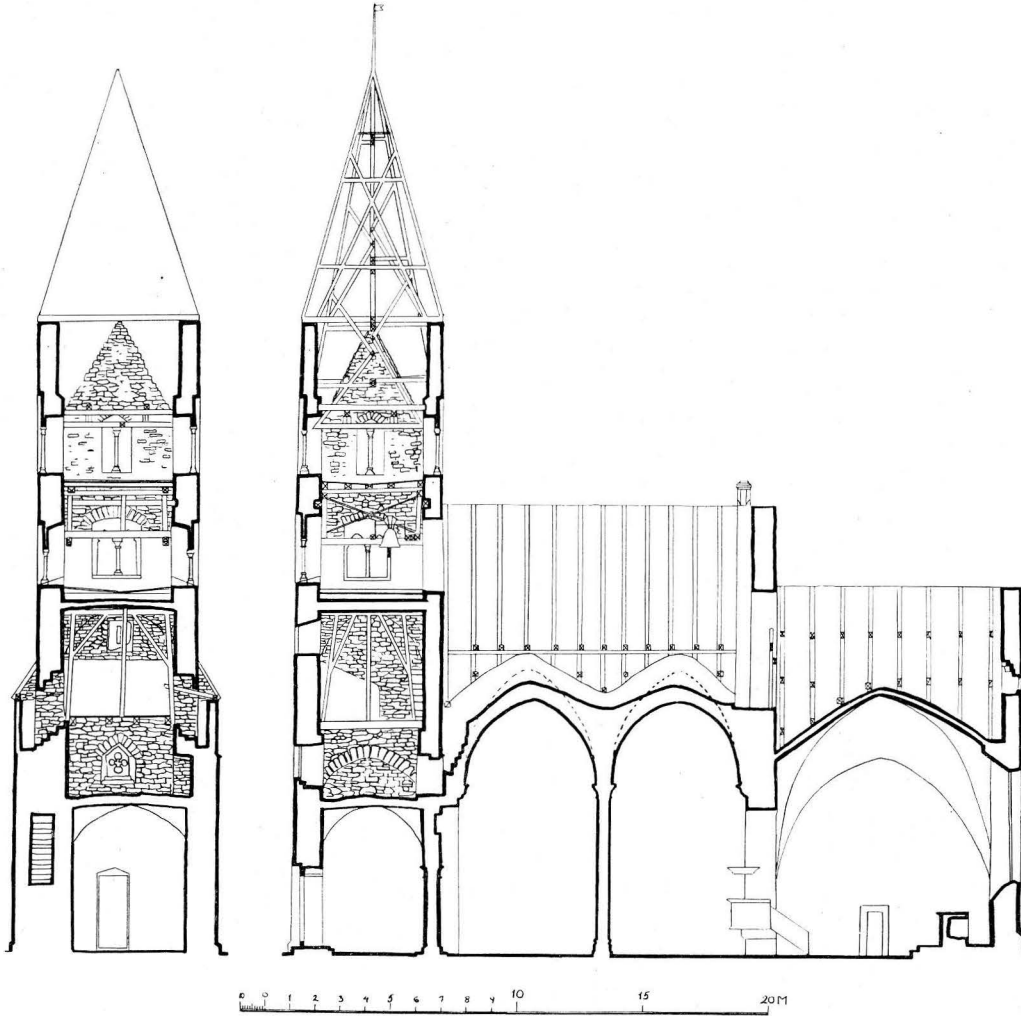

Fig. 4. Tvärsnitt av tornet mot v. Längdsnitt av kyrkan mot n. Skala 1:300.
Querschnitt des Turmes gegen W. Längenschnitt der Kirche gegen N.

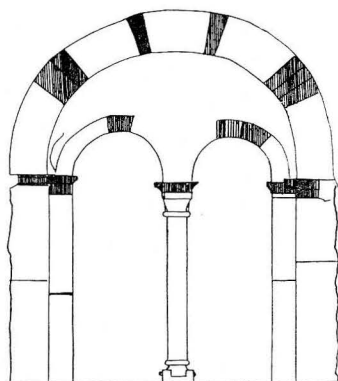

Fig. 5. Rekonstruktion av nedre ö. torngluggen. Skala 1:60.
Rekonstruktion des unteren ö. Schall-Loches.

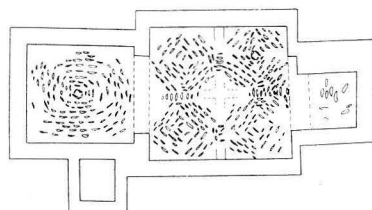

Fig. 6. Valvplan. Skala 1:600.
Gewölbeschema.

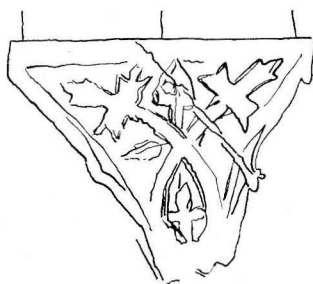

Fig. 7. Ristning i putsen på n. tornväggen. Skala 1:20.
Eingeritzte Zeichnung im Verputz auf der n. Turmmauer.

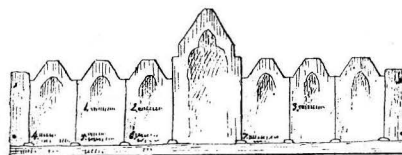

Fig. 8. Altaruppsats av ek, figurerna borta. Teckning av P. A. Säve 1864.
1300-t.
Eichener Altaraufsatz, die Figuren verloren.
Nach einer Zeichnung. 14. Jahrh.

hörnkedjorna. Ljudgluggen visar här vackert teglets dekorativa uppgift, i målerisk omväxling med huggsten (fig. 5). — De spetsiga tornröstena med sina spetsbågiga gluggar utan tegel i bågarna utgöra ett senare skede i bygget. V. portalen (fig. 11) är, såsom dess oregelbundna båglinjer visa, en återanvänd äldre portal, säkerligen kärnkyrkans huvudingång. I denna egenskap ägde portalen en järnbeslagen dörr, som i tornet först använts till trappdörr och sedan degraderats till golv i tornets 2:a våning (fig. 9). — Konstruktionen av spiran förefaller i huvudsak urspr. Delvis dock, vid behov förnyad i anslutning till de gamla formerna. Se RÅK. eller VIS.PROT. 1702 (»tornets uppbyggande med hörnspärr och smörjande»), 1738, 1739, 1836 (på flöjeln står 1837), 1847, 1926.

Ringkammaren och 1:a våningen täckas av kryssvalv med vågräta hjässlinjer (fig. 4). Ringkammaren öppnar sig emot långhuset med två rundbågar, burna av en kraftig kolonn (fig. 19), vars ö. hälft är målad med vinrankor i svart, trol. fr. 1700-t. Den skarpa gränsen mellan målad och omålad yta visar att tornbågen varit spärrad med en skiljevägg. Ringkammaren tjänstgjorde då som materialbod (jfr VIS. PROT. 1847). I putsen i ringkammaren finnas medeltida ristningar i form av skepp, groteska djur och människor, spetsbågar samt ett bladornament (fig. 7) liknande dem i kyrkans glasmålningar. I s. finns en stor förvaringsnisch samt murtrappans ingång. I trappans vägg märkas runda hål, omkr. $\frac{1}{2}$ m. djupa, fodrade med urgröpta stockar. Deras syfte är svårt att bestämma.¹ — Gallerierna äro nu delvis igenfyllda, och deras golv utgöras av solbänkar av sten. 1:a våningens tak bildas av urspr. bjälklag. Våningen upplyses av rosettfönstret och av utgångsöppningen till s. galleriet. Här är också en urspr. rektangulär genomgång till loftet. Med trästege når man från 1:a till 2:a våningen, som täckes av ett romerskt kryssvalv, likt det nedersta. Det är nu stöttat av en sekundär trä-

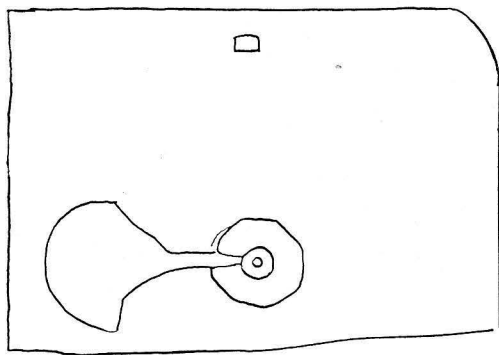

Fig. 10. Fotplatta till den medeltida dopfunten.
Skala 1:20.

Podium des mittelalterlichen Taufsteins.

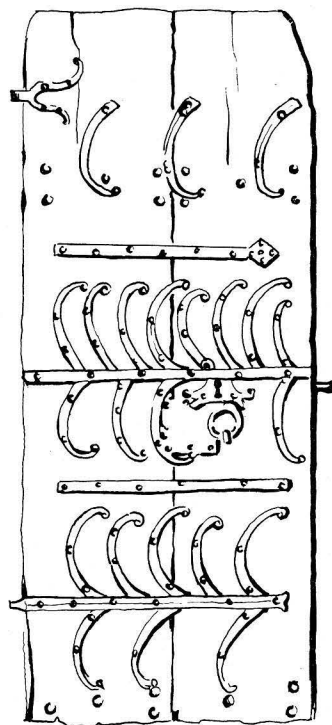

Fig. 9. Urspr. dörr till tornportalen. Skala 1:20.

Ursprüngliche Tür des Turmportals.

ställning (fig. 4). Härifrån är en nedgång till n. galleriet.

Här, i 2:a våningen, finnas rester av en sekundär inbyggnad, antagligen för sädesmagasin. Till 3:e våningen leder ett slags trappa, som består av stenar som skjuta ut från muren.

Vad tornets datering angår, så leder oss den ålderdomliga valvformen till en tid före eller omkr. 1235.² V.-fasaden med rundfönstret visar som sagt på förebild fr.

¹ På likartat sätt äro lerkrukor insatta i korvalven i Fardhem och i Akebäck (se Bd I, s. 538, fig. 623 c, 624) och i n. muren i S. Karin i Visby. Dylåka krukor, i Tyskland kallade »Schallgefässe» (= Ijudkrukor), ha ansetts tillkomna för att öka resonansen.

² ROOSVAL, Revision IV, s. 132 f.

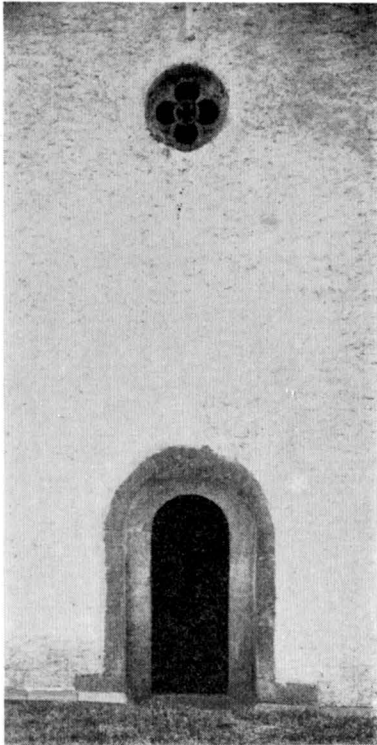

Fig. 11. Tornportalen och rundfönstret.
Das Turmportal und das Vierpassfenster.

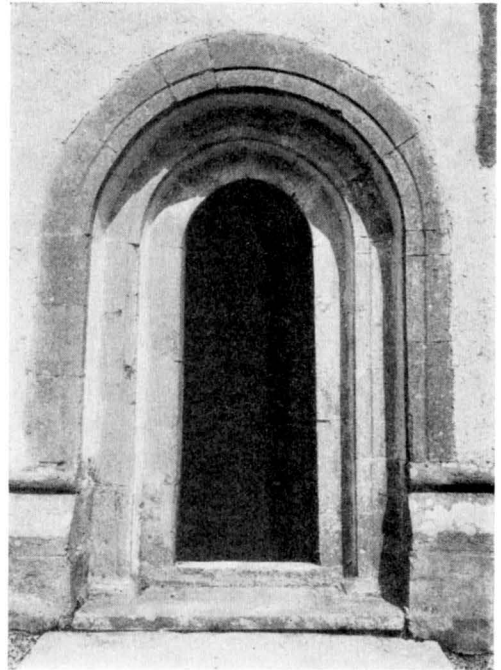

Fig. 12. Korportalen.
Das Chorportal.

omkr. 1227. Tornets allra högsta parti, de spetsiga röstena, vars gluggar äro spetsbågiga, är som sagt senare. Det måste dock vara byggt före långhuset, vars urspr. höga tak (som vi skola se, omkr. 1275) byggdes upp framför en del av översta ö. tornluggen. Vi förmoda alltså, att tornets äldre del byggdes omkr. 1230 samt att dess fulländning med spetsiga rösten skedde 1240, d. v. s. Taxuslistans årtal.

LÅNGHUS
OCH KOR

På långhus och kor utgöres sockeln av rundstav på skråkant. I långhusets v. gavel, som ligger stumt mot tornet, är en tryckt spetsbågig öppning utsparad, vilken delvis skär över n. tornarkaden. Denna oregelmässighet beror på att tornarkadens mittlinje ligger mera norrut än kyrkans f. ö., vilket förklaras genom den större tjockleken i tornets sydmur, nödvändigjord genom den där löpande torntrappan (fig. 3).

I långhusets hörnkedjor förekomma putsränder endast ställvis. Det är samma obeslutsamhet som i Träkumla långhus, särskilt dess n. sida. De båda s. fönstren äro urspr. men altarfönstrets masverk (fig. 18), som är nästan identiskt lika Klintes (fig. 385 och 388), är en sekundär företeelse.

Korportalen (fig. 12) är rundbågig, långhusets spetsbågig. Är koret då äldre? Ja, säkert fönster-
 nas form bestyrka detta (fig. 25 $\frac{1}{2}$). Korets är lansettlikt, tidigt ungotiskt, långhusets brett och delat, mera moget gotiskt. Altarfönstret måste då vara en sekundär upp-
 brytning, samtidig med långhusfönstret. Långhusportalens (fig. 13—16) tympanon har, samma huvudformer som det i Träkumla huvudportal (fig. 38). Dess teckning ligger, inom tympanonkonturernas ut-
 vecklingskedja på Gotland, mellan Hejnums kor av omkr. 1250 (se Bd II s. 167) och Ardre eller Lokrume långhusportal av 1277 (se Bd I s. 340 fig. 389). För Ardre finnes i Taxuslistan året 1266.¹ Kapitälbandens utsmyckning visar bl. a. palmetter i en om persisk ornamentik erinrande form; på ö. pilasterkapitålet ses en frodig, mera naturliknande planta, förmodligen inspirerad av motsvarande parti å brudportalen i Visby domkyrka. Ö. ka-

Fig. 13. Långhusportalen.
 Das Langhausportal.

¹ Se ock ROOSVAL, Revision IV, s. 138 och CICERONEN, s. 78.

Fig. 14. Långhusportalens v. kapitälband.
W. Kapitellreihe des Langhausportals.

Fig. 15. Långhusportalens västligaste kapitäl.
Das westlichste Kapitell des Langhausportals.

Fig. 16. Långhusportalens östligaste kapitäl.
Das östlichste Kapitell des Langhausportals.

pitälbandets blad och blommor återfinnas i mindre skala å v. basbandet i Klinte kyrkas korportal.

Alla ingångars dörrar äro nya. Taken äro tegelbelagda. Dyligt omtalas redan 1729 och 30. Kanske var det också då som taken sänktes, den urspr. vinkeln måste ha varit betydligt spetsigare. — Å en av långhusets takfotsbräder är inskuret 1706. I takstolarna ingår mycket medeltida virke. — Golvet är av trä, dock är altarförhöjningen

Fig. 17. Mittkolonnens kapitäl.
Das Kapitell der Mittelsäule.

stenbelagd och några gravstenar finnas i koret. Golvnivån är högre än den urspr., med undantag för korets ö. del, som bibehållit den gamla nivån. I RÄK. omtalas trägolvet inläggande första gången 1761.

Koret är täckt av ett tältvalv, långhuset av fyra liknande. Mittkolonnens kapitäl siras av diamantband, som utväxa i palmetter, en form, som återfinnes i kapitälerna till sittnischen i Barlingbo kor (Bd I, fig. 556). Konsolernas ornamentik upprepar långhusportalens.

En i muren ovan tornarkaden synlig fyrkantig urtagning härrör från tornbygget och är avsedd som läge för konsolen till en längdbåge i ett planerat, men aldrig utfört fyr-valvsystem i kärnkyrkans långhus.

För tidssättningen ger oss korets tidiga stil rätt att citera TAXUSLISTANS »1240». För långhuset ha vi genom studium av huvudportalen kommit till omkr. 1275. Åtminstone bör detta betraktas som ett approximativt avslutningsdatum. Detta dels på grund av mittkolonnens höggotiska proportioner, — kyrkan måste dock f. ö. både i mått och ornament betecknas som unggotisk — dels på grund av den hänsynslöshet, varmed den nye byggmästaren behandlat tornets arkitektur både den av omkr. 1230 och den av 1240. Han negligerar den i tornbygget tydligt angivna ansatsen för valvlängdbåge i långhuset, och han låter sitt höga vattentak skymma två av tornets klockhål. En dylik avvikning från en en gång accepterad ritning låter sig lättast förklaras, om ett släktled förflutit sedan föregående byggnadskampanj.

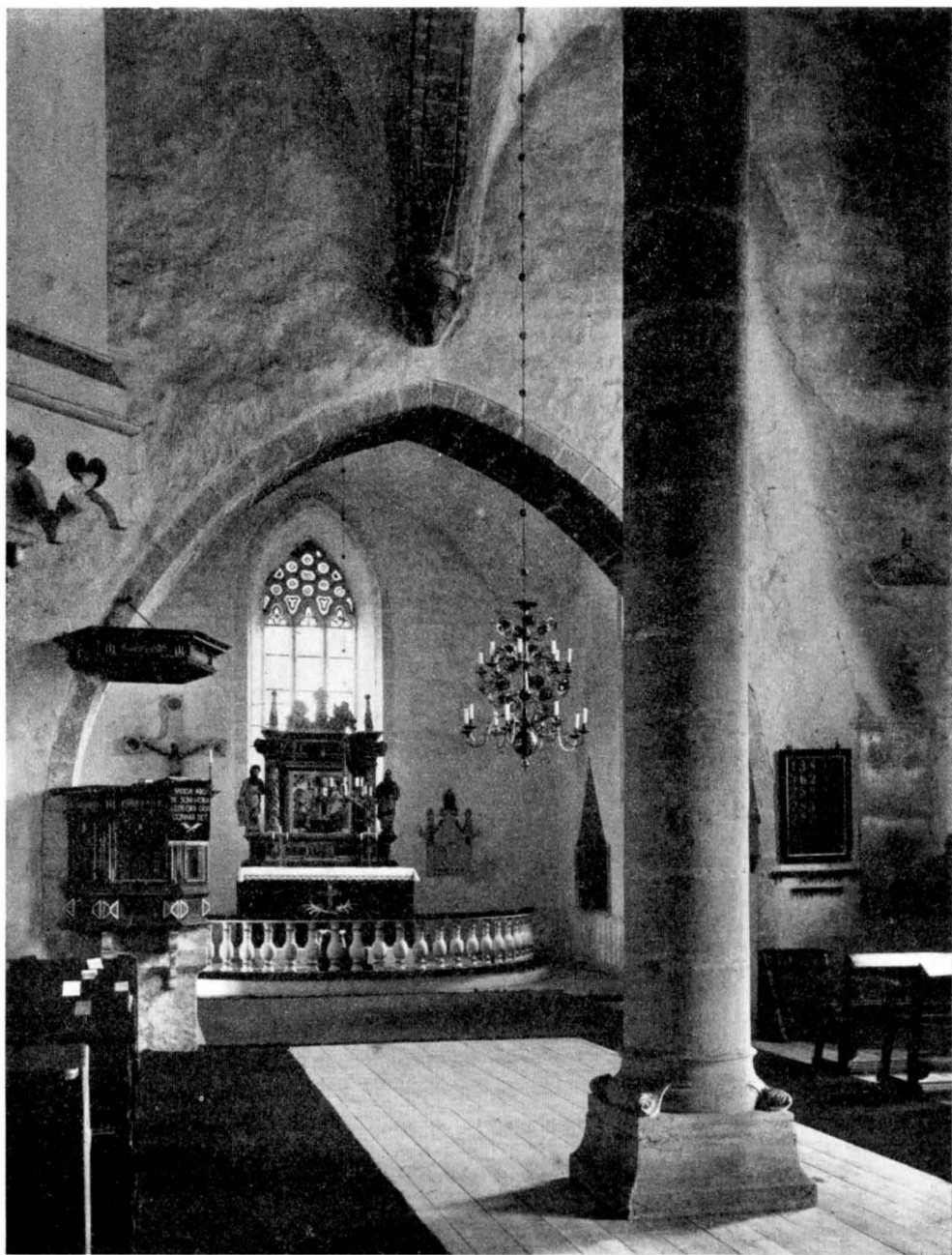

Fig. 18. Interiör mot ö., 1938.
Das Innere gegen O., 1938.

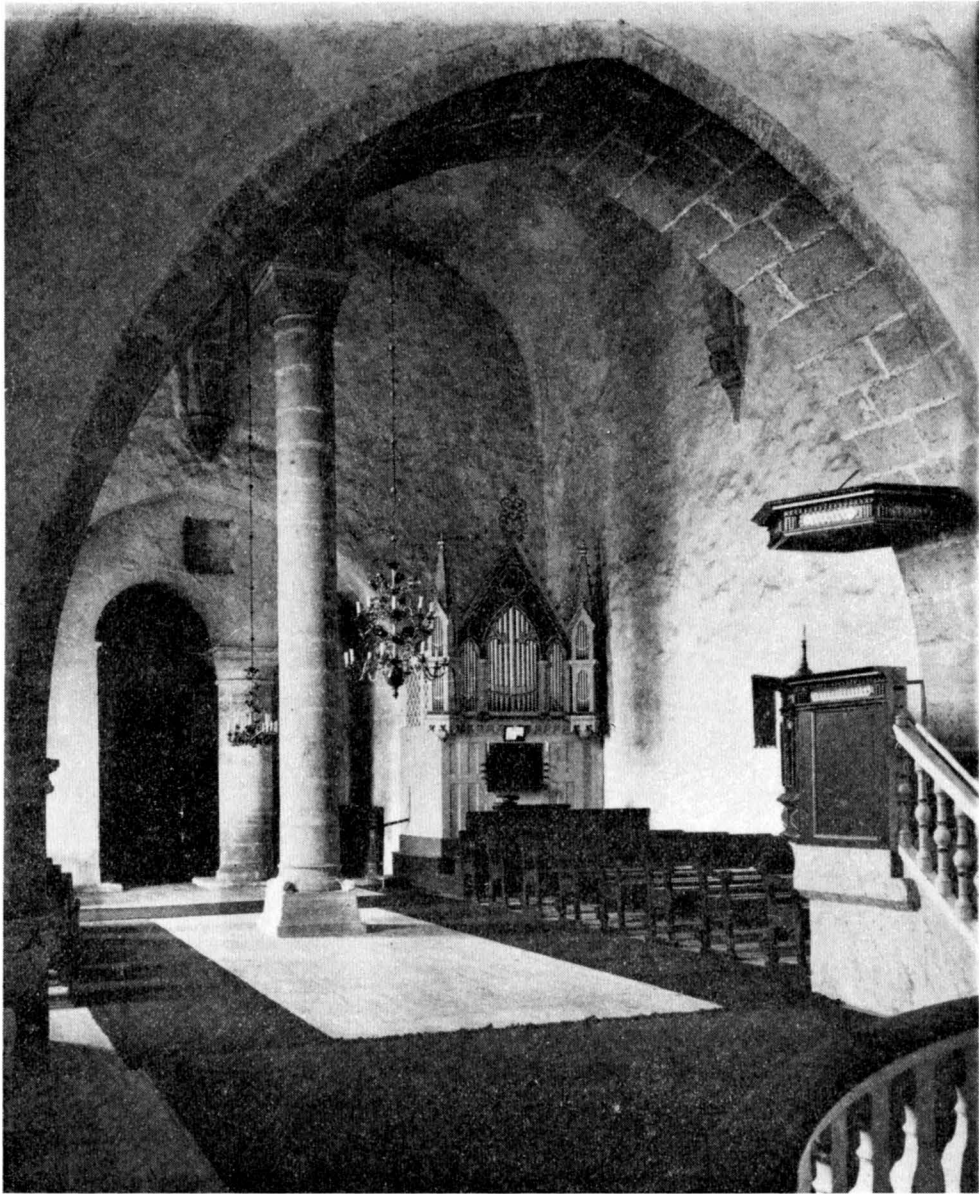

Fig. 19. Interiör mot v., 1938.
Das Innere gegen W., 1938.

SAKRISTIAN

SPÅR AV 1100-
TALSKYRKA

Fig. 20. Glasmålningar i ö. korfönstrets mel-lersta och s. trifolierutor. Efter akvareller av G. Meukow 1918.

Glasmalereien im ö. Chorfenster in den Spitzen der mittleren und der s. Bahn. Nach Aquarellen.

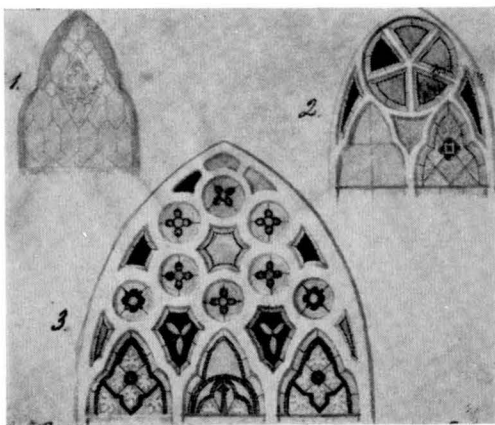

Fig. 21. Glasmålningar. 1. S. korfönstret. 2. S. långhusfönstret. 3. Ö. korfönstret.

Akvareller av P. A. Säve 1864.

Glasmalereien. 1. Das s. Chorfenster. 2. Das s. Langhausfenster. 3. Das ö. Chorfenster. Nach Aquarellen.

EN ÄNNU
ÄLDRE STEN-
KYRKA ?

KLÖVSADEL-
KYRKAN
1240- OMKR.
1275

10 år förrän den på idéer och initiativ så rika ungotiska tiden satte ett nytt företag i gång. Det gamla koret ersattes med ett stort, högt, nytt gotiskt kor, och tornet höjdes med gotiska gavlar och klockhål. Mellan dessa högtsträvande partier stod det låga kärnlånghuset kvar. En klövsadelsilhuett var härmed skapad. Med avsikt och med syfte att bibehållas! Eljest skulle icke omedelbart anordningar gjorts för kärnlånghusets välvande (jfr s. 15). Klövsadelskyrkan stod omkr. 30 till 35 år. Men då svallade företagsamheten ånyo i Stenkumla, det urgamla långhuset störtades, ett nytt skyhögt restes med praktportal och praktfönster. Kyrkan återvann därmed den typiska gotländska silhuetten, avtrappad fr. ö. till v. Ang. arkitekten se s. 229.

Glasmålningar finnas fragmentariskt bevarade i korfönstren och i långhusets s. fönster fr. omkr. 1275—1300 (fig. 20, 21); samtida med kyrkobygget omkr. 1275. Jfr

GLASMÅLNING
OCH MURAL-
MÅLNING

I sakristian, som täckes av kryssvalv, är ö. fönstret smalt rundbågigt och stammar trol. fr. kärnkirkans kor så ock sakristidörrens enkla omfattning med dess vågräta stelligare (fig. 4). Dörren kan spärras inifrån genom bom i ränna. Liten öppen spisel finnes.

På tornets ö. mur kan man från långhusloftet se avtryck av en taknock och vattentakslinjer från ett äldre litet långhus (fig. 3), vars breddmått säkerligen varit lika med tornets. Ett romanskt triumfkrucifix ger en föreställning om proportionerna i den gamla triumfbågen. Vår datering av krucifixet (se s. 21) gör STRELOWs årtal 1199 trovärdigt som datum för »kärnkirkans» långhus.

Emellertid måste en ännu äldre stenkyrka funnits på platsen, att döma av namnet Stenkumla, som ställer kyrkan i motsats till Träkumla, ett motsatsförhållande som var aktuellt redan i mitten av 1100-talet, då Träkumla träkyrka existerade. Detta äldsta bygge utgjorde möjligen koret till »kärnkirkans» långhus.

Alltså, för att strax sammanfatta de vunna erfarenheterna:

Sedan kärnkirkans omkr. 1230 fått en lämplig avslutning genom det pelarlika tornet (fig. 25 b) dröjde det icke mer än omkr.

Klinte, s. 320. Att så många glasmålningar saknas förklaras kanske genom en utgifts-post 1714: »för åtskillige fönster som utblåste i stora stormen».

På s. delen av långhusets v. vägg finnes delvis framknackad medeltida kalkmålning. Från n. räknat: S. Margareta med drake, svärd och kors, S. Katarina av Alexandria med svärd och hjul, S. Barbara med bok och torn samt delar av ytterligare tre helgon. Under figurerna en bladranka, som vrider sig omkring en stav, därunder draperimålning. Färgerna äro tegelrött, ljusblått, ljusgrönt och svart. Trol. fr. 1430—50. Jfr samma typ i Endre, Bro, Rute (Bd I, s. 399—407, 248, Bd II, s. 44, 47).¹ I långhusets sö. hörn finnes dels på s. dels på ö. väggen rester av annan målning: fyrkantiga ramar, krönta av triangelformiga gavlar med kerubhuvuden i fälten. Trol. början av 1600-t. Se vidare under predikstol! På triumfbågens n. vederlag är målat en sköld med oläsligt monogram. Det skymmes nu av predikstolen. Trol. 1700-t.

Kyrkan uppvärms med kamin i långhusets s.ö. hörn.

Uppsats på högaltaret av sandsten med framställning i relief av Uppståndelsen och med sidobilder av Moses och Aron. Gotländskt arbete, skulpturen av Lars Mattson Hamel antagl. 1676 eller 77 »och är hans enda försök i denna konstart» (enl. välvilligt brevmeddelande av R. STEFFEN). Uppsatsen målades 1681; enl. inskr. av Johannes Bartz (Bartsch, ny målning 1783 RÄK.). — SÄVE tecknade ett »altarskåp af eke, (alldeles förstördt och figurerna borta)» (fig. 8) trol. omkr. 1300—1400, och återger fragment av inskr. — Nu borta. — En defekt confiteorpall av ålderdomlig typ förvaras i tornet.

Ett sidoaltare är bevarat som stöd under predikstolen.

I korets ö. mur en sakramentnisch med snidade, tyvärr övermålade dörrar (fig. 22) fr. 1300-t:s mitt.

Triumfkrucifix (fig. 23). Endast händerna äro genomspikade, fötterna hänga fritt ned och äro beklädda med skor. Å nedersta korsändan är en tapp för infästade

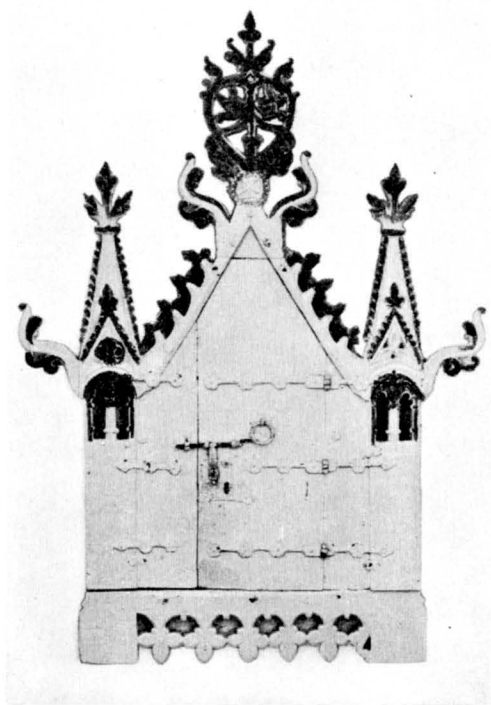

Fig. 22. Sakramentnisch med snidad skåpfasad från 1300-t:s mitt. Foto S. Curman 1908.

Sakramentnische mit geschnitzter Schrankfassade. Mitte des 14. Jahrh.

UPPVÄRMNING

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

¹ Jfr SÖDERBERG, BENGT, Två gotländska målarskolor på 1400-talet, i Gotlandica till Nils Lithberg ³/₈ 1933, s. 133.

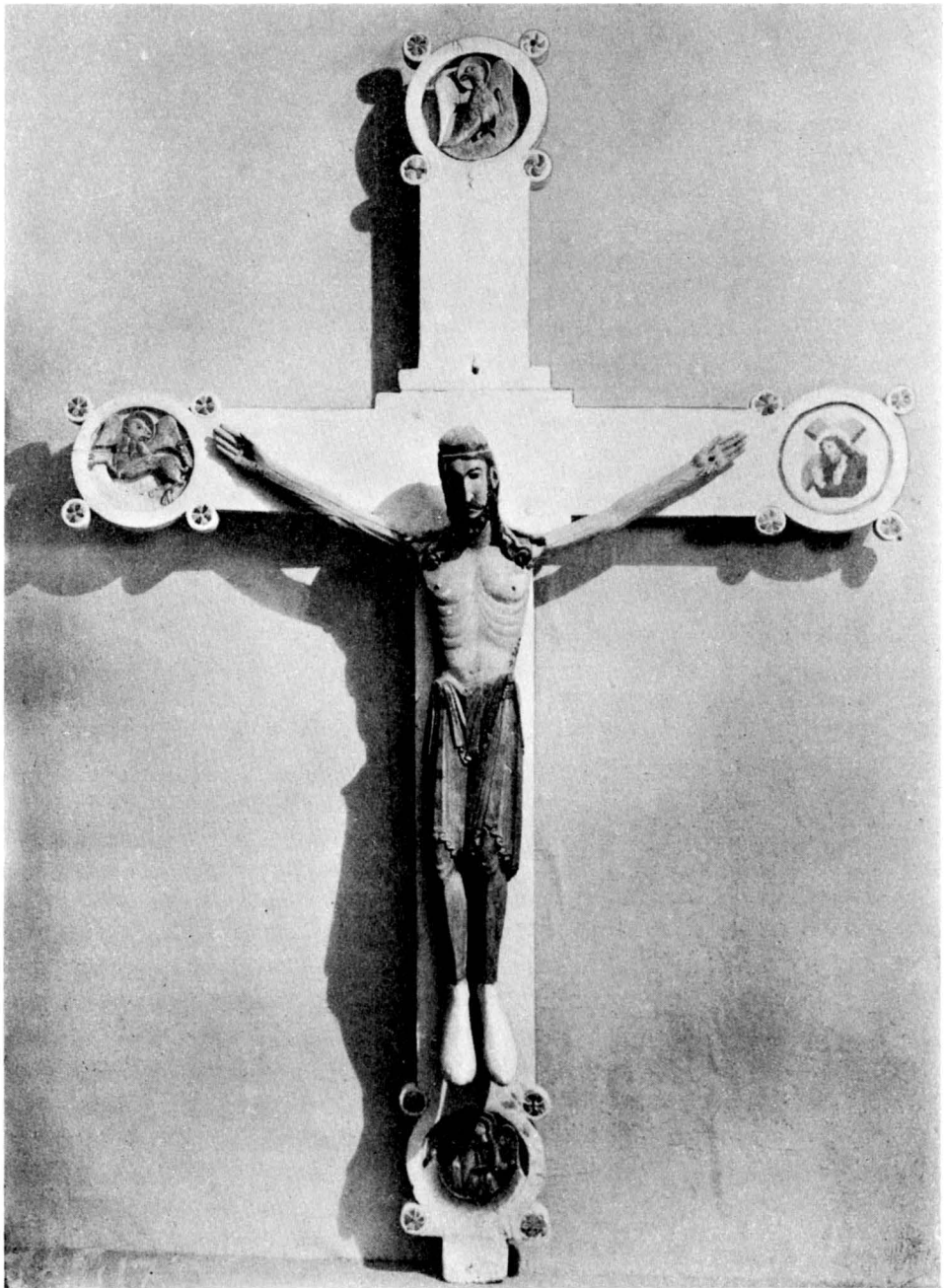

Fig. 23. Triumfkruzifix, trol. från slutet av 1100-t. Foto G. Sjöberg 1925.
Triumphkruzifix, wahrscheinl. Ende des 12. Jahrh.

i trabes. Av de snidade evangelistsymbolerna saknas Lukas' och ersättes med ett påklistrat färgtryck(!) med Kristi korsbärning. Endast på baksidan har korset bibehållit den urspr. målningen i rött, grått och svart. I korsändarna ses där inskriftsband med orden HUMILITAS PATIENTIA CHARITAS SPES (= ödmjukhet, tålmodighet, kärlek, hopp). Medeltiden känner symboliska framställningar av korsfästelsen, vari Frälsaren spikas på korset av Dygder, d. v. s. av sin egen ödmjukhet, tålmodighet o. s. v. Våra inskrifter syfta på samma sak. Målningen visar också, att baksidan var synlig: korset stod i triumfbågen på trabes. Den ovanliga utstyrelsen med beklädda fötter, liksom de ungefär samtida korsen i Anga och Linde, tyder på att skulpturen efterbildar något berömt och undergörande krucifix med denna karakteristiska utstyrelse. Total H. 232, B. 155.¹ Tillkomsttid trol. slutet av 1100-t.

Ett kalkstenskors med krucifixframställning av byzantinsk typ i låg relief, nu i G. F. (fig. 24), är ett märkligt monument fr. omkr. 1130—1160, vars urspr. plats och funktion är okänd. Högra och nedersta delen äro bortbrutna. H. 116. B. 84.

Predikstolens bröstning och himmel siras av arkader, rosetter, ringbandfriser i platt relief m. m., trol. fr. 1600-t:s mitt. Den urspr. färgen döljes under »mahognymålning» och förgyllning. Den står på ett gammalt altare, som stöder mot n. triumfbågevederlaget. Den måste vara flyttad från långhusets sö. hörn, där ännu en järnkrok ses, som burit upp himlen. De här befintliga väggmålningarna, änglabyster i trianglar, vilka föreställas upphängda på krokar, ha förmodl. varit avsedda att verka som sammanhörande med predikstolshimmeln, som har en gammaldags, plan form, utan de eljest vanliga prydnadsgavlarna. Trappan är senare. Dess balustrar äro lika altarrundelns (1800-t.) och på samma sätt vitmålade.

På 1600-t. stod i koret en nu förlorad biskopsbänk, till vilken nya järn anskaffades 1689 (RÄK. Jfr. Bd I, fig. 76). SÄVE antecknar en korbänk med namn och bomärken fr. 1683.

Bänkarna äro nu enkla, lösa, brunmålade. Av äldre bänkinredning återstå tre fragment, av furu med vacker rokokomålning i brunt, blått, rött, väl rester av den »nya bänkebyggnad», som nämnes i RÄK. 1761.

En läktare revs 1910, men bröstningen bevarades och står nu i ringkammaren; dess målning liknar de ovan omtalade bänkfragmentens. — Rester av en ännu äldre läktarebröstning äro även bevarade, med målningar, framställande apostlarna, i vitt, gult, svart. 1600-t.

Orgeln, med grant målade nygotisk fasad fr. omkr. 1858, står sedan 1910 på en lämplig, diskret plats i långhusets n.v. hörn på ett podium. Podiet höjdes 1921.

¹ Jfr AF UGGLAS, Träskulptur, s. 173—182, ROOSVAL, Medeltida skulptur, s. 25, pl. XVI, XVII. — Dygderna korsfästade Kristus förekomma i en sydtysk psaltare, utförd i ett cistercienserkloster i mitten av 1200-t., se HASELOFF i A. MICHEL, Histoire de l'art. II, Paris 1906, s. 366, fig. 270, och på det s. k. Warendorp altarskåpet fr. 1300-t:s mitt i Lübeck, se BAU- U. KUNSTDENKMÄLER LÜBECK, Bd III. Der Dom. Lübeck 1920, s. 133, 134.

Fig. 24. Kalkstenskors med krucifixframställning av byzantinsk typ.
Omkring 1130—60. Nu i G. F.
Kreuz aus Kalkstein mit Krucifixdarstellung von byzantischem Typus.
Um 1130—60. Jetzt in G. F.

I korets s.v. hörn står en funt av sandsten, sydgötländskt arbete fr. omkr. 1700 eller något senare. På dess lock av furu står målat, inom lagerkrans, PORTA PRIMAE GRATIAE (= ingång till den första nåden, d. v. s. nådemedlet dopet), på undersidan M. H. L. (trol. Martinus Lundsberg, kyrkoherde, d. 1722). Den medeltida funtens fotplatta är bevarad (fig. 10). — Ligger bakom skolans uthus.

Silverkalk, sexpassformad fot med krucifix, veckad nod, enl. stpl av Berndt Falkengren, Visby, således fr. 1700:t:s mitt. H. 23.

Två vinkannor av tenn, cylindriska, på tre kulfötter, enl. stpl fr. 1826. H. 27.

Bland ljusredskap märkas ett par tennstakar med räfflat kolonnlikt skaft, enl. stpl av Lemon, Stockholm 1794. H. 25.

Bland textilier märkes en mässhake av gult silverbroscherat siden med bukett- och spetsmönster i grönt, brunrött och vitt, kantad av guldfrans; i halsöppningen ett par silverspännen med kronhjort inom bladkrans. Trol. 1791/92. Ryggens H. 150, B. 92. — År 1803 nämnes »rött vallmar» till altarets beklädnad.

GRAVKONST Runsten av bildstentyp. Huvudet till hälften avslaget och fotändan omhug-

gen. Ristad drakslinga med runtext, som i omskrivning lyder: »Butmund och Butraif och Gunvar, de . . . reste denna sten . . . [åt] sin fader. Gud hjälpe hans själ, och äfven så Guds Moder, bättre än vi bedja kunna.» — Ornamentiken och runorna nu mycket nötta. Läsningen efter A. NOREEN, Altschw. Gr., s. 497. — SÄVE har stenen under nr 83 efter LILJEGREN som »ej återfunnen». Nuvarande H. 160 och B. 166. Stått mot n. kyrkogårdsmuren, nu i tornkammaren. Daterad av LINDQVIST till 1000-t:s mitt.

Runsten av bildstenstyp. Huvudet med smalaste delen av halsen borta och fotändan helt omhuggen. På stenen rik drakslingeorning med runor, texten lyder i transskription: »Butmund och Butraif och Gunnvar, de . . . reste stenen . . . och [han] uppehöll sig söderut med pälsverk, och han slutade sitt lif i Ulfshale (n. v. udden på Møen, Danmark), när den helige . . . » — SÄVE 82 »ej återfunnen». Läsning enl. NOREEN, anført ovan. Nuvarande H. 155, och största bredd 130. Stått mot n. kyrkogårdsmuren, nu i tornkammaren. Datering av LINDQVIST som föregående.

Gravsten med medeltida konsekrationkorsliknande ristning mitt på stenen: malteserkors i dubbelring. — Senare text i rader tvärs över stenen delvis oläslig omtalar att 1621 den 26 jan. dog Kristina (?) Povelsgaatter . . . och 1630 den 14 dec. dog Povel Povelson, 4 år gammal . . . [160] × [80]. — Ligger i korets n.ö. hörn.

Gravsten med ristad kalk och hostia på n. sidan altaret i altarpodiet, omhuggen för att passa i detta. [198] × [116].

Som trappstenar ligga i korportalen och långhusportalen fragment av en medeltida gravsten med ristat ringkors. Mot prästgårdens mur stå uppställda 2 dylika, med ristade kors och rester av minuskelskrift. Den ena 58 × 89, den andra 59 × 118.

Liten gravsten med latinsk stil i tvärrader: HER LIGGER BEGRAFVEN / H : PEDER JACOBZØNS VDI FARDVM LIDEN DAATTER / S: HELLVIG PEDERSD. SOM / DØDE I STENKUMLE PRÆ / STEGAARD DEN 1 OCTOB / AAR 1640 PAA SIN ALDERS / 4 AAR. GVD GIFVE HENDE / EN GLÆDELIG OC ÆREFULD OPSTANDELSE. — Därunder hjärtformig sköld med bomärke och P B S. 125 × 67; 64. Sandsten, ligger i korets s.ö. hörn.

Liten gravsten med kanterna delvis avhuggna vid inläggandet som golvplatta bakom altaret. Text i tätt liggande rader: (A)NNO 1620 DEN 11 NOVEMB. DØDE / HERRENS KATHARINA POUELDAA / TER I HENDIS ALDERS 5 AAR / ANNO 1630 DEN 28 DECEMBER DØDE / I HERRENS. MAREN PVELSDAAT / TER I SIT AALDERS 10 AAR / ANNO 1630 NIARSAFTEN DØDE / HERRENS PAAKALDEESES IACOB POU / LSØN OG LIGGER DE VNDER DENNE S(T) / EN BEGRAFNE OC FORVENTER MED AL / E GVDS VDVALDE LEGEMENS / OPSTANDELSE. [72] × [110].

På n. korväggen hänger ett epitafium av snidat polykromerat trä. Målningen framställer två präster, deras hustrur samt 4 gossar, de tre mindre döda, 5 flickor, de fyra äldsta döda, alla knäböjande framför krucifixus. Inskr. nu oläslig. Enl. Lemke gällde den pastorn i Stenkumla Anders Rasmusson Kusenmose, d. 1606, hans maka Sophia, som blev omgift med efterträdaren Knut Hansson, d. 1627, samt de 9 barnen ur båda äktenskapen. Färgen starkt avflagrad, i huvudsak svart, rött, vitt, gulbrunt. HILFELING återger inskr., men med andra årtal.

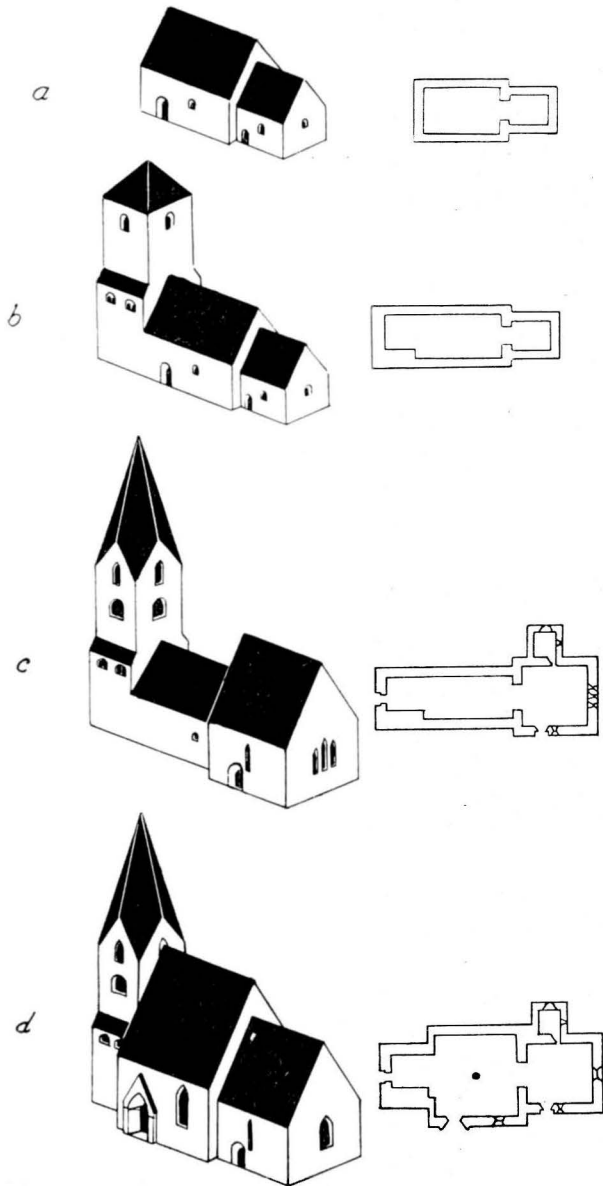

Fig. 25. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

trol. betecknar en nordtysk klockgjutare eller Apengeter. Samma figur å klockor i Bro (Bd I, s. 282, 283), Barlingbo och Hemse. Trol. 1400-t:s förra hälft.¹

¹ Allt enl. vänligt meddelande fr. Dr M. ÅMARK, som förbereder publicering.

Lemke säger: »Omkringepitaphii-taflan äro sedan ornament, såsom en ram, målade på muren med följande underskrift: »Påkostat af de åfvanstående dödas ätteläggjar Salig Malde Thomasons och dess Hustru Agneta Lars dotters barn: Borgaren i Visby, Malde Maldeson Gardrung, Mårten Maldeson Bertils, Thomas Maldeson Gardrungs.» — Av denna målning synes nu intet.

En fattigstock eller »armbüssa» av ek i G. F. — RÅK. omtala under 1600-t:s slut och början av 1700-t. en fattigböss, som stod ute »på gatan» och som ofta blev sönderslagen och plundrad. Offer-t avlor, nu förkomna, nämnas i RÅK. t. ex. 1688: »Tafflepänningar aff bägge taflorna blifwit 6 dal. 25. Aff armbüssan uthe på vägen 3 måndhar sedan sönderlogs aff een ondh människia. 1 dal. 21.» 1690 omtalas »armbüssan på kyrkiodörren».

I tornet en medeltida klocka med plattysk majuskelinskr. Små figurreliefer, dels infällda i inskr., dels nedanför densamma: SANTVS (kvinnl. helgon) LAURENCYVS: (kvinnl. helgon) HERE: (helgon) DESSE: (helgonbild) KLOKKE: (kvinnl. helgon) YS: (manl. helgon) GHEGOTTE: (kvinnl. helgon) Y (fyrfota djur) YVWE: (kvinnl. helgon) ERE (sittande madonna) = Sankt Lars, herre, denna klocka är gjuten till Eder ära (Lm 177). Nedanför inskr., å ena sidan en Majestas Domini-relief inom mandorla, densamma som på klockorna i Barlingbo och Hemse, där under W, (gjutaremärke). Å andra sidan en apa eller vildman med klubban, som

Klockstolens bjälkar äro möjl. medeltida.

I tornet ligger en åldrig klocksvängel av ek L. 239. Enl. MED. TRED. INV. 1652 fanns här en liten klocka som ringes med när prästen faller på knä för altaret, alltså en primklocka. Det var trol. denna som var »utlånt til Gnijswårds hampn», enl. Spiegels INV. MED. TRED. 1680.

Bland notiserna om kyrkans bokförråd i INV.FÖRT. må anföras följande exempel på ett äldre landskyrkobiblioteks art och betydelse.: ASSESSOR Darellii sockenapotek, Wijnbladhs tractat om tegelbruks inrättningar (1758), Doktor Hedins läkarebok (1796), Hedins avhandling om vaccinationen (1802), Professor Sjöborgs bok om forn-lämningar (1815).

SAMMANFATTNING AV STENKUMLA KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Kor av sten. Ö. fönstret i nuvarande sakristian och densamma dörrömfattning (fig. 4) torde stamma härifrån. Sockel torde saknats, emedan dylik icke övertagits vid sakristibygget. 1000-t. eller förra hälften av 1100-t. Ett kors av sten med relief av den Korsfäste tillkom omkr. 1130—1160. Märk att den tidiga existensen av en stenbyggnad motiverar namnet Stenkumla, i motsats till Träkumla.

II. Långhus, bevarat fragmentariskt i sin v. gavel (fig. 3). Delar av en portal ingå i nuvarande torningången. Den gamla portalens järnbeslagna dörr torde vara bevarad som golv i 2:a tornvåningen, sedan den tjänstgjort i ingången till torntrappan (fig. 9). Jämte det nämnda koret utgjorde detta långhus kärnkyrkan inom det nuvarande komplexet. Invigd 1199 (fig. 25 a, rent hypotetisk). Samtida triumfkrucifix bevarat.

III. Nuvarande tornet, dock utan rösten, byggt under inflytande fr. Nicolai i Visby med rosett-fönster i v., omkr. 1230 (fig. 25 b, murkrönets och huvens utseende hypotetiskt).

IV. Nuvarande kor, dock med brantare takresning. Smala, odelade spetsbågefönster. Sakristian bygges med material ur det nu rivna kärnkörkoret. Tornet höjes med spetsbågiga rösten och spetsbågiga klockhål. Mellan de sålunda högresta ytterpartierna låg det lilla, gamla långhuset, och kyrkan var förvandlad till klövsadelkyrka lik samtida öländska (fig. 25 c). Invigning 1240.

V. Genom bygget av nuvarande långhuset (fig. 13—19) i framskriden unggotisk stil försvinner klövsadelsilhuetten. Samtidigt moderniseras koret genom upptagandet av ett stort delat fönster i ö. (fig. 25 d). De nya fönstren förses med glasmålningar, varav delar bevarats (fig. 20, 21). Tidigast 1275.

VI. Skulpterad dörr till sakramentsnisch, 1300-t:s mitt.

VII. Muralmålningar i långhuset, fragmentariskt bevarade, omkr. 1430—50. Klocka 1400-t:s början.

VIII. Predikstol, altaruppsats, biskopsstol, dopfunt, läktare (fig. 18, 19), 1600-t:s slut, 1700-t:s början.

IX. Takstolarnas sänkning och täckning med tegel 1730, nya bänkkvarter 1761, ny läktare 1784, kalk, mässhake, 1700-t:s mitt och slut.

X. Orgel på läktaren, öppna bänkar, trädplantering på kyrkogården omkr. 1860.

XI. Läktaren rives 1910.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Chor aus Stein. Das Ostfenster der jetzigen Sakristei und die einfache, mit einem wagerechten Steinbalken überdeckte Einfassung der Sakristeitür stammen aus dem alten Chore. Sockel fehlte wahrscheinlich, da solcher nicht von dem Sakristeibau übernommen wurde. 11. oder erste Hälfte des 12. Jahrh. — Steinernes Krucifix, Art der Aufstellung unbekannt, gotländische Arbeit, byzantinischer Typ, um 1130—60 (Fig. 24). — Man bemerke, dass die frühe Existenz einer steinernen Kirche durch den Namen Stenkumla begründet ist, d. h. »die Kumla-Kirche aus Stein» in Gegensatz zum Namen der nahe gelegenen, kleinen Annexkirche Träkumla, d. h. »die Kumla-Kirche aus Holz».

II. Ein älteres Langhaus ist fragmentarisch in seinem Westgiebel erhalten (Fig. 3, Grundriss und linker Querschnitt). Teile eines Portals sind im jetzigen Turmeingang erhalten (Fig. 11). Die eisenbeschlagene Tür des alten Portals ist als Bodenbelag in der 2. Turmetage erhalten, nachdem sie lange als Tür der Turmtreppe gedient hat (Fig. 9). Einweihung 1199 (Fig. 25 a, hypothetisch). Das gleichzeitige Triumphkruzifix ist erhalten (Fig. 23), vgl. ausführliche Analyse und Abbildungen in ROOSVAL, Medeltida skulptur, s. 25 f und AF UGLAS, Träskulptur, s. 173—182. Die Masse des Kreuzes, Höhe 232 Cm., geben eine Vorstellung von denjenigen des alten Triumpfbogens.

III. Der noch bestehende Turm, jedoch ohne die Spitzgiebel (Fig. 25 b, Aussehen der Mauerkrone und des Turmhelmes ist hypothetisch) um 1230 unter dem Einflusse der alten Nicolaikirche in Wisby gebaut. (Vierpassfenster über Portal, Fig. 11!)

IV. Der Chor wird in frühgotischem Stile erbaut, doch mit steilerem Dache als jetzt und mit schmalen Lanzettfenstern erbaut. Gleichzeitig wurde die Sakristei mit Material aus dem eben abgerissenen alten Chore aufgeführt. Der Turm wird mit spitzen Giebeln und gotischen Schallöchern erhöht. In der Mitte zwischen den also hoch aufgeführten neuen Teilen blieb das alte unansehnliche Langhaus stehend. Die Kirche hatte also eine U-förmige oder Sattel-ähnliche Silhouette vielen Kirchen der Insel Öland aus derselben Zeit ähnlich (»Klövsadelkyrkor«, d. h. Sattel-Kirchen genannt). Einweihung 1240 (Fig. 25 c.).

V. Durch den Bau des jetzigen Langhauses in vorgeschrittenem frühgotischem Stile (Fig. 13—19) verschwindet die »Sattelkirche«. Man hat wieder die traditionelle, regelmässige, stufenweise Steigung von Ost nach West. Der Chor wird mit einem grösseren Altarfenster modernisiert (Fig. 25 d). Die neuen Fenster werden mit Glasmalerei geschmückt, wovon ornamentale Teile mit Laubwerk in Grisaille erhalten sind (Fig. 20, 21).

VI. Holtzgeschnitzte Tür einer Sakramentnische (Fig. 22), Mitte des 14. Jahrh.

VII. Fragmentarisch erhaltene Wandgemälde von c. 1430—50. Glocke mit Apengeeter-Marke frühes 15. Jht.

VIII. Kanzel, steinernes Altarrelief (Fig. 18, 19), Bischofs-Stuhl, Taufstein, Empor. Schluss des 17. Anfang des 18. Jhts.

IX. Umbau und Niedrigermachen der Dachstühle samt Deckung mit Ziegeldachpfannen, 1730. Neues Gestühl im Inneren 1761, neue Empore 1784, silberner Kelch, Messgewand, Mitte oder Ende des 18. Jhts.

X. Orgel auf der Westempore. Offenes Gestühl, Bäume auf dem Friedhof, ungefähr 1860.

XI. Die Empore 1910 abgerissen.

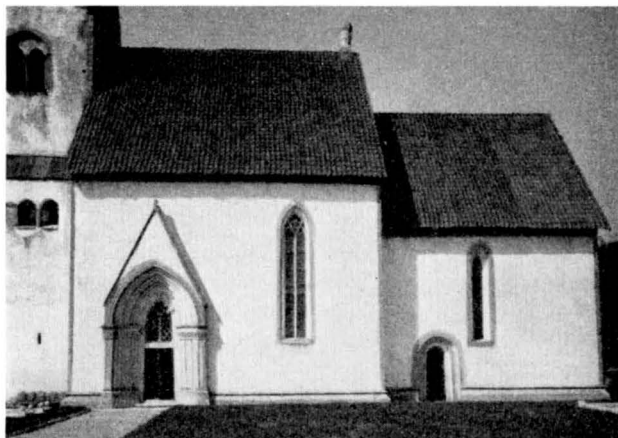

Fig. 25 $\frac{1}{2}$. Kyrkan från s. Die Kirche von S.

Fig. 26. Träkumla som ödekyrka från s.ö. omkr. 1900. Foto J. W. Hamner.
Träkumla als verlassene Kirche von SO. um 1900.

TRÄKUMLA KYRKA

ANNEX TILL STENKUMLA

AV

JOHNNY ROOSVAL.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1287. — ROOSVAL, Gotl. forskningar V, tidskr. Kult och Konst 1908, s. 170. — ROOSVAL, Revision IV, s. 133. — G. A. 12. 6. 1934.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1286. — A. T. A.: Akvarellkopior efter väggmålningar av C. WILH. PETERSSON 1917; teckningar och fotografier av kyrkans tillstånd som ödekyrka. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864. — B. St.: Förslag till ombyggnad av tornet av F. W. SCHOLANDER 1862; ritningar för restaurering ²³/₁₀ 1915; uppmätn.-ritn. av NILS PETERSON 1915 för restaurering.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. fr. o. m. 1652; VIS.PROT. se Stenkumla.

Kyrkan har en längre tid stått öde. VIS.PROT. 1847 och 59 tala om reparationskrav, som icke uppfyllas. En del församlingsbor önska ödelägga kyrkan och ansluta sig till Stenkumla. 1868 fattades

Fig. 27. Blyertsteckning av kyrkan från s.ö. A. T. A.
Bleistiftzeichnung der Kirche von SO.

beslut i denna riktning. Kyrkan blev, skriver SÄVE, »snart aldeles förfallen, sedan hon blifvit öfvergifven af församlingen, bland hvilka en stor del blifvit läsare, baptister och mormoner», (fig. 26). Då intresset för de gamla helgedomarna i början av vårt århundrade vaknade, och tanken på återställande av Träkumla kyrka uppstod, voro lyckligtvis de gamla valven alltjämt bibehållna, och inventarierna, som överlämnats till Gotlands Fornsal, kunde därifrån återbäras. Kyrkan blev alltså utan någon annan egentlig nykonstruktion än ett vattentak återställd år 1917 tack vare den lilla församlingens offervillighet och dåvarande kyrkoherden Husanders arbete för saken, redan tidigare förberett genom hans föregångare, kyrkoherde Torbjörnsson och kontraktsprosten Ronquist. Kyrkans gamle klockare Hartman, som kanske arbetat mest ivrigt för saken, avled dagen före de förberedande arbetenas igångsättande.

Bland arkivnotiser av intresse utöver kyrkans konsthistoria anteckna vi: år 1729 bidrog sock-

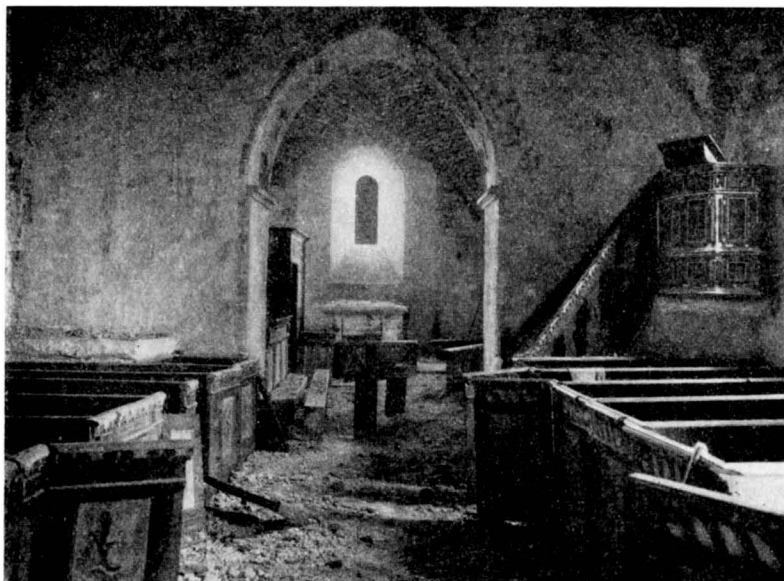

Fig. 28. Interiör mot ö. före restaureringen. Foto J. W. Hamner 1903.
Das Innere gegen O. vor der Restaurierung.

nen till svenska kyrkans byggnad i London; 1763 inköptes kapten Wijnblads »tractat om Tegelbruks inrättningar», och 1766 prenumererade man på Wijnblads »Beskrifning på Byggningsättet».

Bland de tre enkla ingångarna till kyrkogården märkes den lilla i v., som är innefattad av två ekstolpar, av gammalt virke, som förut använts på annat sätt. Urtagningar och dymlingshål visa, att den utgör rester av ständare i en kyrkogårdsportal, lik den ö. ifrån år 1795 i Lokrume (Bd 1, fig. 384). Under ödeperioden fanns här en enkel klockstapel (synlig å fig. 26).

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkan är huvudsakligen byggd under övergångstiden, i två skeden, först koret, därefter långhuset. Senare inmurades en ungotisk huvudportal, och till sist utfördes korets välvning, 1287. Murarna framstå nu nästan helt i sin naturliga grå stenton. Urspr. voro de vitputsade, med blottade huggna murhörn. V. hälften av långhuset, som har tjockare murar, utgör undervåningen till ett torn, som antingen stympats eller aldrig hunnit längre i utförandet. Dess åttkantiga huv, liksom övriga yttertak av tjärade bräder och takstolarna, byggdes 1917. Ett nu försvunnet sockenmagasin av sten var fordom tillbyggt utanför nordportalen.

KYRKOBYGG-
NADENS HU-
VUDELAR

Korets urspr. yttre puts är bibehållen å den nu mot långhusloftet vettande v.-sidan av dess v. röste, som en viss tid, innan nuvarande långhuset kom till, stått som yttre fasadyta. Korets hörnkedjor äro finhuggna till en bredd av omkr. 18 cm, men de sakna putsrand. I ö. röstet en korsformig glugg, liksom i Roma sockenkyrkas

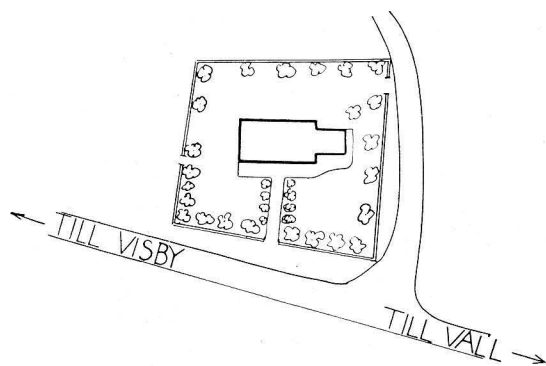

Fig. 29. Situationsplan. Skala 1:1500.
Lageplan.

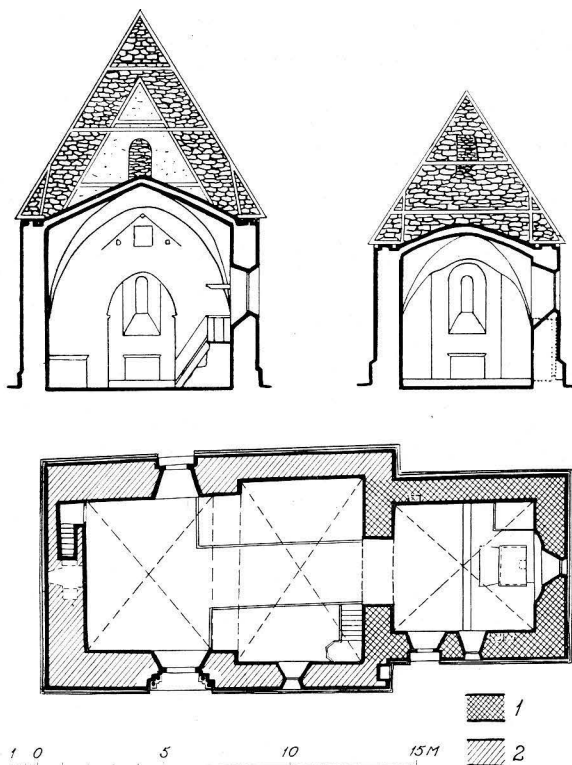

Fig. 31. Plan av kyrkan samt tvärsnitt genom långhus och kor mot ö. Skala 1:300.
Grundriss der Kirche und Querschnitte des Langhauses und des Chores gegen O.

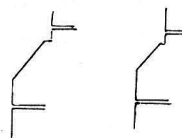

Fig. 30. Sockelprofiler på tornet och långhuset till vänster samt på koret till höger. Sockelprofile des Turmes und des Langhauses (links) und des Chores (rechts).

kor, nu tillmurad. På v. röstet en större fyrkantig glugg, som nu öppnar sig mot långhusloftet och längre ned en mindre glugg med lucka mot korloftet, öppnande sig mot långhuset och där omgiven av tre, något utskjutande bjälkändar, vilka tillhört någon anordning med sadeltak (vidare härom s. 31). Skråkantssockeln har man vid övergången till långhuset huggit i utåtgående vinkel (dock blott i s.), alltså med avsikt att här fortsätta bygget med ett bredare långhus. Av de rundbågiga fönstren är det s. täckt med tegelbåge liksom i Bäl kor (Bd II, s. 180, där daterat till omkr. 1220—25). Ö. fönstret täckes med en i ett block huggen rundbåge, erinrande om fönsterformer i Hall och Hangvar (Bd II, s. 70, 77, Hall »senast omkr. 1250», Hangvar »1218»). Även portalen är prydd av tegelbåge (tegelmått $29 \times 13 \times 8,5$) liksom två portaler i Hangvar. Dess tympanon är skuret i samma snörda trifolieform som i portalerna i Fole kor (trol. 1240-t. enl. ROOSVAL, Revision IV, s. 138), Ganns långhus (»omkr. 1240»), Gothems långhus, Othems kor (»omkr. 1240», Bd II, s. 150, fig. 215), Västkinde kor (Bd I, fig. 211, s. 200, dateringen

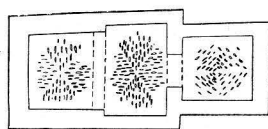

Fig. 32. Valvschema.
Skåla 1:600.
Gewölbescema.

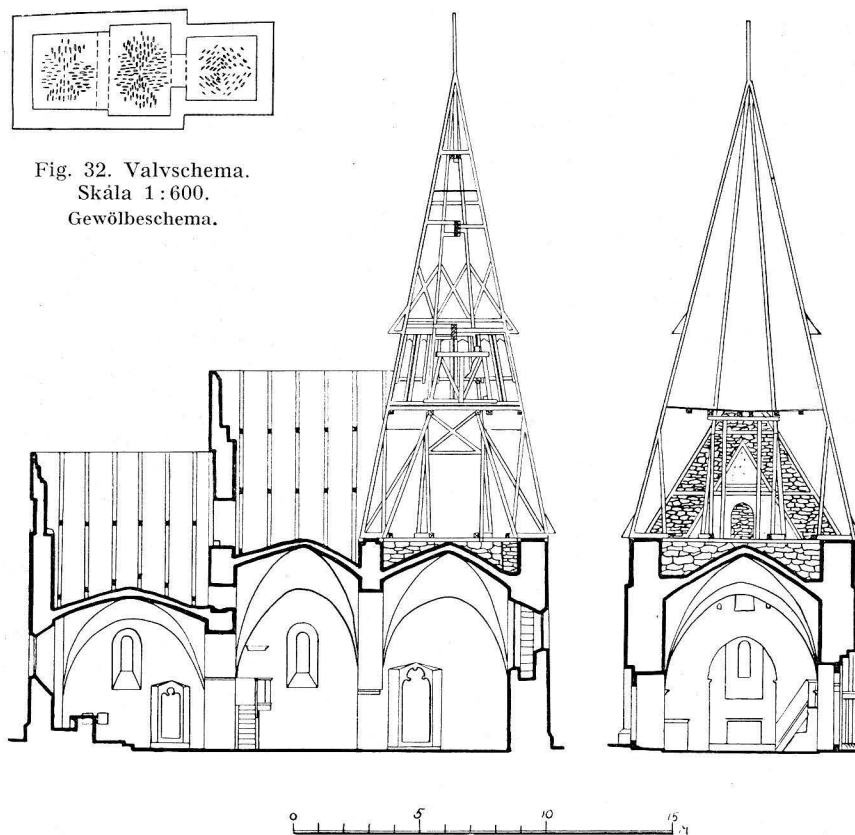

Fig. 33. Längdsnitt av långhuset mot s. och tvärsnitt av tornet mot ö. Skåla 1:300.
Längenschnitt des Langhauses gegen S. und Querschnitt des Turmes gegen O.

där »omkr. 1260» bör liksom den ovannämnda Foleportalens skjutas tillbaka till omkr. 1240). Dörren är urspr., byggd av två furuplankor med snidad trälist (förnyad) och smidda järnbeslag. Valvet är byggt i tältvalvskonstruktion och tydligtvis senare tillkommet, det avskär nämligen övre delen av den i ö. muren utsparade grunda altarnischen. Vid behandlingen av muralmålningarna få vi tillfälle att fastslå valvets datering till 1287. Urspr. har väl koret haft platt innertak av trä. Därpå tyda röstenas ovärdade ytor inåt loftet. Ovan anförda, med Träkumla kor befryndade byggen, peka mot en datering mellan 1218 och omkr. 40, kanske omkr. 1220. Vi draga siffran så djupt bakåt med tanke på förekomsten av altarnischen, d. v. s. en inre absid. Vid detta tillfälle torde vi böra tänka oss koret anslutet till en äldre liten kyrka, kanske av trä. Möjligen ha de tre stockändarna omkring gluggen ovan triumfbågen hört till en träkyrkas tak och blivit inbakade i korets röste, då detta byggdes intill den lilla träkyrkan (synliga fig. 31, tvärsnittet genom långhuset).

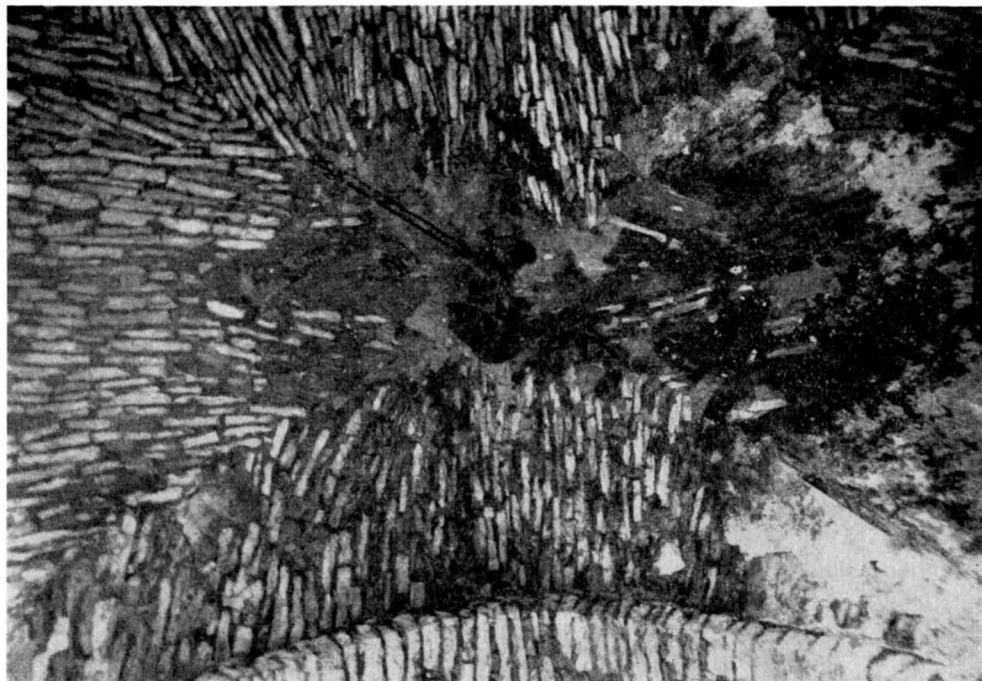

Fig. 34. Långhusets ö. valv. Foto S. Curman 1908.
Das ö. Gewölbe des Langhauses.

LÅNGHUSET Långhusets urspr. putsklädsel var genom putsränder begränsad mot hörnkedjorna (B. 18,5) och mot den finhuggna bården i fönstrens omfattningar. På de n. hörnen finnas dock inga eller endast styckevis putsränder. S. fönstret och den enkla n. portalen (fig. 37) äro rundbågiga, v. fönstret spetsbågigt. Dock synas dessa tre muröppningar samtidigt tillkomna. Däremot är s. långhusportalen senare insatt. Murverkets oregelbundenhet omkring och särskilt ö. om portalen låter förmoda, att kyrkan en viss tid väntat på sin huvudportal och att muren å denna plats då lämnats öppen, ofullbordad väl med en provisorisk täppning av trä.

Trappan upp till loftet löper i v. muren och genombryter smygarna i v. fönstret, liksom i S. Lars i Visby i dess n. och v. korsarmar.

Det inre täckes av två urspr. valv, i vilka stensikten ligga parallellt med hjässlinjerna (fig. 32, 34), en valvtyp, som på Gotland är äldre än den nyss i koret betraktade och i regel icke förekommer efter tiden omkr. 1235—40¹, då domkyrkokorets valv i Visby synas ha slagits i tältvalvsteknik.¹ Långhuset, utan sydportal, synes alltså tillkommet senast omkr. 1240, icke gärna tidigare, eftersom en viss tid måste anses för-

¹ Enl. ROOSVAL, Revision IV, s. 130.

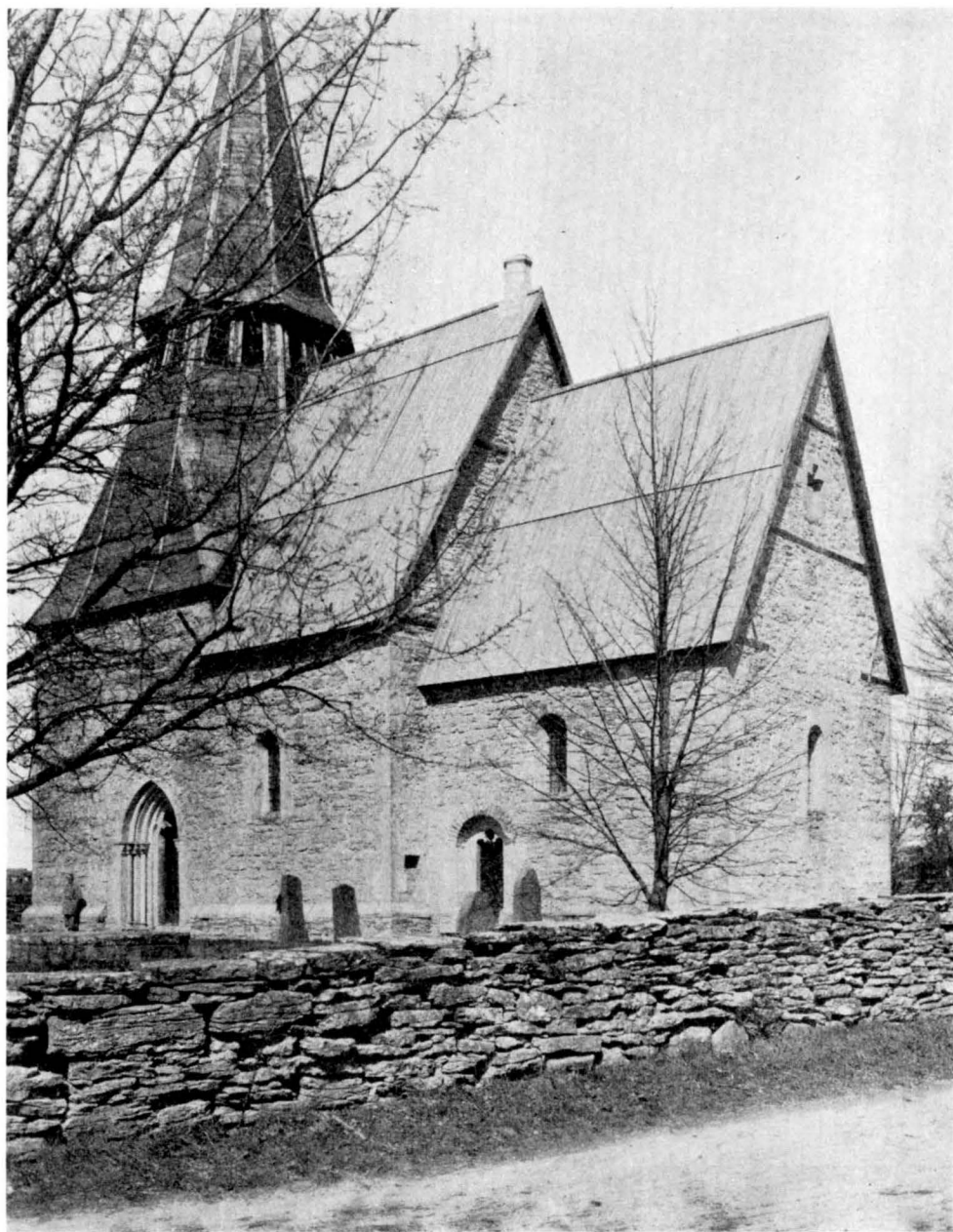

Fig. 35. Exteriör från s.ö.
Aussenansicht von SO.

Fig. 36. Korportalen. Foto E. Erics 1914.
Portal des Chores.

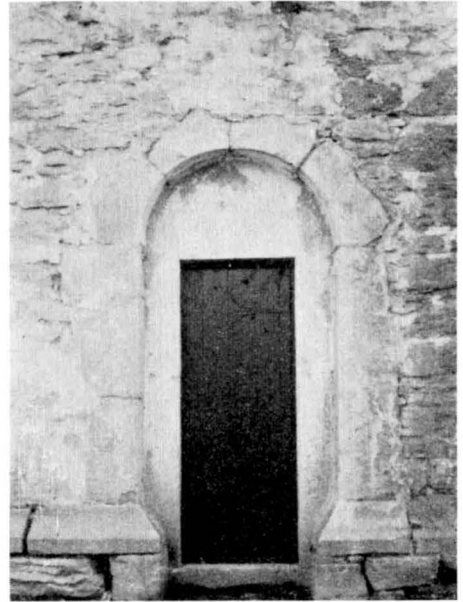

Fig. 37. Nordportalen.
Das Nordportal.

flyta efter korbygget, vilket genom sin snyggt putsade v.-gavel ju framstår såsom något på visst sätt för sig avslutat.

UNGGOTISK
HUVUDPOR-
TAL

Huvudportalen (fig. 38), vars utförande församlingen väl av ekonomiska skäl lät anstå, kom härigenom att företräda en yngre tid, och en klart utpräglad unngotik. Den är i de yttre arkivolterna spetsbågig, dess tympanon visar en snarare rundbågig trifoliekontur, vilken beledsagas av den innersta arkivoltens likartat buktande linjer, ett motiv som i rikare variation uppträder bl. a. i Ekeby korportal (Bd I, fig. 515) och som genom förmedling av Ekeby huvudingång (Bd I, fig. 510, som är = Lokrumes dito, Bd I, fig. 389) dateras omkr. 1277. I yttersta bågen omväxla blågrå och rödspräcklig kalksten. Kapitälbanden siras av plastiskt framträdande halvpalmetter på korsande diamanterade stjämlar och av två genom urgröpning framställda, parflikiga blad. Portalen bör ha tillkommit omkr. 1277, eller något tidigare. ROOSVÄL, Revision IV, s. 135, antar c:a 1265. Man föreställa sig kyrkan under föregående tid med en stor bräsch i sydmurens yttre skalmur, kanske täppt med plankor, i vilka en ingång var utspasad. Stenposter och tröskel och hela inre smygen med dess triangelbågiga betäckning voro dock färdigmurade, och kyrkan kunde stängas med den ännu existerande trädörren med bom i bomränna. Ang. mästaren se s. 229!

GLASMÅLNING I ö. korfönstret är en glasmålning, Kristi uppståndelse, trol. gotländskt arbete

fr. 1287. I enskild samling finns ett fragmentariskt glasmålningsfält, en Golgata-grupp, som sannolikt urspr. suttit i samma fönster (fig. 41).

Genom triumfbågen och ut på skeppets väggar har löpt ett inskriftsband, nu utplånat, med undantag för ett par otydliga bokstäver invid triumfbågen. Ännu år 1891 lästes inskriften av Lindström: »ANNO:DNI:M:CC:LXXX... KLIS:SEPT... DEI ET VIRGIS... SCI:MYCHÆLIS:ARC...», vilket utan svårighet kan kompletteras till: ANNO DOMINI MCCLXXX... KALENDIS SEPTEMBRIS HAEC ECCLESIA CONSECRATA EST IN HONOREM DEI ET VIRGINIS ET SANCTI MYCHAEELIS ARCHANGELI. I TAXUSLISTAN står för Träkumla 1286, hos STRELOW 1287. Man kan därför ha rätt att fullständiga inskriften med »VI» eller »VII», trol. det senare, inskjutet efter MCCLXXX.¹ En kompletterad översättning lyder alltså: »Guds år 1287 d. 1 september invigdes denna kyrka till Guds, Jungfru Marias och den helige ärkeängelen Mikaels ära.» Denna vigning torde innebära kyrkans verkliga fullbordande genom korvalvets byggande.

På långhusets vägg finnas fragmentariska målningar bl. a. en halvt utplånad ängel Gabriel med namnet i majuskler liknande konsekrationens inskriften och troligen därmed samtida. Här har säkert en Bebådelse varit framställd. Långhusets s. fönster är omgivet av en bård med trappstegs- och vinkelornament, nu förtydligade vid restaureringen, i rött och svart (fig. 40), trol. fr. omkr. 1240. Dessutom finnes, omedelbart s. om triumfbågen en målad svit, upptill och nedtill avgränsad av repstavar, den övre krönt av en tagglist, nertill ett målat draperi. Scenerna, åtskilda av kolonner, framställa: 1) Två unga män med lyftad hand inför en tronande konung med en stor kniv i handen: det är en scen ur Olofsagan; konungen var i landsflykt i Ryssland; han satt en söndag i sina tankar och började tälja på en pinne; en av hans småsvenner ville varna honom, men tordes icke direkt säga: »Det är söndag», utan sade i stället: »Herre konung, i morgon är mån-

MURALMÅL-
NING, IN-
SKRIFT

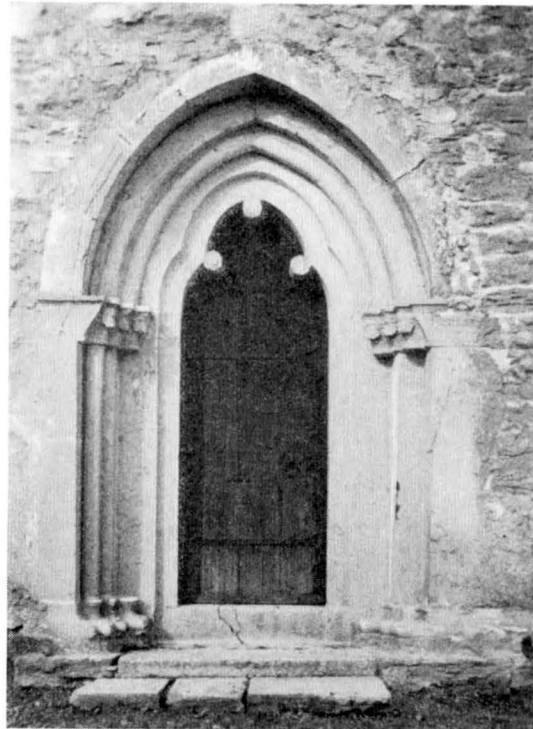

Fig. 38. Långhusportalen. Foto E. Erici 1914.
Das Langhausportal.

¹ LUNDMARK, Bilefeld, Strelow etc. s. 171 ger full utredning om denna viktiga inskrift. LANGEBEK och efter honom BRUNIUS och ROOSVAL i Kult och Konst 1908, s. 175 skriva av misstag 1276.

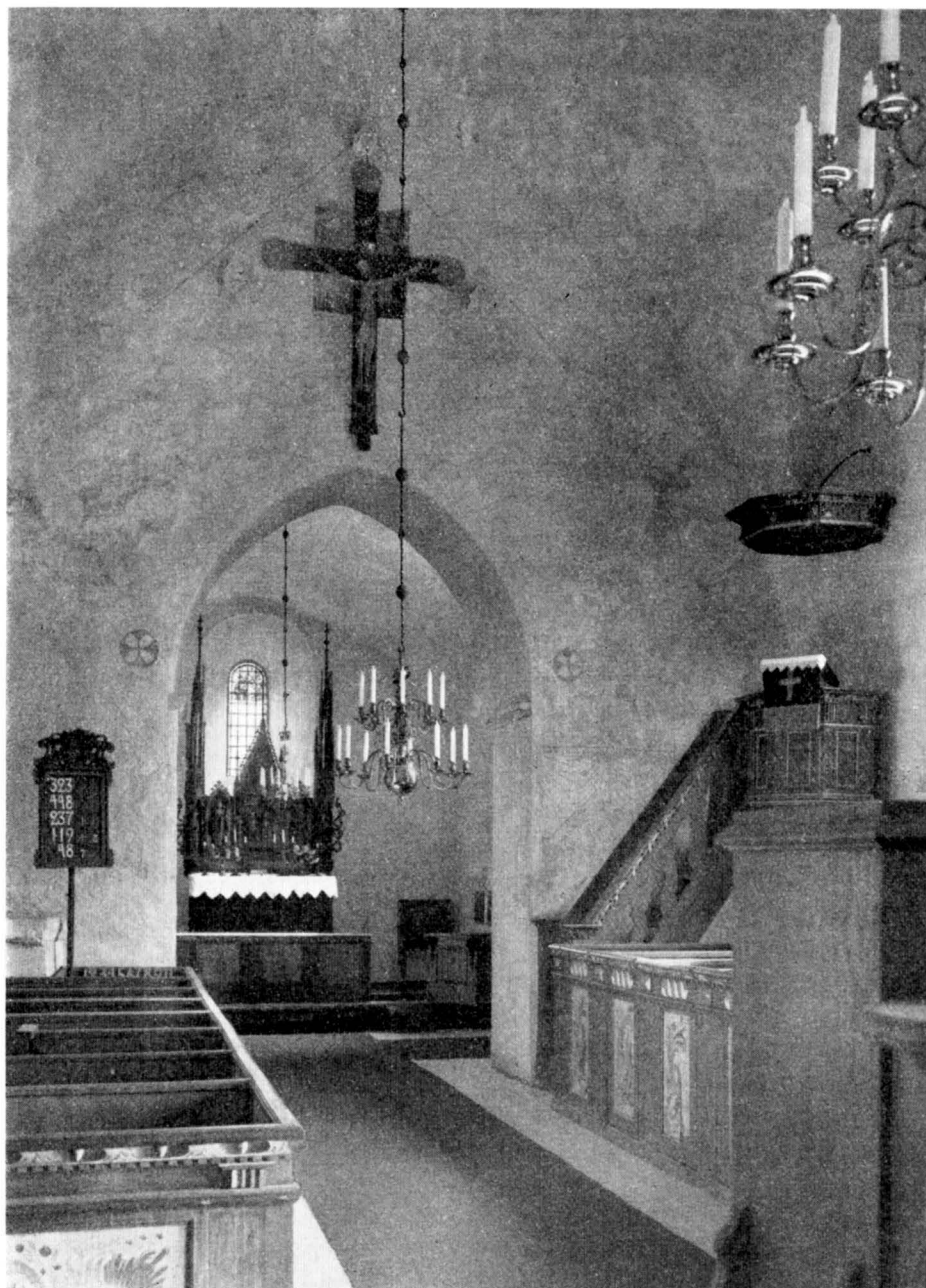

Fig. 39. Interiör mot ö.
Das Innere gegen O.

Fig. 40. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

Fig. 41. Kristi uppståndelse. Glasmålning i ö. korfönstret från 1287. Efter akvarell av G. Meukow före restaureringen. — Kristi korsfästelse. Trol. urspr. i Träkumla. Ägare Fil. stud. Aron Andersson, Stockholm.
Die Auferstehung Christi. Glasmalerei in dem ö. Chorfenster von 1287. Nach einem Aquarelle vor der Restaurierung. — Die Kreuzigung. Wahrscheinl. aus Träkumla. In privatem Besitz.

dag».¹ Nästa scen visar att kungen förstått, och han gör nu bot för sabbatsbrottet genom att samla de skurna spånorna i sin hand och tända på. I 3) ses en konung på knä, två personer bedjande bakom. Framför kungen ett brinnande, högt ljus, en präst med korsmärkt oblat och en liten bild på altaret. Över figurerna ses kyrkans tak. Scenens innebörd är oklar, men trol. är även detta en scen ur Olofs liv.

Dessa målningar fr. omkr. 1430—50 tillhöra samma stora grupp som de i Stenkumla (s. 19) och flerstädes.²

Strax intill skymtar en ornamentalt målning, väl fr. 1600-t., ett slags list, löpande parallell med predikstolstrappans räck. Dessutom finnas högre upp på triumfbågmuren tvenne rått tecknade bågskyttar, en på var sida av triumfbågen, riktande sina pilar snett uppåt. Deras ålder är svårbestämd, kanske omkr. 1470. Tydligt äro de innehålligt besläktade med en ungotisk målning i Othems kyrkas korvalv, med framställning av två bågskyttar på ömse sidor om ett träd (Bd II, s. 151).

Kyrkan uppvärms genom kamin.

Utom högaltaret äro båda sidoaltarena bibehållna, det s. dock påbyggt för att tjäna som underlag åt predikstolen.

En nisch ö. om huvudportalen anger att kanske även här funnits ett bi-altare.

Högaltarets retabel av snidat målat trä från 1300-t:s förra hälfts början har renoverats 1683 (enl. inskr.), varvid vissa främmande detaljer tillkommo, såsom de volutformiga infattningarna omkring figurfälten. Alla figurerna äro medeltida, men det är oviss om de alla hört hit. I mitten syns Jungfru Marie kröning, där ovanför Johannes Döparen — på den runda skivan i hans hand har säkert ett Guds lamm varit målat. Bland sidofigurerna igenkänna vi Johannes evangelisten med kalken samt Paulus med svärdet (fig. 43, 44).

P. A. SÄVE säger: »altartaflan står der ännu i det öfvergifna Gudshuset, som snart är taklöst och utan fönster.» Den räddades genom överförande till G. F., varifrån den vid kyrkans återställande dit igen flyttades.

En piscina-bas av enkel bågareform står nu vid funten. Dess övre parti torde vara den piscina, som finnes i G. F., i enkel bågarkapitälform, med fyrpassformad fördjupning.

Ovan triumfbågen hänger ett triumfkrucifix av furu (fig. 45), H. 203, B. 146. Korset har nederst en tapp för dess fästade i ett underlag. Bilden, en naiv efterbildning av en 1100-tals-typ, lik det i Stenkumla och trol. lik Träkumlas urspr. romanska krucifix, är utförd av »Misericordieverkstaden» omkr. 1430—50, en gotländsk ateljé, som på grund av sin omfattande produktion av s. k. misericordiebilder (en stående, lidande Kristus) fått detta namn (ROOSVAL, Medeltida skulptur, s. 121—138).

I G. F. befinna sig följande medeltida skulpturer:

¹ Snorre Sturlason, Heimskringla udg. ved C. R. UNGER, Christiania 1866, s. 462.

² Jfr SÖDERBERG, BENGT, Två gotländska målarskolor, i Gotlandica till Nils Lithberg 3/8 1933, s. 143.

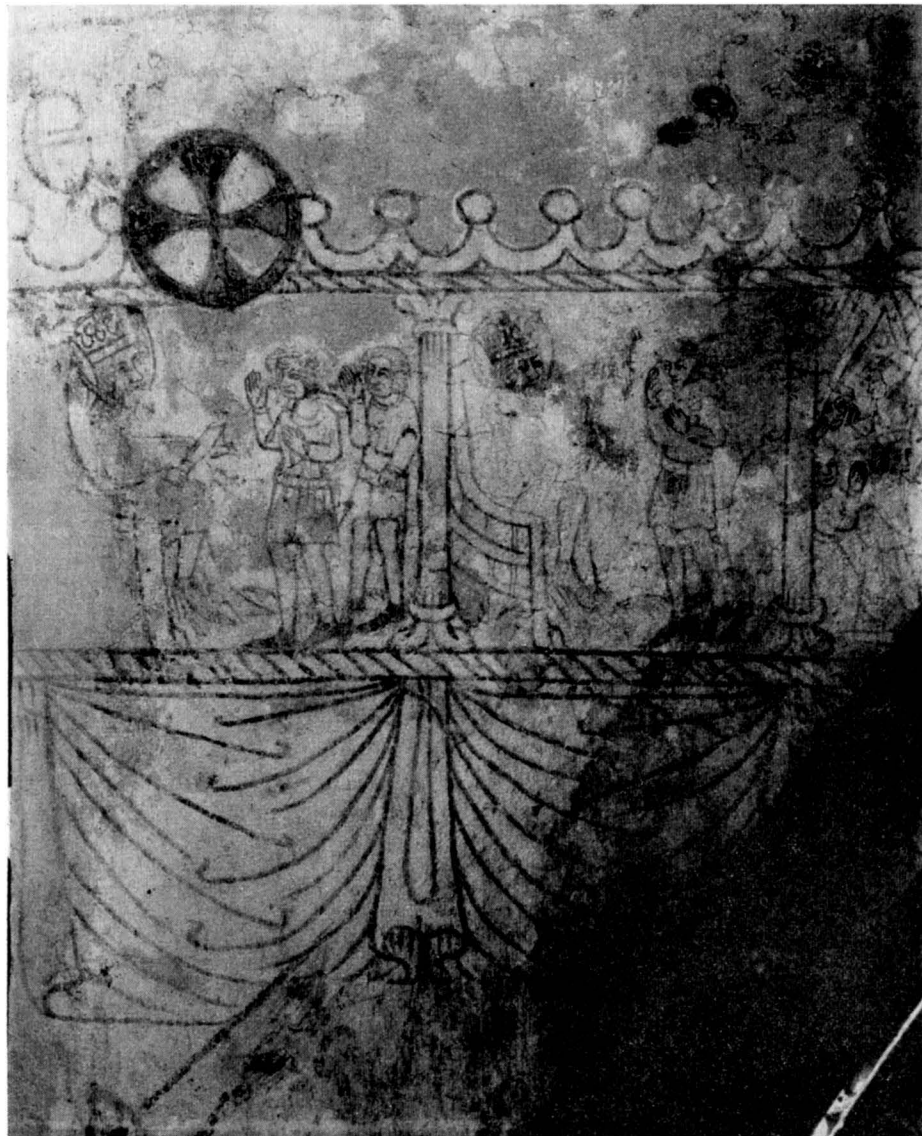

Fig. 42. Scener ur Olofssagan. Muralmålningar på långhusets sydvägg. Omkr. 1430—50.
Scenen aus der Olafs-Sage. Wandgemälde auf der Südmauer des Langhauses. Um 1430—50.

Processionskrucifix, H. 159, B. 64. Björk. Den delvis bibehållna stängen visar anordning för fästande av en fana. Polykromi antagligen från nyare tid. (Fig. 46). Misericordieverkstaden.

Ett par processionsstavar, krönta av drakdödande änglar, alltså S. Mikael eller hans följeslagare. Ek. H. 88 och 85. Målning urspr.: den ena brun dräkt, blågrön mantel, den andra blågrön dräkt, röd mantel, drakarna röda. (Fig. 51). Misericordieverkstaden.

Tronande madonna, skuren i sälg eller asp, svårt skadad (fig. 47): med undantag för huvudet är nästan hela ytan förvittrad. Hennes hållning är strängt frontal, benen böjas vinkelrätt vid knäna. Av draperiföringen synes föga, men bildens hållning och ansiktets behandling ge anledning till jämförelse med franska stenstatyer från 1100-t:s början å kyrkan i Étampes och å domen i Chartres. Bilden har ett enastående värde som en av de äldsta bibehållna trästatyerna i Sverige och överhuvud i Europa. Det är förmodl. franskt arbete. H. 92, B. 25.

Tronande madonna av ek (fig. 48), gotländskt arbete omkr. 1420—50. H. 83. B. 38.

Tronande manligt helgon (S. Olof? fig. 49) av ek. H. 88, B. 40. Slutet av 1200-t.

Drake, friskulptur i ek, L. 41, mycket skadad, bl. a. huvudet borta. Har trol. tillhört en staty av drakdödande helgon, kanske en S. Mikael. Datering oviss.

Stående diakon, ek. H. 63, B. 24,5. Huvud och underarmar saknas. 1300-t:s början. — Jfr för här icke avbildade skulpturer m. m. ROOSVAL, Medeltida skulptur.

I korets n.ö. hörn är en sakristia avgränsad genom ett träskrank, vars övre del är utförd i kontursågat, genombrutet arbete. Väggspeglarna äro målade i rött, grönt och blått, färgerna äro starkt blekta (RÄK. 1744: Målaren Nils Delin). Av altarskrankets speglar i brunmålat ramverk ha några bevarat den urspr. marmoringen i blått och svart. Halvt utplånat ses årtalet 1744.

Confiteorpall med armstöd, blåmålad, enl. inskr. av 1779.

Korbänken är det i RÄK. 1744 nämnda »Kohret», målat av Delin. Bänk och ryggvant nya.

Predikstolen är märklig genom sin ålderdomliga typ och går kanske delvis tillbaka till 1500-t:s slut, ehuru målningen är senare. I speglarna stå naturalistiskt uppfattade rosor, tulpaner, kejsarkronor i svarta fält. Inskr.: LENS MAN I STENKUMBLA THING OLUFF LUNDSBERG. Baldakinen saknar duva. Inskr.: MARTINUS LUNDSBERG 1683 (var kyrkoherde 1681—1722). Inskr. syfta trol. på baldakinen och målningen.

Bänkinredning (fig. 39—40). Manfolksbänkarna äro 107 cm höga, kvinnfolksbänkarna blott 90 cm. Spegelarna ha vackra, målade rococoornament i mörkblått, rött, skär vitt på blå botten. Mycket lika bänkfragment i Stenkumla. Bänkkvarteren äro väl i stort sett desamma som tillkommo 1775, dels genom ombyggnad av äldre bänkar, dels genom nybyggnad. 1779—80 målades alla kyrkbänkarna.

En orgel, inköpt 1918, står i tornrummet.

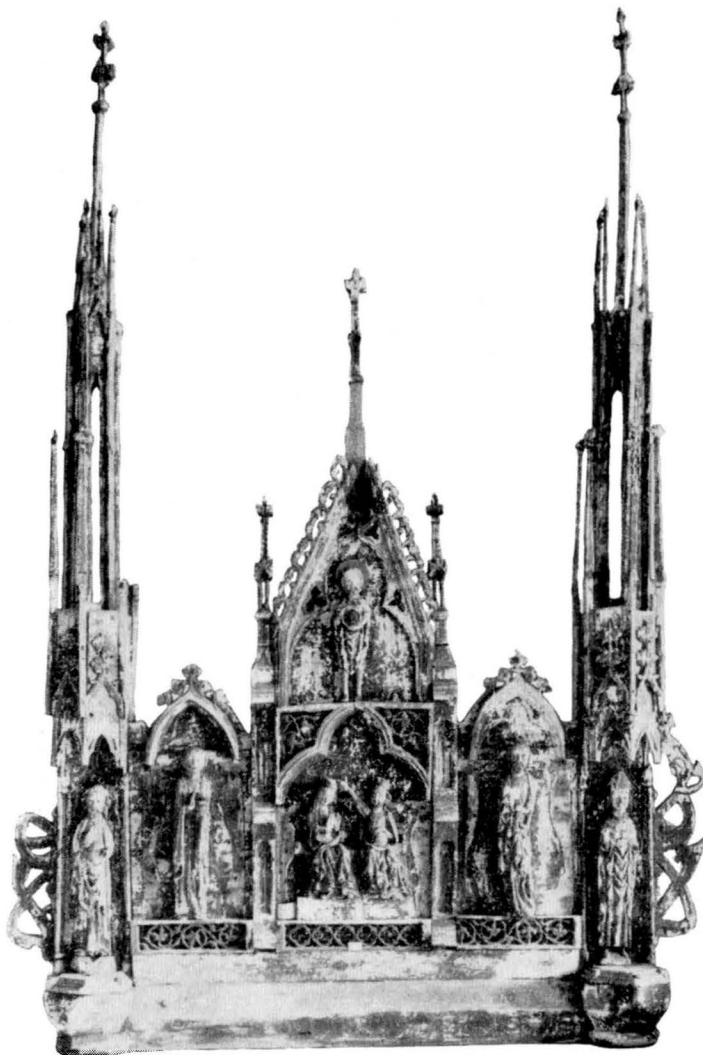

Fig. 43. Retabel av snidat, målat trä från 1300-t:s förra hälft.
Foto J. W. Hamner.

Retabel aus geschnitztem, bemaltem Holz. Erste Hälfte des 14. Jahrh.

håller med gapet ett rådjur och svänger upp det i luften, bredvid skymtar ett drakhuvud fram; 5) Ett fyrfota djur, diat av sin unge, anfallas av en grip. 6) Marie bebådelse. 7) Ett fyrfota djur sitter på ryggen av ett annat. 8) Omkring ett dubbelkors stå två personer med helgongloria, möjligen kejsar Konstantin och hans moder S. Helena, upptäckerinnan av Kristi kors på Golgata.

Den tjocka övermålningen försvårar tydningen och förvanskar den urspr. sirliga

I triumfbågens n. sida sitter en nummertavla på stång, med snidat krön i form av medaljong, omgiven av blomrankor, av 1785, delvis gåva av handelsman Jacob Gerle på Gottskalks (INV. jfr gravstenen, s. 44).

I tornet invid dörren står en dopfunt (fig. 50) av sandsten, huggen ur 2 block: total H. 79, B. 74, cuppens H. 41, fotens 38, urgröpningens B. 54 och Dj. 27. Uttömningshål finnes. Grant målad 1786—87 i rött, blått, vitt, brunt, grönt och svart, färger som ganska väl överensstämmer med bänkarnas. Foten prydes av fyra huvuden: ett mänskligt, en vädur, ett lejon, ännu ett lejon med öppet gap (sönderslaget). Cuppens reliefer framställa: 1) En med rundsköld och svärd väpnad kentaur strider med ett lejon. 2) Törnutdragaren och en framför honom stående man med gloria. 3) Aspisryttaren: en drake, i den medeltida symboliska zoologien kallad »aspis», symboliserar synden, som galopperar bort med syndaren. 4) Ett lejon fast-

a

b

c

d

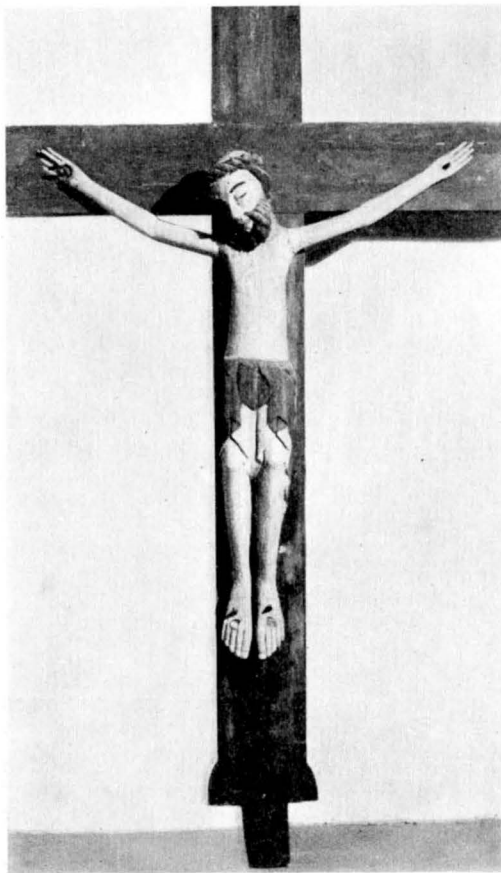
figurateckningen. Denna visar dock tydliga byzantinska stildrag, som givit namn åt funtens okände mästare Byzantios, vars verksamhet förlägges till 1100-t:s mitt. — Funten har icke alltid stått på denna undanskymda plats, utan var urspr. placerad antingen under tornbågen eller mitt i tornrummet (jfr Elinghem, Bd II, fig. 132). Här tronade den på ett trappstegsformigt stigande underlag av två runda hållar, varav en ännu tjänstgör som plint (H. 12), av en annan äro ansenliga delar bevarade ute på kyrkogården (H. omkr. 40). Närmast under funten ligger dessutom en profilerad bas (H. 12). Alla dessa tre underlag äro huggna av

e

Fig. 44. Skulpturer från retabelt. a. Johannes evangelisten. b. Marie kröning. c. Paulus. d. Apostel. e. Johannes Döparen.

Holzskulpturen des Retabels. a. Johannes, der Evangelist. b. Die Krönung Mariä. c. Paulus. d. Apostel. e. Johannes, der Täufer.

GRAVKONST

Fig. 45. Triumphkruzifix av »Misericordieverk-
staden». Omkr. 1430—50 efter förebild
från 1100-t.

Triumphkruzifix von der sog. »Misericordienwerkstatt».
Um 1430—50 nach einem Muster aus dem 12. Jahrh.

an : natiuit : † : obiit : theodorus : Ewesbergch : or : p^{eo}. (= Herrens år 1428 den 14 Dec. dog Theodorus Evesberg. Bed för honom.) — Lm 192. 132×125. Bårdbr. 13. Mitt på stenen två bomärken. Våluggen kalksten. Står mot n. kyrkogårdsmuren.

3) med evangelistsymboler i ringar i hörnen och minuskelskrift i bård med längs vänstra långsidan dubbel inre rand. — Ano : dni / m : cd : lxxvii : vigilia : petri : vit / obiit : iaco / bus : go (tsch) alk : orate : pro : eo. (= Herrens år 1477 den 28 april dog hastigt Jacob Gottskalks. Bedjen för honom.) — Lm 193. 190×110. Bårdbredd 17, kantavstånd 7. Mitt på stenen, som nu är i två delar, gården Gottskalks bomärke. Ligger mot n. kyrkogårdsmuren.

kalksten. Då de sakna uttömningshål, förstås att de tillkommit i andra hand, säkert i samband med funtens uppställning i den nya stenkyrkans v. del omkr. 1240. — Enl. MED. TRED. INV. 1652 fanns här fordom en »Messings Kettel» i funten.

Nattvardssilvret är nytt. Enl. MED. TRED. INV. 1652 fanns här »en kalk af silfver ofvanpå men foten af malm . . . förgylld».

Bland textilier märkas en vacker mässhake av storblommig brokad i grönt, rött, guld och silver, trol. av 1787, delvis gåva av J. Gerle. Tidigare synas Stenkumla och Träkumla ha haft mässhaken, eller åtminstone en mera praktfull sådan, i sambruk (RÄK. 1697).

På kyrkogården stå tre gravstenar: 1) i två delar, med stort ristat latinskt kors på trappfot och majuskelinskr. inom dubbel bård: HIC : REQVIESCIT : / LICVIDUS : QUI : OBIIT : IN : DIE : SCI : / VICECII : MAR : / GRACIA : LARGA : PRO : HOC : LATERE (?) AMEN. (= Här vilar Licvidus som dog 22 Januari; låt böner flöda för honom . . .). Lm 191. 222×120; 110. Texten nu mycket skadad, kompletterad efter Lm. 1300-t:s slut. — Står mot n. kyrkogårdsmuren.

2) med evangelistsymboler i hörnen samt väl huggen minuskelskrift i bård: Anno : dni : m : cd : uicecimo : octauo : feia : xi :

I G. F. två små medeltida penning-skrin av björk, med valmat lock, ett med spår av bengul och grön färg, 1300-t., samt ett med målning i rödbrunt, gult, vitt, svart, i rosettmönster.

En klocka, gjuten av Magnus Bergstedt i Karlskrona 1770, står nu på n. sidoaltaret. Sprucken, ersatt med en ny 1934.

SAMMANFATTNING AV TRÄKUMLA KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. I äldsta tider på denna plats en träkyrka, såsom namnet antyder. Lämningar av dess takstol möjligen bevarade (fig. 39). Bland dess inventarier en madonnabild (fig. 47) och en dopfunt av Byzantios, mitten av 1100-t. Kyrkans dåtida krucifix efterbildat i det nuvarande, sengotiska (fig. 45).

II. Det nuvarande koret uppföres, ovälvt, omkr. 1220 (fig. 52 b).

III. Långhuset bygges med planerat torn i v. Plats lämnas för en kommande sydportal. Omkr. 1240 (fig. 52 c).

IV. Sydportalen hugges omkr. 1277 (fig. 38) och inmurats.

V. Koret välves, putsas, prydes liksom angränsande del av långhuset med målad inskrift, konsekrationkors och figurer. Glasmålningar i korfönstret, invigning 1287; träbilder av S. Olof och en helig diakon (fig. 41, 49).

VI. Retabel på högaltaret, 1300-t.

VII. Kalkmålning i skeppet, Olofslegenden, c. 1430—1450 (fig. 42). Diverse träskulpturer (fig. 45, 48).

VIII. Predikstol, c. 1600. Retablet »restaureras», predikstolen målas 1683 (fig. 39, 43).

IX. Sakristia, korbänk, nummertavla, bänkar, mässhake, funten ommålas m. m. 1700-t. (fig. 39).

X. Kyrkan lägges öde 1868 (fig. 26, 28).

XI. Restaurering, kyrkan ånyo invigd 1917.

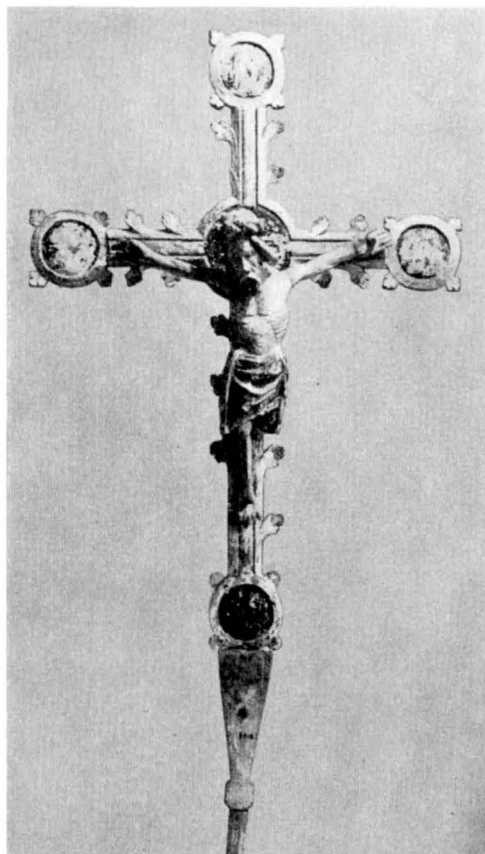

Fig. 46. Processionskrucifix av »Misericordieverkstaden». Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925. Prozessionskruzifix von der sog. »Misericordienwerkstatt». Jetzt in G. F.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Hier war schon um 1150, wenn nicht früher, eine Kirche und zwar, wie der Namen des Kirchspiels andeutet, aus Holz (= Trä). Unter den Inventarstücken stammen eine hölzerne Madonnen-

Fig. 47. Tronande madonna. Från 1100-t:s början. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.
Sitzende Madonna. Anfang des 12. Jahrh. Jetzt in G. F.

Fig. 48. Madonna med barnet. Omkr. 1420—50. Nu i G. F. Foto C. R. af Ugglas 1907—12.

Madonna mit dem Kinde. Um 1420—50. Jetzt in G. F.

Fig. 49. Tronande helgon. Slutet av 1200-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Sitzender Heiliger. Ende des 13. Jahrh. Jetzt in G. F.

Fig. 50. Dopfund av Byzantios från 1100-t:s mitt. Foto J. W. Hamner 1904. Taufstein vom anonymen Meister Byzantios. Mitte des 12. Jahrh.

Fig. 51. Processionsstavar med drakdödande S. Mikael, «Misericordie-
verkstaden». Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925.
Prozessionsstäbe mit S. Michael. «Misericordienwerkstatt». Jetzt in G. F.

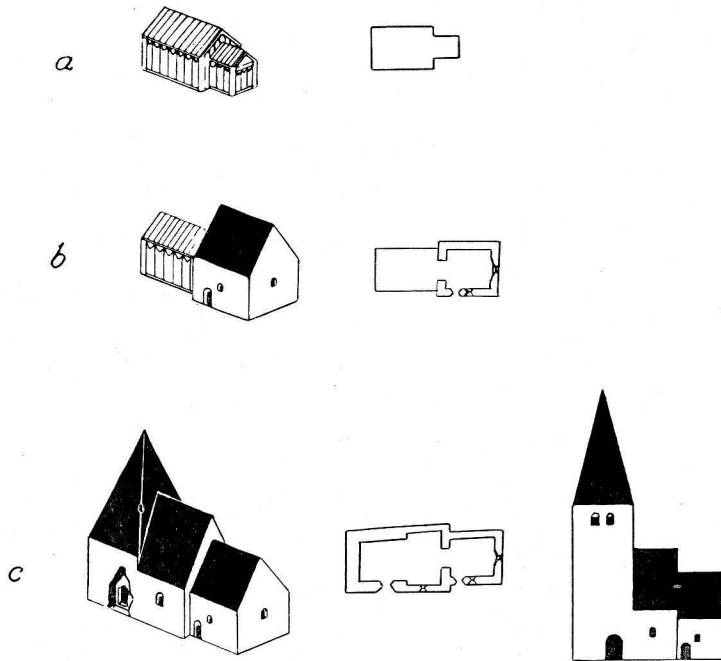

Fig. 52. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000. Den nedersta bilden till höger är en schematisk rekonstruktion av kyrkan med det på 1200-t. planerade tornet.
Wachstum des Kirchengebäudes. Die unterste Figur rechts zeigt den im 13. Jahrh. geplanten Turm.

statue (Fig. 47) und ein Taufstein (Byzantios' Werkstatt, Fig. 50) aus der alten Holzkirche. Das alte Triumphkruzifix ist wahrscheinlich in dem späteren, gotischen (Fig. 45) nachgebildet worden.

II. Der jetzige Chor wurde, ohne Gewölbe, um 1220 aufgeführt (Fig. 52 b).

III. Das jetzige Langhaus wurde um 1240 angelegt. Der westliche Teil, wo die Mauer dicker sind, war als Unterteil eines Turmes gedacht. In der Südmauer war eine Bresche für ein künftiges Portal offen gelassen (wohl mit einer Holzkonstruktion provisorisch geschlossen). (Fig. 52 c.)

IV. Das Südportal wurde c. 1277 angefertigt und eingefügt (Fig. 38).

V. Der Chor wird gewölbt, hölzerne Statuen S. Olofs und eines heiligen Diakons, Glasgemälde im Chore. (Fig. 49, 41.) 1287 inschriftliches Einweihungsdatum.

VI. Retabel auf dem Hochaltare, 14. Jht. (Fig. 43, 44.)

VII. Wandmalerei im Langhaus, aus der Legende des heil. Olofs, c. 1430—50 (Fig. 42). Hölzerne Skulpturen (Fig. 45, 46, 48, 51).

VIII. Kanzel um 1600. Restaurierung des Retabels, Neubemalung der Kanzel 1683 (Fig. 39, 43).

IX. Sakristei, Chorgestühl, Ziffertafel, Bänke, Messgewand. Der Taufstein wird bemalt 18. Jht. (Fig. 39).

X. Die Kirche wird 1868 ausser Gebrauch gesetzt. (Fig. 26, 28.)

XI. Die Kirche wird restauriert und 1917 aufs neue eingeweiht.

VÄSTERHEJDE KYRKA

ANNEX TILL STENKUMLA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH BENGT SÖDERBERG.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1204.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: A. T. A.: BRUNIUS' konvolut XVIII pl. 11 av 1854, 2 faser; P. A. SÄVES BERÄTT. (1864), ext. av kyrkan samt anteckningar; uppmätning av s. portalen av K. BERLIN 1895; blyertsteckning av gravstenen med ringkorset av A. T. GELLERSTEDT 1873. — B. St.: ritn. till tornets övre del av F. W. SCHOLANDER $16/11$ 1854; ritn. till sakristia och bänkar av F. BOBERG $30/8$ 1884; till ny orgelfasad av G. PETTERSSON $26/10$ 1906; till kyrkogårdsutvidgning av EMIL NILSSON $15/3$ 1926; till uppvärmning $21/6$ 1901; till värmeledning $12/6$ 1931; till bänkinredning av E. FANT $7/7$ 1936.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1687; VIS.PROT. fr. 1768.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården avgränsas nu genom terrassmur och diken, antagl. av 1907. Inhägnaden var 1768 av trä. I VIS.PROT. säges då, att efterhand som de gamla kyrkoplanken förfalla, skola nya stängsel omkring kyrkogården uppsättas. Närmast före 1907 fanns mur. — Av stigluckor eller grindar finnas nu inga spår. RÄK. 1729 talar om »Klinka till kyrkoluckan». Kyrkogården är utvidgad åt ö. 1925—26. Trädplantering beslöts 1859 (VIS.PROT.).

KYRKBYGG-
NADENS DE-
LAR

LÅNGHUS OCH
KOR

Inom den lilla, tämligen enhetligt verkande kyrkobyggnaden har långhuset med sitt absidkor trol. byggts 1204, tornet har tillagts omkr. 1240, sakristian 1884. På långhus och kor är sockeln skråkantig liksom tornets, men smalare och lägre. Den skarpa sockelskillnaden synes i n. Hörnkedjorna äro delvis täckta av puts. Fasadmaterialet är tämligen rått huggen sten. Där murytan är bäst bibehållen, i n., ses bruket brett utstruket över och omkr. fogarna. De oproportionerligt stora fönstren på s. fasaden ha tillkommit kort före 1866: C. G. BRUNIUS ondgör sig med rätta över dem i sin skildring. Absidens lilla, ur ett block huggna rundfönster, är urspr. Jfr Mästerby (av 1199) s. 177. Enl. BRUNIUS har en enkel rundbågig korportal funnits, »hvars yttre omfattning bestått av stora murhörn, med en skarpkantig rundbåge och af poster med ett dörrfält därinnanför». Nu visar korets s. mur tydliga spår av sentima arbeten, som fördärvat de medeltida formerna. Nära ö. hörnet

synes resten av en fönsteröppnings rundbåge i gulaktigt tegel, säkerligen icke medeltida. Långhusets s. portal är i sin v. omfattning sammanbyggd med tornet och den höga tornsockeln, i sin östra omfattning med långhuset och den lägre sockeln. Portalen synes urspr. byggd samtidigt med långhuset, senare delvis ombyggd i samband med tornets anläggning. Den liknar, i sitt omarbetade skick, med profilerade täckplattor på (fig. 60) veck-kapitälén, Mästerbytornets portal (jfr s. 180 ff). I dess inre ö. smyg är en nisch med huggen betäckning utsparat, avsedd för ett vigvattenskärl.

I n. är en urspr. enkel, rundbågig portal, med oklanderlig anslutning till långhusets sockel. (Fig. 59.)

Taken äro sedan 1908 klädda med plåt, vilket vanprydande material ersätter ett tidigare tegeltak. Om dettas tillkomst berättar RÄK. 1706: »Till stora sånghuset 1 000 takteggell. Stora och lilla sånghuset täckas med tegell på bekostnad af Herr Baronen och Landshöfdingen v. d. Osten.» Tidigare voro taken av bräder att döma av utgifterna till läktspik och takspik.

Koret täckes av ett romerskt kryssvalv med horisontella hjässlinjer, absiden av ett hjälmvalv, båda trol. mycket förändrade genom reparationer. Triumfbågen har genom vidgning och ombyggnad i senare tid fått en elliptisk form.¹ Långhuset täckes av ett plant gipstak, tillkommet på 1850-t. Dessförinnan fanns ett rikt målat bräd-tak. »Det är lika obestridligt», skriver BRUNIUS, »att skeppets målade trätak... föredde en urgammal hållning, som att detsammes hvitmenade gipstak med sina stora gesimser är rentaf nymodigt och passande för en salong». Dock är takstolen urspr. både i långhus och kor. I långhustakstolen synes å en av bindarna i mitten urtagning för stråvor. Gipstakets bräder äro spikade, icke på de medeltida riorna, utan på löst å murkrönen lagda bjälkar. Kanske finnes ännu å dessa bräder den målning, som BRUNIUS prisade, trol. 1600- eller 1700-t.? Det är troligt, att det medeltida tillståndet innebar en öppen takstol av samma typ som i Halla (se näst utkommande Bd IV).

¹ PROT. berättar mycket om kyrkans bristfällighet och däremot vidtagna åtgärder. Koret synes under 1800-t:s förra del blivit nästan nybyggt. Den 17 mars 1844 skrives: »Då nu det huvudsakliga af kyrkans inre bristfällighet togs i betraktande, befanns, att chorvalvet, dels genom remnor, som nu på senare åren och särskilt i vår förstorat sig, dels genom tvenne, för omkring tre veckor sedan nedfallna stenar var i så dåligt skick, att dess nedfallande stundligen är att befara, varjämte den mellan choret och kyrkan befintliga s. k. valvbågan var högst vådlig, emedan den vid kyrkans tillbyggande med det nuvarande koret (Red:s anm.: felaktig uppfattning; kor och långhus byggdes samtidigt, men triumfbågen har på ett oskickligt sätt vidgats, kanske redan på 16- eller 1700-t.) blivit ur gavelväggen uppbruten och således icke valvad, i anledning varav de yttersta stenarna hänga i kalkbruk med trädkilar inspända, och som nämnda båge i anseende till den stora stenmassa, som uppgående till spetsen av taket nedtynger densamma, nu dels remnat, dels stenar från densamma nedfallit, såsom förhållandet var söndagen den 10 dennes, då, efter slutad gudstjänst, en större sten af bågen nedföll, genomslog kyrkogolvet och avslog en under detsamma i en grav befintlig likkista, ansågs det troligt, att bågen med det snaraste kommer att nedramla, helst flera större stenar synas lossnade och endast genom något bruk fasthånga».

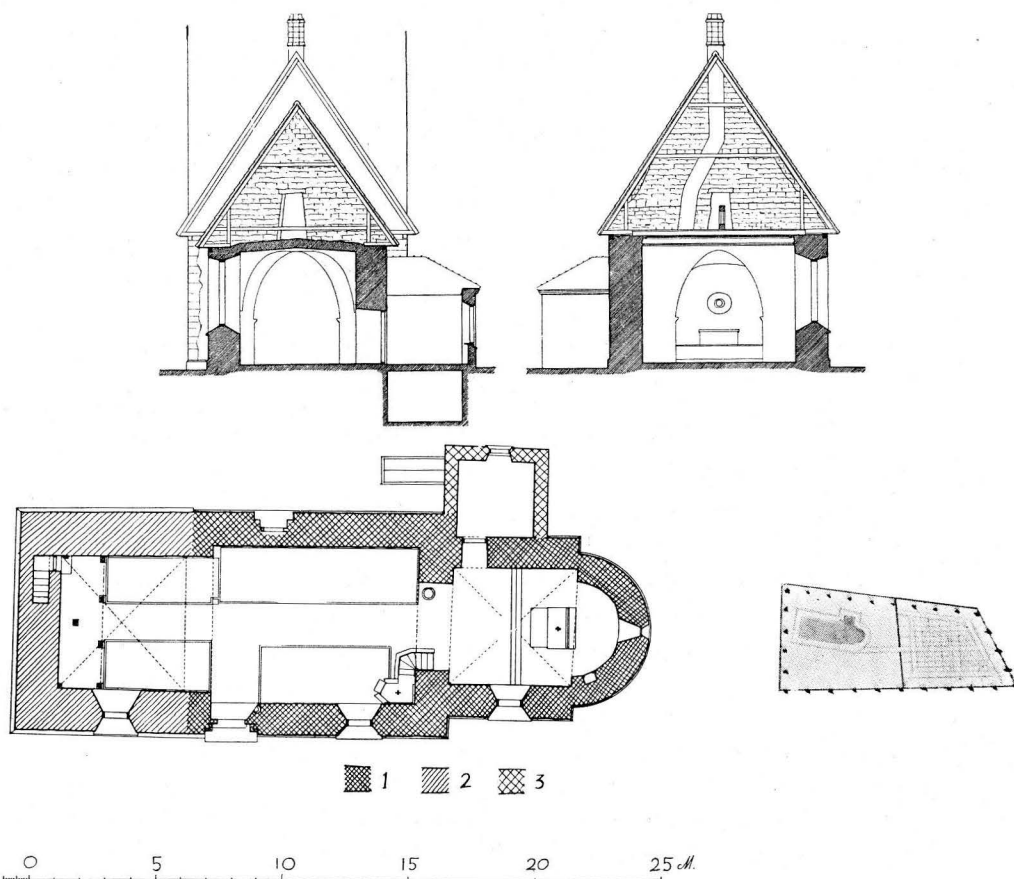

Fig. 53. Plan av kyrkan samt tvärsnitt av koret mot v. och av långhuset mot ö. Skala 1:300. — Förslag till kyrkogårdsutvidgning av Emil Nilsson 1926. Ritning i B. St. Skala 1:3 000. Grundriss der Kirche und Querschnitte des Chores gegen W. und des Langhauses gegen O. Erweiterungsplan des Kirchhofes von Emil Nilsson 1926.

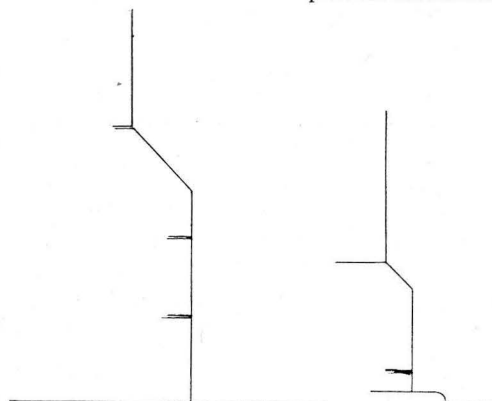

Fig. 54. Sockelprofiler, till vänster tornets, till höger långhusets och koret. Skala 1:20.

Sockelprofile, links des Turmes, rechts des Langhauses und des Chores.

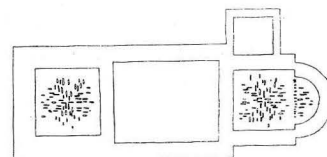
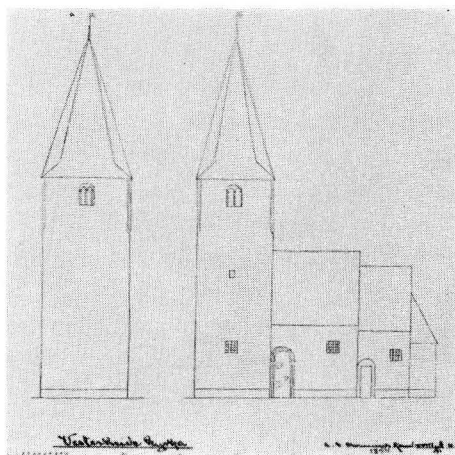

Fig. 55. Valvschema. Skala 1:600. Gewölbeschema.

På grund av bl. a. planbildningen och korfönstrets form anse vi det upptecknade årtalet 1204 antagbart för Västerhejde kor och långhus.

Tornets material är tuktad sten, täckt med ojämn grå rappning. De finhuggna hörnkedjorna, som sakna putsrand, äro till stor del betäckta av rappningen. Detta är också fallet med de huggna omfattningarna till ett urspr. rundbågsfönster i v., en fyrkantglugg, också i v., och ljudgluggarnas rundvälvda principalbågar. Ljudgluggarnas småbågar (spetsbågiga) visa sitt huggna material. Det stora fönstret i s. är från 1800-t. De tinnade röstena och det tegeltäckta sadeltaket utgöra en för Gotland främmande, för Danmark och Skåne karakteristisk gotisk form, som planterats in hit genom en ritning från Överintendents-ämbetet. (Dylik med namnteckning av F. W. SCHOLANDER i B. St.) Den gamla, högspetsiga tornspiran togs ned 1856. Se fig. 56!

Ringkammaren täckes av ett romerskt kryssvalv med stigande hjässlinjer. Tornets murtrappa är ordnad fullkomligt som i Träkumla (s. 32), dock har här i Västerhejde ljusöppningen inemot ringkammaren blivit avstängd med brädvägg och dessutom skymmes nu hela denna eljest för interiörens karaktär så välberäknade anordning av en läktare. Ovan valvet har utrymmet urspr. uppdelats av tvenne bjälklag. Några, sannolikt urspr., stockar

TORNET

Fig. 56. Exteriör från s. Teckning av C. G. Brunius 1854.
Aussenansicht von S. Nach einer Zeichnung.

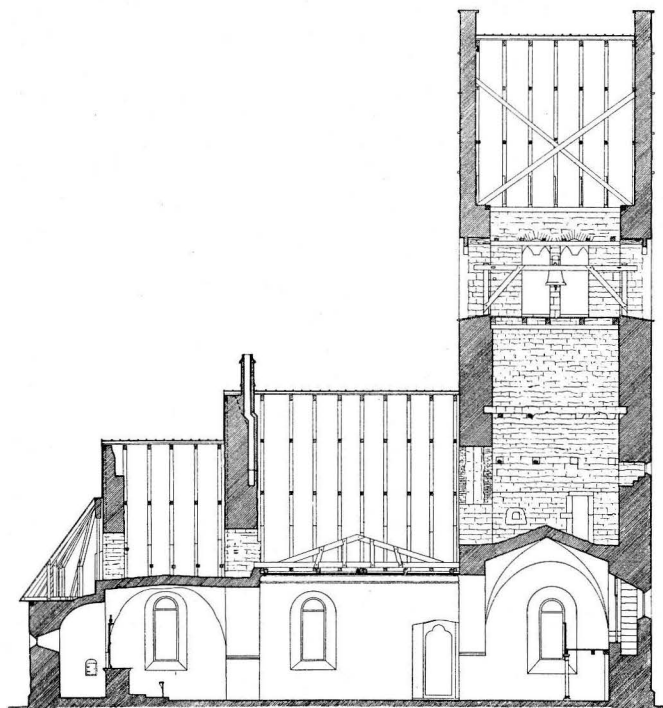

Fig. 57. Längdsnitt mot s. Skala 1:300.
Längenschnitt gegen S.

kvarsitta ännu. I s. muren finnes en sten, med trång, fyrkantig, huggen öppning, som leder in till ett förvaringsrum i murverket. Stenens yta är f. ö. så behandlad, att om öppningen tilltäpptes med en rå stenflisa, det hela skulle verka som en vanlig mur, sålunda maskerande gömstället, kanske ett slags kassafack, avsett för kyrkans kärl och andra dyrbarheter i orostider (jfr s. 186). Stegar föra vidare uppåt till klockvåningen med dess åt alla fyra väderstreck parvis anbragta ljudgluggar. Klockstolen har ett ålderdomligt utseende. Bjälkarna äro infällda i varandra och fästa med dymingar. Säkerligen samma klockstol, som omtalas i RÄK. 1697: »Arbete å Kläckstapeln. Ny svängel af eke.»

Vi anse tornet, som innehåller vissa spetsbågiga former, men bibehållit kryssvalvsteknik, tillkommet omkr. 1240. Märk att sydportalens förut nämnda ombyggnad tillhör samma tid (täckplattorna! trifoliekonturen!).

GLAS- OCH
MURALMÅL-
NING

I s. korfönstret en modern glasmålning, den heliga familjen, signerad »J. Öberg Libraria, Stockholms Glasmåleri» (inifrån löst insatt 1931). Även långhusfönstret har modernt, färgat glas.

Av muralmålningar finnes ingenting bevarat, men RÄK. 1696 lämna en upplysning därom: »... Johan målare... för löfverket om kring muren öfver...» Det var förmodligen rankor av samma typ som dem vi sett i Bro (Bd I, s. 248, fig. 293).

UPPVÄRM-
NING
INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

Kyrkan fick värmeledning 1931.

I absidens s. vägg och i korets n. vägg finnas enkla väggskåp.

Altartavla av trä, med målad framställning av korsfästelsen, Moses, Paulus m. m. enl. inskr. av 1662. Målningen kan tillskrivas Johannes Bartsch.¹ På n. korväggen en oljemålning på väv, sign. Westin 1853,² framställande Kristi uppståndelse, i samtida, förgylld ram. H. 120, B. 61. SÄVE antecknar en annan »tafla i olja, Christus dignar under korset...», gåfva af... Prinsessan Eugenie», samt ett »crucifix med metallfigur samt väl snidad ram, hvilken sednare nu är förstörd». Tavlan signerad Auguste (? Åkerlöf) 1861 hänger nu på långhusets n. vägg. B. 123. H. 89. — Krucifixets metallbild nu fäst på enkelt träkors, som hänger i sakristian.³

I altarskränkets speglar ses urspr. rankmålning i skärt, rödgult, rött, grönt, fr. omkr. 1700.

Predikstolen är grön med svarta speglar, i vilka stå målade tulpaner. Målningen är förnyad, med bibehållande av gammal inskr.: »ANO 1672 HAFWER DOMMAREN PRÄDIKESTOLEN MED SIN MÅLNING TILL GUDS HUS OCH TILL GUDS NAMPNS ÄHRA...» — alltså trol. donation av domaren Oluf Lundsberg (jfr dopfunten, s. 58).

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst, pl. 6, s. 18.

² Fredrik Westin, 1782—1862, en av sin samtid högt skattad målare, särskilt känd för sina altartavlor. Målningen i Västerhejde är en replik av hans altartavla i Kungsholms kyrka från 1823. Se Sv. K. Stockholm. Bd III. Sthlm 1915, fig. 37.

³ Prinsessan Eugenie av Sverige och Norge, dotter av Oskar I, bodde en följd av somrar på Gotland, och byggde där 1861—62 villan Fridhem i Västerhejde socken, där hon utövade en omfattande social och välgörande verksamhet.

Fig. 58. Exteriör från s. Foto i A.T.A.
Das Äussere von S.

Fig. 59. Nordportalen. Foto A. Roland 1910.
Das Nordportal.

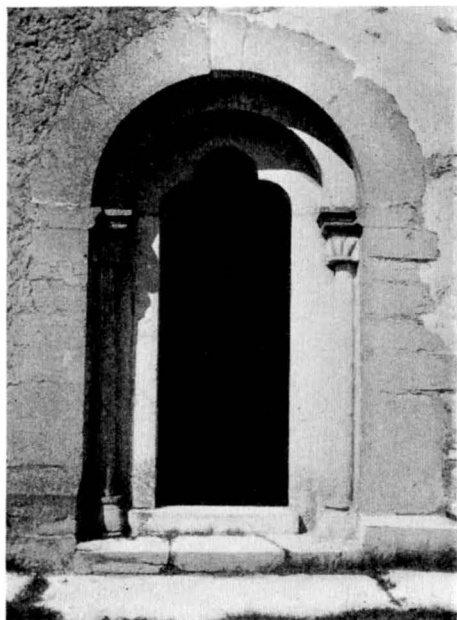

Fig. 60. Långhusets sydportal. Foto E. Erics 1915.
Das Südportal des Langhauses.

Kyrkan fick öppna, lösa bänkar 1908, då den gamla bänkinredningen borttogs. Om denna upplysa RÅK. 1696: »Johan Målare för Qwynfålccks bänkarnas målning . . . samt bakersta manfålccksbänkarna medh kyrkio-kistan betingat 16 dal. 28». Omkr. 16 fragment av dessa synnerligen vackra bänkar förvarades på tornvinden, då denna kyrkobeskrivning påbörjades. Vi förmoda att de utförts av Nils snickare på grund av formernas likhet med läktarebröstningens. Gavlarna ha refflade pilastrar, dörrarna rundbågig arkad, med plattsnideri i svicklarna, genomgående entablement med äggstav och tandsnitt. Överst breda bandflåtor. Gammal färg bibehållen. År 1936 kom-

Fig. 61. Interiör mot v. före restaureringen 1936.
Foto E. Erics 1915.

Das Innere gegen W. vor der Restaurierung.

mo de gamla bänkarna åter till användning i kompletterat skick (arkitekt E. Fant, konservator A. Nilson).

I tornets v. del orgelläktare, enl. RÄK. utförd av Nils snickare 1689, enl. inskr. målad 1696. De säregna, med tyska inskr. försedda målningarna framställa (fig. 63): 1) Den nakne, sårbetäckte Job, sittande bland ruiner. AUCH EINEN GROSSEN MANN/ SEIN UNGLUCK TRESTEN (väl »treffen») KAN. 2) Räv (fångad i sax?) och flaxande gäss. LIST WIRD MIT LIST GEFANGEN / UND BLEIBT IM ANSCHLAG HANGEN. 3) Lutspelare i Carl XI:s-tidens rock och peruk/ DURCH ALLZU STRENG UND ALLZU HART / DAS GANTZE SPIEL VERDERBET WARD. 4) Naket barn, sittande vid ett ankare, hoppets personifikation. Inskr. över gossen: ICH HOFFE / UND HARRE. — Nertill: GUDI TILL ÄHRO OCH KYRKIAN TILL PRYDNAT / HAFWER BEFALNINGSMANNEN HER AXELL ASSARSON / DENNA LECHTARES MÅLNING BEKOSTA LÅTIT. 5) Den badande Batseba, i bakgrunden den harpspelande David på en balkong: DIE AUGEN LÜST VERFUHRT DAS HERZ / UND LÖSSET NACH SICH REUE UND SCHMERZ. 6) Gosse under ett träd, blåsande såpbubblor, symbol av Förgängligheten: EIN SCHAUM IST DIESES LEBENS LICHT / VERLOF DICH AUF SEIN

Fig. 62. Interiör mot ö. efter restaureringen 1936. Foto 1941.
Das Innere gegen O. nach der Restaurierung 1936.

Fig. 63. Detaljer av målningarna på läktarbröstningen.
 Details der Malereien an der Brüstung des Empors.

WESEN NICHT. 7) Döden släppande en fågel ur buren (symbol av den befriade själen): ZUR RECHTEN FREYHEIT (bringt der) TODT / UND RETTET UNS AUS ALTER NOHT. På understa bjälken basunblåsande änglar och inskr.: LOFSJUNGEN HERRAN 1696.

Läktaren är på undersidan målad med rankor i svart och rött.

Målningarna äro möjligen utförda av en Abraham Beck, tysk till börden, som i slutet av 1600-t. kom från Stockholm till Gotland. Han har smyckat bänkdörrar i Follingbo med figurer (Bd I, s. 525.)

En orgel skänktes av prinsessan Eugenie, och fasaden bär alltjämt hennes monogram. 1912 blev dock en ny piporgel insatt (PROT.).

En nummertavla på väggen n. om triumfbågen, med skulpterad ram i silver, guld och rött. Trol. av 1707. (RÄK.) H. 167, B. 35.

I korets s.v. hörn står en dopfunt av polykromerad sandsten, enligt målad inskr. skänkt av DOMMER, OLÜF, LÜNSBERG 1681. Grant målad i rött, grönt, gulbrunt och vitt. H. 96, Diam. 33. — Härtill hör ett dopfat av tenn med godronnerad skål. Stämplrar: W — x-format tecken med motstående M i två svicklar, 2 ggr upprepad. Diam. 36.

På funten står en nisch-format huggen prydnad av sandsten med kerubhuvud och inristat 1.6.7.5. H. 33. B. 38. — En medeltida dopfunt (fig. 64) hittades på 1850-t. vid grävning å kyrkogården, huggen av kalksten i två block, cuppa och skaft, foten saknas. Total H. 69, B. 62, urgröpningens Dj. 26. Vid Brunius' besök tjänstgjorde den vid en närbelägen bondgård som blomkruka. Nu i G. F. Den tillhör de s. k. musselcuppornas verkstadsgrupp; uttömningshål finnes; ljusgrön, svart och röd målning från senare tid. Trol. samtidig med tornet, omkr. 1240. — Enl. MED. TRED. INV. 1652 fanns här »It handlaakan och it messingsbecken i funten».

Bland nattvardskärl märkas: silverkalk enl. stämpel av Bernt Falkengren, Visby, 1773. H. 23,7. — Vinkanna av tenn. Bukig form, i botten stämplad: kvinnofigur i oval med inskr. FINTTENN — rosett i oval med inskr. NICOLAUS IUSTELIUS-EKE-SIÖ — B 5 = 1856 — och en sammanhängande rad av sköldar, otydliga. H. 32.¹

Av ljusredskap märkas: liten krona av mässing med 6 armar, krönt av ett lejon, hållande två sköldar, varå graverats: HOS ATD. 1600-t. H. 60. Hänger i långhuset.

Bland textilier märkes två mässhakar av siden, nu i G. F. — Kalkkläde av ljusrött siden, med blom- och rankbroderier, i gulgrönt och rött. I mitten målade passionsemlen och Kristi segerfana, uppfattad som svenska flaggan. Därunder målat: Af Louise Gjerte, Visby 1802. Kantad med guldspets. Gulnat sidenfoder. Kvadratisk 53 × 53. — Enl. MED. TRED. INV. 1652 och SPEGELS INV. MED. fanns här »It hwijt altarkläde av slissing med knytning und förärat aff domarens Hans Olsons hustru» samt »It rödt altarkläde».

Trapezoidalsten med hålkälad underkant och stort ristat ringkors på trappstegs-

GRAVKONST

fot. I ringen runskrift som i omskrivning lyder: Här ligger Gairwalder i Bierghi och

¹ En kvinno- eller änglafigur, ävenså rosetten, äro beteckningar för den renaste tennlegeringen.

Se ALBERT LÖFGREN, Stockholms kanngjutareskrå, Sthlm 1925, I, s. 271.

Fig. 64. Dopfunt av kalksten. Omkr. 1240. Nu i G. F.
Foto S. Hedlund 1925.

Taufstein aus Kalkstein. Um 1240. Jetzt in G. F.

Fig 65. Dopffunt av sandsten från 1681.
Taufstein aus Sandstein von 1681.

hans hustru. — SÄVE 81. — Bjers gård i socknen, nära kyrkan. — Väl huggen grå kalksten, står i takdroppet mot långhusets nordvägg. 227×135 ; 95. Textringens yttre diam. 92. B. 9,5.

Fragment av trapezoidalsten med ristat ringkors av samma typ som föregående. Möjligen spår av runskrift i ringen. Korsets H. från foten till centrum c. 110 och ringens yttre diam. c. 60. — $[135] \times [80]$; [69]. — Står utanför kyrkan i långhusets norddörr. Klovig, grå kalksten.

Mitt i koret stor välhuggen gravsten med utsirningar i hög relief och långa bibeltexter. I mitten två vapensköldar inom lagerkrans. — Lagd ÖVER »KONGL. MAY. FORDOM TROTIENARE OC LICENT FÖRWALTARE ÖFWER GOTTLANDZ STORE SIÖTULLER . . . NILS STARK» . . . och hans hustru, död den 25 mars 1682. — Hilffeling (Journal 1799) anger mannens dödsår till 14 november 1674. — Grågul kalksten. 240×181 .

Två offertavlor av ek. Båtliknande skopa. Gaveln korsformigt avslutad. Röda färgspår. Den ena defekt. Möjligen medeltida. — Ett par kollektihåvar av skinn nu i G. F., klätt med röd sammet med guldgaloner och tofs. Beslag av silver med klocka och ingraverat N F B B D 1756.

I tornet hänger en klocka med inskr. i oregelbundna versaler, vari bl. a. namnet på den 1648 förordnade kyrkoherden i Stenkumla och Västerhejde, PE(R) GUBBE. Total H. 66. Diam. 59.

SAMMANFATTNING AV VÄSTERHEJDE KYRKAS KONSTHISTORIA.

- I. Skepp och kor byggas trol. 1204 (fig. 66 a).
- II. Tornet bygges omkr. 1240, huvudportalen vidgas och moderniseras (fig. 66 b, 60). Dopffunt av musselcuppornas grupp (fig. 64).
- III. Predikstol, bänkinredning, ornamental väggmålning, ny dopffunt, mässhakar, klocka, altartavla (fig. 62, 65), 1600-t:s mitt och slut.
- IV. Nummertavla, nattvardskärl m. m. (fig. 62), 1700-t.
- V. Vid 1800-t:s mitt och därefter skedde genomgripande ändringar. Kyrkogården planterades, nya fönster uppbröts, gipstak i skeppet, koret ombyggdes med borttagande av portalen, tornet försågs med trappgavelskrön. Oljemålningar. Orgel (fig. 61). Sakristia bygges 1884.

VI. Bänkinredningen ersättes med lösa, öppna sitsar. Taket belägges med korrugerad plåt, 1900-t:s början.

VII. Värmeledning 1931, glasmålning s. å. Restaurering av 1600-t:s bänkinredning m. m. 1936

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Langhaus und Chor wurden wahrscheinlich 1204 gebaut (Fig. 66 a).

II. Der Turm wurde c. 1240 zugefügt, dabei auch das Hauptportal erweitert und modernisiert (Fig. 66 b, 60). Gleichzeitig Taufstein der gotländischen Muschel-ähnlichen Gruppe (Fig. 64).

III. Kanzel, Gestühl, ornamentale Wandmalerei, neuer Taufstein, Messgewänder, Glocke, Altaraufsatz (Fig. 62, 65). Mitte und Ende des 17. Jhts.

IV. Ziffertafel und Abendmahlgefäße u. a. (Fig. 62). 18. Jht.

V. Mitte des 19. Jhts und später, durchgreifende Veränderungen: Der Kirchhof wird mit Bäumen gepflanzt, neue Fenster wurden aufgebrochen. Gipsdecke im Langhause. Der Chor wird umgebaut wobei das Portal wegfällt, der Turm erhält Stufengiebel nach schonensischem Muster, Sakristei wird gebaut. Ölgemälde, Orgel werden geschenkt (Fig. 61). Die Sakristei wurde 1884 gebaut.

VI. Das alte Gestühl wird durch lose offene Bänke ersetzt. Dach aus Wellblech. Anfang des 20. Jhts.

VII. Wärmeleitung 1931. Glasmalerei 1931. Zurück zur Gestühlform des 17. Jhts. u. a. 1936 (Fig. 62).

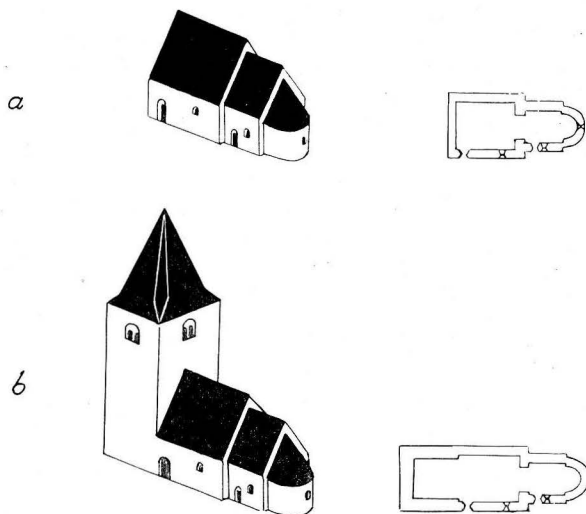

Fig. 66. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

VALL KYRKA

ANNEX TILL STENKUMLA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH ERIK BOHRN.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW s. 141 med årtalet 1167.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med det ofullständiga årtalet 12... — HILFELINGS JOURNAL 1801: anteckningar om inventarier, avritn. av Hardings gravsten. — A. T. A.: P. A. SÄVES BERÄTT. (1864), exteriör av kyrkan, akvarell av glasfönster, anteckningar; akvarell av v. fönstrets övre del, sign. A T G (GELLERSTEDT); tuschteckning av tornet fr. n.v., sign. $\frac{11}{7}$ 67 A T G (GELLERSTEDT); 3 blad laverade ritn. sign. A. W. LUNDBERG 1868, visande dåtida tillståndet samt förslag till ändring. — B. ST.: ritn. till restaurering av A. W. LUNDBERG $\frac{3}{4}$ 1868; ritn. till uppvärmning av N. PETTERSSON $\frac{15}{5}$ 1908.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1740; ST. PROT. fr. 1756; VIS. PROT. fr. 1750 i »Handl. rör. kyrka och prästgård i Walls pastorat 1753—1855» säges att handlingar före 1738 »af vådeld upbrända blifvit». — Avskr. av kungl. brev av 29 jan. 1790 angående inrättandet av »Ecclesiastique Expedition» inom konungens kansli, i vilken exp. bl. a. skulle behandlas »Kyrkornas Byggnader o. prydnader och desseiner dertil». — Från året 1808, då ryska trupper hade landstigit på Gotland, finnes en serie handlingar, belysande det korta ryska våldet, såsom rekvisitioner och en kungörelse från Amiral Bodisco; samtidigt meddelande från Consistorium om svensk seger i Österbotten.

Vall var tidigare ett självständigt pastorat. Från 1900-talets första år uppstodo flera förslag om sammansläande av de smärre gotländska pastoraten till större enheter. Det slutliga avgörandet bereddes genom ett »Betänkande med förslag till förändrad kyrklig indelning och organisation av Visby stift, avgivet av den d. 13 sept. 1918 förordnade kommittén, Sthlm 1919».

KYRKOGÅR-
DEN

Kyrkogården fick sin nuv. storlek (fig. 68) genom utvidgningar 1871 och 1889. Den är ungefär från sistnämnda tidpunkt hägnad genom diken samt delvis genom hagtorns- och ligusterhäckar. Tio lönnar planterades 1897. I äldre tid — 1758 och 1765 — omtalas plank. I enlighet med Kungl. cirkulärbrev av 1764¹ uppmanade visitator 1785 församlingen att bygga stenmur, vilket småningom också skedde. Dock var ännu 1847 en del av det gamla planket kvar.

KYRKÖBYGG-
NADENS HU-
VUDELAR

Byggnaden ter sig som en helgjuten enhet men är dock tillkommen i många skift bland vilka kor och långhus utgöra en huvudsakligen romansk del, omkr. 1167, tornet byggdes i övergångsstil omkr. 1230 och fullbordades i höggotisk tid i början av 1300-t, sakristian omkr. 1230.

¹ Anført i Sv. K. Uppland, Bd IV, s. 207 anm.

Fig. 67. Exteriör från s.ö.
Die Kirche von SO.

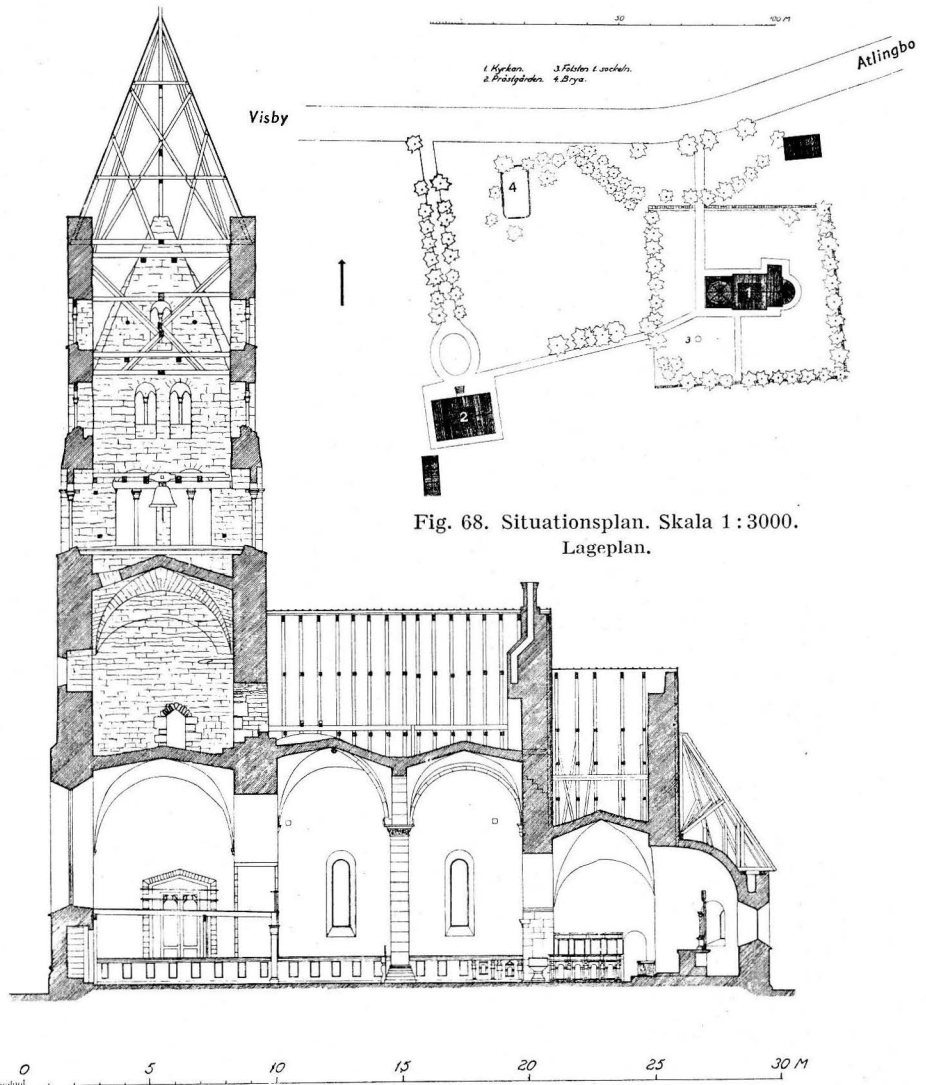

Fig. 68. Situationsplan. Skala 1:3000.
Lageplan.

Fig. 69. Längdsnitt åt n. Skala 1:300.
Längenschnitt gegen N.

KOR OCH
LÅNGHUS

Vi betrakta först kor och långhus. Deras socklar äro skråkantiga, nästan fullkomligt lika varandra. Fasadernas huggna kalksten visa dels liggande, dels stående block i en viss regelbunden skiftning, som dock är mindre väl iakttagen på nordsidan. Absiden är överdragen med cementputs i kvaderimitation (!). Bland sydfasadens stenar märkas i långhusets nedersta skift två stora kantställda hällar, L. 334,

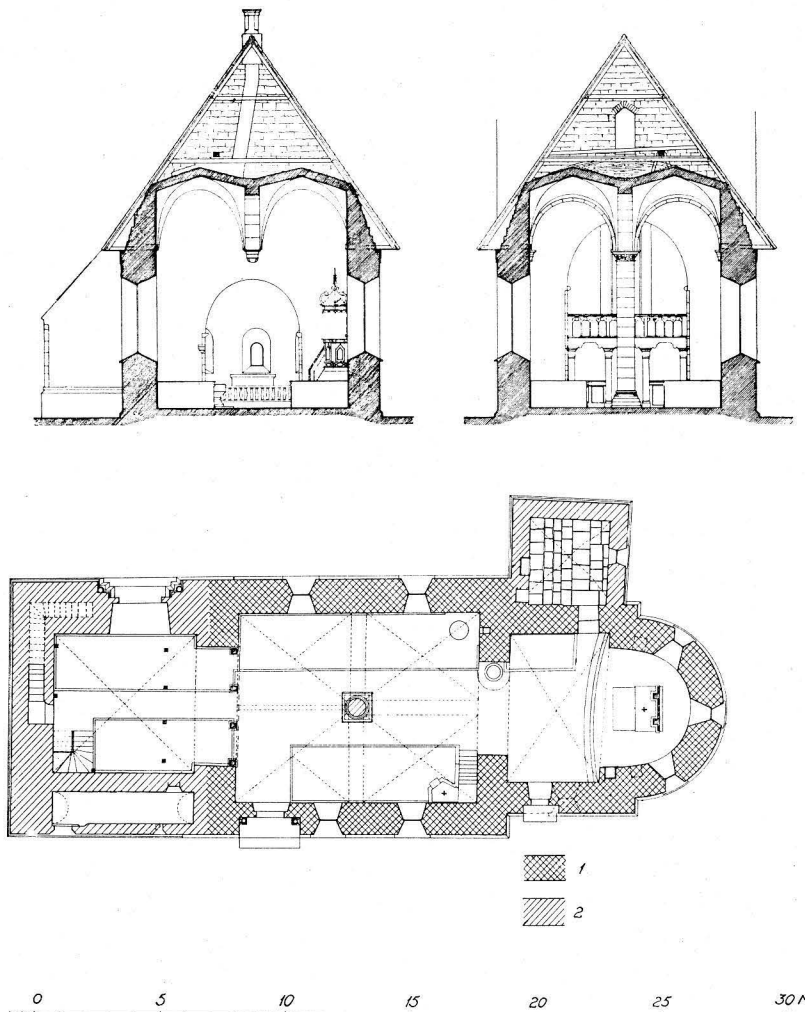

Fig. 70. Tvärsnitt av långhuset mot ö. och v. samt plan av kyrkan.

Skala 1:300.

Querschnitte des Langhauses gegen O. und W. nebst Grundriss der Kirche.

B. 104 och 100 samt L. 334, B. 115 (hörnet lappat) och 100 samt en sådan häll å koret L. 229, B. 125 och 116. Deras trapezoidala form erinrar om gravhällar. Stenytorna visa dock ingen skrift. De äro liksom andra block behandlade med järn efter sedan de inlagts i muren. Man ser flerstädes knippen av buktande hugglinjer strålförmigt breda sig över flera närbelägna stenar.

Rundbågsfrisen är egendomligt nog inskränkt till långhuset. Vi förmoda därför att

koret är äldre än långhuset. Av de synliga fönstren har intet bibehållit den ursprungliga formen och storleken. Men från sakristians vind kan ett litet korfönster iakttagas, som tack vare den sekundära valvslagningen i koret blivit förbyggt och alltså bevarat (fig. 73). Solbänken och den ur ett block huggna rundbågen äro väl bevarade, men smygarnas material har skadats av brand, som vållat att hela flak fallit bort, och att fönstret därför synes vidare än det från början varit.

Om fönstren f. ö. (även tornets) säger BRUNIUS: »Få helgedomar på Gotland ha i sednare åren blifvit på ett så vandaliskt sätt behandlade som denne. Man har gifvit de inre dörrumfattningarna stickbågiga betäckningar, förändrat två fönster å skeppets s. och uppbrutit två sådana å dess n. sidomur, bortskämt korets fönster och upp-tagit ett nytt å utsprånget, vanställt tornets v. fönster och förderfvat dess n. ingång med ett nytt, och utstyrt alla med träkarmar och träbågar samt glasrutor såsom i vanliga boningshus. Ett sådant beteende röjer den gröfsta okunnighet om våra förfäders höga byggnadskonst. Det är öfverraskande, att sådant skett under prosten och kyrkoherden — — ledamoten af vasaorden etc. — —». Tillståndet vid Brunius' besök illustreras av A. W. Lundbergs akvarell (fig. 74, 75). Tornets synliga spetsbågiga v.-fönster synes dock ha tämligen behållit en medeltida form, ett intryck som fullt bekräftas av Gellerstedts skiss (fig. 76). Det har uppenbart blifvit insatt i gotisk tid (början av 1300-t., jfr s. 73 f). Urspr. har kanske ett hjulfönster haft sin plats här.

Det urspr. tillståndet skulle alltså inneburi ett långhus med blind nordsida, en blind absid, två små fönster å långhusets och ett å korets s. sida, ett å dess n., alla av den ungefärliga storlek och form som den bevarade n. korfönsteröppningen ovanvalvs anger.

Samtliga fönster reglerades 1876 enl. nämnde Lundbergs ritning till nuvarande form. Även det äkta medeltida v.-fönstret förändrades då till romansk rundbågighet(!) Ö. absidfönstret gjordes helt nytt.

Korportalen (fig. 81) är utan utsmyckning. Långhusets portal liknar den i Follingbo. Märk de mycket skadade attiska baserna med bullformade hörnblad! Tärningskapitälerna äro på de avrundade undersidorna prydda med pilspetsliknande blad, vilka identiskt lika finnas på kolonnkapitälerna i Follingbotornets ljudgluggar. Jfr även n. portalen å domkyrkan i Visby! En i senare tid inlagd tramphäll skymmer nu portalkolonnernas basplattor. Båda sydportalerna ha stickbågiga betäckningar å innersmygarna från omkr. 1860-t. (BRUNIUS).— Som trampsten utanför materialboden n. om kyrkan ligger en sten (B. 200, H. 120), vars form och mått antyda, att den varit tympanon i långhusets sydportal. Stenen har den strålförmiga reffling, som finnes på långhusets fasadmaterial i övrigt.

Yttertak av enkupigt tegel på läkt, tät bördning och papp (1926).

Golvet är överallt av trä, utom i sakristian och bakom altaret, där stenplattor ligga. 1831 var hela golvet ännu av sten, som man enl. VIS.PROT. skulle »jämna». 1846 var brädgolv inlagt (VIS.PROT.).

Om kolonn och valv och triumfbåge se undersökningen s. 71 f, varav framgår att

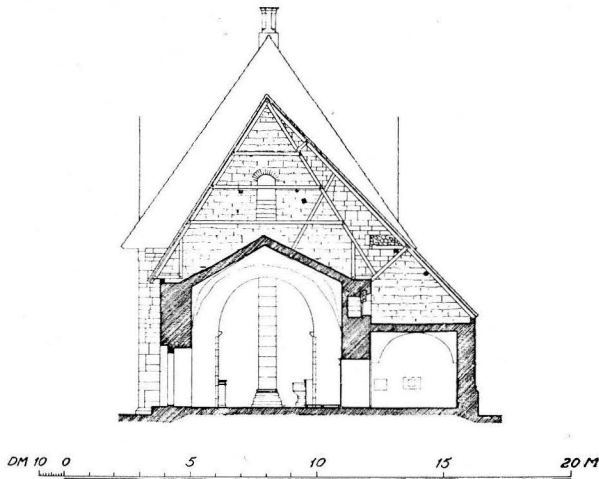

Fig. 71. Tvärsnitt av koret mot v. Skala 1:300.
Querschnitt des Chores gegen W.

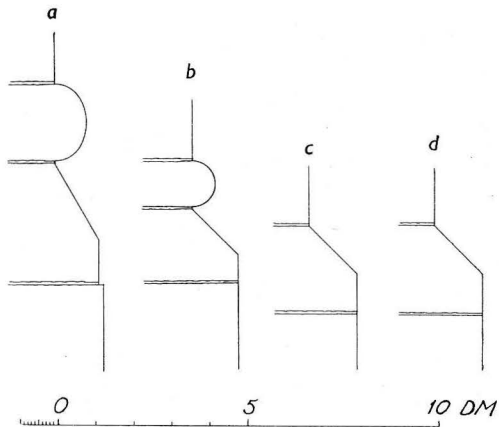
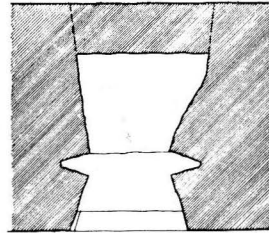
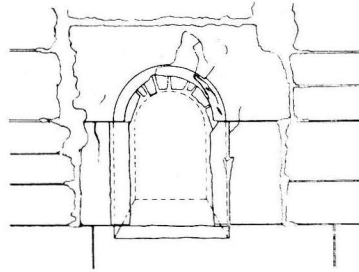

Fig. 72. Sockelprofiler av a) tornet, b) sakristian,
c) långhuset och d) koret. Skala 1:20.
Sockelprofile a) des Turmes, b) der Sakristei, c) des
Langhauses und d) des Chores.

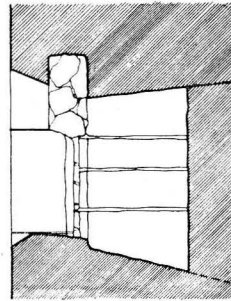

Fig. 73. Fönster i korets n. vägg. Fasad,
horisontalt och vertikalt snitt.
Skala 1:40.

Fenster in der n. Mauer des Chores. Fassade,
horizontaler und vertikaler Schnitt.

äldsta triumfbågen, tribunbågen och absidvalvet voro trängre och lägre. Absiden har väl haft valv från begynnelsen, men koret, vars inre rösteväggar ovanvalvs visa rester av puts, torde haft öppen takstol.

Långhusets ö. röste är så skadat vid skorstensrörets uppsättning, att man icke av dess beskaffenhet kan draga slutsatsen om långhusets urspr. skick; sannolikt var här också en öppen takstol. Denna är icke bevarad, men det är möjligt, att vissa i långhusets inre synliga trädelar tillhört den gamla takstolen och kunna giva upplysningar om dennas utseende. Högt upp å n. långhusmuren synas i interiören tre st. bjälkändar, snyggt avrundade i nedre kanten; i ett hål 10—15 cm bakom bjälkens ända sitter en

lodrätt ställd kil, delvis inbakad i putsen, (detta är mindre tydligt i den av putsen mest dolda västligaste bjälken). I s. muren ses 4 st. bjälkändar, varav den västligaste avsågad. Kilen är synlig endast å den närmast gärdelbågen befintliga bjälken. Ändarnas nivå något växlande (omkr. 20 cm differens). Är detta avsågade tvärbjälkar, från tiden före välvningen (delvis nya?), förvandlade till sulor till takstol, förankrade inåt, för att hindra sparrparets skrevning?

Follingbo och Valls kyrkor äro i sina romanska delar så lika varandra, att de tillsammans ge en komplett bild av en viss kyrkotyp, som eljest icke i denna renhet är företrädd på ön, med vårdade kvaderklädda fasader utan figurreliefer och kolonnportaler med tärningskapitäl. Det för Follingbo antecknade 1222 förefaller väl sent. Till rimligare datering leder likheten med Visby Mariakyrkas n. portal, som representerar domkyrkans äldsta period. Långhuset i Vall kan således tänkas ha tillkommit vid det av STRELOW antecknade året 1167, koret något tidigare.

Det mäktiga tornet med åt s. och n. framspringande gallerilängor behärskar byggnaden. Det är byggt på långhusets v. mur (såsom framgår av fig. 67), men ingenting av gamla röstet är synligt i tornmuren. Ang. spiran se STRELOWS upplysning, anf. s. 70.

Det är uppenbart inspirerat av den för Gotland främst genom Visby domkyrkokorn be-

TORNET MED
INCLUSORIUM

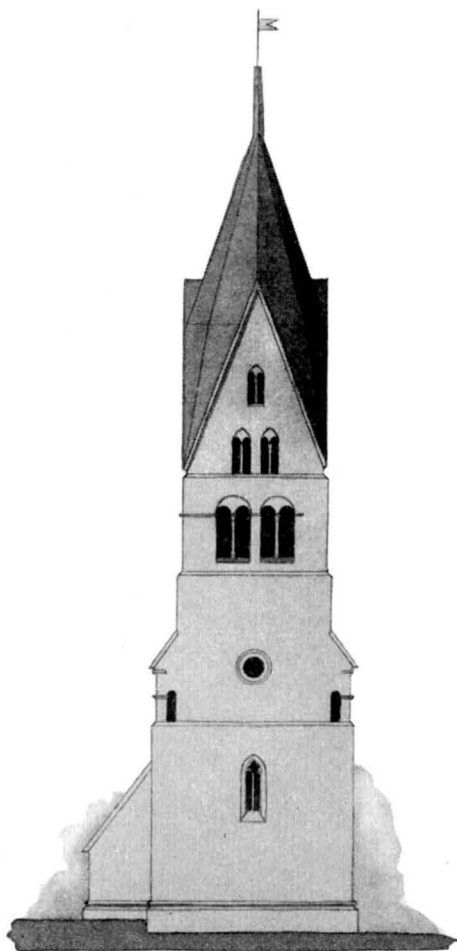

Fig. 74. Exteriör från v. Efter akvarell av
A. W. Lundberg 1868.
Die Kirche von W. Nach einem Aquarelle.

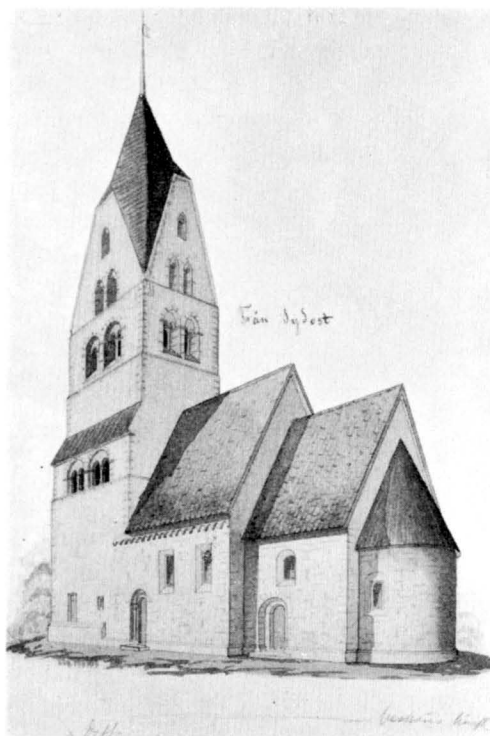

Fig. 75. Exteriör från s.ö. Efter akvarell av
A. W. Lundberg 1868.
Aussenansicht von SO. Nach einem Aquarelle.

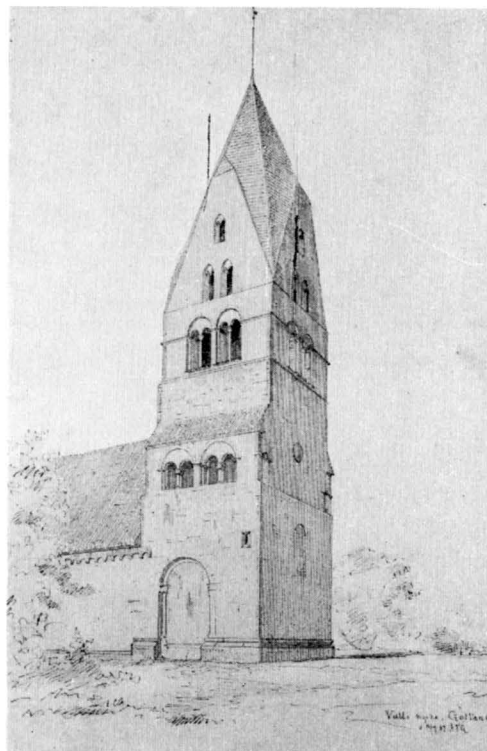

Fig. 76. Tornet från n.v. Efter tuschteckning
av A. T. Gellerstedt 1867.
Der Turm von NW. Nach einer Zeichnung.

kanta typen med två trapphus. Här upptages blott den ena, n. murmassiven av trappan, dock icke helt, även portalen har här plats. I den andra, södra, är en liten tunnvalvd cell inrymd, med rektangulär ingång mot s., och med en fyrkantglugg, nu tillmurad, emot ringkammaren (H. 77. B. 87, måtten tagna vid cellväggens liv, smygarna förträngande) samt en dito mot s. vettande mot kyrkogården (H. 66. B. 88, måtten i cellväggens liv, nu delvis igenmurad). Denna cell har varit ett inclusorium. Betydelsen härav omtalas närmare vid Atlingbo kyrkas beskrivning s. 110. Tornets v.-fönster är omtalat redan s. 66.

Galleriöppningarna och de nedre ljudgluggarna äro rundbågiga, de i gavelröstena däremot spetsbågiga (inre betäckning dock även här rundbågig). I första våningen en cirkelrund glugg. I tornets samtliga rundbågiga gluggar äro bågarna slagna med omväxlande tegel- och kalkstenspartier, teglet dock nu, oförnuftigt nog, dolt av puts. Kolonnetterna i gallerierna, hopkopplade två och två, ha tämligen höga attiska baser med hörnblad av samma slag som på nordportalen och bågformade kapitäler utan

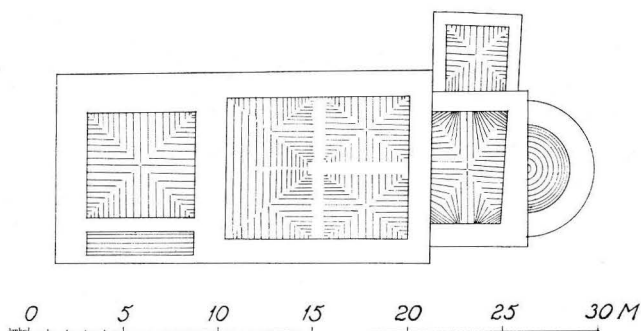

Fig. 77. Valvplan. Skala 1:400.
Gewölbeschema.

står i fullkomligt förband med tornsockeln. Dennas rundstav är förkroppad runt portalens högra murhorn (till vänster om portalen saknas rundstav). En liknande anordning ses å S. Lars v. portal i Visby. I portalens bågar ses en målerisk växling mellan grå och röd kalksten samt mellan grå kalksten och tegel. Genom rester av överputsning är den avsedda livliga färgeffekten förfuskad. Kapitälerna siras med blad, diamantstjälkar och tre människohuvuden. Det är oviss, om dessa ha någon betydelse: det yttersta är skäggigt och bär en konisk mössa. Kapitälornamentiken liknar den i Visby S. Maria i korets ö. delar (omkr. 1225) samt i Visby S. Nicolai i v. portalen på s. fasaden. Man påminnes även om Västergarns portaler (fig. 183—186) och om Lokrume korportal (Bd I, fig. 388). Troligen har samme man arbetat i landskyrkorna efter att ha deltagit i Visbykyrkornas utsmyckning. Huvudena ha en viss likhet med »Gärdslösamästarens»¹ — Dörröppningen blev 1760 tillmurad och försedd med fönster (RÄK.). Den uppbröts ånyo vid restaureringen 1873, då även de nuvarande enkla dörrarna med glasfönster tillkommo. Tympanonstenen, som antagligen skadats härvid, får kanske tänkas i överensstämmelse med motsvarande parti på besläktade kyrkor (t. ex. Västergarn fig. 184), alltså med raksluten eller grunt trifoliekonturerad undre kant.

Tornhuven är klädd med bräder. Före 1878 voro gavlarna avtrubbade (fig. 75). Huven är i sina huvuddelar trol. densamma, som enl. STRELOW tillkom 1627. Kyrkan blev då »med en skøn Spitz eller Spir forbedred — aff Dienis Lauritzøn Guth, boendis i Norland (d. v. s. Norrlanda socken), som hafuer mange Kircker i Landet forbedret». Sagda årtal ses inskuret i huvens virke.

Bottenvåningen täcks av kryssvalv med parallella skift och stigande hjässlinjer och med små pyramidformiga konsoler under anfangen. Genom den vida tornbågen blir bottenvåningen till en enhet med långhuset. I v. tornmuren börjar trappan, som

¹ Ang. »Gärdslösa-mästaren», se ROOSVAL, Kirchen s. 153 samt snart utkommande volym Öland av Sv. K., förf. av William Anderson.

all ornering, fränsett några ansatser till knoppar i hörnen. I ljudgluggarna ha kolonnerna kapitäl av samma slag, men baserna ha utelämnats. Övergången till spetsbågiga gluggar betyder ett avbrott i tornbygget. Vid skildringen av valven skola vi finna att även ett tidigare avbrott skett.

Tornets portal i n., kyrkans huvudingång till utseendet, men numera icke till gagnet,

borrar sig igenom massiven under n. galleriet och mynnar ut i detta. I tornets första våning märkas lågrakspetsigt betäckta genomgångar i n. och s. från gallerierna; en rundbågig muröppning leder till långhusvinden. Här ses samma valvtyp som bottenvåningens, men strax under dess sköldlinjer märkas enstaka spår av ett lägre valv. En i höjd med dess anfang ur muren utskjutande avbränd rund stock visar, att brand uppstått i tornet, då det var färdigt till denna nivå, dock med valvet endast förberett genom avsatser å vissa murar. Efter katastrofen fortsattes bygget, men valvet lades nu något högre upp. En steg för upp till klockvåningen genom en urspr. urtagning i valvet. — Klockstolen är genom skurna inskr. daterad 1621 och 1744.

Långhusets valvsystem stödes av en mittkolonn, vars kapitälornamentik med yxformade blad erinrar om den i Visby S. Marias kor. Samma hand synes ha huggit de v. två hörnbladen på kolonnbasen. Det n.ö. hörnbladet liknar dylika i Gothem och i Gärdslösa på Öland, här tycks alltså »Gärdslösamästaren» medverkat, kanske som gesäll.

Valven äro av samma typ som tornets och tydligtvis slagna samtidigt med tornbygget. Transversalbågarnas konsoler äro lika dem i Helgeandsoktogonalen och i S. Marias sidoskepp i Visby. Den v. longitudinalbågen är en rundstav som springer från en särskild konsol ovanför kolonnkapitålet, med ett dekorativt människohuvud. Denna båge höjer sig mot skeppets v. vägg, därigenom tillåtande de båda v. valvens sköldbågar mot denna vägg att bilda en sammanhängande rundbåge, som utgör en vacker upprepning av tornbågen. Om långhusets välvning här ordnats på normalt sätt med två kryssvalv, skulle längs-bågens v. anfang kommit att ligga nedanför tornbågens hjässpunkt. Triumfbågen, som ej är så högt uppdragen, har tillåtitt en regelbunden placering av längsbåganfanget. Völvningen i långhusets v. hälft liknar de westfaliska s. k. musselvalven. Om dessutom de båda slutstenarna tagas i betraktande, vilka utgöra en rent westfalisk detalj, är det tydligt, att arbetet måste utförts av en westfaliskt skolad byggmästare. Musselvalven användas i sidoskeppen av hallkyrkor i Soest och trakten däromkring i början av 1200-t. fram till omkr. 1250¹.

På skeppets ö. vägg, n. om triumfbågen, finnes en konsol av huggen kalksten, vilken enligt BRUNIUS skulle tillsammans med en hörnkolonn uppburit ett korsvalv över ett sidoaltare, alltså en anordning, som kallas ciborie-altare. Konsolen liknar takvalvens och torde alltså tillkommit med dessa. Då valven äro sekundära, måste också konsolen vara sekundär. Den är så djupt inbyggd i triumfbågens vederlag, att bågen förefaller vara murad samtidigt med konsolen och alltså även samtidigt med långhusvalven.

I s. långhusväggen, alldeles i hörnet till triumfbågsväggen invid predikstolen finnes en utskjutande sten, en rå flisa, vilken på andra sidan av triumfbågen på motsva-

¹ Enl. KÖMSTEDT, Die Entwicklung des Gewölbebaues . . . Westfalens, Strassburg 1914, s. 60, Taf. IX. Märk att i ett fall en om Vall särskilt erinrande användning av musselvalvet förekommer: i Patroclusdomen i Soest, i mittskeppets västligaste travé, som är en halvtravé.

Fig. 78. Tornets n. portal. Foto E. Erics 1914.
Das N.-Portal des Turmes.

Fig. 79. Långhusets sydportal.
Foto E. Erics 1914.
Südportal des Langhauses.

rande ställe (enl. uppgift av A. Edle) motsvarats av en bjälke, hägge kanske rester efter anordningar för uppbärande av ett lectorium (?).

De nu behandlade partierna — tornet och långhusets välvning, ciborievalvet och triumfbågens vidgning måste vara utförda vid eller kort efter 1225, det säkra datum för domkyrkokorets bygges 1:a etapp, då kapitälerna i dess ö. delar tillkommit.¹ Sakristian, vars sockel och valvform likna tornets, synes ha tillkommit samtidigt. Dateringen kan icke ligga många år senare, ty här i Vall användes icke den valvtyp — tältvalv — som i domkyrkokoret tillämpades omkr. 1235. Vall kyrkas tornbygge och långhusvälvning ligger alltså omkr. 1230. Huvudmästaren har lärt vid Visby Mariakyrkas korbygge och biträttats av andra inhemska krafter. Tornets klockvåning med de rundbågiga höga gluggarna måste ligga något senare, som vi sett, efter en eldsvåda och en mindre ändring av valvets höjdläge, men kan dock icke vara mycket senare än omkr. 1235, eftersom valvet är byggt med parallellskiktade kappor. Valvet i koret är av tält-typ och måste alltså slagits efter långhusvalven. Kanske först i b. av 1300-t. och då möjligen i samband tornets sista höjning och med

¹ ROOSVAL, Revision IV, s. 132, 133.

v. tornfönstret. I detta är en glasmålning infattad, Kristus med bok i den av manteln omslutna ena handen; rocken gul med grågrön halslinning, manteln blodröd, fonden blå, glorian brun med gröna korsarmar, rambården vit, grön och blodröd. Glasmålningen var fullständigare bibehållen och infattad i sitt medeltida masverk ännu då Gellerstedt ritade (trol. 1867, fig. 86). Ornamentiken tyder här på 1300-t:s förra hälft: därmed dateras fönsteröppningen. — En på muren målad Kristus i mandorla har iakttagits högt uppe på ö. långhusväggen i skeppet n. om triumfbågen; målningens n. del fördärvades delvis då kaminens rökrör blev inbilat (1926), vad som återstår är täckt med 4 cm tjock puts (uppgift av A. Edle). På andra platser torde icke mycket finnas kvar, då väggarna (enl. uppgift av folkskolläraren Kolmodin) någon gång under 1800-t. behandlats med rotborste och såpa.

Uppvärmning genom kamin, med fritt rökrör sedan 1908; 1926 blev röret inbilat i ö. långhusmuren.

I absiden finnes, jämte två enkla nischer, en i s. med rikt och vackert snidad skåpdörr med det på Gotland ofta förekommande motivet: livsträdet växande ut ur en trappyramid. Ursprungligen väl omålade, har dörren på 1700-t. oljemålats i livliga färger. Runinskrift, ristad i cirkel i sakraments-skåpets dörr, lyder i omskrivning: »Olav i Himunafi han gav detta efter sina barn Botvid och Bulaid (och ?) Ganvid och Rudhaid». — Himunafi (enl. Lm Himunafi) namn på nu försvunnen gård i

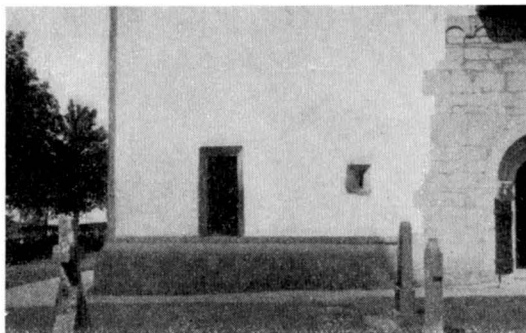

Fig. 80. Tornets s. fasad med dörr och fönster till inclusoriet.

Südfassade des Turmes mit Eingang und Fensteröffnung des Recluseriums.

Fig. 81. Korportal. Foto E. Erics 1914.
Das Chorportal.

GLASMÅLNING
OCH MURAL-
MÅLNING

UPPVÄRM-
NING

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

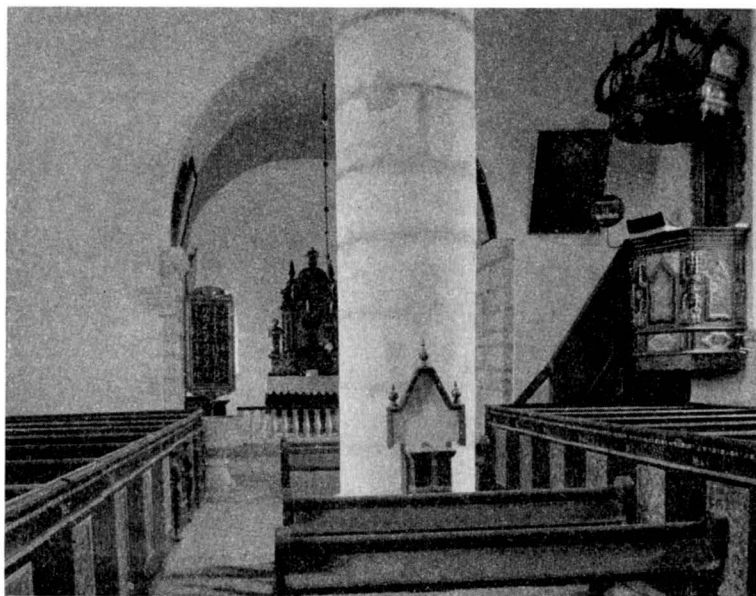

Fig. 82. Interiör mot ö. Foto i A.T.A.
Das Innere Gegen O.

Vall. Ristningen synnerligen skickligt utförd med fina snitt mellan de två inre av tre koncentriska cirklar. I centrum ett bomärke: Dörr och inskr. troligen från omkr. 1290—1330. Inskriften ej upptagen i runlitteraturen.

Basen till en kolonnformad piscina, nu i G. F., har ursprungligen väl stått s. om altaret.

Altaruppsats (fig. 82) av skulpterad sandsten, enl. målad inskr. av 1684, med relieffframställning av Syndafallet, Kristi uppståndelse och de fyra evangelisterna. På skulpterade sköldar ses kyrkoherdens namn M. GEORGIVS: OXENVALDT och hans hustrus ELIZABETH IACOBS - D - MVNCH. Mästaren är Rasmus Larsson Ockes i Burgsvik (enl. meddelande av R. Steffen).

Den äldre altarprydnaden, ett altarskåp av skulpterad, polykrom ek, förvaras i G. F. I corpus framställes Världsdomaren samt Kristus (vars kropp är nästan helt förstörd), Maria och Johannes Döparen, samtliga som förebedjare för den skuldbelastade mänskligheten. I flyglarna ses de fyra evangelisterna, sysslade med författareskap i sina skrivkamrar. Målningarna på flyglarnas yttersidor nästan utplånade. H. 139. Corpus' B. 83. Tilltalande, troligen nordtyskt eller danskt arbete från början av 1500-t. Dess dåliga tillstånd förklaras genom SÄVES anteckning »— sedan detta konstverk flera år i tornet legat begravet under en massa taktegel, är det nu på mitt för-

Fig. 83. Interiör mot v. Foto O. Sörling.
Das Innere gegen W.

Fig. 84. N. tornportalens v. kapitälband.
W. Kapitellreihe des n. Turmportals.

slag af Bönderna lemnat till Visby Elem.skolas samlingar». HILFELING såg det som »gammal casserad altartafla . . . uppsatt fram i kyrkan —».

Välsignande Kristus, oljemålning på trä i samtida ram, signerad J. W. FICCIT (sic), alltså av gotlänningen J. Weller¹, ett förträffligt arbete. Frälsaren klädd i skimrande grågrönt och rött, brun fond. Det fanns enl. VIS.PROT. 1762 och hänger nu bredvid predikstolen. H. 99. B. 72 (dagermått).

Enkel confiteor-pall; i skärmen hjärtformiga urtagningar, blåmarmorerad, med röd kantbård. I VIS.PROT. 1762 kallas den »högre målad pall, varå presten faller på knä under syndabekännelsens läsande».

Rikt snidad predikstol, omkr. 1728, med vacker, delvis dock rätt förnyad målning. Den som ryggvant tjänande tavlan med Johannes Evangelisten (mått inom listverket: 74 × 42), ävenså evangelisterna på korgens fyllningar äro tydligen arbeten av J. Weller. En målad inskr. ANNO 1728 DEN 12 JULIUS kan dock ej avse Weller, som föddes 1723.¹ På himlen en kartusch med Fredrik I:s namnchiffer. Trappan förkortad och utan dörr.

¹ Johan Weller, målare i Visby, var son till Vall-prästen Botolph Weller (1664—1736) och Christina Margareta Eer. Enl. Visby stads förs.-kyrkobok (6:7) avled J. W., avskedad sergeant, i hastig feber, 62 år gammal, den 13 juli 1785 och begrovs den 17 juli å kyrkogården. — Den 16 juni 1787 avled målaren Wellers änka, Johanna Maria Weller, i hastig feber och begrovs den 19 juni å kyrkogården.

Fig. 85. Kolonnkapitålet i långhuset.
Das Säulenkapitell des Langhauses.

Korbänk med skulpterad skärm (fig. 83), fr. omkr. 1700. På dörren en målning, bedjande ung flicka, naivt och känsligt arbete trol. av J. Weller.

Bänkskärm med vackert, ytmässigt målade tulpaner, rosor och lilja i grönt, vitt och skärt (L. 279. H. 122. B. 70. H. 105) med dörr. Inskr. ur Math. 18: 18. Nu i sakristian. En liknande skärm i magasinet med inskr. över GEORGIUS OXENWALDT, P(ASTOR) L(OCI) 1682. Urspr. plats oviss; kanske i koret. Det är samma slags högtidligt stilsärande blomstermåleri som å Stenkumla och Västerhejdes predikstolskorgar.

Bänkkvartererna äro alla målade som masurbjörk och med akanthusranka på vitt i speglarna, trol. 1760 (St.prot., lika bänkarna i Lummelunda, Bd 1, fig. 103). Endast bänkarna på kvinnosidan i ringkammaren ha annan spegelmålning: stiliserade träd. Bänkarna i långhuset äro något rikare snidade, med bandflätning i frisen, kanske av omkr. 1740. De i ringkammaren äro enklare och tillkommo 1759/60.

Läktare i klumpig nyromansk stil fr. omkr. 1876 (ST. PROT), målad vit. På den står ett orgelharmonium.

Dopfunt (fig. 89) av sandsten i två block med uttömningshål. Relieferna på cuppan framställa: 1) Majestas Domini (Herrens Majestät) i mandelformig gloria, vari läses + MAGNV : NOME : DOMINI : EMANVEL : AΩ (= Herrens stora namn Emanuel A och O, begynnelsen och ändan) omgiven av evangelistsymboler i rundlar samt två stående änglar, en med ett rökelsekar, den andra med ett på ett kläde framburet barnahuvud, kanske symboliserande en själ; vidare till höger 2) Marie bebådelse; 3) Marie besök; 4) Kristi födelse; 5) Josefs dröm; 6) Bebådelsen för herdarne [dock blott ett

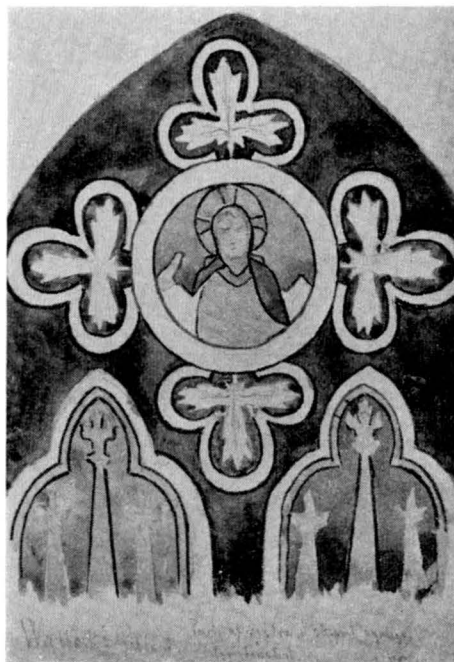

Fig. 86. Glasmålning i v. tornfönstret. Efter akvarell av A. T. Gellerstedt.
Glasmalerei in dem w. Turmfenster. Nach einem Aquarelle.

fragment, ty å denna sida är reliefen borthuggen för att funten skulle kunna stå närmare väggen (!); 7) Konungarnas tillbedjan; 8) Frambärandet i templet; på brädden äro fyra kors inhuggna; på cuppens undersida en bandflätning; på foten ha funnits fyra framskjutande huvuden, enl. traditionen skola de försvunnit genom nötning, då de använts till slipning av liar; de äro emellertid genom huggning synnerligen noggrant avlägsnade; ett ytornament är bevarat på den mot muren vända delen av funtfoten: en ring ur vilken hjulformigt sammanvuxna blad sticka ut, överensstämmande med dylika i n. portalen i Hablingbo av samme mästare. Under den grå övermålningen torde urspr. färg vara kvar: fragmentet av Josefs dröm, som icke nåddes av den barbariska gråpenseln, emedan det var tryckt mot väggen, visar följande färger: Josefs dräkt blå, en ärm röd, hår brunt, änglavingarna ljus grönblå, molnet och repstaven därovan blå, en ox brunröd, herdens ärm röd, fonden nästan svart, kanske violett, markens tuvor röda och blå. Total H. 87, B. 74, inre B. 55, cuppens Dj. 34. Typiskt arbete av Majestatis-verkstaden på Gotland. Det av STRELOW upptecknade årtalet 1167 avser möjligen även av denna funt (jfr ROOSVAL, Revision III, s. 77—84). —

Fig. 87. Välsignande Kristus. Glasmålning i v. tornfönstret. 1300-t:s förra hälft. Efter restaureringen 1893 återinsatt bak- och framvänd. Segnender Christus. Glasmalerei in dem w. Turmfenster. Erste Hälfte des 14. Jahrh. Nach Restaurierung verkehrt eingesetzt.

Den runda häll, funten nu står på, invid n. triumfbågevederlaget, och som till stor del är insänkt i golvet, är 128 B. I äldre uppställningen, som måste varit under tornbågen eller i dess närhet, låg som nedersta trappsteg det väldiga runda blocket, som nu till ingen nytta vilar i kyrkogårdens gräs, B. 163, H. 27. Dessa hållar sakna uttömningshål och visa sig därigenom sekundära i förhållande till funten. De torde ha tillkommit i samband med tornbygget och då som en sista åtgärd inom övergångstidens byggnadsskede närmare 1250 (jfr Västkinde Bd I, fig. 206, där funtpodiet ses bevarat å sin gamla plats under mitten av tornbågen). År 1759 beslöts funtens flyttning till en bekvämare plats, varmed väl menades flyttning från tornbågen till triumfbågen. Det var ju också det året, som utrymmet i ringkammaren fylldes med nya bänkar.

Bland nattvardskärl märkes en silverkalk enl. stpl av B. Falkengren, Visby 1739, och enl. inskr. anskaffad genom kyrkoherden Georg Herlitz s. å. Foten av 1863.

Fig. 88. Sakramentnisch med snidad skåp-
fasad. Foto E. Erics 1914.
Sakramentnische mit geschnitzter Schrankfassade.

Fig. 89. Dopfund av sandsten av Majestatis.
Trol. från 1167. Foto E. Erics 1914.
Taufstein aus Sandstein vom anonymen Meister
Majestatis. Wahrscheinl. aus 1167.

Rökelsekar av brons i G. F., trol. 1300-t.

Bland ljusredskap märkas två små kronor av mässing enl. inskr. köpta 1796. — Vidare två prydnadsljus av trä för altaret, nu i G. F., målade gulbrunt med gröna bladslingor. Dessa avses trol. med de »två st. vaxljus» som skänktes 1762 (VIS.PROT.) — Ett par mässingskandelabrar på altaret med inskr. TILL GUDS ÄRA FRÅN KVINNOR I WALL 1917. — Enl. MED. TRED. INV.1652 fanns en mässingsstake med 4 pipor.

Bland textilier märkas ett antependium, hopsytt av smala våder av tre sorters guldbrokad i G. F., samt på altaret ett altarbrun med i silke broderade bröstbilder av Jungfru Maria, omgiven av 10 helgon: Johannes Döparen, Andreas, Kung Erik, en biskop, Katarina av Alexandria, Barbara, en biskop, kung Olof, Laurentius, Johannes evangelisten. 1400-t., dock nästan helt nygjort genom grov restaurering. — Mässhake av brunröd sammet med guldgaloner, inköpt kort före 1750 (INV. 1750). — Ett par håvar av röd sammet, skänkta 1762 (VIS.PROT.). — Samma protokoll talar om ett utsytt hyende, som ligger på höga pallen för altaret (d. v. s. confiteorpallen), skänkt av en kyrkovärdshustru s. å., s. 76.

Fattigstock i balusterform, av 1758 (VIS.PROT.), nu vid mittpelarekolonnen i lång-

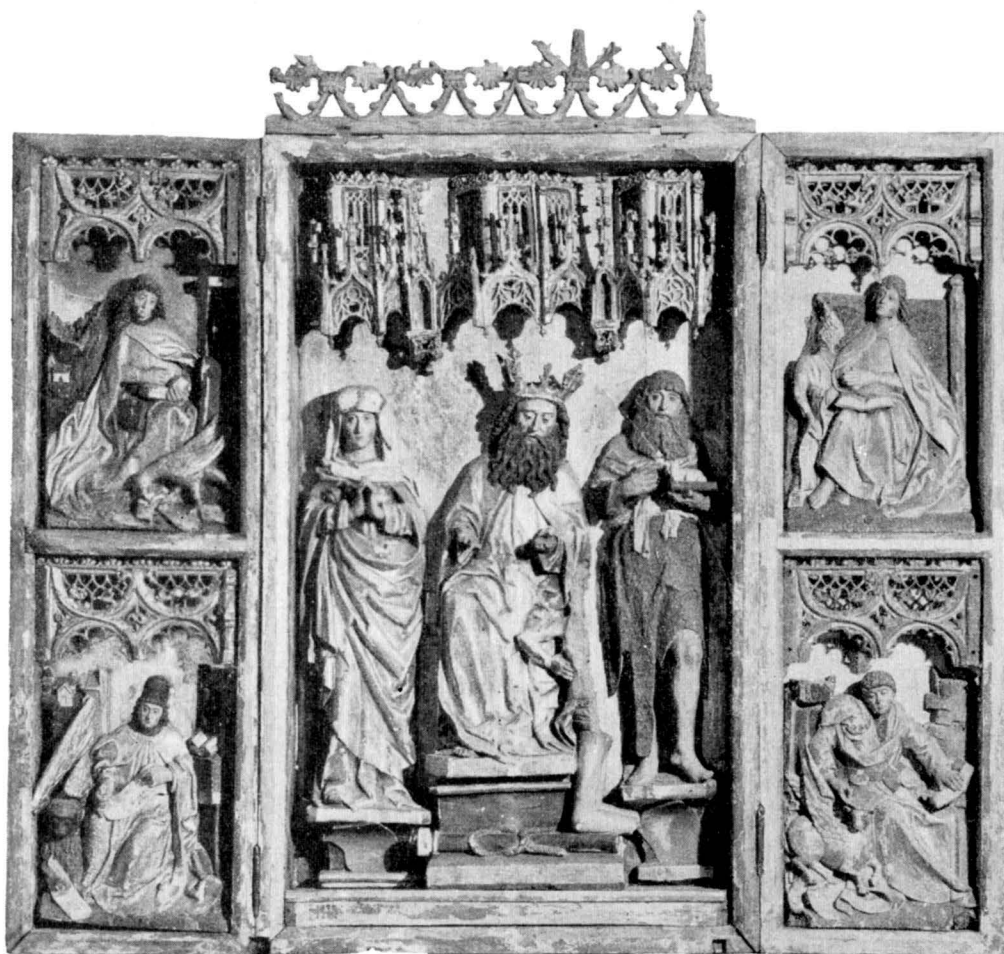

Fig. 90. Altarskåp från början av 1500-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.
Schnitzaltar. Anfang des 16. Jahrh. Jetzt in G. F.

huset, tidigare väl vid en bänkskärm vid någon av ingångarna, målad i masurbjörk såsom bänkarna. — Kyrkstöt, nyligen återfunnen.

Hardingsstenen, nu i St. H. M., låg på Hilfelings tid framför altaret och var GRAVKONST då hel. Vid Lindströms besök 1891 var den styckad i flera delar. Texten, majuskler, enl. Lm: † HIC : HARDING : DICT⁹ : PETR⁹ : (TIBI : PET̄ :) RELICT⁹ : PET̄ : SVE : GENTIS : FUIT : ET : CONSTANCIA : MENTIS : HVNC : ROGO : XPE : PETRA : NE : LEDANT : TARTARA : TETRA : AM (= »Här är Harding, kallad Petrus, lemnad åt dig, grafhäll (petræ); han var en klippa (petra) för sitt folk och (genom) sitt sinnes ståndaktighet; jag beder, Kristus, att det förfärliga dödsriket ej må skada honom i grafven (petrā). Amen.) — Lm

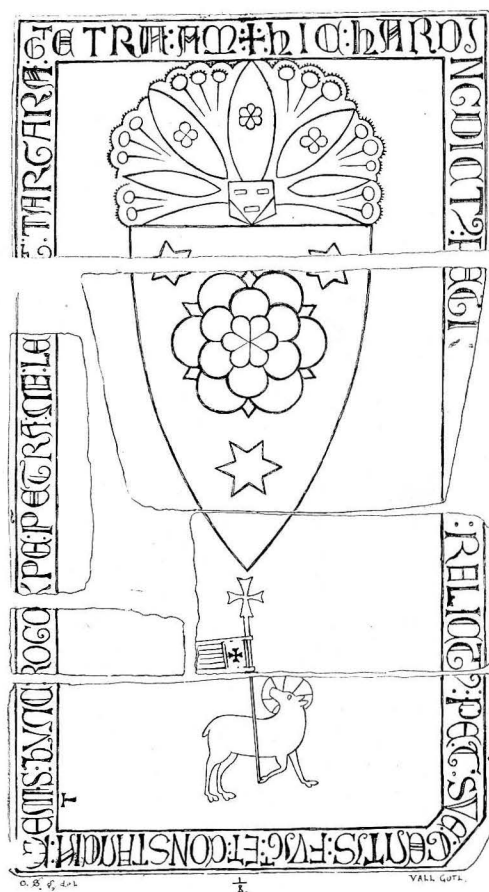

Fig. 91. Bondehövdningen Hardings gravsten. Slutet av 1200-t.? Nu i St. H. M. Tuschteckning av O. Sörling.

Grabstein des Bauernhauptlings Hardings gravsten. Ende des 13. Jahrh. Jetzt in St. H. M. Nach einer Zeichnung.

hvilar herr Johannes, fordom denna kyrkas styresman, hvilken dog Herrans år 1326 den 26 Februari, hvilkens själ må vara med Jesus Kristus AMEN.) Lm 197. 217×128. Bårdbr. 8,5. Från kanten 6. Väl huggen och bibehållen kalksten. Står n. om sakristian.

Två gravstensfragment, tydligen tillhörande samma sten och använda till trappsteg vid Linhatte gård men nu tillbakaförda till kyrkan, ha spår av majuskelskrift i bård av vilken nu med säkerhet kan läsas endast: . . . RVSV QVO . . . och NOCT . . . Detta gör sannolikt att fragmenten skulle tillhöra den av Lm som försvunnen omtalade, under 198 efter HILFELING anförda stenen. † ANNO : DÑI : M:CC̄C̄XXX̄:IIĪ : OBIIT : DOMINVS : PETRVS : QVONDAM : HVIVS : ECCLESIE : PLEBANVS : QVI : IN : NOCTE : STI : LAVRENTI :

195. De latinska leoninska verserna innehålla översättliga ordlekar, byggda på likheten mellan namnet Petrus och substantivet Petra = klippa, sten, vilket ord har använts dels som symbol för ståndaktighet, dels i betydelsen gravhäll eller grav. Av HILFELING anges måtten till 3 alnar 21 ½ tum lång och 2 alnar 4 tum bred. På stenen en vapensköld och därunder Guds Lamm med fana. Skölden är hjälmprydd och har tre sexuddiga stjärnor och i mitten en dubbelt sexbladig ros. Harding var i fejden mellan landsbygden och Visby 1288 guta-böndernas ledare. (Fig. 91).

Gravsten med hålkälad kant, präst med kalk mitt på stenen och majuskelskrift i bård runt kanten: † HIC : REQUIESCI/T : DOMINVS : HEGGERUS : DE : VVengi : CUIVS/ : ANIMA : REQ/UIESCAT : IN : PERPETVA : PACE : AMEN : AMEN : MCCII. (= »Här hvilar herr Heggerus från Vänge hvars själ må hvila i ständig frid. Amen. 1302.»). Lm 196. 229×82. Bårdbredd 6, kantavst. 6. Står mot långhusets nordvägg i takdroppet och skadas av detta.

Gravsten med majuskelskrift i bård: † HIC : REQUIE/SCIT : DÑS : IOHANES : HVI⁹ : ECCLESIE : QVODAM :/RECTOR : Q̄ : OBIIT : ANO :/DÑI : M:CC̄C̄XX̄:VĪ : DIE : QUITO : KLDAS' : MARCI : CVIVIS : A : SIT : CUM :/IHU : XPO AMEN. De tre sista orden stå inne på stenen. (= »Här

VITĀ : FINIVIT : IN : X̄ : (= »Året efter Herren 1333 dog herr Petrus, fordom denna kyrkas herde, hvilken slutade sitt lif i Kristus natten till St. Larsdagen.») — Fragmentens storlek: 125 × [97] och [97] × [60]. Utnötta av tramp; spår av trappträckesfästen synas. De stå nu i takdroppet mot långhusets n. vägg.

Gravsten med hålkälad kant och majuskelskrift i bård. † ANNO : DNI : M̄ : CCCC / LXX̄ : III : FERIA : TERCIA : PXIMA : POST : D̄NICAM : OCULI : OBIIT : DISCRETUS : VIR : HUNULD⁹ : BRYUNGS : CUI⁹ : AĪA : S^T : I : PACE. (= »Herrens år 1373 den 22 Mars dog beskedlige mannen Hunvaldus Bryungs, hvars själ må vara i frid.»). Lm 199. — 222 × 103. Bårdbr. 9,6 cm fr. kanten. Nedre högra hörnet avslaget, lagat med järn men nu åter sönder. Vål huggen kalksten. Står i takdroppet mot långhusets nordvägg.

Gravsten med ringar i hörnen och textbård med minuskelskrift: Gangwidi / † nata : fuit : hic : gerdrudis : † humata. / bis dns / cerno semel in velute modo cerno. (= »Gangwids dotter Gertrud jordades här...») Resten av texten svårbegriplig. Lm 201. Svagt trapezoidal, 202 × 108; 100. Bårdbr. 13, kantavst. 7. Starkt lavbevuxen, texten delvis svårtydd. Står mot sakristians v. vägg.

Epitafium över prästen Simon Hansson, död 1606, och hans maka Ermegård Gustafsdotter, som sedan blev omgift med makens efterträdare Hans Nilsson Strelew. Hon dog 1636. — Överst synes välsignande Kristus, därunder Golgatas scenen och därunder prästfamiljen Hansson med sina åtta barn, alla utom en gosse och en flicka märkta med döds kors. Familjen står i en kyrka, till synes Vall. — I Lemke, Herdaminne, omtalas att: »Monumentet blev 1780 öfvermåladt. Det renoverade årtalet 1603 är oriktigt». Nu kan något årtal ej iakttagas. — Epitafiet saknar inskrift. Det sitter på n.-väggen i absiden.

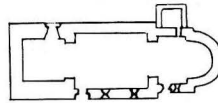
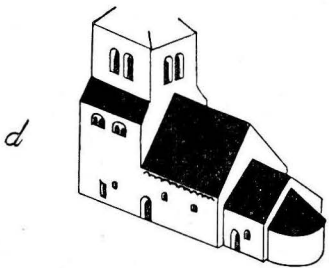
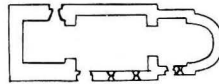
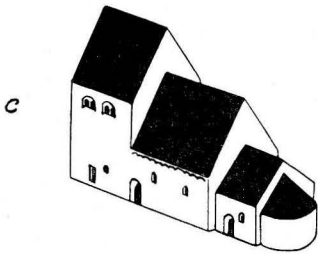
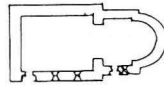
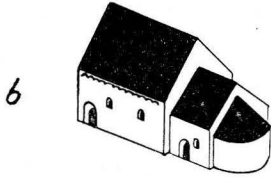
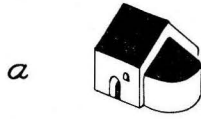
Epitafium av trä med latinsk inskr. över pastor Botolphus Weller, död 1736, och hans maka Christina Margareta Eer, signerat av sonen kyrkomålaren Johan Weller. (J. W. FICCI). Sitter på n. korväggen.

Klocka i tornet med inskr. i majuskler: NA . GODES . BORT . M̄ . CCCC . XLIII . DO . WART . IK . GEGOTEN . IACOB . Y . WALLEBY . IACOB . DYUWPBRVNA. (= »Efter Guds börd 1443, då blef jag gjuten. Jacob i Vallby, Jacob Djupbrunns.») Klockan är enl. dr. M. Åmark yngst i den grupp av gotländska klockor, dit även Stenkumlas hör (se s. 24). — Lm har texten under nr 202 och förmodar att de båda bönderna antingen ha skänkt klockan eller voro kyrkvårdar. — Vallbys och Djupbrunna gårdar i annexförsamlingen Hogrän.

SAMMANFATTNING AV VALLS KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Nuvarande absidkor, fast med öppna takstolar (fig. 92 a), och med lägre vattentak än nu. Tidigare än 1167.

II. Nuvarande långhus, ehuru lägre och utan valv. Under inflytande av Visby Mariakyrkas äldsta period (med n.-portalen). Samma mästare som Follingbo långhus och och torn. Dopfont av Majestatis. 1167 (fig. 92 b).

II. Jetziges Langhaus (Fig. 92 b und 70) mit offenem Dachstuhl und niedrigem Wasserdache mit Hauptportal ähnlich demjenigen von Föllingbo Langhaus (Fig. 79 und Bd I, Fig. 606). Föllingbos Turm und Langhaus, und Vall's Langhaus und Chor in diesem älteren Zustande sind das Werk eines Meisters, der aus der Schule der Wisbyer Marienkirche im ältesten Zustande (mit noch bestehendem Nordportal) gekommen zu sein scheint. Taufstein (Fig. 89) vom Meister Majestatis 1167.

III. Turm mit nord- und südlichen Loggien nach dem Muster der Wisbyer Marienkirche, jedoch

III. Galleritorn (dock färdigbyggt endast t. o. m. gallerierna) med n.-portal (fig. 92 c, 78), i anslutning till samtida Visby arkitektur; vältning av långhuset enl. westfaliska mönster och höjning av dess vattentak. Omkr. 1230.

IV. Efter eldsvåda fortsättning av tornbygget med en klockvåning. Dopfunten uppställs nu eller något senare i ringkammaren eller under tornbågen på två runda stora kalkstensblock. Omkr. 1235 (fig. 92 d).

V. Höjning av tornet med spetsgavlar och spetsbågiga gluggar, vältning av koret i tältvalvskonstruktion och höjning av dess vattentak (fig. 92 f eller g). Spetsbåigt fönster med glasmålning i ringkammarens v. mur (fig. 87). Gravstenar, däribland bondehövdingen Hardings (fig. 91), lantbefolkningens ledare mot Visby i inbördeskriget 1288. Skulpterad sakramentsskåpsdörr (fig. 88). Början av 1300-t.

VI. Ringklocka 1443.

VII. Altarskåp, trol. nordtyskt eller danskt, b. av 1500-t. (fig. 90), altarbrun.

VIII. Gotländsk altaruppsats av sandsten, 1684 (fig. 82), bänk 1682 (fig. 83).

IX. Predikstol omkr. 1728, målningar av Weller (fig. 82); bänkkvarter 1740—60 (fig. 83).

X. Uppbrytning av fönster (fig. 67), orgelläktare (fig. 83). Omkr. 1876.

XI. Restaurering till enhetlig »romansk stil» av A. W. Lundberg 1878 (fig. 67).

XII. Uppvärmning genom kamin 1908.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Jetziger Chor mit der Apsis, doch mit offenem Dachstuhl und mit niedrigem Wasserdache. Vor 1167 (Fig. 92 a).

nur bis einschliesslich der Loggien fertiggeführt (Fig. 92 c, 67). Nordportal des Turmes Nachbildung gleichzeitiger Wisbyer Portale. Wölbung und Mittelsäule im Langhause in westfälischer Art, Erhöhung des Wasserdaches. (Fig. 83). C. 1230.

IV. Nach Feuersbrunst im Turme wird der Bau desselben weitergeführt und zwar mit einem Stockwerke, worin hohe rundbogige Schall-Löcher. Der Taufstein wird jetzt oder etwas später im Bodengeschosse des Turmes, vielleicht dicht unter dem Turmbogen, auf einem abgetreppten Podium von zwei runden Kalksteinblöcken neu aufgestellt. (Fig. 92 d). Um 1235.

V. Nochmalige Erhöhung des Turmes, mit spitzen Giebeln und Helm, ähnlich dem bestehenden (Fig. 92 f oder g). Wölbung des Chores in Zeltgewölbetechnik und Erhöhung des Wasserdaches. Sakristei. Spitzbogiges Fenster mit Glasgemälde in der Westfassade (Fig. 87). Geschnitzte Tür der Sakramentnische mit Stifterinschrift in Runen. Grabsteine, darunter diejenige des Bauernhäuptlings Hardings, Führer der gotländischen Landbevölkerung gegen die Stadt Wisby im Bürgerkriege von 1288 (Fig. 91). Um 1300 und Anfang des 14. Jhts.

VI. Glocke mit plattdeutscher Inschrift 1443. Zu derselben Gruppe gehörig wie die Glocke von Stenकुmla.

VII. Schnitzaltar (Fig. 90) wahrsch. lübeckisch, Anf. des 16. Jhts. Gestickte stark restaurierte Altarborte.

VIII. Sandsteinerner Altaraufsatz, 1684 (Fig. 82). Gestühl 1682 (Fig. 82).

IX. Gechnitzte Kanzel von c. 1728, mit bemerkenswerter Malerei von dem gotländischen Maler J. Weller: der Evangelist Johannes (Fig. 83). Gestühl 1740—60 (Fig. 83).

X. Erweiterung der Fenster und neue Fenster (Fig. 67). Orgelempor (Fig. 83). C. 1876.

XI. Restaurierung in einheitlich »romanischem Stil« vom Architekten A. W. Lundberg 1878 (Fig. 67).

XII. Heizung durch Kamin 1908.

Anm. Fig. 92 e åskådliggör huru tornet sannolikt såg ut på byggnadsritningen av omkr. 1235.

Fig. 92 f åskådliggör den för 1300-t:s smak mera sannolika formen på huven.

Fig. 92 g åskådliggör kyrkans utseende efter tornförhöjningen i början av 1300-t. med ungefär nuvarande form på huven.

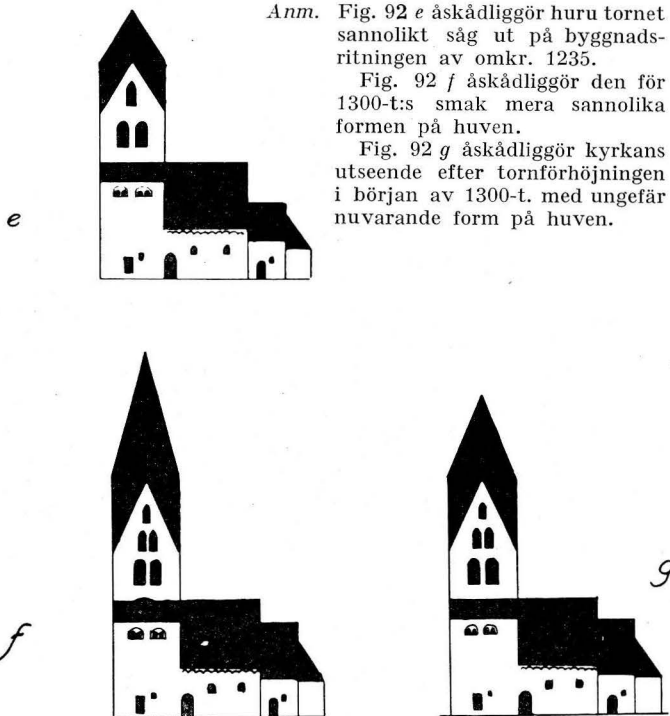

Fig. 92. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

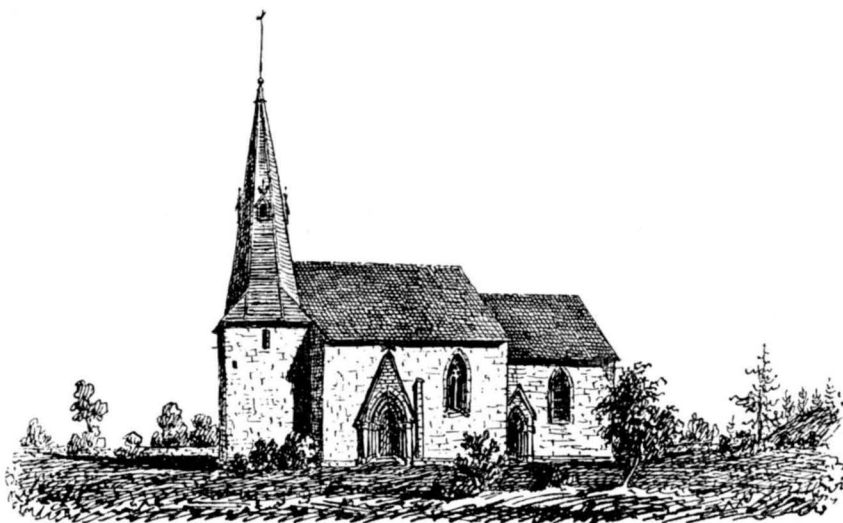

Fig. 93. Kyrkan från s. tecknad av P. A. Säve 1864.
Die Kirche von S. Nach einer Zeichnung.

HOGRÄN KYRKA

ANNEX TILL STENKUMLA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH ERIK BOHRN.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW s. 141 med årtalet 1200.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1200. — A. T. A.: Uppmättn.-ritn. av N. PETTERSON för ny tornspira m. m., 1916. — B. St.: »Dessein till Hogrens kyrkotorn» . . . ; ritn. till orgel ¹⁶/₁₁ 1860; ritn. till nytt torn ¹²/₅ 1917; P. A. SÄVES BERÄTT. (1864): exteriör av kyrkan m. m — HILFELINGS JOURNAL 1801: inskr. å inventarier.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1737 — nu. ST. PROT. 1745 — nu. VIS. PROT. 1750 — nu.

Församlingen var före 1921 annex under Vall kyrka. Båda ligga nu under Stenkumla pastorat, jämte Västerhejde, Träkumla, Atlingbo. Jfr Vall s. 62.

KYRKO-
GÅRD-
DEN

Kyrkogårdsmuren blev omlagd och grindar förfärdigade 1848—49. Nuvarande två ingångars järngrindar tillkommo 1909. Inhägnaden bestod 1758 av plank (ST. PROT.), vilken senare, kanske 1782/83 ersattes av stenmur. En murad »likport» i n.v. med tegeltak, byggd 1792/93, revs 1877. Lönnar, hästkastanjer, lindar stå nu utmed muren, trol. planterade omkr. 1848/49. Kyrkogården utvidgades åt ö. 1913 och ny mur uppfördes (fig. 95).

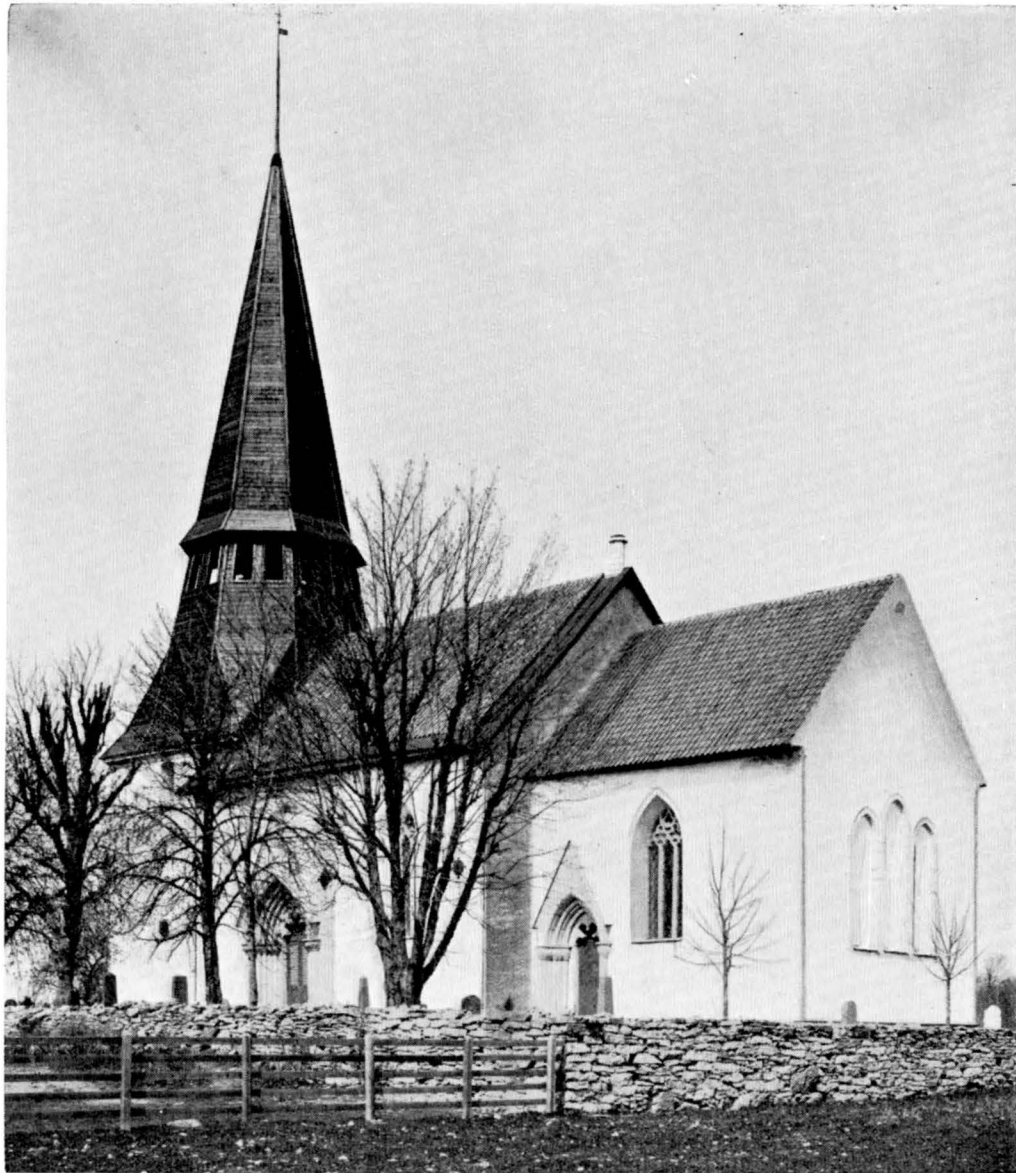

Fig. 94. Exteriör från s. ö.
Aussenansicht von SO.

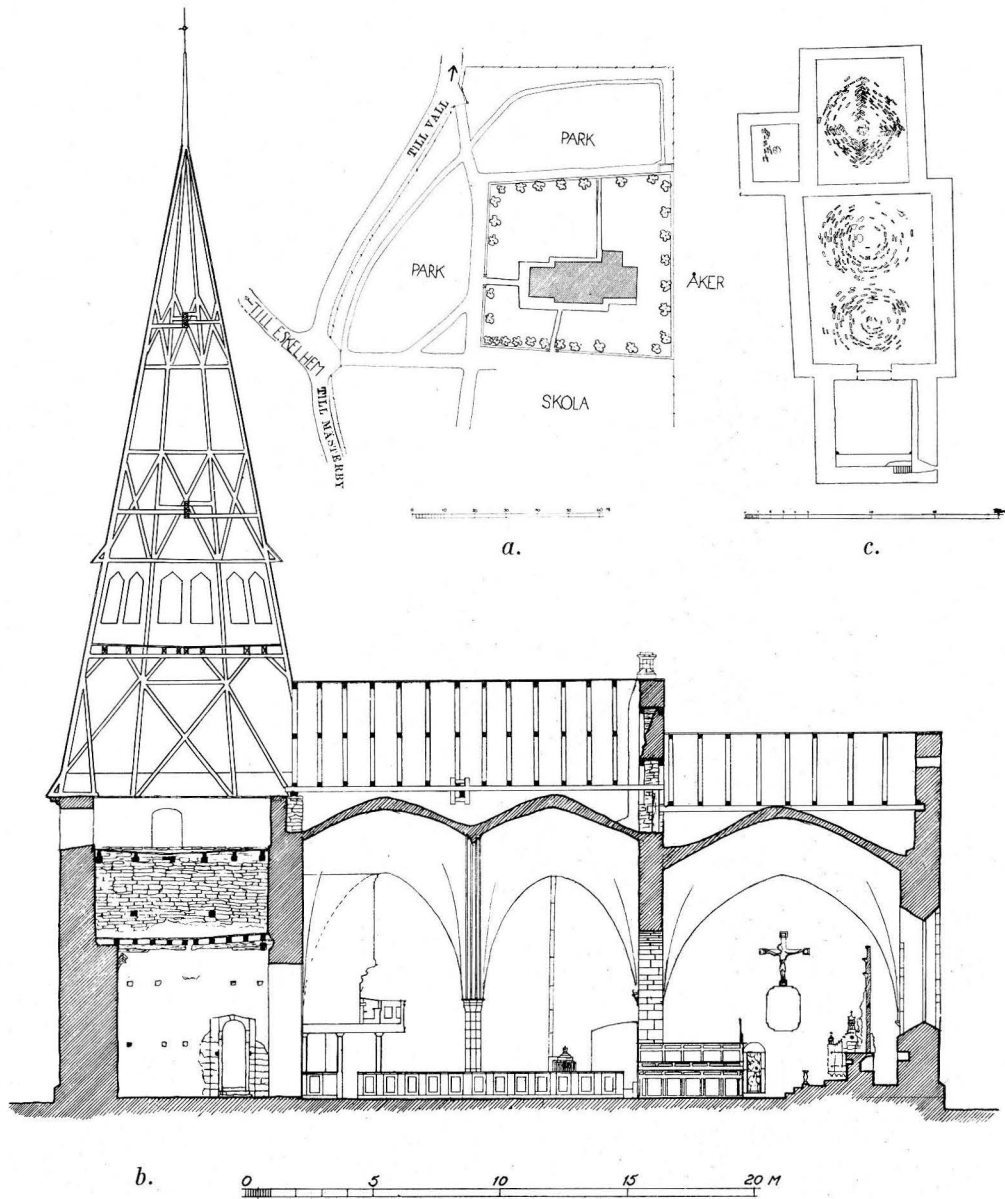

Fig. 95. a. Situationsplan i skala 1:3000; b. längdsnitt mot n. i skala 1:300; murtrappan i tornet synes å fig. 96. c. Valvschema i skala 1:600.

a. Lageplan im Masstabe 1:3000; b. Längsschnitt gegen N. im Masstabe 1:300; die Mauertreppe im Turme ist in Fig. 96 sichtbar; c. Gewölbeschema im Masstabe 1:600.

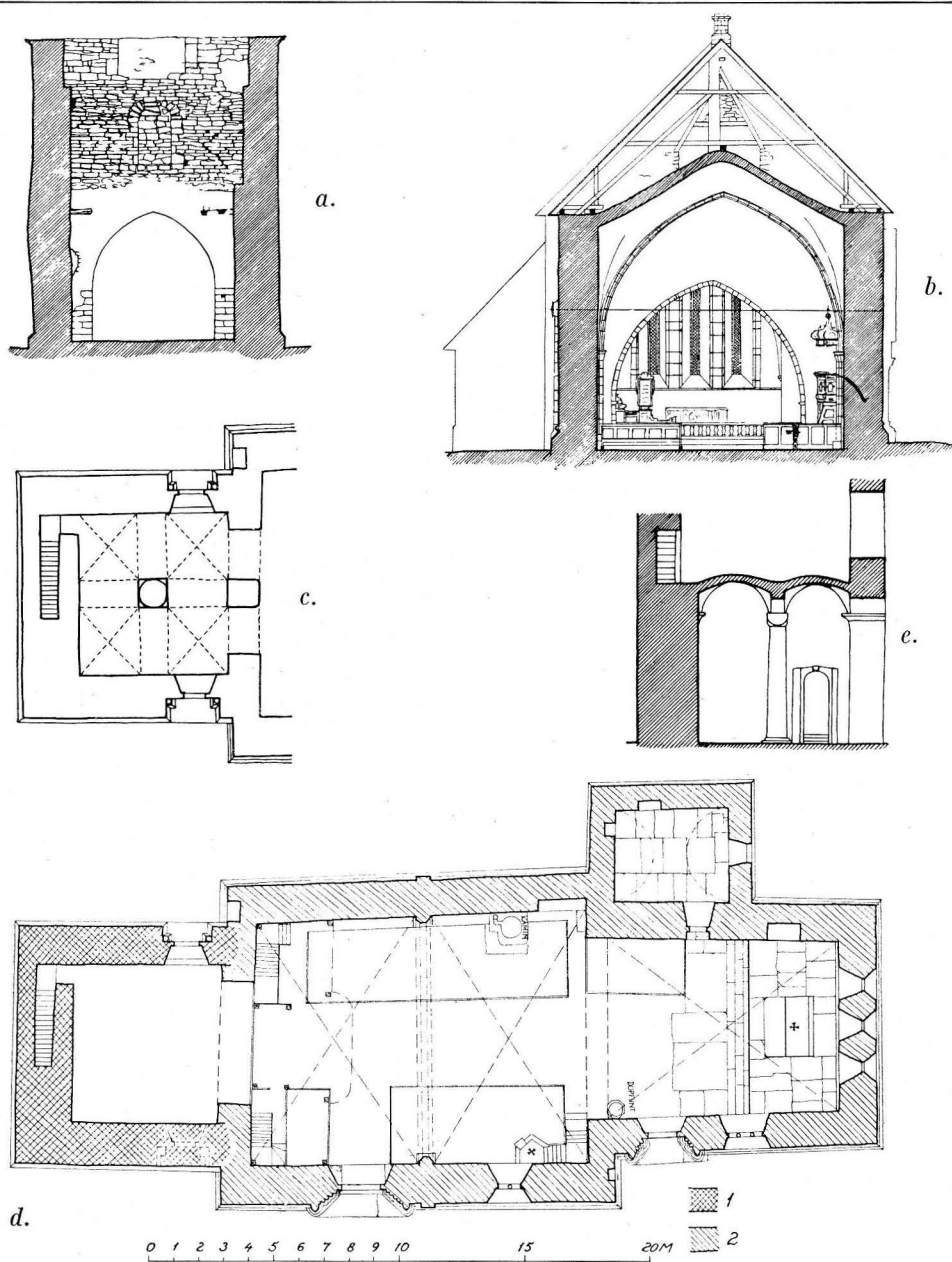

Fig. 96. a. Tvärsnitt genom tornet mot ö. b. Tvärsnitt av långhuset mot ö. c. Rekonstruktion av tornets plan såsom det avsågs omkring 1200. d. Plan av kyrkan. e. Tornrekonstruktion, snitt mot n., pelaren i tornets arkadöppning mot långhuset utelämnad. Skala 1:300.

a. Querschnitt des Turmes gegen O. b. Querschnitt des Langhauses gegen O. c. Rekonstruktion des Turmrisses wie die Absicht war um 1200. d. Grundriss der Kirche. e. Querschnitt gegen N., der Pfeiler in der Arkadöffnung des Turmes gegen das Langhaus ausgelassen.

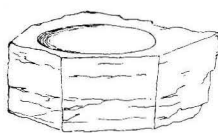
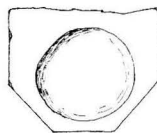
KYRKOBYGG-
NADENS DE-
LARKOR OCH
LÅNGHUS

Fig. 97. Vigvattens-
skål, sektion, plan
och framsida. Skala
1:10.

Weihwasserbecken,
Schnitt, Plan und Vor-
derseite.

Kor och långhus med sakristia utgöra en enhet av ung-gotisk stil, som visserligen svårt förvanskats genom vattentakens sänkning (trol. 1840-t.) Tornet är äldre, trol. av 1200. I murarna finnas rester av en »ikonisk kyrka» (d. v. s. med figurskulptur på exteriören) från 1100-t:s mitt.

Socklarna på kor och långhus bestå av skråkant och »överfalsad rundstav» (fig. 99). Långhusets s. och n. murar förstärkas av en pilaster, som icke når upp till murkrönet utan stannar ungefär i nivå med valvanfängen, alltså tänkt som strävpelare. Till utseendet erinra pilastrarna om dylika på S. Nicolai exteriör i Visby, som icke heller nå till taksågget.

I de båda s. fönstren är rosverket nytt (ST. PROT. 1880), men återger förmodligen ett medeltida tillstånd.

Om långhusfönstret haft sin nuvarande storlek från begynnelsen är ovisst. Tydligt är att korets s. fönster förstörats; därigenom synes nämligen en undertill befintlig murnisch kommit att erhålla en rakbetäckt form, som säkert ej urspr. varit avsedd. De tre staplade lancettfönstren i ö. gaveln äro urspr. På båda portalerna bör observeras att kolonnerna huggits i ett stycke med bakomvarande murhörn. Detta omsorgsfulla förfaringssätt

är ovanligt på Gotland, där eljest portalkolonner bruka vara huggna för sig och därför ofta ha lossnat och fallit ut. På korets kapitälband förekomma palmetter, som likna dem i Bunge korportal (trol. 1275—85, se Bd II, fig. 26, 43), samt naturliga, flikiga blad, liknande vissa kapitälblad i Uppsala domkyrkas äldsta byggnadskede, trol. 1270-t.¹ Långhusportalens kapitäl smyckas av en rad stiliserade blad (fig. 100), en förenklad upplaga av de gotländska bladen å rundpelarna i Linköpings domkyrka.² Långhusportalens tympanon med sin indelning i kassetter, varav den översta omsluter en rosett, liknar den i Endre huvudportal (Bd I, fig. 460) av 1297. Korportalens tympanon är tecknad enl. samma schema som huvudingången i Lokrume (Bd I, fig. 389), av 1277, med dess dubbla fyrpass. Alla dörrar äro nya. Taken tegelbelagda, trol. på 1800-t.

I det inre, med det enskeppiga långhusets djärva vidd (10 meter), med triumfbågens givmilda bredd och med de enhetligt formade tältvalvens resning märker man hur arkitekten arbetat på klarhet och rymd. Enskeppigheten bidrager väsentligt till det vunna resultatet. Emellertid tycks det som om mästaren i förstone icke velat våga en så stor valvbredd. Ett vackert hugget kapitäl, av storlek lämplig för en mittkolonn, anger, att den första ritningen avsåg ett tváskeppigt långhus. Kapitålet lades

¹ BOËTHIUS—ROMDAHL, Uppsala domkyrka, Uppsala 1935, s. 74 samt fig. 19.

² ROMDAHL, Linköpings domkyrka, fig. 55. Romdahl daterar (s. 71) detta skede till omkr. 1280—1300, ROOSVAL tidigare: före och omkr. 1260, enl. recension över Romdahls bok i G. A., 12. 7. 1933.

dock åsido och har sedermera tjänat som plint under funten (nu gömt under brädgolvet!). Till stöd för de stora valvens tryck stärktes murarna med pilastrar, såväl utan som innan. Inre pilastrar ha bland enskeppiga landskyrkor eljest endast Bro och Martebo (Bd I, fig. 264, 74) med omkr. 9,5 m:s bredd (omkr. 17 gotlands-alnar), i Bd I daterade omkr. 1300 (Bro) samt omkr. 1330 (Martebo, detta väl något för sent, »1296», ett i TAXUSLISTAN för Martebo anført årtal, förefaller troligare).

Sakristian är täckt med ett rundbågigt tunnvalv. Dess sockel och ingång äro ärvda från den »ikoniska kyrkan» (se s. 95). Dess pulpet-tak, som nu ligger i flykt med sånghustaket, var urspr. något lägre, såsom framgår av bl. a. den å sakristians loft synliga hörnkedjans beskaffenhet.

Nu beskrivna byggnadspartier kunna i anslutning till gjorda sammanställningar anses tillkomna i slutet av 1200-t. Kanske omkr. 1285.

Det oansenliga tornet har en invecklad byggnadshistoria. Den nedre delen av dess fasader med skråsockel och rundbågig kolonnportal i n. samt spår av en igenmurad dylik i s. är urspr. — N. portalens enkla skråkantade kapitäl sakna täckplattor, liksom vissa portaler i Visby S. Maria, trol. av 1190, Roma klosterkyrka fr. slutet av 1100-t., Eskelhems n. portal av 1196, Gothem trol. av 1199, Anga och Gerum båda trol. av 1200, Ganthem och Hemse trol. av 1210, Kräklingbo och Othem av 1211. Nämnda fixa årtal äro citerade ur STRELOW eller ur TAXUSLISTAN. De bestyrka att det såväl i TAXUSLISTAN som hos STRELOW nämnda »1200» för Hogrän är värt tillit och att det bör tillämpas å tornets portal samt därigenom på hela tornet i dess urspr. form. Fönster saknas. Murkrönen med de enkla ljudgluggarna samt en högspetsig huv byggdes 1783/84 av murmästaren Chemnitz och tornbyggaren Märten Suderbys. Den nu-

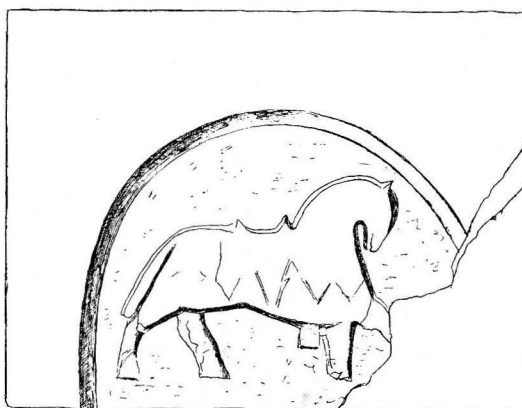

Fig. 98. Reliefsten inmurad i torntrappan. Skala 1:10.
Reliefstein in der Turmtreppe eingemauert.

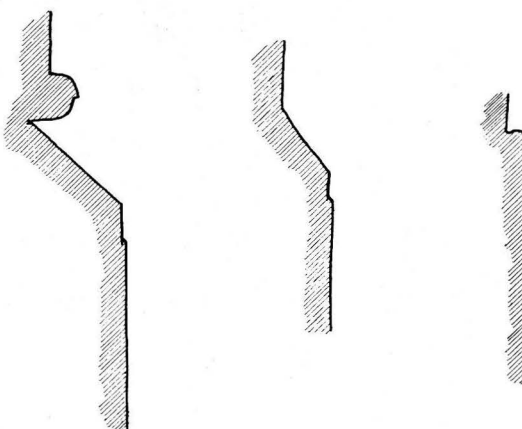

Fig. 99. Sockelprofiler från koret, tornet och sakristian. Skala 1:20.
Sockelprofile des Chores, des Turmes und der Sakristei.

TORNET

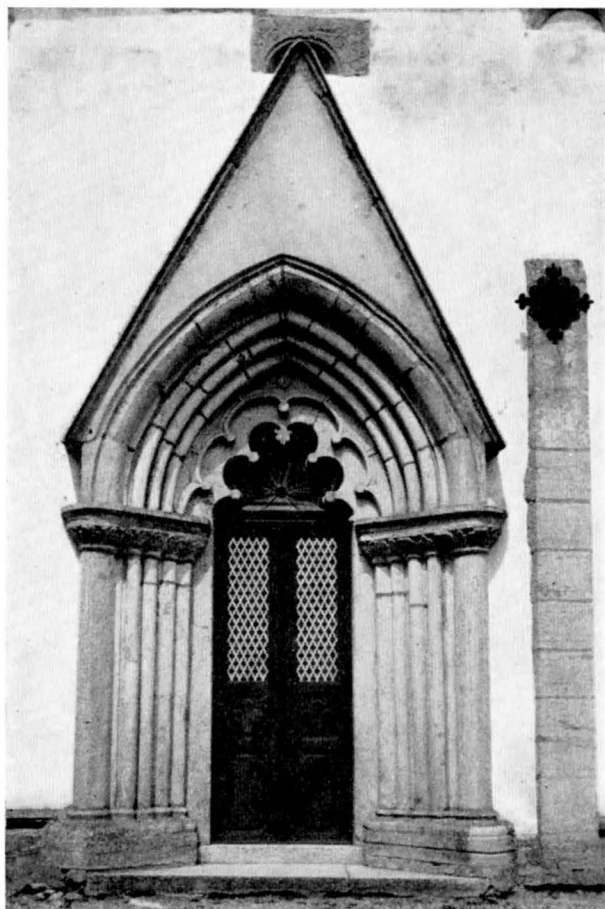

Fig. 100. Långhusportalen och det högra kapitälbandet.
Das Langhausportal und die rechte Kapitellreihe.

varande huven timrades 1918. Den äldres form visas av SÄVES teckning (fig. 93). På flöjeln står »1783». — I ringkammaren ses längst i v. tre par bjälkanaler med mestadels kvarsittande, avsågade stockar, vilkas urspr. funktion är okänd. Det samma gäller bjälkhålen med avsågade stockar något nedanför nuvarande första bjälklaget. En trappa löper i v. muren, den förefaller helt urspr.; i dess ingång är en reliefsten (fig. 98) ur den ikoniska kyrkan; överst i trappans tak en bildsten med spiralornament. I tornets båda v. hörn finnas otydliga valvanfang, de tillhöra också det urspr. tornet, även om valvet aldrig blivit utfört. Murtrappan går ett stort trappsteg för långt uppåt i förhållande till trägolvet nivå i andra avdelningen. Detta förklaras därigenom, att trappans mått voro bestämda genom nivån på ett planerat valv (möjligen utfört, men i varje fall nu obefintligt fig. 96 c). I mitten av v., n. och s. tornväggarna finnas gropar och utskjutande partier, som antyda platser för gördelbågeanfang. M. a. o., man planerade att välva tornet med 4 kryssvalv omkring en mittpelare. På ö. tornmuren finnes visserligen inget spår av gördelbågeanfang. Detta kan förklaras i samband med andra egenheter å denna

mur. Den är av trefaldigt olika karaktär. I hela bottenvåningens höjd är den utan förband med närliggande tornmurar och öppnar sig med en bred spetsbåge mot långhuset. Högre upp, inom »första våningen», är den i fast förband med övriga tornmurar. Inom »andra våningen» finns återigen intet förband i ö. hörnen. Detta betyder först och främst, att tornet tydligtvis urspr. icke hade någon egen ö.-mur i sin nedre del, det stödde sina n.- och s.-murar stumt mot den ikoniska kyrkans gavel. Högre upp voro n.- och s.-murarna förenade genom någon slags bågkonstruktion, och på denna var tornets ö.-mur vidare byggd. Det var i princip samma anordning som i Hall och Hangvar (Bd II, s. 68, 78), men dock av en särskild natur, emedan den bärande bågkonstruktionen måste varit synlig i bottenvåningen. Hur var då denna bågkonstruktion beskaffad? De observerade anfangen till de fyra kryssvalven gör det nödvändigt att rekonstruera densamma såsom i fig. 96 c och e med två par tvärbågar, stödda av två mittpelare. En imponerande förhallstyp, som i Visby haft ett ståtligare motstycke eller kanske förebild i S. Per. Detta var den romanske torn-mästarens plan.

För den gotiske byggmästaren stod rymlighet, rummets enhetlighet och öppenhet som idealet, och han förkastade därför den tvådelade tornarkaden från 1200.

Fig. 101. Korportalen och det högra kapitälbandet.
Das Chorportal und die rechte Kapitellreihe.

Fig. 102. Sakristidörren.
Tör zur Sakristei.

Fig. 103. Reliefsten inmurad i tornets s. fasad.
Reliefstein in der Südfassade des Turmes
eingemauert.

Fig. 104. N. tornportalen.
Das n. Turmportal.

Sin egen västgavel med spetsig tornbåge sköt han in i tornet rakt under den omtalade i luften hängande ö.-tornmuren. Han måste naturligtvis först riva bort den hängande murens bågkonstruktion, sedan han stöttat denna med träställningar. Märken av dessamma synas i jämnhöjd med »första våningens» trägolvv. På ö.-sidan föres nya muren

hela vägen upp och här bildas alltså fullkomligt förband med det nya långhusets murar och fullkomligt säkert läge för långhusets v. valv. I »andra våningen» blev muren runt hela tornet lagd av gotikern, början till en förmodligen i stora mått planerad gotisk tornöverdel. Sålunda uppstår en stark bindning mellan gammalt och nytt.

I gamla ö. tornmuren är en rundbågig muröppning (synlig i »första våningen»), som sedan igenmurats. Den förefaller tänkt som genomgång till långhusvinden i ikoniska kyrkan. I »andra våningen», i gotikerns mur, synas också märken av en muröppning, som passar fullkomligt som genomgång till den nuvarande valvhöjden i långhusloftet. Igenmurningen av denna kan väl ha skett under mästern Chemnitz' tid, 1783/84.

Tornet var kanske omkr. 1200 högre än nu. Möjligt är också att det aldrig hann längre än t. o. m. »första våningen». Den gotiske byggmästaren måste avsett och kanske också utfört en kraftig påmurning, som lät tornet höja sig över det nya långhusets taknock. Som flera andra gotländska torn torde det höga tornet sedermera ha skadats av stormar och slutligen reducerats till sitt nuvarande tillstånd. Detta innebär icke endast att resningen blivit dvärgaktigt låg, utan även att den urspr. som en ståtlig förhall och väl även baptisterium tänkta bottenvåningen degraderats till profana ändamål. Tornbågen är spärrad av en brädvägg. Tidigare var här sädesmagasin, sålunda 1766, nu vedbod. Både för ved och säd bör gälla vad BRUNIVS bistert skriver: »Att magasinerna blifvit intimerade i tornens nedra afdelningar eller i skeppens vestra ändar, röjer föga aktning för Guds hus och är en otillbörlig inkräktning deri» (I, s. 123).

Om den ikoniska kyrkan finnas flera vittnesbörd. 1) Sockeln å sakristian (fig. 99) måste tillhört gamla koret. 2) Tre små rundbåriga fönsterbetäckningar med vinrank- och bladornering i s. långhusfasaden (jfr liknande i Väte, fig. 322) ha väl suttit i gamla långhuset. 3) Ett enklare fönsterbetäckningsblock, inmurat i sakristians ö. fasad, har trol. tillhört gamla koret. 4) En reliefsten inmurad i tornets s. fasad, framställande en ryttare; stenen är starkt vittrad; ryttarens långa spetsiga, upptill rakskurna sköld hänger snett ned från hans axel till hans fot. Sadelcket ses skuret i tre flikar. Snett över sadelcket synes svärdet med blodskåra. Hästens teckning är rätt naturlig. Blockets H. 70, L. 80. 5) Ytterligare en reliefsten, inmurad i torntrappan, framställande en häst med sadel och stighygel. Blockets H. 52, L. 70. — Dessa två måste ha tillvaratagits ur den del av gamla långhuset, som kan tänkas blivit spolierad, då tornet 1200 byggdes, alltså v. gaveln. Stenen nr 4 är så belägen, att den måste utgjort ett murhorn i den nu tilltäckta s. tornportalen. För att inbjuda till dylik användning måste blocket varit finhugget på hela sin högra yta och alltså även i sin urspr. funktion bildat horn i en portal. Den ikoniska kyrkan har alltså haft en på sin n. sida med en ryttarerelief prydd dörröppning mitt på v. gaveln¹. 6) Den enkla sakristi-

DEN IKONISKA
KYRKAN

¹ Alla reliefstenar voro överputsade och okända före omkr. 1881, då den gamla putsen bortogs. Man ämnade ånyo putsa över dem, men på kantors tillskyndan sparades relieferna ut. Meddelat av samme kantor Wisselgren till Roosval 1912.

Fig. 105. Interiör mot ö.
Das Innere gegen O.

portalen måste ha varit gamla korets ingång och härtill har säkert även dess järnbeslagna dörr hört (fig. 102). 7) Den rundbågiga muröppningen i tornets ö.-mur torde med sin tröskelhöjd beteckna ungefär basnivån i den ikoniska kyrkans gavelröste. 8) Två inredningsföremål, krucifix och funt (se s. 98, 101), stärka vår föreställning om gamla kyrkans tidskaraktär. Den var byggd av en mästare som stått Byzantios nära, i mitten av 1100-t. Vi kunna till en viss grad av säkerhet rekonstruera byggnaden, men vi veta icke om den i ö. avslutades med absid eller rak korvägg. Det förra är troligt. Ej heller känna vi innertaksstrukturen. Öppen takstol är det sannolika.

Kyrkan uppvärms genom en kamin sedan slutet av 1800-t.

GLASMÅLNING Talrika glasmålningsfragment i G. F. Många visa naturligt bladmonster och ha trol. tillhört korets s. fönster, 1300-t.

I korets n.-vägg en sakramentnisch med dörrar¹ (fig. 109), trol. fr. 1400-t:s början.

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

Altaruppsats av sandsten med nattvardsrelief omgiven av Moses och Johannes Döparen, enl. huggen inskr. uppsatt 1634 på föranstaltande av Hans Strelow, prost

¹ Avb. i HILDEBRAND, Sveriges medeltid III, fig. 189.

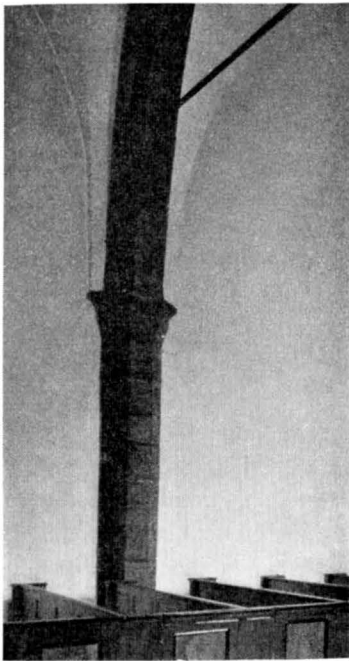

Fig. 106. Pilaster på n. långhus-
muren. Foto O. Sörling 1891.
Pilaster an der n. Mauer des
Langhauses.

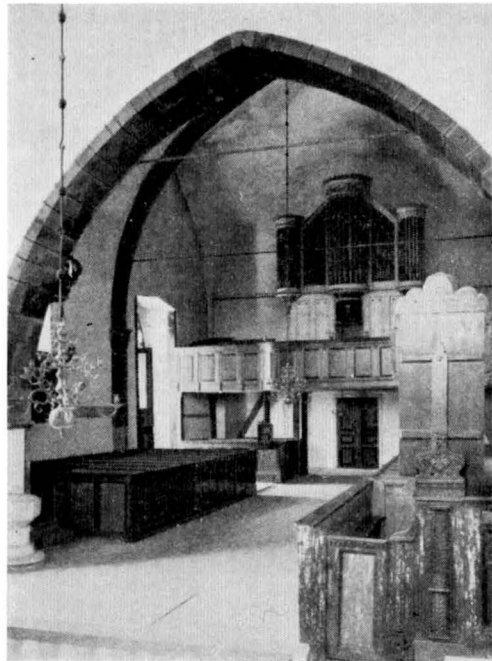

Fig. 107. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

över Medeltredingen, den bekante gotlandsforskaren, som så ofta citeras i detta arbete. Skulpterad av Peter van Eghens verkstad; möjl. av Eghen själv, sidofigurerna kanske av hans kompanjon Gert Olufsen Smitt; målade 1638 av Lars Mattson Hamel.¹

Altardisken är en vit och blå träbalustrad av 1850/51. Den enkla confiteorpallen förvaras nu i tornet. Den kallas »skriftstol» i RÄK. 1806 då en ny dyna anskaffades. Hilfeling såg »på skriffte-stolen» inskr. med Georg Oxenwaldts namn och P.L. 1682. — »Omålad pall för kyrkegångshustrur» fanns 1766 (INV.).

¹ Jfr Steffen, Gotländskt Arkiv VII, 1935 s. 24 och VIII 1936, s. 65.

Fig. 108. Konsol i långhusets n. ö.
hörn.
Konsole in der n. ö. Ecke des Lang-
hauses.

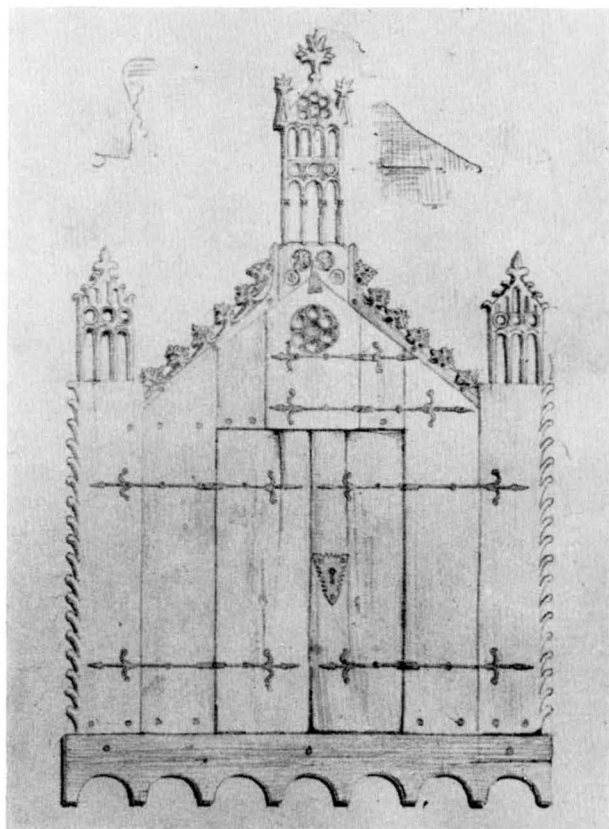

Fig. 109. Sakramentnisch med snidad skåpfasad. Trol. från 1400-t:s början. Efter teckning av J. Åberg.
Sakramentnische mit geschnitzter Schrankfassade. Wahrscheinl. um 1400. Nach einer Zeichnung.

Andra delar av medeltida bänkar finnas nu i G. F., nämligen: a) Del av bänkrygg (G. F. handkatalog 125); genombrutet snideri i ek i form av ranka med rundflikiga blad. L. omkr. 134. Det är förmodligen samma stycke, som enl. en teckning av J. Åberg i ATA (fig. 111) utgjorde del i en bänk, vilken vid Åbergs besök synes ha existerat i urspr. skick i kyrkan. I teckning är också ett gavelstycke bevarat samt detaljer som trol. äro ytterligare delar av samma bänks rygg (fig. 112). Märk att där halvpalmettranken avlöses av hjärtformig ram med inskrivet 7-flikigt blad. — b) Krön till bänkrygg (G. F. handkatalog 125), genombrutet snideri av ek, i form av en palmett vars huvudgrenar bilda hjärtform. Grenarna flika sig i krabblika små halvpalmetter. Spetsen är avslagen. Fig. 116. Detta krön synes ha tillhört den nyssnämnda bänkryggens mellersta mötare. Dessutom ha hit hört den ovannämnda, i korbänken bevarade arkadträcken. Denna är nu blott 4 m. L. men tydligen stympad. Hur lång den ur-

Triumfkrucifix av trä, ny-målat och förgyllt 1881, förr å n. väggen i koret, nu upphängt i triumfbågen. Märkligt arbete fr. omkr. 1150 (fig. 105). H. omkr. 210.

Predikstol (fig. 105), den snidade inskr. nämner Strelows namn och året 1637. I korgens fält mellan skulpterade kolonner tulpanmålningar. Målningen utfördes enl. inskr. av JOHANNES BARTSCH. PICTOR, trol. 1674. Detta årtal är målat på himlen, som synes tillkommit först detta år. Ännu senare har där tillagts en kartusch med Fredrik I:s namnchiffer. Trappan är stympad och utan dörr. Predikstolen är till största delen brunt övermålad på 1800-t.

Timglasat anskaffades 1757.

Korbänken är prydligt snidad, trol. fr. Strelows tid. Sittbrädan därinne stödes av en medeltida bänkframsida av furu i form av trifoliearkader. L. 400 (nedre delen å fig. 111).

sprungliga bänken varit kan möjligen beräknas på grund av Åbergs ritning fig. 111. Mötaren därstädes gör icke intryck av en mittmötare. Dessa bruka ju i gotlandsbänkarna resa sig över bänkryggen. Denna förefaller alltså att ha varit c. $5\frac{1}{2}$ m. lång. Den sålunda sammansatta bänken torde ha tillkommit samtidigt med det gotiska bygget (jfr i korportalens ornamentik, liknande hjärtformer). — c) Del av bänkrygg (G. F. handkatalog 124), genombrutet snideri i furu, framställande en bevingad figur med människohuvud, med en arm som griper om det spetsiga hakskägget och en fot; stjärten växer ut som en böljande ranka med tredelade blad. L. 120—134. Den avsmalnande h. ändan är stympad, urspr. L. bör ha varit c. 268, ett mått som vi finna ur en annan teckning av Åberg, efter ett i kyrkan i mitten av 1800-t. befintligt snideri (fig. 112 överst). Det har uppenbarligen utgjort vänstra halvdel av den bänks ryggstöd, varav vår fig. 113 utgjort högra delen. Denna måste då tänkas kompletterad åt h. i likhet med fig. 112. Bänkryggen skulle i sin helhet varit drygt $5\frac{1}{2}$ m. L. Utom de två längorna fig. 112, 113 måste i denna siffra omkr. 40 räknas för ryggmötare m. m. Genom överensstämmelser med vissa delar i de s. k. Fröjelfuntarna kan hela bänken dateras till tiden c. 1325—60 («contragotiken»). De båda nu rekonstruerade bänkarnas längdmått, omkr. drygt $5\frac{1}{2}$ m., gör troligt att de båda stått i långhuset bakom varandra, tvärs över kyrkan. Det är antagligt att enkla sittbänkar löpte utmed långväggarna, omkr. 40 B. Då skulle återstå omkr. 185 gång-utrymme på varje sida. Härtill kommer d) Ett mittkrön till bänkrygg, genombrutet snideri i furu, i form av symmetriskt böljande rankor. H. 145,5. Detta synes ha tillhört en tredje bänk, trol. från 1200-t:s slut.

Vi se således framför oss den medeltida interiören med rader av långbänkar bakom varandra, var och en kanske motsvarande socknens största gårdar. Dock måste uttryckligen påpekas att omständigheterna icke tillät en tillräckligt grundlig granskning av materialet.

Nuvarande bänkkvarter, slutna, med brunådrig målning. I G. F. finnas delar av äldre bänkinredning med snickeri fr. 1600-t:s mitt och målning i den Jöns Wulffs stil, som 1723 målade korbänken och predikstolen i Bro kyrka (Bd I, fig. 304, 305). Det

Fig. 110. Altaruppsats av sandsten från 1634.
Altaraufsatz aus Sandstein von 1634.

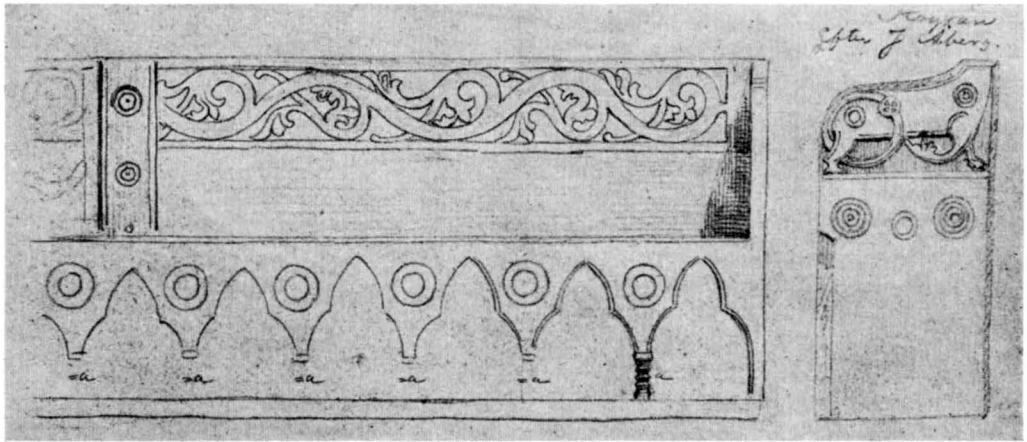

Fig. 111. Snidad ungotisk bänk, halva framsidan och gaveln. Teckning av J. Åberg.
Geschnitzte frühgotische Bank, Vorder-und Giebelseite. Nach einer Zeichnung.

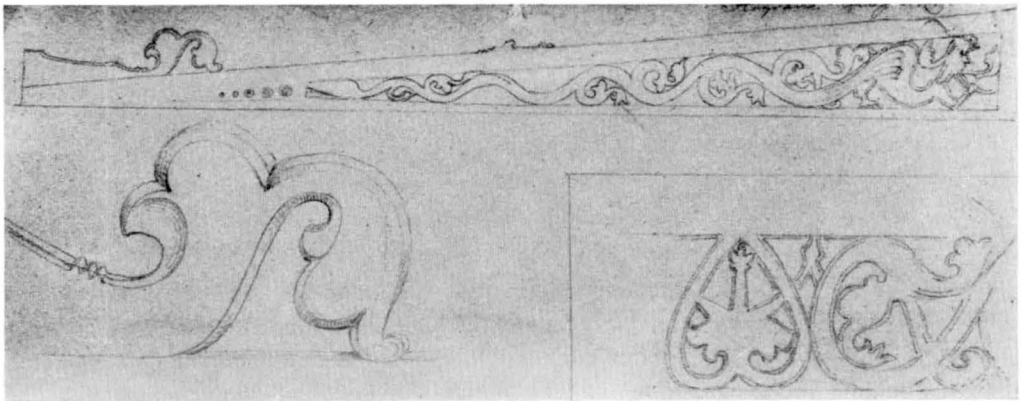

Fig. 112. Nederst till höger: yttersta vänstra delen av ryggen till den bänk, som avbildas i fig. 111. — Upp till: överparti av vänstra delen av en bänkkrygg från 1300-t. — Nederst till vänster: detalj av densamma. Nu i G. F. Teckning som föregående.

Zu unterst rechts das äusserste linke Teil der Rücklehne einer Bank, welche in Fig. 111 abgebildet wird. — Oben das linke Teil von einer Rücklehne einer Bank des 14. Jahrh. — Zu unterst links: Detail derselben. Jetzt in G. F. Zeichnung als Fig. 111.

är möjligt men icke säkert att dessa tillhört Hogrän. Eljest komma de från Vall kyrka.

Som stöd utmed muren i s. bänkkvarteret är ett gavelkrön från omkr. 1640 bevarat, likt dem i Stenkyrka med vacker gammal målning i rött, vitt, grönt och mörkgrön ådring.

Nummertavla av skulpterat och målat trä (fig. 105) anskaffad 1747.

Fig. 113. Del av högra hälften av bänkkrygg, motsvarande det överst å fig. 112 avbildade. Teckning som föregående.
Teil der rechten Hälfte von der Rücklehne einer Bank, oberst in der Fig. 112 abgebildet. Zeichnung als Fig. 111.

En läktare, målad som bänkkvarteren antagl. uppförd 1834—35. Där står orgeln, tillkommen omkr. 1860, signerad i klaviaturen LINQUIST WISBY.

Dopfont av sandsten från Byzantiosverkstaden omkr. 1150 (fig. 114). Relieferna framställa: 1) en ängel 2) Marie bebådelse 3) Två heliga män på ömse sidor om ett kors 4) Bevingad helig ryttare 5) Simson eller David på lejonet 6) Aspisryttaren (jfr Träkumla, s. 42). 7) Reliefen på cuppans nu mot muren vända sida är borthuggen, liksom också de urspr. på skaffet befintliga huvudena 8) »Törnutdragaren», (jfr Tingstäde i Bd I, s. 139, Bd IV, Vänge och Träkumla, s. 42). Övermålad 1850—51 med grå oljefärg. Funten står nu vid triumfbågens s. vederlag på det s. 90, 91 omtalade kapitålet. Funtens H. 75, B. 74. Cuppans inre B. 56, Dj. 25. Skaffets H. 38.

Silverkalk, 1743 stpl B(erndt) F(alkengren), Visby, med äldre delar (?).

Oblatask av silver, enkel oval form, enl. stpl av Petter Sundelius, Visby 1786.

Sockenbudstyg av silver, i originalskrin, enl. stpl av M. Söderberg, Visby 1824—25?

Vinkanna av tenn, stpl Stockholm 1789.

Brudkrona med vaxpärlor, nu i Nordiska Museet, Stockholm.¹

Bland ljusredskap märkas tre malmkronor enl. inskr. köpta 1794, ett par tennstakar med ljuspigg, möjl. 1500-t., två par dito med balusterformat skaft, inköpta 1787—88.

Bland textilier en röd sammetsmässhake med silverspetsar, trol. inköpt 1751.

Gravstenar. 1) Med spår av majuskelskrift i textbård längs kanterna. Skriften ot tydbar genom ytans omhuggning. Mitt på stenen djupt ristad kalk med hostia, alltså har stenen tillhört en präst. [219] × 195. Bårdbredd 9,5, från kanten 4. Ligger åt s. i korgolvet. Ej nämnd av Lm. GRAVKONST

¹ Avb. i AMBROSIANI, Gotländska kyrkoinventarier, Sthlm 1912, s. 82, samt i FATABUREN 1907, s. 156.

Fig. 114. Dopfund av sandsten från Byzantios-
verkstaden. Omkr. 1150.

Taufstein aus Sandstein von der Byzantios-Werkstatt.
Um 1150.

2) Med majuskler i ring: ANNO DNI . M^oCC. Majusklerna ej nedhuggna, endast konturerna ristade. Texten har aldrig blivit färdighuggen, ej heller årtalet kompletterat. Lm 114, som felaktigt uppger kalk med hostia inom ringen. 224 × 115. Ringens diam. 78, bredd 9. Ligger mitt i koret.

3) I två delar med majuskeltext i bård kring kanten. Högra textraderna alldeles utplånad. Av texten som börjar i övre vänstra hörnet på den mindre delen kan nu läsas: † ANNO: DOMINI: MCC . . . LAVRENTIVS DALIS: CUI. ANIMA . . . Se även Lm 115 — Lindström har kunnat läsa ytterligare något ord men ej årtal. Gårdsnamnet Dals förekommer ej nu i Hogrän. 247 × 128. De två delarna stå på kyrkogården mot sakristians ö. vägg.

4) S. om kyrkan i kyrkogårdens gräsmatta, liten 1600-t:s-sten med rosor i hörnen och textbård med nu ottydlig text. 173 × 104.

5) I koret mot s. väggen fragment av illa huggen 1600-t:s-sten och delvis felhuggen text. Utan namn eller årtal. Nederst en dödska på korslagda ben och ett bomärke. Sandsten. [95] × [83].

6) I koret vid n. väggen, stor, välhuggen sten över »DykeriCommissarien . . . Petter Dunder död 1779». 260 × 172, och däröver på korväggen hans epitafium av sandsten med äreminne över honom. ». . . Han vördade Gud, ärade Konungen, lydde Lagen . . .».

Likbår av skulpterat trä fr. 1820.

Sjukbår av trä med järnöglor för bärstänger samt tak av träribbor, avsedda att överspännas med tyg, inköpt såsom »sjuksäng» 1834—35 (den stora kolera-epidemins år) tillika med en nattstol. Förvaras i tornet.

Klocka i tornet med inskr. »ME FECIT JACOBUS BIRMAN ANNO 1685» (jfr Boge, Bd II, s. 136).

»Bås», enkelt hoptimrat litet skjul, i skiftesverkskonstruktion, kanske avsett som skydd för orgelbälg. Står i tornets bottenvåning. B. 130, H. i framkant 235, L. 245. På tre sidor slutet, på den fjärde öppet. I hörnstolparna på denna sida urtagningar såsom för ett dörranslag. Dessutom i samma stolpar urtagningar såsom om halva öppningen varit permanent igensatt. På stolpen t. h. om öppningen sitter en ljusstake av trä.

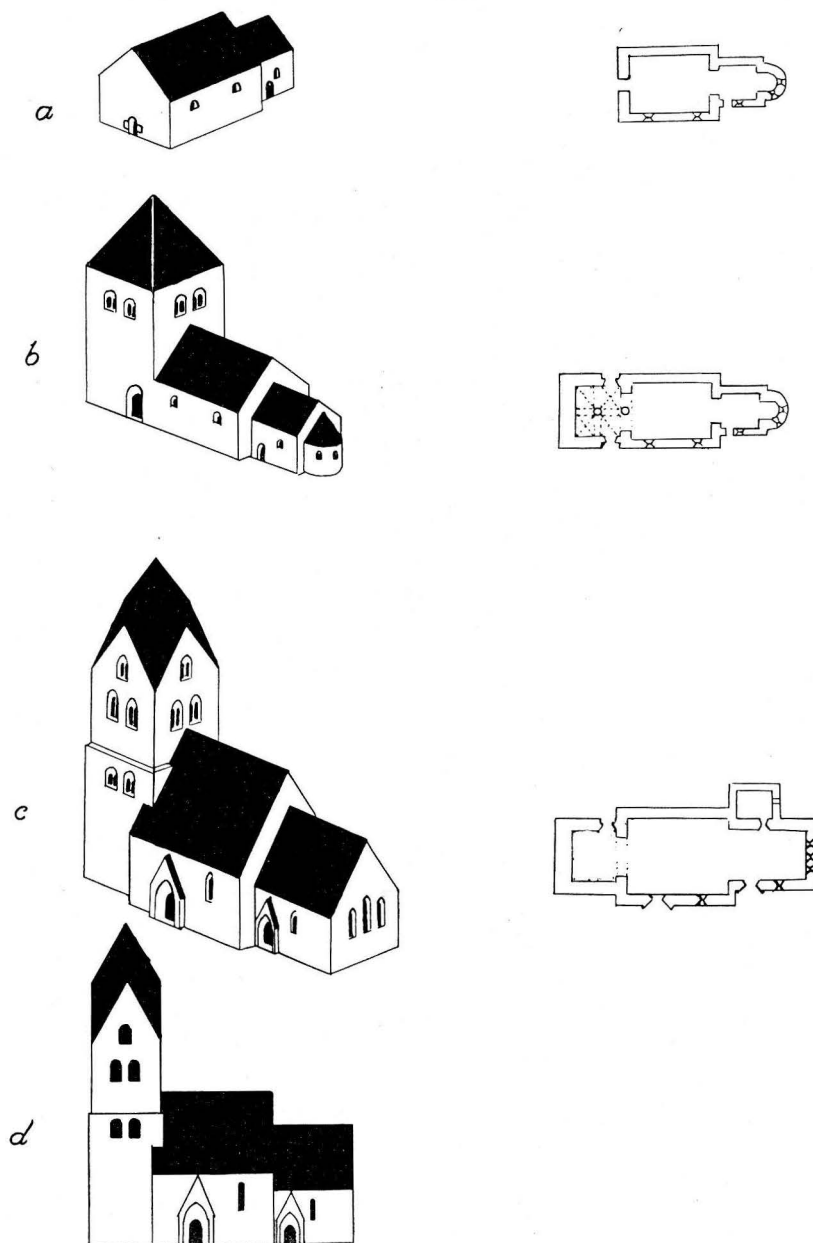

Fig. 115. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000. Fig. *d* är tillagd för att visa förhållandet mellan den av den gotiske byggmästaren avsedda tornmurs-höjden och kyrkans totala L.; båda äro lika långa, omkr. 125 stångafot. Wachstum des Kirchengebäudes. Fig. *d* ist zugefügt um das Verhältniss zwischen der vom gotischen Baumeister wahrscheinlich beabsichtigten Turmhöhe und der totalen Länge der Kirche zu zeigen. Beide sind gleich lang, um 125 gotländischen Fuss.

Fig. 116. Krön till bänkrygg. Nu i G. F.
Krönungsornament für die Rücklehne einer Bank
wie in Fig. 112, 113. Jetzt in G. F.

SAMMANFATTNING AV HOGRÄNS KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Ikonisk tornlös kyrka, trol. med absid, (fig. 115 a). Fasadmaterialet delvis synligt i nuvarande byggnads murar, däribland relieferna fig. 98, 103. Krucifix (fig. 105), dopfont av Byzantios-verk-staden (fig. 114). Omkr. 1100-t:s mitt.

II. Härtill anpassat torn (fig. 115 b), vars murar ännu äro bevarade, ehuru starkt stympade och ändrade. Portaler funnos i s. och n. (fig. 115 b). Fyra valv omkr. en mittpelare som i S. Per i Visby. (Fig. 97 c.) Möjl. blev romanska tornet aldrig byggt högre än t. o. m. »första våningen». År 1200.

III. Långhus och kor. I långhuset avsåg man först att bygga fyra smärre valv omkr. en mittpelare men utförde sedan långhusets välvning i ett enda 10 meter brett spann. Tornrummet ändrades då också till enskeppig fortsättning av långhuset. Utan tvivel planerades nu och kanske utfördes en höjning av tornet till mått avpassade efter den gotiska kyrkan omkr. 1285. De stora sydfönstren trol. fr. 1300-t. Långebänkar från 1200-t:s slut och början av 1300-t. (fig. 111—113, 116).

IV. Predikstol och sandstensaltare, 1630-t. (fig. 105, 110). Klocka 1685. Bänkar.

V. Det under tidernas lopp skadade tornet repareras i reducerad höjd. Vattentaken sänkas. Silver, textilier, ljusredskap, nummertavla (fig. 105). Stenmur kring kyrkogården. 1700-t:s senare del.

VI. Kyrkogården planteras och får grindar, 1800-t:s mitt.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Ältere, jetzt verschwundene Kirche, wahrscheinlich mit Apside und ohne Turm. Das alte Fas-sadenmaterial ist teilweise noch sichtbar im Mauerwerk der bestehenden Kirche, darunter einige

figürliche Reliefs (Fig. 98). Kruzifix (Fig. 105). Taufstein aus der Byzantios-Werkstatt (Fig. 114). Mitte des 12. Jhts.

II. Ein zur älteren Kirche im Masstabe passender Turm, welcher, wenn auch in sehr verändertem Zustande, noch dasteht (Fig. 115 b). Ursprünglich waren da Portale im Nord und Süd. Das Untergeschoss war, wie in S. Per in Wisby mit vier Kreuzgewölben rund um einen Pfeiler (Fig. 96 c) gewölbt. Möglicherweise wurde dieser romanische Turm nur bis einschliesslich dem ersten Stockwerke hochgeführt. Um 1200.

III. Jetziges Langhaus mit Chor. Anfangs wurde die Wölbung des Langhauses als Fortsetzung des zweischiffigen Turmes geplant, d.h. mit vier Gewölben rund um eine Säule. Das Kapital dieser Säule wurde fertiggestellt, dient heute als Unterlage des Taufsteines. Ausgeführt wurde aber eine kühnere, einschiffige Wölbung über eine Spannweite von c. 10 Meter. Darnach wurde auch der Turm geändert. Die Gewölbe des Untergeschosses wurden abgerissen, damit die Kirche in ihrer ganzen Länge als einschiffige Halle einheitlich wirken könne. Vielleicht wurde der Turm auch kräftig erhöht und mit einem spitzen Helm ausgestattet, damit seine Masse mit denjenigen der gotischen Kirche harmonisch würde. Geschnittene Bank (Fig. 111), urspr. beinah 6 Meter lang. Um 1285. Im 14. Jht kommt eine zweite geschnittene Bank zu (Fig. 112, 113), ebenso lang. Die grossen Fenster der Südwand gehören zu dem 14. Jht.

IV. Kanzel und sandsteinerner Altaraufsatz, 1630:er Jahre (Fig. 105, 110).

V. Der mit der Zeit arg beschädigte Turm wurde in sehr reduzierter Höhe repariert (Fig. 96 a). Die Wasserdächer werden gesenkt. Silber, Textilien, Beleuchtungsgeräte, Zifferntafel (Fig. 105), steinerne Kirchhofseinfriedigung. Zweite Hälfte des 18. Jhts.

VI. Im Kirchhofe werden Bäume gepflanzt, Gitterpforte eingesetzt. Mitte des 19. Jhts.

Fig. 117. Exteriör från s. ö.
Die Kirche von SO.

ATLINGBO KYRKA ANNEX TILL STENKUMLA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH ERIK BOHRN.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW s. 134 med årtalet 1049, »oc var den første i Middeltreding». — HILDEBRAND, Sveriges Medeltid III, s. 211, med felaktig plan. — ROOSVAL, Nr 15 i serien De gotländska landskyrkorna G. A. 1910.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: B. St.: ritn. till nytt torn 1862, orgelläktare 1887, orgelfasad 1891; värmeanordning 1898, allt av G. PETERSSON; restaureringsförslag 1935 av KARL NORBERG. — HILFELINGS JOURNAL 1799: nu försvunna byggnadsinskr., vapenglasrutor m. m. — HÅKANS-SONSKA AVGJ. SAML.: funtreliefer. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864: akvarell av medeltida och 1600-tals-glasmålningar m. m.

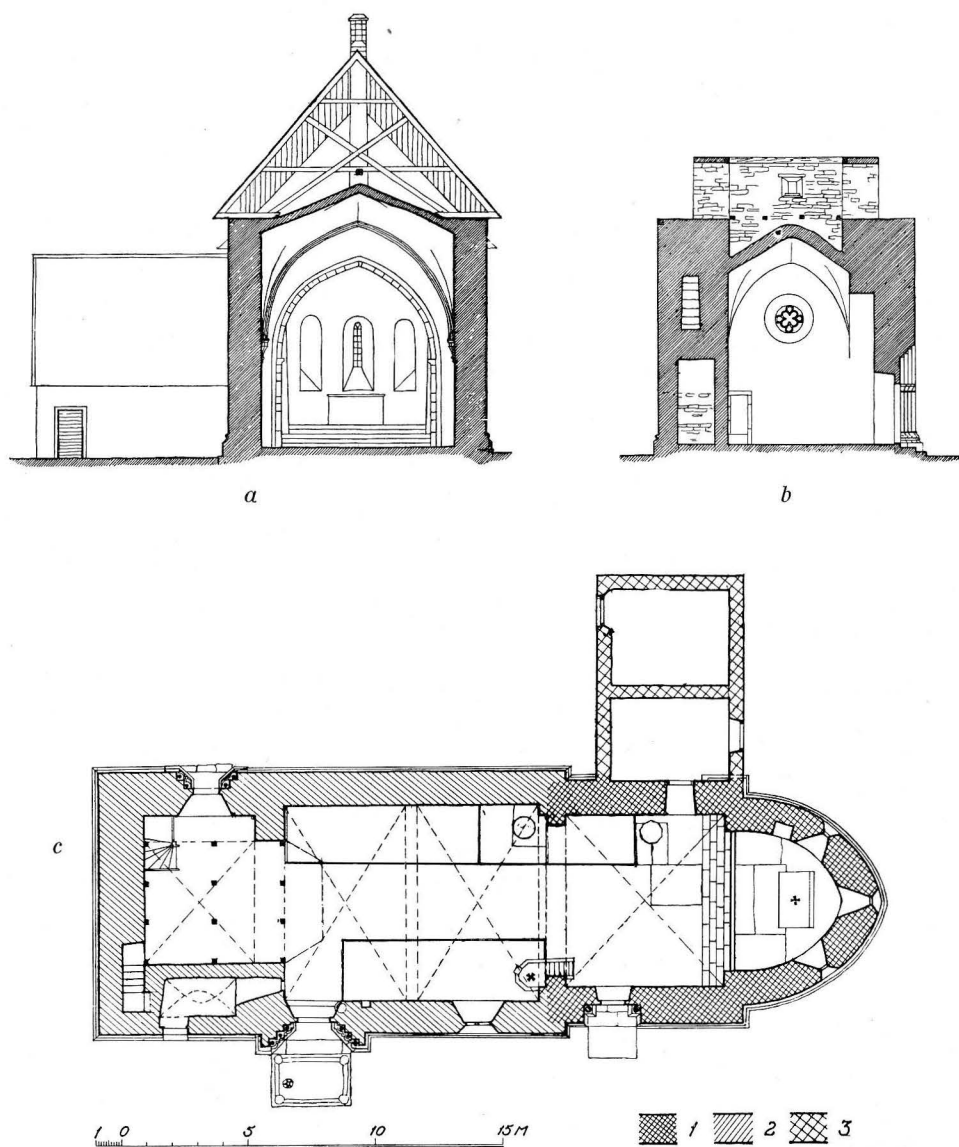

Fig. 118. a. Tvärsnitt genom långhuset mot ö. b. Tvärsnitt genom tornet mot v. c. Plan av kyrkan. Skala överallt 1:300.

Querschnitt des Langhauses gegen O. b. Querschnitt des Turmes gegen W. c. Grundriss der Kirche.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. o. m. 1588; VIS.PROT. fr. o. m. 1698; ST.PROT. fr. o. m. 1812; INV. fr. o. m. 1587 (i RÄK. 1588—1711); i DOVBOK, sign. C2 står s. 2 en viktig anteckning ang. arbeten omkr. 1700.

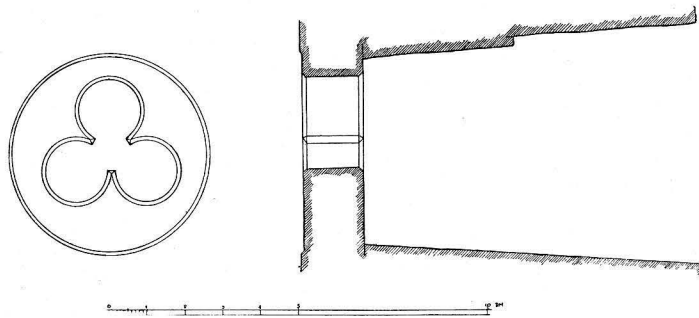

Fig. 119. Fönster i inclusorie-cellen åt kyrkorummet till. Skala 1:20.
Fenster im Inclusorium gegen den Kirchenraum.

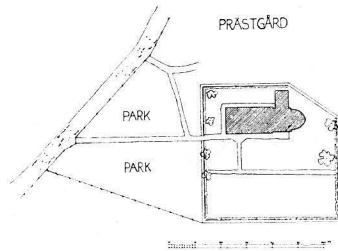

Fig. 120. Situationsplan. Skala 1:3000.
Lageplan.

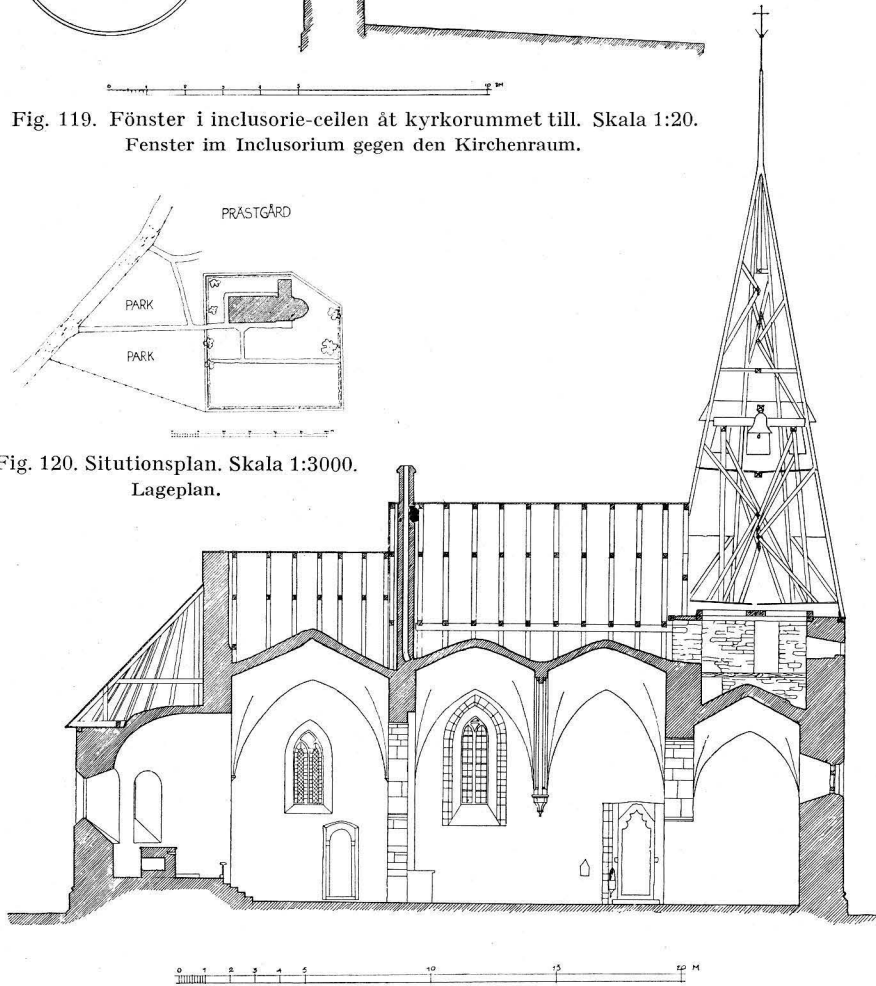

Fig. 121. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längenschnitt gegen S.

Gutalagen nämner Atlingbo bland öns tre asylkyrkor (jämte Fardhem och Tingstäde). Den urspr. kyrkan synes alltså varit en av de äldsta på ön, enl. STRELOW byggd 1049. Sankt Dionysius var kyrkans patron, detta i Frankrike särskilt dyrkade helgon (Saint Denis).

Kyrkogården hägnas av dike med terrassmur och ligusterhäck, i s. granhäck. Åren 1754 och 63 omtalas plank, 1849 mur omkring kyrkogården.

Byggnadskroppen förefaller genom massornas storleksförhållanden enhetlig. Koret är dock äldre, omkr. 1215, långhuset med ofullbordat torn har byggts i flera etapper mellan omkr. 1240 och omkr. 1280, sakristian tillagd 1800/01.

Proportionerna motsvara nu ingalunda vad den medeltida huvudarkitekten avsett. Genom vattentakens sänkning (trol. 1830—50) har kyrkan fått ett uttryck av tyngd och vardaglighet. Åskådaren måste i tankarna återställa de äkta gotiska högspetsiga takvinklarna och helst även föreställa sig tornet utfört med luftiga gallerier och en smärt överkropp för att göra full rättvisa åt 1200-t:s-arkitektens tanke.

Koret utmärker sig genom den ovanliga spetsbågeformen å absidens plan och genom sin för ett absidkor på en landskyrka ovanliga bredd och höjd. Sockeln består av rundstav över skråkant, en inom övergångstiden och ungotiken, men icke under 1100-t. på Gotland använd sockelprofil. — Den tjocka putsen täcker, åtminstone på s.-sidan, en yta av huggen sten, att döma av ett invid portalen tillfälligtvis blottat parti, nu överputsat. I n. synas blocken varit mindre noggrant huggna — från sakristians vind kan fasadens stenbehandling här iakttagas. — Absidens uppåt smalnande fönster äro urspr.; s. korfönstret är nytt, det var redan på BRUNIUS' tid vidgat, urspr. säkert smalt och rundbågigt. — I korportalen märkes, att veck-kapitälerna utan platta övergå i arkivolten, en egendomlighet, vilken såsom påpekats för Hogräns kyrka (s. 91) huvudsakligen synes tillhöra tiden omkr. 1190—1210. Runinskrifter i rödkrita, som tidigare iakttagits av SÄVE, kunna numera icke spåras. De lydde: IACOB ISEM. 1. 5. 6. 8 samt IACOB ISAM 1621. — Yttertaget är belagt med tegel. Tegel omtalas i samband med nya sparrar 1830—31. År 1684 tjärströks koret, som alltså då hade brädtak. — Golvet av trä överallt, utom i absiden, som är lagd med gravstenar och andra kalkstensplattor och som är fem trappsteg högre än koret f. ö. — Det inre är välvt med ett absidvalv och ett kryssvalv, som antagligen är sekundärt. Dess sköldmurar äro till stor del högt upptornade ovan murkrönen. Tekniken är det romerska kryssvalvets, där skikten ligga parallella till hjässlinjerna, men, i motsats till den vid denna murningsart vanliga låga formen, ses här starkt stigande kappor. Denna kryssvalvs-variant

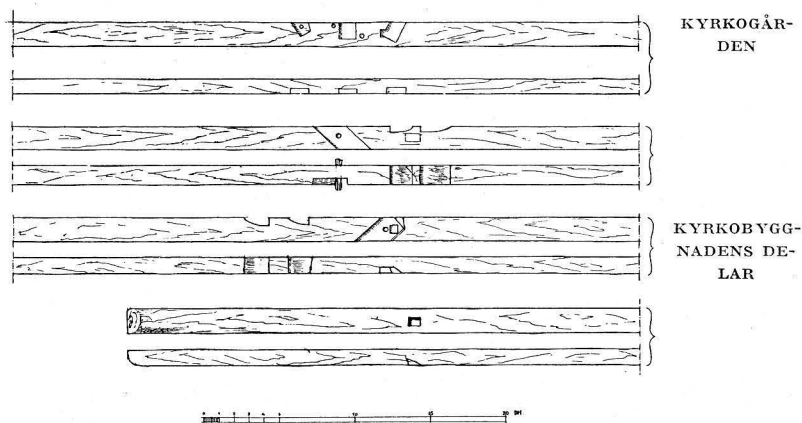

Fig. 122. Tornspire- eller takstolsvirke. Skala 1:50.
Bauholz einer Turmspitze oder eines Dachstuhl.

KOR

är känd från såväl 1200-t:s mitt som 1300-t:s.¹ — Den vackra spetsbågiga triumfbågen är slagen med omväxlande mörkare och ljusare verkstenar, på samma sätt som ofta ses i portaler från övergångsstilens tid samt stundom i unggotiska byggnadsdelar såsom i Kräklingbo triumf- och transversalbågar. Om välvning och triumfbåge äro samtida, vilket förefaller naturligt, skulle dessa arbeten kunna ha utförts omkr. 1275 (se nedan s. 115). Triumfbågen skulle då urspr. varit trängre.

Koret i dess första tillstånd, med trång triumfbåge och utan valv, kan, med hänsyn till ovan påvisade analogier hänföras till tiden omkr. 1215. Koret anslöts då till en äldre byggnad, kanske den av STRELOW nämnda fr. 1049 eller någon efterföljare till denna.

LÅNGHUS
OCH TORN

Långhusets och tornets sockel är lik korets, men ligger en smula lägre och har icke förband med denna. Gavelröste av sten i ö. saknas. Om det någonsin funnits, kanske det togs bort omkr. 1830—50, då yttertaken sänktes. Åtminstone den s. fasaden synes lagd av huggen sten: de regelbundna kvaderfogarna avteckna sig tvärs genom den tjocka putsen.

INCLUSORIET

Den västligaste delens karaktär av torn framträder icke alls i fasaderna, men däremot tydligt i planen (fig. 118). Tornplanen antyder också genom sin tredelning den avsedda resningen med gallerier i n. och s. Galleriet i s. motsvaras av en avskild liten cell, medan det n. skulle bäras av en djup besparingsbåge. Cellen, som täckes av ett spetstunnvalv, har en enkel, fyrkantig ingång i s. och i muren mot långhuset en tresspassglugg. Det lilla rummet torde ha varit avsett som *inclusorium*², d. v. s. uppehållsort för en from kvinna eller man, som frivilligt låtit inspärta sig för livstiden i syfte att fullkomna sig genom hängivet uppgående i böner och betraktelser. Genom gluggen i ö. kunde den instängde (latin »inclusus, -a») följa gudstjänsten och mottaga nattvarden. I Martebo, Västkinde, Bro, Endre och Vall finnas liknande anordningar (Bd I, s. 63, 193, 247, 388 samt detta bd, s. 90). Dylika äro eljest icke iakttagna i Sverige och veterligen aldrig omnämnda; i Tyskland, England och Frankrike äro de ofta omtalade.

Långhusets s. fönster (fig. 117) erinrar om det stora på Fole långhus, Lokrume tornfönster och de två södra på Ekeby kyrka — avb. i Bd 1 fig. 331, 380, 509 och 513, där daterade respektive 1280, 1277 och omkr. 1280 — samt ett fönster från det gotländska skedet i Linköpings domkyrka (fig. 63 i ROMDAHLS monografi), vilket enligt vår uppfattning skulle tillkommit redan omkr. 1260.³ Fönstret i Atlingbo skulle alltså kunna förmodas byggt omkr. 1260—80.

¹ ROOSVAL, Revision IV, s. 133. Valvtypen kallas där 3a. På raden 13 nedifrån darsammastädes bör siffran 3 rättas till 3a.

² Jfr ROOSVAL, »Poenitens-cellen» i Atlingbo och andra Gotlandskyrkor, ett medeltida *inclusorium*, i G. Å. 1935, d. 24 aug., DU CANGE, Glossarium . . . artikeln *Inclusi, reclusi*; FRANZ VON SALES DOYÉ, Heilige und Selige, artikeln *Rainerius* (levde som *inclusus* i huvudkyrkan i Osnabrück under 22 år, 1200-talet), II, s. 228.

³ Enl. ROOSVAL, se anm. s. 90, Hogrän.

I v. gaveln, d. v. s. i det tilltänkta tornets v. fasad, ett hjulfönster, vars masverk är hugget ur en enda häll. Å tornet finnas dessutom i v. en rundglugg till en murtrappa och, som ljusinsläpp för tornets första våning, en smal muröppning (fig. 121) överensstämmande med en fönsteromfattning å Klinte sakristia (s. 322) m. fl.¹

Den spänstigt tecknade, fint utförda huvudportalen (fig. 123) saknar förband med kyrkosockeln, om än denna är förd ända fram till portalen. Fogarna äro helt fyllda genom modern cementlagning. Felande förband är så pass vanligt vid gotiska portaler på Gotland, att man måste antaga, att mycket ofta portalen huggits vid stenbrottet och därifrån transporterats till kyrkan, som under tiden hunnit bli färdig, men reserverat en muröppning för den väntade prydnaden. Felande förband vid en portal behöver alltså icke bevisa, att denna är avsevärt senare än muren f. ö., men denna möjlighet står givetvis öppen. Jfr Träkumla s. 34. — Vår huvudportals starkt framspringande yttre pilastrar samt murhörnen äro fasade med hålkäl. Socklarna under basbanden orneras med insänkta klöverblad (fig. 130), erinrande om Klinte korportal. Kapitälbandens mussel- och snäckformade bladornering påminner om Rone långhusportal, ö. pilasterkapitälet om Barlingbo huvudportal (Bd I, fig. 560, s. 507: »um 1250—75»), tympanonkontur och »kappa» också om Barlingbo, men ännu mer om Fole långhusportal av 1280 (Bd I, fig. 344). Dock gör Atlingbo-portalens ett äldre intryck genom sina breda, flata ytterpilastrar, som ännu bevarat något av övergångsstilens proportioner (jfr brudportalens å Visby S. Maria!). I inre smygen ett stort vigvattenskar av huggen sten (fig. 127).

N. portalen står i samma förhållande till kyrkosockeln som huvudportalens. Dess kapitälornamentik liknar, ehuru enklare, huvudportalens. Båda synas alltså tillkomna omkr. 1260—80. Ungefär detsamma gäller förmodligen, som vi sett fönstret i s. och alltså trol. triumfbågen och korvalvet.

Yttertaget är tegelbelagt, takryttaren, nybyggd 1878 (årtalet på torntuppen, se ock VIS.PROT. 1879) är brädklädd och fullkomligt lik den av SÄVE 1864 avbildade. År 1684 tjärades både tak och torn, de voro alltså då brädklädda.

Tornbågen är så vid, att ringkammare och långhus förenas till en enhetlig sal, nu tyvärr helt förvanskad genom läktare och orgel. Även det vackra hjulfönstrets effekt i interiören är nu fullkomligt ödelagd.

Långhusvalven skiljas av en profilerad gördelbåge, som springer från kraftiga polygona konsoler. Det ö. valvet överensstämmer med de västligaste i S. Lars, med stenarnas skiktning liknande en fyrauddig stjärna. Det v. valvet liknar de mellersta i S. Nicolai, som äro rena tältvalv (fig. 121).² Ringkammarens valv har en tillspetsad kupolform, som icke kan närmare beskrivas på grund av den tjocka bruksbeläggnings på översidan. Några blottlagda flisor tyda på tältvalvsteknik. Korvalvet har, som redan nämnts, motsvarigheter både i mitten av 1200-t. och mitten av

¹ Jfr E. ECKHOFF och O. JANSE, Visby stadsmur, Stockholm 1936, Del I, s. 54.

² Jfr ROOSVAL, Kirchen, Pl. 55, 61.

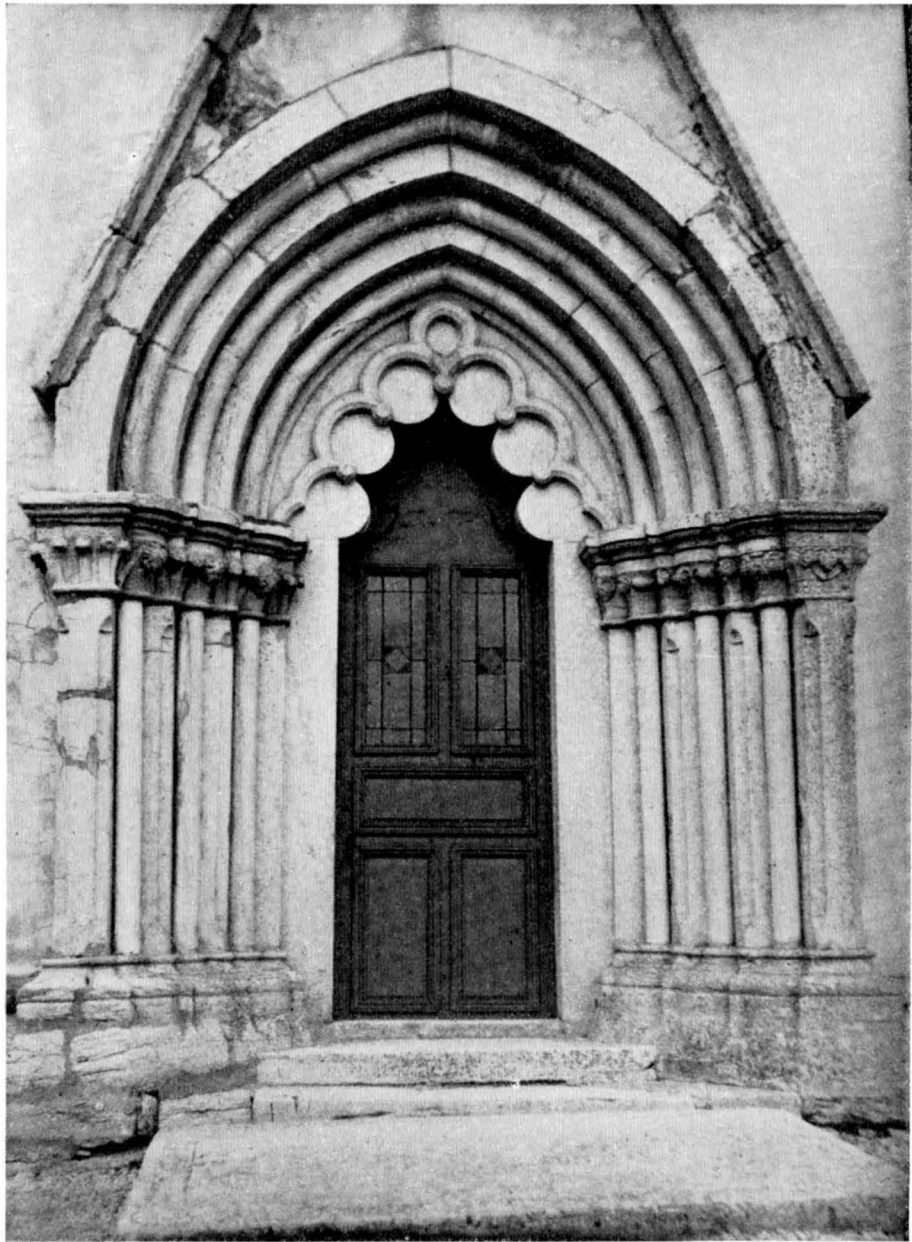

Fig. 123. Långhusportalen. Foto E. Erics 1914.
Das Langhausportal.

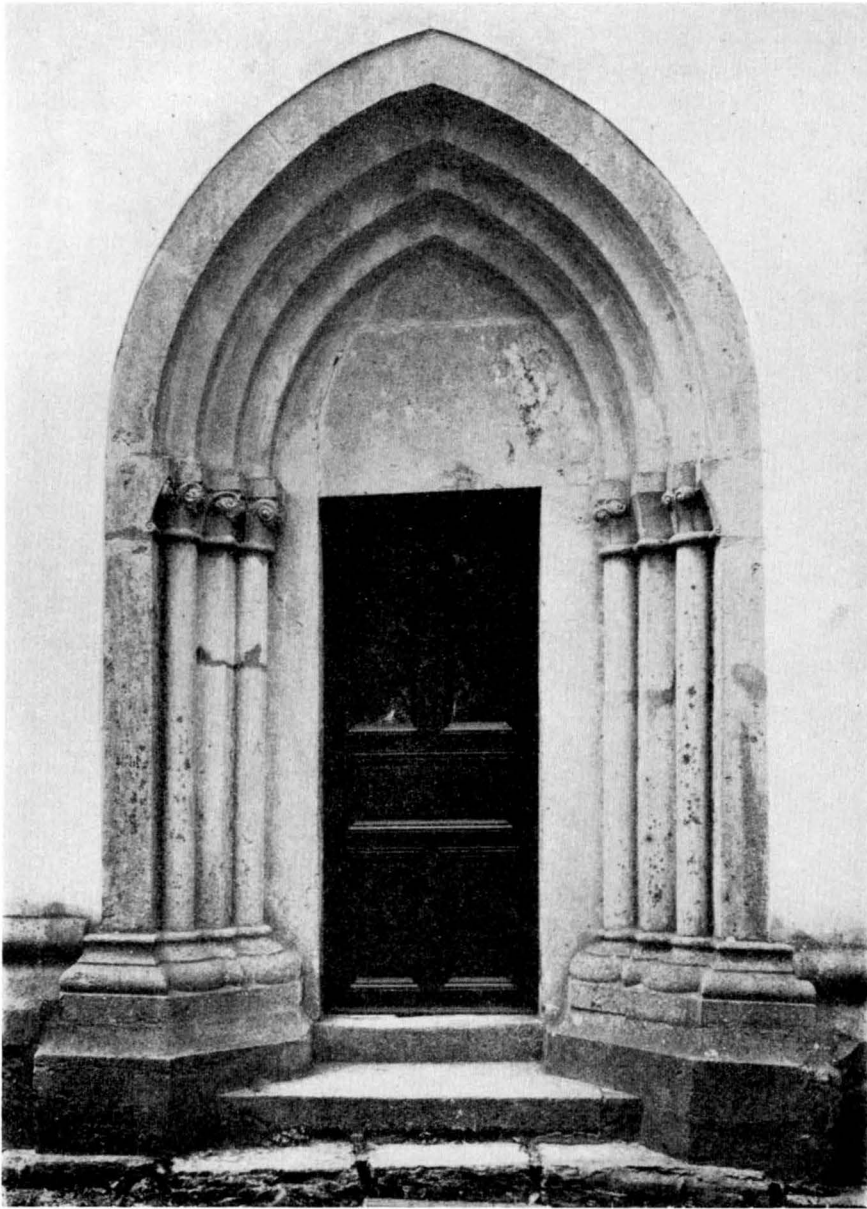

Fig. 124. Nordportalen.
Das Nordportal.

Fig. 125. Långhusportalens v. kapitälband.
W. Kapitellreihe des Langhausportals.

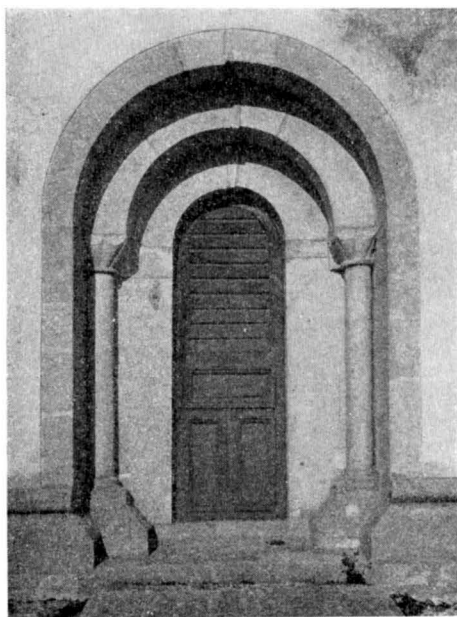

Fig. 126. Korportalen. Foto E. Erics 1914.
Das Chorportal.

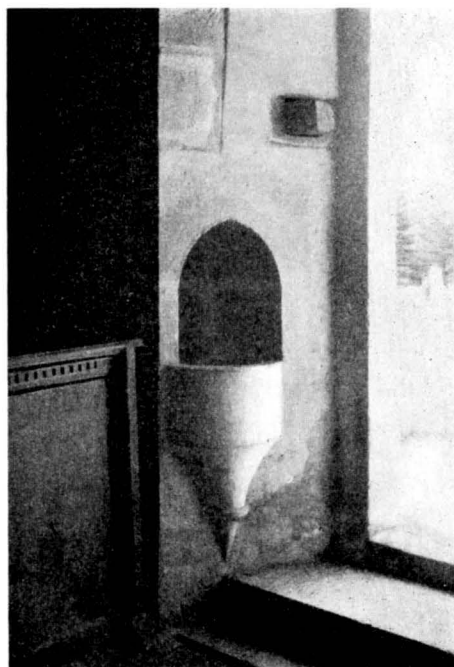

Fig. 127. Vigvattenskar i långhusportalens
smyg.
Weihwasserbecken in der Leibung des Langhaus-
portals.

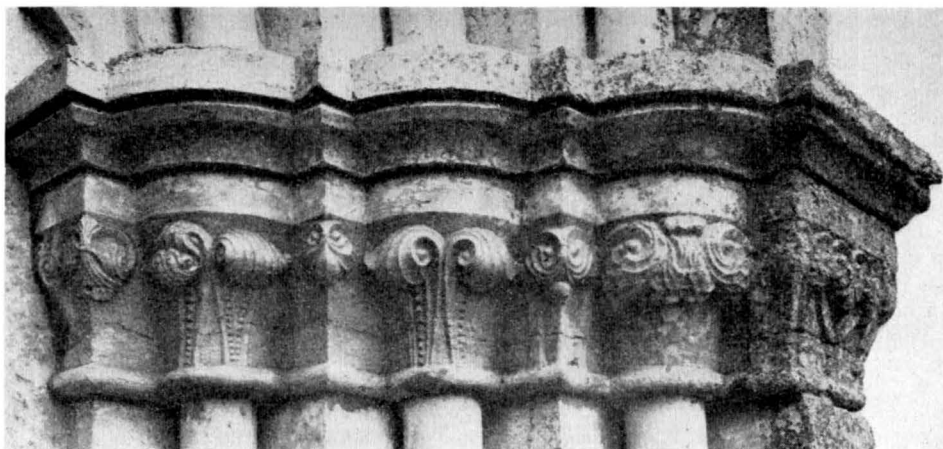

Fig. 128. Långhusportalens ö. kapitälband.
Ö. Kapitellreihe des Nordportals.

Fig. 129. Nordportalens ö. kapitälband.
Ö. Kapitellreihe des Nordportals.

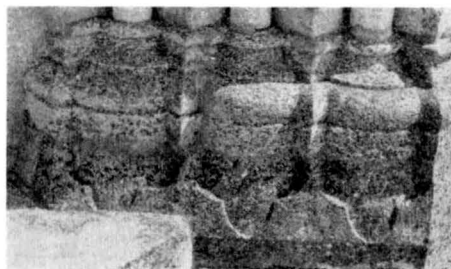

Fig. 130. Långhusportalens ö. kolonnbasband
och socklar.
Die Ö. Reihe der Säulenbasen des Langhausportals
mit Sockeln.

1300-t. S. Lars-ruinens kronologi är visserligen ännu icke fullt klarlagd. Den troliga dateringen av dess huvudparti är 1240-talet. Dessa från tältvalvet avvikande, men dock tältvalvet liknande tekniker äro icke fullt klarlagda till sin datering. Emellertid föreligger intet, som motsäger vår datering av Atlingbo motsvarande parti omkr. 1260—80.

Valven ha frestat på murarna, vilka sedan 1856/57 sammanhållas av järnankare. Dessförinnan genom träbjälkar (ST.PROT. 1862, trol. fr. 1704 DOРBOK). Det ligger en grov bjälke inne i absidvalvets v. del, synlig ovanifrån, som kanske lagts på sin plats 1704.

Från tornets första våning, dit en murtrappa för, ses de begynnande murarna till den smalare tornöverkroppen, med rektangulära genomgångar ut till de aldrig

SAKRISTIA

GLASMÅLNING

Fig. 131. Välsignande Kristus ur en himlafärdsframställning. Glasmålning i mellersta korfönstret. Efter akvarell av P. A. Säve 1864.

Segnender Christus einer Himmelfahrt-darstellung. Glasmalerei in dem mittleren Chorfenster. Nach Aquarelle.

UPPVÄRMNING

INREDNING
OCH LÖSA INVENTARIER

färdigbyggda gallerierna. Ett bjälklag inne i tornet består av medeltida torn- eller takstolsvirke. (Fig. 122.)

År 1747 byggdes en liten sakristia, varmed torde avsetts blott en avskrankning i koret, såsom ännu i Västkinde (Bd I, fig. 234). Den nuvarande sakristiebyggnaden murades 1800/01 (RÄK.).

Av medeltida glasmålning finnes ett fragment i långhusets s. fönster, i svickeln mellan spetsbågarna: på grågul botten en brun rundel med gul kärna. Säve avbildade 1864 en glasmålning med Kristi himmelfärd (fig. 131) »i mellersta korfönstret». Avbildningens stil är påverkad av Säves egen tid. Vi förmoda att originalet tillkommit i förra hälften av 1300-t.

I s. absidfönstret en vapenruta i grått med inskr.: MITIOR COLUMBA (= »mildare än duvan») H. MARTINUS LUNDSBERG 1694 PAST. STEEN —¹. HILFELING såg mitt på fönstret till höger om altaret Baron von der Ostens² vapen inbränt i glaset och i motsvarande fönster till vänster ett lika stort vapen med Doct. Lutheri bild i skölden. Denna senare var just kyrkoherden Lundsbergs ruta. Denna är fullständigt återgiven av SÄVE.

Kyrkan uppvärms sedan 1898 genom en järnkamin. Restaurering, med värmeledning, förberedes.

Högaltaret, som vanligt murat och fristående, saknar de eljest på Gotland förekommande huggna hörnkedjorna, som kanske dock döljas av den överdrivet tjocka putsen. Skivan är en god kalkstenshäll och hålkälad åtminstone på framkanten;

den sedvanliga nischen finnes å altarets baksida. Det är därför en egendomlig och otrolig uppgift att altaret flyttades 1694. (DOPBOK).

S. sidoaltaret är bevarat såsom underlag till predikstolen. Det är nu förlängt åt n., men den gamla skivans urspr. L. kan fastställas till 101 cm. Altaret har alltså med 12 cm sträckt sig in i triumfbågens öppning. Urspr. var, som vi sett, triumfbågen smalare och altaret hade då, tycks det, god plats. Men å andra sidan existerade ju då det gamla långhuset från 1000-talet med helt olika storleksförhållanden.

Altaruppsats av snidat och målat trä med framställning av nattvarden, trol. av Rasmus Felderman (jfr predikstolen). Inskr. på framsidan meddelar att tavlan blivit »målad, upmålad, och ånyo målad åren 1682, 1750 och 1815». På baksidan flera inskr., bl. a.: »DENNA KYRKA ÄR MÅLAD 1887».

¹ Märten Lundsberg var kyrkoherde i Stenkumla 1681—1722.

² G. A. von der Osten 1689 blev landshövding på Gotland 1689. Enl. en även av HILFELING återgiven, nu försvunnen inskr. å korets n. vägg hade »medels dess befallning» kyrkan blivit 1704 »till hwalvfen förbättrad och hvitlimmad».

Altarring av trä, »giord 1684» (DOPBOK), med sju målade framställningar ur passionshistorien, fr. slutet av 1700-t. Ramverk vitt, nyare tid. — Confiteorpall, trol. samtida med altarringen.

Krucifix, enkel träskulptur., enl. inskr. av 1710, på n. korväggen. Urspr. uppsatt å en bjälke ovanför »Chorvalfsbågen» (DOPBOK), varmed väl menas en förankringsbjälke för v. långhusvalvet ovanför triumfbågen. Det flyttades 1815 till över altaret (DOPBOK). På nämnda bjälke läste HILFELING en inskr. med diverse data, i allmänhet bekräftande DOPBOKENS.

Predikstol (fig. 133) »uppsatt 1693» (DOPBOK), snickeri av Rasmus Felderman.¹ Himlens försilvrade duva köptes 1740 från målaren Johan Hernell; målningen med dess fantastiska rokokomusslor och karaktärsfulla evangelistbilder i huvudsakligen blågrönt, vitt och rött mot blåmarmorerat ramverk äger en anmärkningsvärt kraftig, nyansrik färgbehandling. Inskr. å korgen: MAGNUS MÖLLER DEPICTOR 1758 29 MAIJ PETER MÖLLER DESIPEL A H (d. v. s. discipel, lärling); på himlen inskr., meddelande att målning och förgyllning bekostats av »HAND:MA:HER PETER STOCHMANN» (handelsmannen, herr). — Vid predikstolen är ett timglas fastgjort, vars ståndare av järn upptill avslutas i tulpanlik form. Nytt timglas anskaffades 1803 (RÄK.).

Korbänk (fig. 133) med snidade bågställningar, vari målade de fyra evangelisterna, ett benrangel med spjut och Kristus trampande på en drake, trol. sl. av 1600-t. En nummertavla (fig. 133) är fastgjord i korbänken, köpt 1743 hos målaren Hernell.

Bänkkvarter, enkla, 1700-t., med brunådrad nyare målning.

Läktare av 1888 (RÄK.) med orgel av 1892 (fig. 132).

Dopfunten (fig. 134) står i koret vid n. muren på ett underlag av råhuggna, i fyrkant lagda block. Den »uppflyttades» 1693 (DOPBOK), stod urspr. givetvis i kyrkans v. del. Huggen av sandsten i två block: cuppa och fot, vartill kommer en fyrkantig, vid foten fastcementerad sockel av kalksten. Uttömningshål genom cuppan och foten, men icke genom sockeln. Cuppans reliefer framställa: 1) Evangelisten Marcus' symbol (ett lejon med bok); 2) palmett; 3) sfinx med fjäderkrage och stripigt hår; 4) galopperande lejon likt det å Vänge långhus' s.v. hörn; 5) Guds lamm med korsfana; 6) knäböjande ängel med språkband; 7) stående ängel mellan altare och kors; 8) påfågel. På foten fyra framskjutande huvuden, nämligen ett lejons med långa ögonfransar, ett annat lejons utan dylika, en människas och en vädurs, och mellan dem framställningar i låg relief, nämligen 1) en rundmedaljong, vari trol. Jungfru Maria i halvfigur, förstörd genom vittring; 2) cirkel-ornament; 3) Bebådelsen (?): ängel och sittande kvinnofigur; 4) två ur ett gemensamt hölster uppstigande drakhuvuden bita emot de närbelägna plastiska huvudena. På cuppans brädd inhugget: R N A, trol. icke medeltida. Total H. (utan foten) 104; Cuppans yttre B. 78; Cuppans inre B. 58; Dj. 28; Cuppans H. 44; Fotens H. 40. Sällsynt välbevarat arbete av mästaren Byzantios,

¹ Enl. LUNDMARK, Kyrklig konst, s. 20.

Fig. 132. Interiör mot v. Foto E. Erici 1914.
Das Innere gegen W.

1100-t:s mitt eller något före.¹ Funtens lock (1200-t. ?), en åttkantig ekskiva, nu sprucken itu, har varit prydd med ett högt krön. En djup ränna, som följer skivans kontur, har utgjort fäste för uppbyggnaden. »I kedell til funten» nämnes i INV. antagligen 1587.

Silverkalk med paten, enl. stpl av Q(uist) Berendtsson Falkengren 1770; skaft och fot ornerade såsom Lummelundas kalk (Bd I, fig. 117) av samme mästare. Cuppan omgjordes 1822—23 av Alexander Magnus Lundström, Visby. — Oblatask av silver, enl. stpl av samme Lundström 1826. — Läderfodral (i G. F.), trol. till förvaring av ciborium (d. v. s. medeltida metallkärl i tornartad form för oblaten), de-

¹ ROOSVAL, Steinmeister, s. 116, Taf. 25.

Fig. 133. Interiör mot ö.
Das innere gegen O.

korerat i läderplastik med blad och två sirénliknande väsen. 1300-t. H. 30. Trol. det-samma som i inv. 1716 kallas »ett kalckfoder af läder och lock uppå», (fig. 136).

Rökelsekar av koppar (fig. 135), nu i S. H. M., har ägt en rik, nu bortfallen or-nering i gropemalj. Genom den urgröpta grundbehandlingen framträda änglabilder samt inskrivna palmetter och fjäll. Märkligt arbete, fr. Limoges, Frankrike. 1200-t:s mitt eller senare del. H. 16,5, med kedjor och bricka 52,5.

Bland ljusredskap märkas ett par tennstakar med cylindriskt skaft och hög rund fot, enl. stpl av M(artin) L(effler) Visby 1827. H. 32.

Bland textilier märkas ett altarbrun av blekt smultronfärgat linne från atelier Licium, Stockholm 1915, och en mässhake av karmosinröd sammet med silverga-loner och kors av silverspetsar fr. 1775 (RÄK.). I inv. 1716 nämnes bl. a. ett altare-täcke av rött kläde, ett gammalt »örengats war av Slissing, som brukas för duuk på altaret», en »disk dyna af flammisk ännu brukelig», »eena hyen» i kyrkoherdens bänk, gammal. Ett stycke av det »flammiska» är möjl. bevarat som klädsel på en simpel pall i korbänken.

Fig. 134. Dopfund av sandsten av Byzantios. Omkr. 1100:t:s mitt. Detaljen föreställer Markuslejonet med en bok.

Taufstein aus Sandstein vom anonymen Meister Byzantios. Um Mitte des 12. Jahrh. Detail den Löwen Markus' mit einem Buch darstellend.

GRAVKONST Runsten, låg som överstycke till ett väggskap i absiden till 1923, då den uttogs för undersökning. Stenen har sockelprofilering längs ena lång- och kortsidan, den andra långsidan tillhuggen efter absidens inre rundning. Övre sidan har rik drakslingeornering med runskrift, stympad först vid omhuggningen för sockelprofileringen och sedan ytterligare vid omhuggningen till överstycke. — Den ännu bevarade runtexten lyder i översättning: »Unne (?) och Hagnvid, Ragnes arfvingar, de . . . (reste stenen efter ?) . . . . mod. Själén hjälpe den syndfrie Kris(tus) . . . Hailvi (?) vården (?) . . . Audvald ristade run(orna).» Stenen är, enl. vänligt meddelande av professor Otto von Friesen, »från senare hälften af 1000-talet», möjligen »icke så långt efter 1050». — Ej förut upptecknad i runlitteraturen. — [68]×[140].¹ Då denna runsten funnits i kyrkan eller på kyrkogården sedan 1000-t., och då den är så sällsynt rikt utsirad, förefaller det tänkbart att den hedrar minnet av en i högt anseende stående person, kanske kyrkans urspr. byggherre. Om STRELOWS årtal 1049 får uppfattas som den äldsta kyrkans byggnadsår, skulle kyrkogrundaren kunna antagas ha avlidit

¹ Stenen upptäcktes av Efraim Lundmark 1914. Se hans artikel i G. A. 11/12 1914.

Fig. 135. Rökelsekar av koppar. 1200 t:s slut?
Nu i St. H. M.
Kupfernes Rauchfass. Ende des 13. Jahrh.? Jetzt
im St. H. M.

tidigast kort efter 1049 eller högst omkr. 3 årtionden senare, en tidsbestämning, som passar till runstenens ålder enl. v. Friesen. (Fig. 137.) — Nu i inclusoriet.

Liten gravsten med ristat latinskt kors med svastica i korsarmarnas skärning och hålkälad underkant. Runor utan bård kring kanterna. Texten lyder i översättning: Ilthiaud, Audvalds änka i Atlings, hon lät göra gravstenen över sin son Bosta(i)n

Fig. 136. Ciboriefodral av läder. 1300-t. Nu i G. F. Foto G. Svahnström 1941.
Ledernes Ciboriumfuttural. 14. Jahrh. Jetzt in G. F.

och hon bad alla (?) bedja för hans själ. Jacob Rodmars arfinge (Rundarfve) gjorde stenen. »Torde tillhöra 1300-t.» (v. FRIESEN). — SÄVE 94. Brusten på mitten. 84×47; 43. Står bakom altaret.

Gravsten med evangelistsymboler i ringar i hörnen och minuskelskrift i bård längs kanterna: † Anno : dñi : m̄ : cđ : lxx̄/in : vigilia : asūcionis : marie : v/ obiit : iohannes/ ysem : orate : deum : pro : eo. (= »Herrens år 1470 på aftonen före Jungfru Marie Himmelsfärd (14 aug.) dog Johannes Isums. Bedjen Gud för honom.») — Enl. Lindström var han möjligen densamme, som i egenskap av landsdomare 1454 den 4 okt. utfärdade fullmakt för Albert Schattenhausen att i Reval uppbära räntan för Gotenhof. — Lm 6. — 284×198; 180. Bårdbr. 12, från kanten 8. Mot övre vänstra hörnet är Isome gårds bomärke, ett pentagram, uthugget. — Ligger som trampsten utanför s. långhusportalen, utsatt för nötning.

Ett mycket skadat epitafium står i sakristian. På tavlan synes präst med fru och till synes sex barn. Vid prästens bild: ÆTATIS SUÆ 48 (?) AÖ 1665 och vid makans:

ÆTATIS SUE 48 (?) AO: 1665. — Epitafiet skulle sålunda vara över Johannes Olai, som var präst här vid den tiden, och hans maka Ermegård. Lemke nämner ej epitafiet, talar endast om fyra barn och anger 1676 som makarnas dödsår. Jfr ett epitafium i Martebo, avb. Bd I, s. 92. Målningen mycket skadad.

Votivskepp, fullriggare, med namnet Enigheten. 1800-t. L. med bogsprötet 90. Trasigt, hänger bakom altaret.

Offertavla av trä med målad inskrift av 1665, nu i S. H. M.

I 1716 års INV. nämnas bland böcker »åtskilliga pergamerter».

Klockan i tornet är omgjuten 1853. Förut bar den enl. Lindström följande inskr.: † Maria : sis : propicia : sce : dionysii : ora : pro : nobis : xpe : audi : nos. (= Maria, var hjälpsam, helige Dionysius bed för oss, Kristus hör oss.)

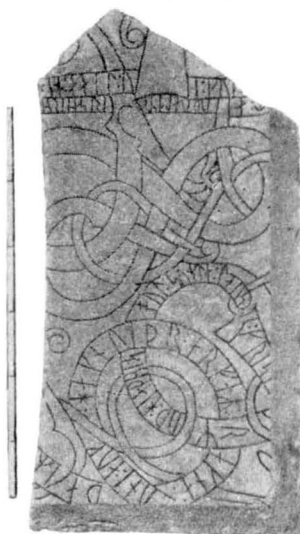

Fig. 137. Runsten omkr. 1050—1100? Foto J. W. Hamner 1923.

Runenstein um 1050—1100?

SAMMANFATTNING AV ATLINGBO KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Träkyrka, i Gutalagen nämnd som mellersta tredingens asylkyrka. Byggd på 1000-t., kanske 1049. Från träkyrkans byggnadstid härstammar den märkliga runstenen, vars inskr. visar på en kristen man, kanske kyrkans grundare (? fig. 137).

II. Dopfunten av Byzantios fr. omkr. 1150 (fig. 134), rökelsekar (fig. 135) kanske Limoges omkr. 1200.

III. Korbygge av sten (fig. 138 a) i anslutning till träkyrkan, absid med spetsbågformad plan. Omkr. 1215.

IV. Träkyrkan rives helt, långhus och torn anläggs i normal anslutning till koret. I tornet är ett inclusorium, d. v. s. cell för en frivilligt på livstid innesluten from man eller kvinna. Koret välves och triumfbågen vidgas, lagd med färgväxling i kilstenarna (fig. 132). Omkr. 1270.

V. Glasmålning i altarfönster (fig. 131). Ciboriefodral av läder. 1300-t. (fig. 136).

VI. Altaretavla och övriga huvuddelar av inredningen, slutet av 1600-t. och förra hälften av 1700-t.

VII. Silver, textilier 1700-t:s slut. Sakristian bygges 1800.

VIII. Läktare i v. 1888. Yttertaken sänkas omkr. 1830—50.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Älteste, hölzerne Kirche erwähnt in Gutalagen als Asylkirche des mittleren Tredings (= Drittel). 11. Jht, vielleicht aus dem aufgezeichneten Jahre 1049. Aus dieser Zeit stammt ein Runenstein, dessen Inschrift von einem christlichen Mann handelt, vielleicht der Stifter der Kirche (Fig. 137).

II. Taufstein aus der Byzantios-Werkstatt, c. 1150 (Fig. 134). Weihrauchgefäß, wohl Limoges c. 1200. (Fig. 135.)

III. In Anschluss zur Holzkirche wurde ein steinerner Chor gebaut, dessen Plan eine ungewöhnliche, zugespitzte Form hat. C. 1215. (Fig. 138 a).

IV. Die Holzkirche wird vollständig abgerissen, Langhaus und Turm in normalem Anschluss zum Chore aufgeführt. Der Chor wird gewölbt wie übrigens die ganze Kirche. Die hier benutzten wechselnden Gewölbearten erinnern an die Verschiedenheit der Technik in den Gewölben der Nicolaus-Ruine in Wisby. Der Triumphbogen wird mit erweiterter Öffnung, aus braunem und graublauem Stein in schönem Farbwechsel aufs neue aufgeführt (Fig. 132). Im Turme ein Inklusorium oder Reclusorium d. h. eine Zelle, wo eine fromme Person, als freiwillige Pönitenz, sich lebenslang einschliessen liess. Alles um 1270.

V. Ein Glasgemälde ist in Abbildung bewahrt (Fig. 131). Ledernes Ciborienfutteral. 14. Jht. (Fig. 136).

VI. Altargemälde und sonstige Hauptgegenstände der Einrichtung (Fig. 133): Ende des 17. und erste Hälfte des 18. Jhts.

VII. Silber und Textilien: Ende des 18. Jhts. Die Sakristei wird 1800 gebaut.

VIII. Westempore 1888. Die Dächer gesenkt um 1830—50.

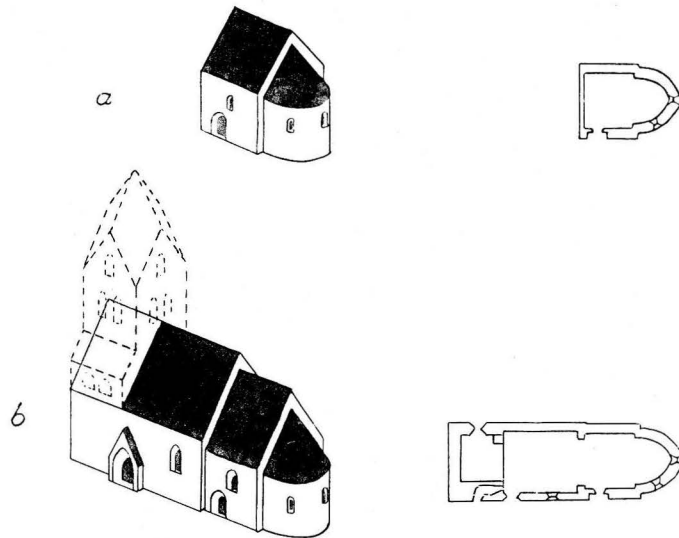

Fig. 138. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

BANDA TING

INLEDNING TILL BANDA TING

AV

NILS LITHBERG.

Namnets skrivning är 1412 Bande, 1485 Bande och 1594 Bandeting. Tinget består av Eskelhem, Tofta, Sanda, Västergarn och Mästerby socknar. I äldre tider voro tingets gränser helt andra än nu. Av de nuvarande socknarna hörde från början endast Västergarn i sin helhet hit. Av Mästerby-gårdarna hörde samtliga gårdar hit, utom Botels som tillhörde Hejde ting. Av Eskelhem hörde till Banda ting endast gårdarna Tjuls, Rosenbys, Valda, Botleks och Hakuse; resten av Eskelhemsgårdarna, liksom samtliga Toftagårdar hörde till Stenkumla ting. Istället räknades hit hela Hogräns socken utom Vallbys, som hörde till Stenkumla ting, Atlingbo socken utom Isums, som tillhörde Hejde ting samt Björke, vilka utom Norrgårda likaledes utgjorde en enklav från Hejde ting. Vidare följande gårdar i Väte hit: Timans, Kvie och Västerväte och slutligen även Isume. Av Sanda socken hörde Gunnilde, Äskes, Sandäskes, Alands, Anderse och Juves till Hejde ting, resten av Sanda-gårdarna tillhörde Banda.

I administrativt avseende var tinget under 1500-talet delat i Mästerby, Sanda, Hogräns och Björke fjärdingar. Till Mästerby fjärding räknades de gårdar i Eskelhems socken, som hörde till detta ting och samtliga gårdar i Mästerby socken utom Botels som hörde till Hejde ting. Sanda fjärding omfattade de till Banda ting hörande gårdarna av Sanda socken. Hogräns fjärding omfattade Hogrängsgårdarna utom Vallbys, vidare Frigges i Atlingbo, Timans, Kvie och Västerväte i Väte samt Tipps i Sanda och slutligen hela Västergarns socken. Björke fjärding omfattade Björke sockens gårdar utom Norrgårda, som hörde till Hejde ting, Atlingbo sockens gårdar utom Frigges som hörde till Hogräns fjärding och Isums som hörde till Hejde ting, och slutligen Isume gård i Väte socken av Hejde ting.

Inom tinget lågo under medeltiden sex kyrkor: Sanda, Västergarn, Mästerby, Hogrän, Björke och Atlingbo. Då biskopen vart tredje år visiterade ön, besökte han ena gången Hogrän, Sanda och Atlingbo kyrkor, andra gången Västergarn, Mästerby och Björke. De år då biskopen under sin visitationsresa icke besökte kyrkan, ägde han att av denna uppbära en avgift i penningar. Dessa avgifter voro för Sanda 4 mk, Västergarn $2\frac{1}{2}$ mk, Mästerby 3 mk, Hogrän 2 mk, Björke $1\frac{1}{2}$ mk och Atlingbo $2\frac{1}{2}$ mk. 1594 erlade kyrkorna inom tinget kronotonde till följande belopp i tunnor korn: Sanda

och Västergarn $2\frac{1}{2}$ tr., Mästerby $1\frac{1}{2}$ ta., Hogrän $1\frac{1}{2}$ ta., Björke 1 ta., Atlingbo 1 ta. Tidigare ha vi endast från en kyrka en uppgift om ett tiondebelopp. Detta är från Sanda, som år 1523 i biskopstionde erlägger 20 skp råg.

Medeltida präster äro kända från Björke, Mästerby, Eskelhem och Sanda kyrkor. I den nuvarande Sanda prästgård finnas lämningar efter det medeltida prästhuset. I Västergarn finnas även rester efter en s. k. kastal ö. om kyrkan. I vilken ordning pastoratsbildningen skett låter sig icke avgöra. Hogrän har slagits till Vall, Björke har efter någon vacklan slagits till Roma och Atlingbo har blivit eget pastorat. Mästerby och Västergarn hava som annexförsamlingar lagts till Sanda.

Tingets namn återfinnes i gårdsnamnet Bandare i Mästerby. I samma socken låg också i senare tid — dock icke vid Bandare utan vid det s. k. Sudsting vid Ejmunds — tingets och medeltredingens samlingsplats. Tinget har en mycket karakteristisk utsträckning. Kuststräckan upptas av Västergarns och Sanda socknar. I Västergarn utmynnar ett av öns större vattendrag, den s. k. Sudtingså, och följes denna uppåt finna vi till en början utefter densamma de gårdar i Eskelhem som tillhöra Banda ting. Hit ansluta sig också de n. och mellersta Sandagårdarna, medan sydgårdarna i Sanda höra till Hejde ting. Från Ejmunds-bro i Mästerby sträcker sig tinget n.o. ut över Mästerby och Fjäle myr med inneslutande av tre gårdar i n.v. delen av Väte, vidare över Hogrän, Atlingbo (utefter norrsidan av Stormyr) och Björke ända upp emot Högbro i Roma. Tinget ligger som ett tämligen smalt band utefter den vattendrag som fordom från Roma sträckte sig åt s.v. ned mot kusten och som hade sin avslutning i Västergarns forna hamn i den s. k. Paviken.

Sammanlagda lösensumman utgör $16\frac{1}{2}$ mk. Av lösenbeloppet att döma synas Sanda, Mästerby och Hogrän urskilja sig såsom gamla huvudkyrkor. Såsom en sådan måste vi otvivelaktigt anse även Atlingbo. Även om inget större vitsord får tillmätas Gutasagans uppgift, att Atlingbo är den äldsta kyrkan i medeltredingen, kvarstår dock det faktum, att denna kyrka enligt Gutasagan var tredingens asylkyrka. Det är möjligt, att Atlingbo och Björke haft en gemensam 4-marks kyrka: Atlingbo och att efter en delning av denna församling erhållits den nuvarande fördelningen med $2\frac{1}{2}$ mk. på Atlingbo och $1\frac{1}{2}$ mk på den nya kyrkan i Björke. I detta sammanhang förtjänar även att erinras om, att även Björke i viss grad åtminstone i senare tid tjänat som tredingens huvudort, i det att det var vid denna kyrka som mellersta kontraktets prästerskap ännu den 30 sept. 1872 avlade tro- och huldhetsed till Oskar II. Slutligen återstår Västergarn, som möjligen från början varit avskilt från tredingen; den bevarade vallen synes ange, att åtminstone den del av socknen där kyrkan är belägen bildat ett eget administrativt område, möjligen under egen stadsrätt. Om detta varit fallet i historisk tid, är emellertid icke möjligt att avgöra.

Fig. 139. Exteriör från s.ö. Foto E. Erics 1916.
Die Kirche von SO.

SANDA KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH FOLKE SÄLLSTRÖM.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1058. — D. S. II s. 421 ang. invigning 1291—1304. — ROOSVAL, KIRCHEN s. 69, 74, 75 ang. samma invigning.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1221. — WALLINS ANALECTA med ext. av kyrkan; P. A. SÄVES BERÄTT. (1863 och 1864) med gravhäll trol. av 1324 och ext.; HÅKANSONSKA AVGJ. SAML.: funtrelief.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1744; Vis. och Inv. fr. 1737.

Kyrkogårdsmuren uppfördes av kalksten i bruk 1860—61 samt rappades och täcktes med tegelpannor, numera cement (!). Samtidigt planterades träd. Tidigare

KYRKO-
GÅRDEN

9. Sveriges kyrkor. Gotland III.

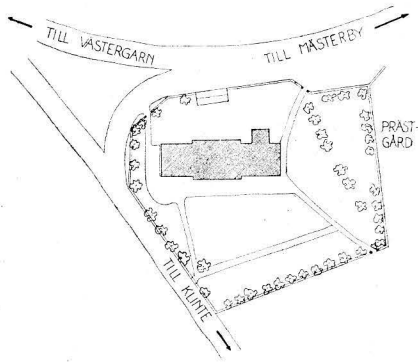

Fig. 140. Situationsplan. Skala 1 : 3 000.
Lageplan.

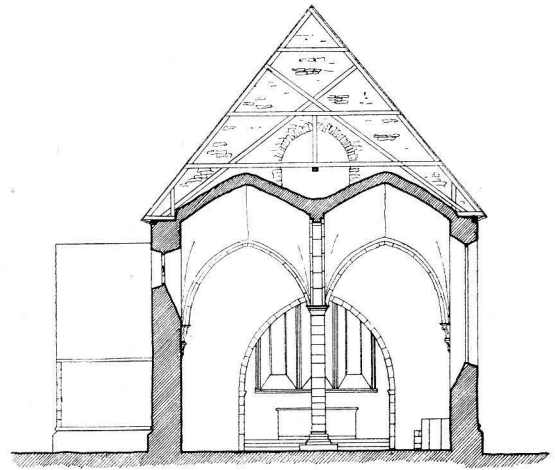

Fig. 141. Tvärsnitt mot ö. Skala 1 : 300.
Querschnitt gegen O.

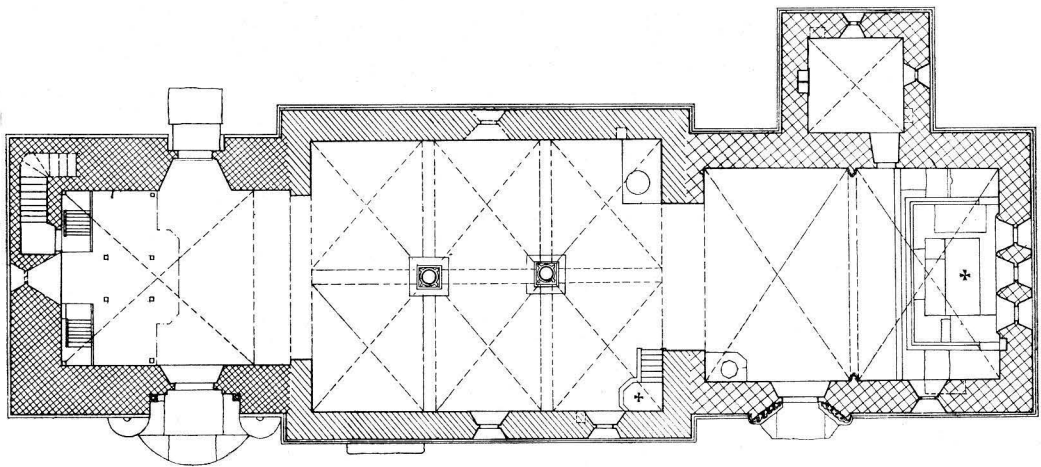

Fig. 142. Plan. Skala 1 : 300.
Grundriss.

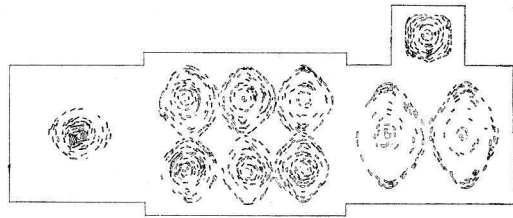

Fig. 143. Valvplan. Skala 1:600.
Gewölbeschema.

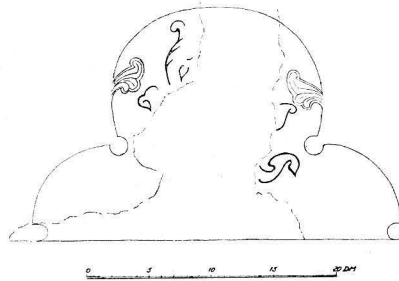

Fig. 144. Tympanon i s. tornportalen.
Skala 1:60.
Tympanon in dem s. Turmportale.

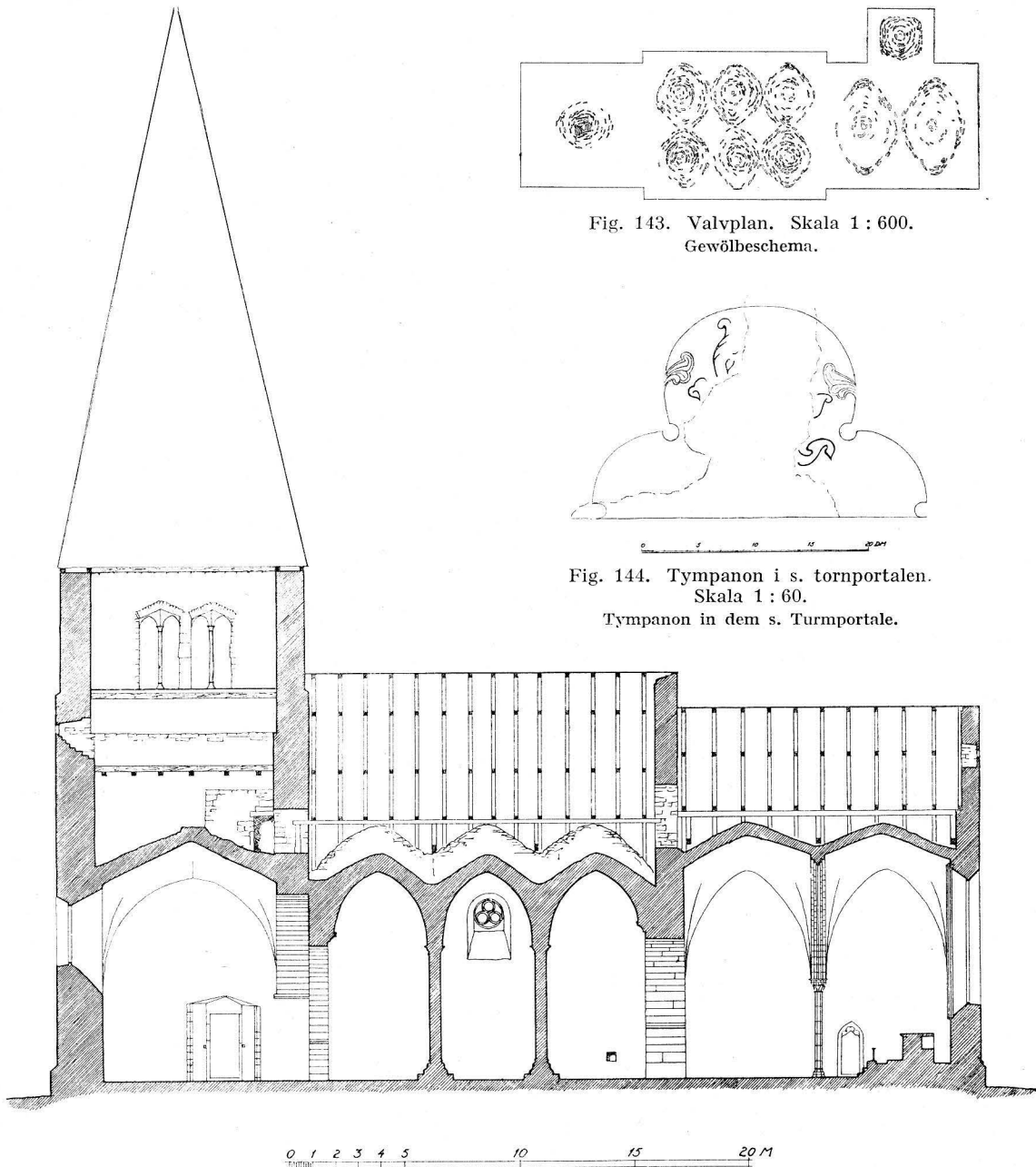

Fig. 145. Längdsektion mot n. Skala 1:300.
Längenschnitt gegen N.

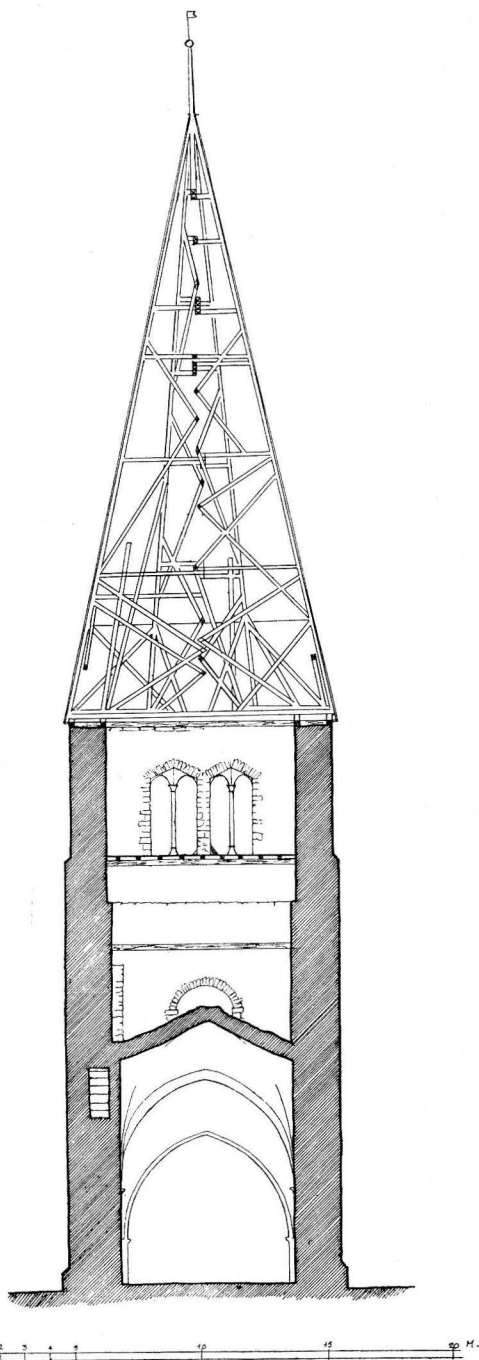

Fig. 147. Tvärsnitt genom tornet mot ö. Skala 1:300.
Querschnitt des Turmes gegen O.

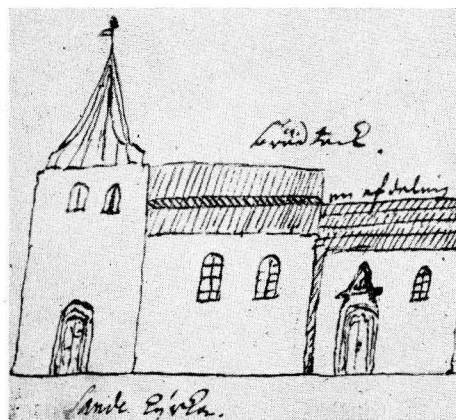

Fig. 146. Exteriör från s. Teckning av superintendenten Georg Wallin före 1760.
Die Kirche von S. Zeichnung vom Superintendenten Georg Wallin vor 1760.

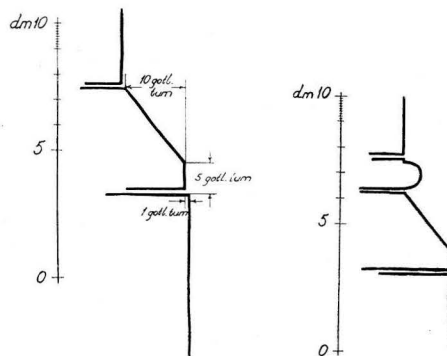

Fig. 148. Sockelprofiler på tornet och koret
Skala 1:30. Uppmättn. Alfred Edle.
Sockelprofile des Turmes und des Chores.

utgjordes inhägnaden av träplank. Gravområdet utökades åt s. och ö. 1909, de gamla lönnarna och askarna angiva här den forna gränsen. Det tillkomna var prästens »storgård», varmed på Gotland menas ladugårdsområdet. Utmed n. muren står ett sockenmagasin fr. 1795, vitrappat och med spånat tak. I ena dörren ett lås fr. 1713.

Kyrkobyggnaden gör ett tämligen enhetligt intryck av ungotik, vilket intryck dock försvagas genom vattentakens tryckta proportioner. De sänktes omkr. 1860. Tidigare steg långhuset upp över ö. klockhålen. Långhuset synes omkr. 1280 ha blivit tillbyggt till tornet fr. omkr. 1245. Sist har, omkr. 1300, koret jämte sakristian tillfogats.

Koret, som är byggt i förband med långhuset och har samma sockel (fig. 148), visar, ävenledes i överensstämmelse med långhuset, hugget material i s. fasaden, vilket givetvis härrör fr. en äldre kyrka. En tämligen regelbunden växling av stående och liggande block är trol. övertagen fr. den äldre byggnaden. Till n. och ö. sidorna har det fina gamla materialet ej hunnit. Där nöjde man sig med tuktrad och putsad sten. Hörnkedjorna på kor och sakristia ha putsränder omkr. 21 cm fr. hörnen (= 9 gotl. tum). Fönsteröppningarna äro urspr. Dock förefaller det s. att ha förstörats till sina inre smygar nedåt: det når nämligen onaturligt djupt ned i förhållande till sittnischen (fig. 169). Masverket är här mycket likt ett fönster i Stenkumla (med samma hjulmotiv fig. 21). Altarfönstrens rika profilerade inre omfattning är anmärkningsvärd. Korportalerna är urspr. huggen för långhuset och skall behandlas i samband med detta.

I det inre äro samtliga huggstenspartier överdragna med en vanprydande chokladbrun oljefärg, trol. fr. omkr. 1860. Med sina två höga tältvalv och med gördelbågen buren av pilastrar påminner koret om det endast obetydligt mindre i Eskelhem.

Ingången till den likaledes tältvälvda sakristian påminner även om den i Eskelhem. I båda fallen tyckes den man varit ledande, som vi kalla Toftamästaren (jfr s. 201 och 229). — Ehuru koret byggdes i noga anslutning till långhuset, har dock, såsom nedan skall bevisas, en viss tidsintervall funnits mellan dessa båda avdelningar. Koret representerar den avslutande perioden i kyrkobyggnaden som helhet. Vi förmoda därför att det bevarade utförliga dokumentet om Sanda kyrkas invigning av biskop Laurentius av Linköping mellan 1291 och 1304 bör anses som dateringsdokument för koret. Detta kommer att bestyrkas dels av långhusets datering, dels genom valvmålningen i koret s. 146.

I långhusets s.-fasad märkas kvadrar med ristad ornamentik, vilka såsom härrörande fr. den äldsta kyrkan på platsen behandlas s. 140 f i samband med denna. — Hörnkedjor saknas på s. sidan, men finnas på den n. ehuru på oregelbundet växlande avstånd från hörnen: 23 till 40 cm. De ovanligt breda måtten torde bero på att man använt block, huggna för portal- eller fönsterinfattningar, vilkas bårder bruka vara bredare än egentliga hörnkedjor. S. muren bågnar till stora delar ut under valvtrycket. De vanställande järnförankringarna äro fr. mitten av 1800-t. — Triumfbågsröset är på sin ö. yta vitputsat ända intill kanterna av den spetsbågiga öpp-

KYRKBYGG-
NADENS
DELAR

KORET

LÅNGHUSET

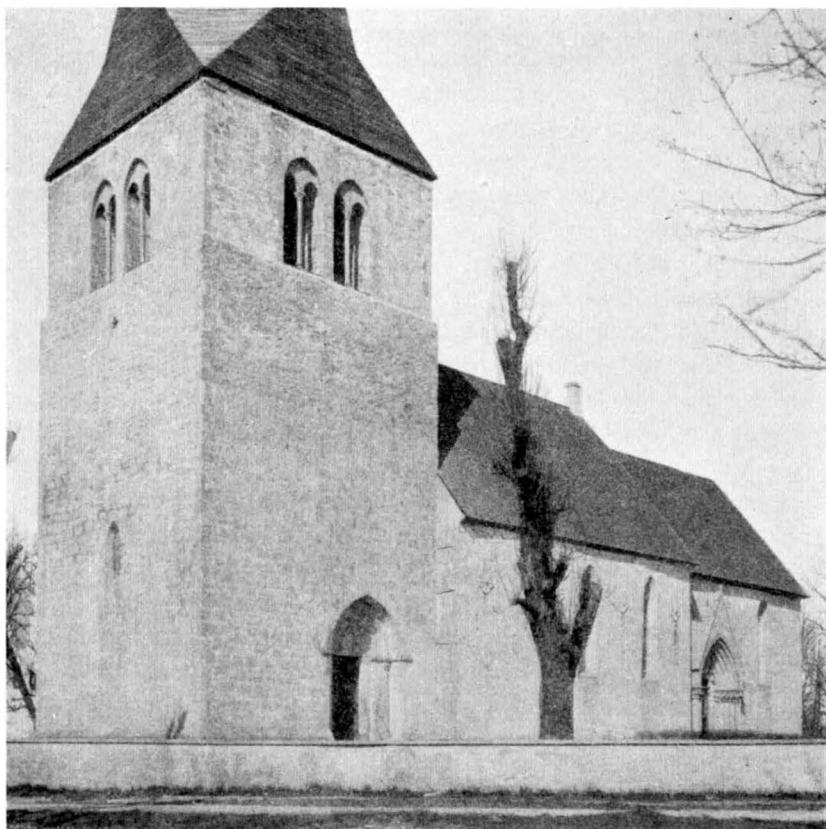

Fig. 149. Exteriör från s.v.
Die Kirche von SW.

ningen till korloftet. Detta bevisar att röstet stått som synlig fasad en viss avsevärd tid, innan koret byggdes. — De två s. fönstren, ävenså rundfönstret i n. äro urspr. Rundfönster på längsfasader finnas eljest å S. Nicolai och S. Clemens i Visby (på transeptets s. gavel) samt i Väte, Rone och Lau, således i tidigt ungotiska byggnader, de två sistnämnda tillskrivna mästarna Ronensis och Lafrans Botvidarson.

Korportalen, som icke har förband med korsockeln, måste urspr. varit avsedd för långhuset, där en igenfylld utsparning synes, av exakt samma mått som korportals. Dess tympanonform kan närmast sammanställas med dylika i Fole, Barlingbo och Atlingbo (Bd I, fig. 344, 559; Bd III, fig. 123). Teckningen i Sandaportalen varierar på ett originellt sätt det i Fole givna temat. Över en tympanonkontur av konvexa bågar eller rundskivor — tre på vardera sidan och en högst upp — draperas en mantel av konkava bågar, som här antagit formen av kölyrghar. Den översta mantelbågen,

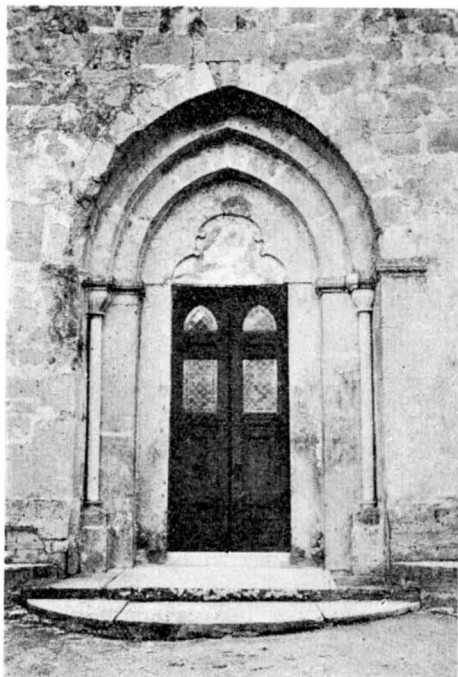

Fig. 150. S. tornportalen. Foto E. Erics 1916.
Das s. Turmportal.

Fig. 151. N. tornportalen.
Das n. Turmportal.

som i Fole-portalen är förkrympt, är också här hopträngd, och underligt förvandlad till något liknande en skosula. Vi förmoda därför att Sandaportalen skapats tämligen samtidigt med Fole, vars datum är 1280¹. — Taken äro numera sedan 1932 på traditionellt sätt belagda med tjärade bräder. På 1860-t. sänktes taken. Tidigare hade de den i WALLINS ANALECTA visade formen (fig. 146). Hela kyrkan har brädgolv, altarpuppningen dock kalkstensbeläggning. Långhusets sex tältvalv stödas av två kolonner, vilka med sina kapital och baser äro övertagna från ett tidigare byggnadskede och därför skola betraktas längre fram s. 137. Ett hörnblad tycks ha blivit avslaget — kanske under den gotiska ombyggnaden — och därför i reducerad form omhugget (fig. 165). Kragstenarna (fig. 157, 158, 160) äro samtida med valven. Bland de ö. kragstenarnas blad förekomma musselformer liknande dylika å huvudportalerna. En v. konsol, vars nedre del ser ut som en tapp införd i en bygel, liknar en konsol i Lau. Långhuset öppnar sig mot koret med en bred spetsbåge, vars dynstenar likna den ena triumfbågens i Eskelhem (fig. 230).

Tornets hörnkedjor sakna putsrand; den höga sockeln är skråkantig, lik Eskelhems (fig. 148). Spirans pyramidform går trots reparationer, bl. a. 1777 och 1797,

¹ Se ROOSVAL, Revision IV, s. 137.

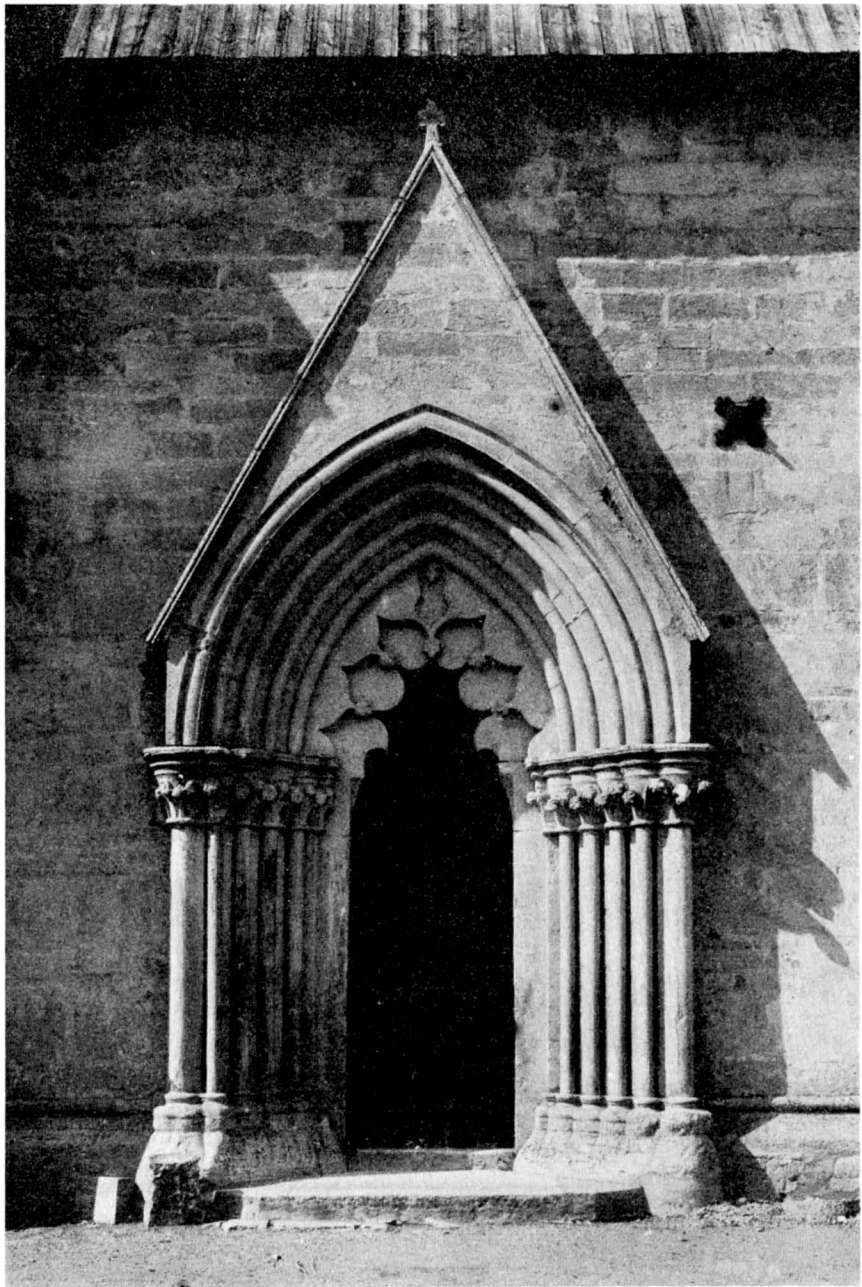

Fig. 152. Korportalen. Foto i A. T. A.
Das Chorportal.

tillbaka åtminstone till 1636, då, enl. WALLINS ANALECTA, »blef denna kyrkospir ny uppsatt». Se fig. 146 samt pastoratsigillet av 1828, avb. EKHOFF, Clemens, s. 120.

Ett spetsbågigt fönster i v. muren upptogs 1896; det saknar huggen inre omfattning. Högre upp en glugg i grekisk korsform, till tornloftets belysning. I n. en dylik för murtrappan. Ljudgluggarna spetsbågiga, delade av kolonnetter med bågare-kapitäl. Kolonnetterna i ö. av 1915.

Ehuru spetsbågig äger s. portalen (fig. 150) den för Botvid karakteristiska rakslutna tympanonformen. Detta tympanon är brustet och klumpigt lagat. Det är smyckat av en mantel i trifolieform och av ett ristat (nu fragmentariskt) växtornament liknande det i Eskelhem tornportal (fig. 228). Vi se också här — liksom i Eskelhem torn — ett arbete av Botvid under medverkan av den mera för det dekorativa begåvade sonen Lafrans och förmoda som datering för portalen (och hela tornet) omkr. 1245, alltså något yngre än Eskelhem-tornet med dess rundbågiga portal. På ö.-posten är inristat årtalet 1494; å S. Maria gamla s. portal och S. Lars n. portal i Visby är samma årtal inristat. Kanske meningen varit att hugfästa årtalet för en biskopsvisitation. — I n. en enkel rundbågig portal med raksluten flisa (fig. 151).

Tornet öppnar sig mot långhuset med en vid och hög båge, högre än långhusets intill liggande båge. Att tornet försetts med egen »tornbåge» beror på att det ursprungligen byggts intill ett äldre långhus. Att, när man senare byggde ett nytt långhus, dess västligaste valvöppning eller »tornbåge» slogs med så mycket lägre hjässhöjd än tornets egen »tornbåge», beror på att det tvåskeppiga valvsystemet krävde en rätt lågt ned belägen stödpunkt för den i byggnadens mittaxel slagna v. longitudinalbågen.

Tornets bottenvåning täckes av ett tältvalv. En murtrappa av samma bekväma bredd som i Eskelhem leder i v. och n. murarna upp till tornloftet, som med en rundbåge öppnar sig mot kyrkovinden (fig. 147). Märk skillnaden mellan denna muröppning och den väldiga spetsarkaden i Eskelhemstornets ö. mur (fig. 223). Bågöppningen i Sanda måste tydligen lämpa sig efter det vid tiden för tornbygget här befintliga lägre och smalare äldre långhuset, som skall skildras längre fram.

Vi ha nämnt att långhuset innesluter ansenliga delar fr. äldre byggnadsperioder. Bland dessa betrakta vi först den anonyma mästaren Calcarius' bygge. Det nuvarande v. kolonnkapitålet liknar det i Tingstäde långhus, som vi tillskriva sagde mästare (Bd I, fig. 146—149, där daterad till omkr. 1230).¹ Sanda-kapitålets spiralkrökta ranka, en rakt uppstående stjälk krönt av en rundel samt örnen, återfinnes i samma Tingstäde långhusportal. Andra enskildheter likna dylika å mittkolonnens kapitäl därsammastädes (Bd I, fig. 146). Det upptecknade »1221» kan alltså här tillämpas. Calcarius' kapitäl synas ha ingått i ett valvsystem med två mittkolonner.

CALCARIUS'
KYRKA

¹ Calcarius' verk, som först sammanställdes i ROOSVAL Steinmeister s. 189 och där daterades till 1220—55, bör, i anslutning till hans lärare Sighrafs datering i ROOSVAL Revision II s. 303, skjutas något tillbaka trol. till omkr. 1192—1230.

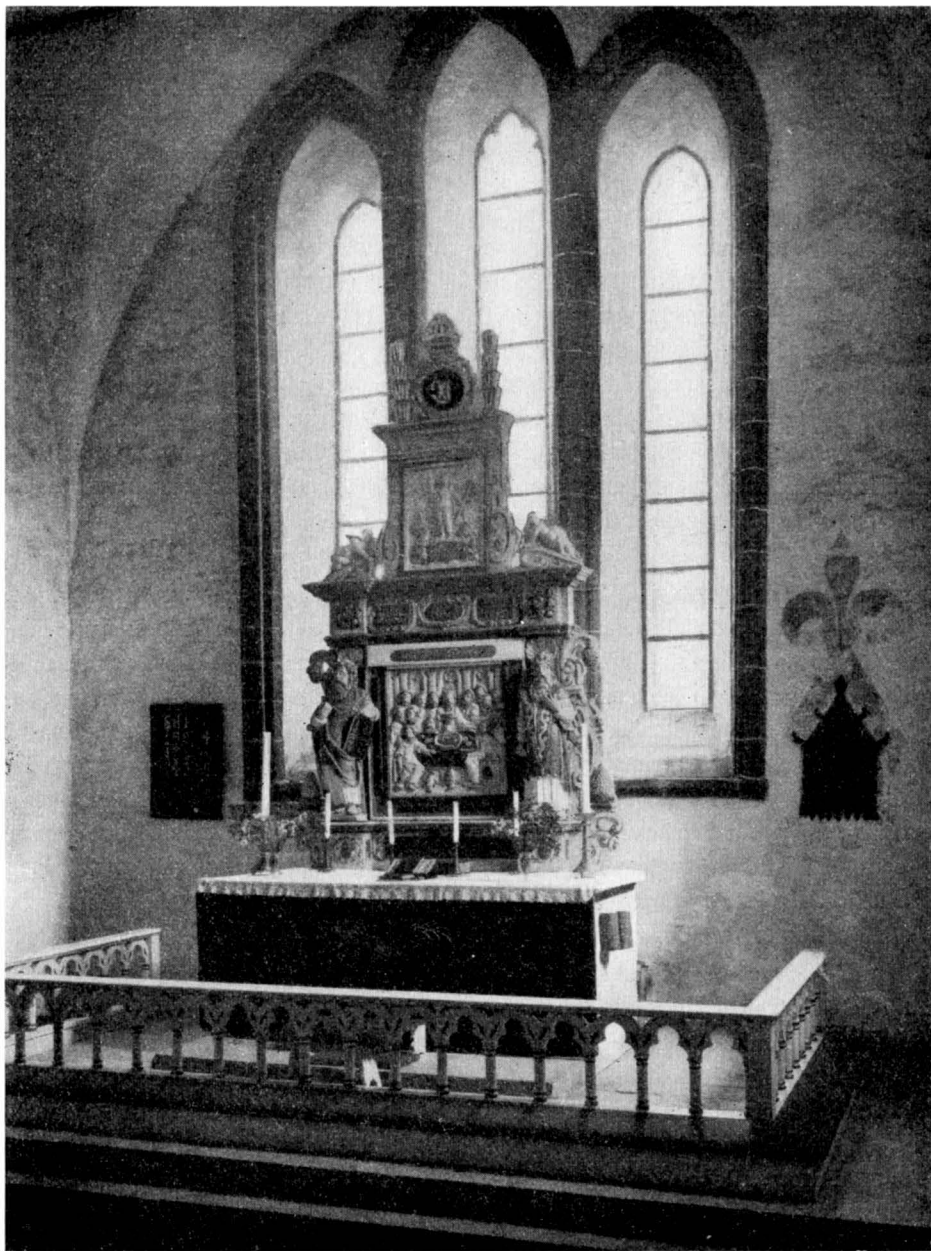

Fig. 153. Ö. väggen i koret med sandstensretabel från 1664. Foto 1928.
Ostwand mit Retabel aus Sandstein von 1664.

Fig. 154. Interiör mot ö. Foto 1934.
Das Innere gegen O.

Rekonstruera denna byggnad med hjälp av proportionerna i Tingstäde och med hänsyn till att den gamla kyrkan bör ha haft samma yttre B. som det tillbyggda tornet! Då erhålles en tvåskeppig hall av samma längd som det nuvarande långhuset, men smalare. Om vi få tänka oss det dithörande koret efter vanligt schema med kvadratisk

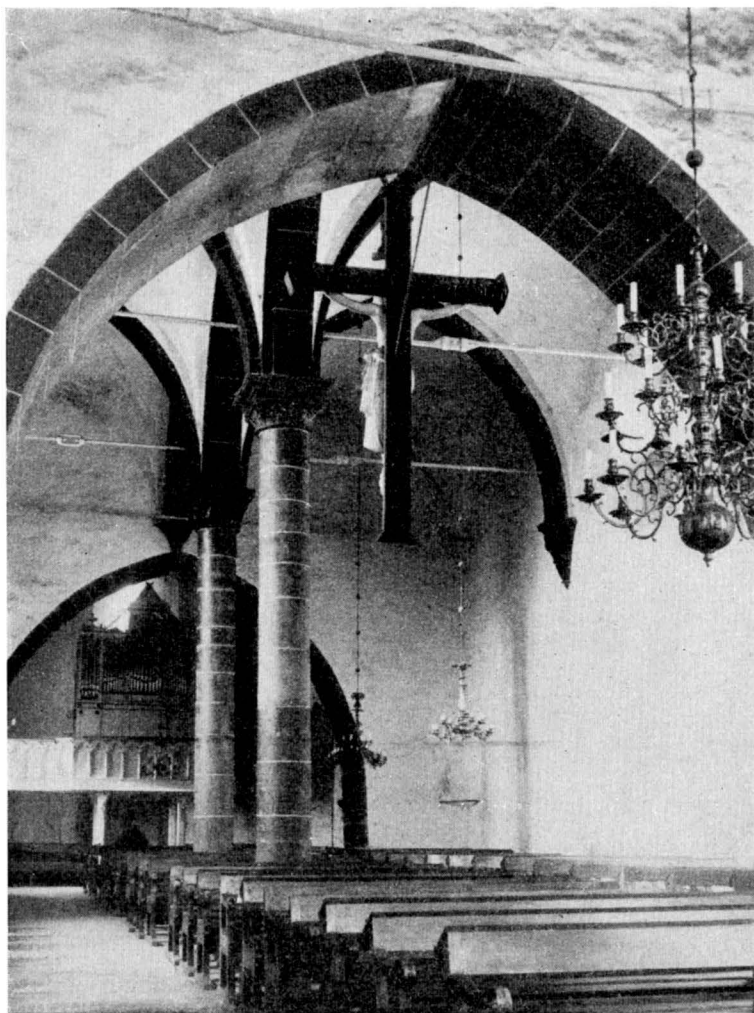

Fig. 155. Interiör mot v. Foto E. Erics 1916.
Das Innere gegen W.

huvudrum och absid är ovisst och kan påvisas endast genom fynd av grundmurar. Huru fasader och vattentak tedde sig skall senare behandlas s. 147 f.

GAIKVID
OCH VIKINGA-
TIDENS
KYRKA

Den från vikingatiden stammande äldsta kyrkoanläggningen är framför allt bevarad i det, uti det ännu stående långhusbygget, åter använda fasadmaterialet. För det första palmettfrisen, som nu i tre avdelningar är inmurad i långhusets s. vägg (pl. I a). Åter hopställda i urspr. ordning skulle kvadrarna (pl. I b) bilda en 11 à 12 m lång bøljeranka, avslutad i båda ändarna med ormhuvuden; i varje bukt växer en rikt gre-

Plansch I a. Sanda. Palmettfris på s. långhusmuren från mitten av 1000-t., återanvänd i 1200-t:s mur i bruten ordning.
 Palmettenfries an der S. Langhausmauer. Mitte des 11. Jahrh. Wieder in der Mauer des 13. Jahrh. benützt, obgleich in gebrochener Ordnung.

Förklaring: Frisens delar äro nu inmurade i den aktuella, gotiska långhusfasaden, till största delen i oriktig ordning såsom visas i I a. På I b är frisen rekonstruerad på så sätt att fotografier klippts utmed stenarnas fogar och dessa bitar sedan klistrats ihop i riktig ordning. Chiffreeringen i I a visar stenarnas läge i nuvarande fasaden. Rekonstruktionen är icke komplett, ty till v. om nr 8 synes ett stycke saknas. Bilden är också något missvisande vid ett antal stenar, som i nuvarande fasaden äro upp- och nedvända, så att skuggan kommer på motsatt sida mot de övriga; särskilt vanställd blir stenen 8 genom belysningen, därför att den står på kant. Missvisande är också att nr 14 och 15 kommit att bli något mindre i skala än de övriga på grund av att de nu sitta så högt upp på muren och alltså perspektiviskt förminskats. Den högra drakformade avslutningen finns, men den vänstra saknas. Tänkes denna i motsvarande teckning blir hela frisen lik en kronstång.

Plansch I b. Sanda. Försök till rekonstruktion av palmettfrisens urspr. utseende. De tryckta siffrorna motsvara de skrivna under blocken i nuvarande fasaden härövan.
 Versuch einer Rekonstruktion des ursprünglichen Palmettenfrieses. Die gedruckten Ziffern entsprechen der numerierten Werkstücke der jetzigen, hier oben abgebildeten, Fassade.

Fig. 156. Ingång till sakristian. Inskrift på väggen och målad »skugga», som omgivit ett nu borttaget epitafium.

Tür zur Sakristei. Inskrift an der Mauer und gemalter »Schatten» eines jetzt weggenommenen Epitaphs.

nad palmett, i en av de mellersta reser sig ett kors ur palmetten liksom på så många av tusentalets runstenar, som ju också innehålla det kombinerade orm- och palmettmotivet. Två av palmetterna kröns med en triangelspets, som synes fastgjord vid palmettgrenarna med ett band. Det är samma form som på den stora runstenen från

Fig. 157. V. konsol i s. långhusväggen.
W. Konsole in der s. Langhausmauer.

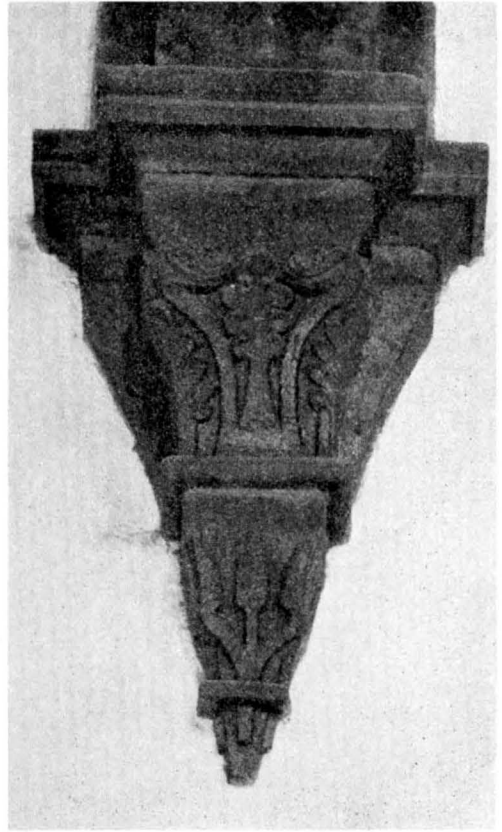

Fig. 158. V. konsol i n. långhusväggen.
W. Konsole in der n. Langhausmauer.

Hogrän i G. F., där slingorna angivas som ristade av Gairvid. Det är naturligtvis endast en gissning att på grund härav i Gairvid se den vid Sanda vikingatidskyrka verksamme stenmästaren. I varje fall är den gamla kyrkan byggd på hans tid. — Runstenen daterar von Friesen enl. vänligt meddelande till »andra hälften af 1000-talet eller tiden omkr. 1050». Detta är icke oförenligt med STRELOWS uppteckning 1058.

Till vikingatidskyrkan hör för det andra ett litet rundbågsfönster, nu använt i sakristian, vilket väl upplyst det urgamla koret.

För det tredje finnes i nuvarande s. långhusmuren en kvader, prydd med två jämlöpande ristade båglinjer, ungefär en kvartscirkel.

För det fjärde finnes en fasadsten, v. om nuvarande koringången, med en bågformig ristning av samma slag som i moment 3.

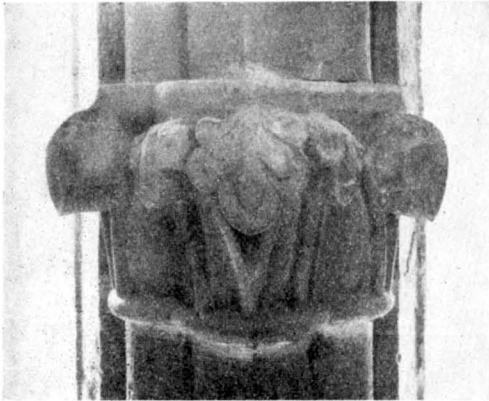
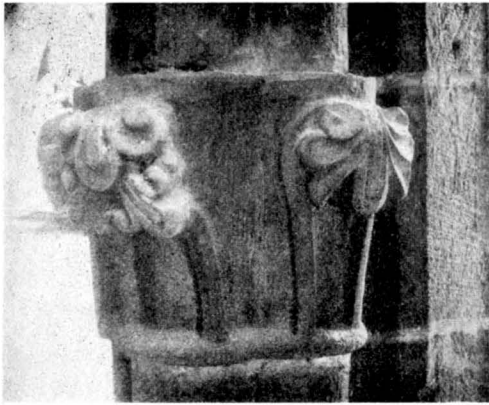

Fig. 159. Två kapital i ö. fönsteromfattningen.
Zwei Kapitelle der ö. Fenster-Umrahmung.

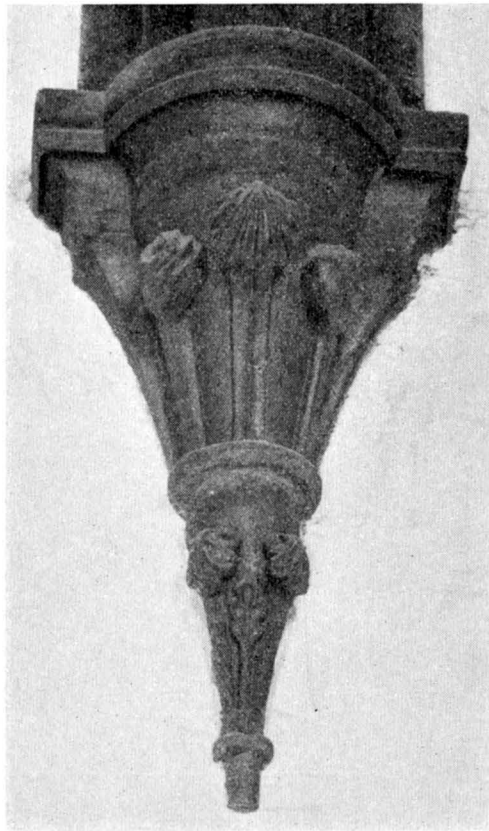

Fig. 160. Ö. konsol i n. långhusväggen.
Ö. Konsole in der n. Langhausmauer.

För det femte har som sagt allt hugget material i s. fasaderna (även i tornet) tillhört den urgamla kyrkan, liksom enstaka block i kyrkans inre — så i sittnischen i koret — samt å sakristians yttre ytor, däribland flera, vilkas eljest släta yta dekoreras med tätsittande, små ristade kryss.

Om de sålunda iakttagna delarna försöksvis användas, passar drakpalmettfrisen in på långhusmuren. Koret har möjligen haft en fris av rundbågar och fönstret, som finns nu i sakristian. Att inga portaler äro bevarade beror väl på, att dessa voro ytterst enkla och alltför smala, liksom de bevarade 1000-tals-portalerna i Källunge. Det myckna huggstensmaterialet i nuvarande tornet bevisar, att 1000-tals-kyrkan hade ett torn, liksom ännu Källunge (Bd II, fig. 292) och Garde. Kärnkyrkan måste anses ha stått kvar med sina yttermurar ända till omkr. 1270, då det gotiska långhuset uppfördes. Calcarius byggde inga nya murar, han endast välvde den långa 1000-tals-

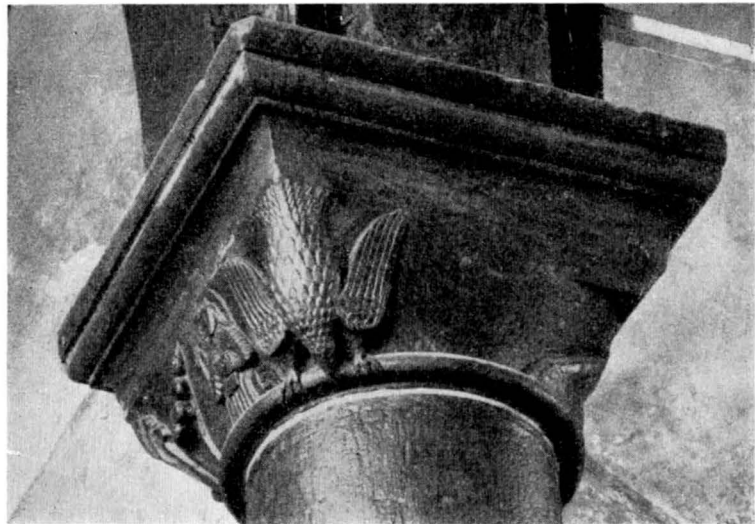

Fig. 161. V. kolonnens kapitäl från två sidor.
Das Kapitell der w. Säule, von zwei Seiten gesehen.

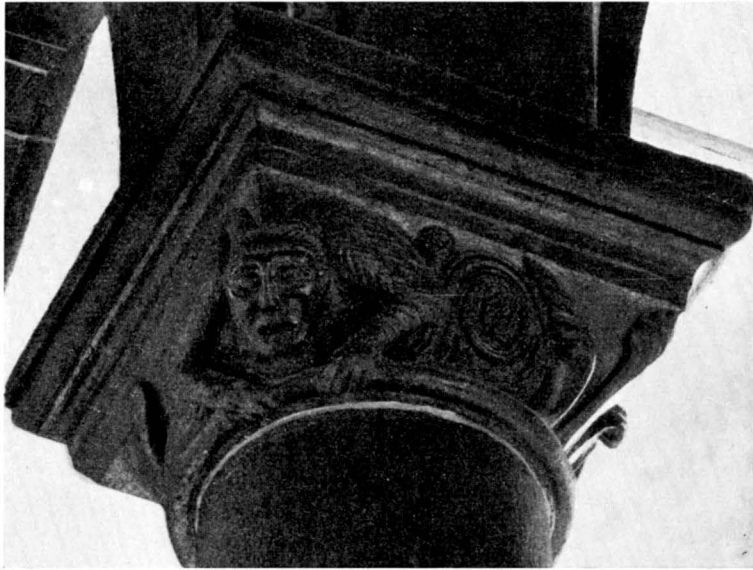

Fig. 162. V. och ö. kolonnernas kapital.
Die Kapitelle der w. und ö. Säulen.

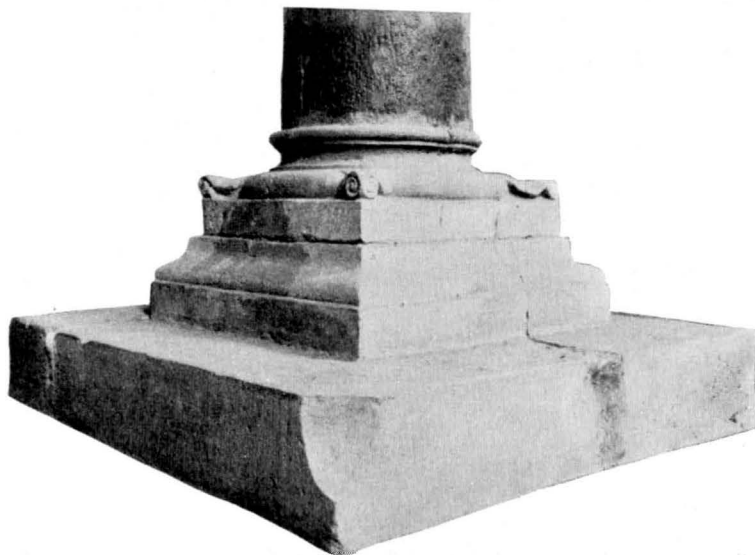

Fig. 163. Ö. kolonnens bas.
Basis der ö. Säule.

salen, vilken i sitt urspr. skick väl, liksom Källunge och dess systerkyrka Garde, var täckt med en öppen takstol. Och liksom Calcarius 1221 bibehöll ett långhus' ytterskal från 1058, så fick vid gotikerns verksamhet omkr. 1270 Calcarius' gammaldags kolonner stå kvar, endast att de höjdes med några kolonntrummor.

MURALMÅL-
NING

I långhuset ovan triumfbågen samt på närliggande del av s. muren ses en målad frisa av palmetter inskrivna i halvcirklar, styckevis och på ett rått sätt framskrapad. Ovanför frisen ha troligen figurframställningar funnits och finnas väl ännu under putsen. Ornamentmotivet finnes redan på 1100-talet, men brukas ännu i gotiskt måleri¹. Det är alltså fullt förklarligt på en mur från omkr. 1280. De fragmentariskt behållna, genom omdömeslös framskrapning skadade målningarna s. om triumfbågen i långhuset framställa bl. a. Gärningarnas vågskål. Omkring den vänstra vågskålen ses djävlar, säkerligen sysselsatta med att ytterligare tynga ned vikten av de onda gärningarna, liksom i den stora väggmålningen i Vamlingbo med liknande ämne. De ha utförts omkr. 1280. Här synas också rester av en stor draperimålning, väl fr. 1700-t. samt av inskriftskartuscher med bl. a. namnet Oxenwaldt — kyrkoherde i församlingen. — I korvalven framtogos och restaurerades 1927/28 ornamentala målningar, trol. samtida med valven. Jämte stiliserade bladformer såsom i Othems valv (Bd II,

¹ T. ex. i Vang kyrka i Norge, enl. Fett omkr. 1260, enl. Lindblom början av 1300-talet. Se Fett i Kunst og Kultur, Bergen 1910—11 s. 8 samt i Norges malerkunst i middelalderen. Kristiania 1917, passim. Lindblom, Andreas, La peinture gothique en Suède et en Norvège, Stockholm 1916 pl. 11, 12, s. 137.

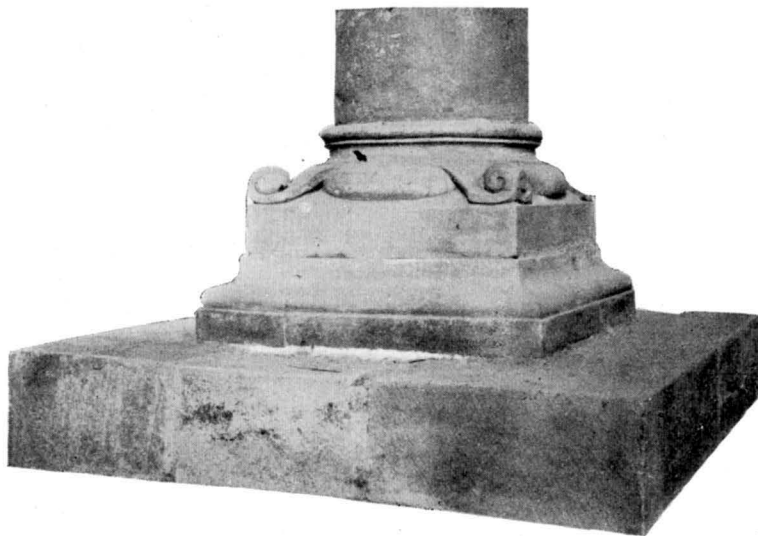

Fig. 164. V. kolonnens bas.
Basis der w. Säule.

fig. 223) finnas natur-liknande vinlöv (fig. 166), alltså samma blandning som i pilasterkapitälet fig. 156. De flätade slingorna utmed valvdiagonalerna påminna om dem i Ridderholmskyrkan och i Strängnäs domkyrka fr. slutet av 1200-t. De i koret synliga konsekrationkorsen med grön cirkel torde tillkommit samtidigt. Den på n. långhusmuren målade sviten med ämne ur passionshistorien är av samma typ som målningarna i Rute (Bd II, s. 47, fig. 71) fr. omkr. 1430—60.

Med den gjorda rekonstruktionen som utgångsläge kan förloppet av det gotiska långhus- och korbygget tänkas på följande sätt.

Det gamla långhuset revs, ett nytt murades upp i anslutning till Botvids torn och lika långt som det gamla men något breddat åt n. och s., förmodl. en murtjocklek åt vardera sidan. Huggen fasadsten fr. gamla långhuset användes i nya s.-fasaden. I det inre återanvändes de båda Calcarius-kolonnerna, sedan socklarna och trol. även skäften ökats ut. Som långhusportal inmurades den nu som korportal fungerande (fig. 152). Allt detta skedde omkr. 1280 under en mästare av den anonyme »Ronensis» riktning.

Att det gamla koret stått kvar utanför det gotiska långhuset göres troligt genom triumfröstets skick så som detta å dess ö. yta kan iakttagas från korloftet. Det är snyggt putsat och vitlimmat (särskilt väl bibehållet nedtill i s.) och har alltså en viss tid stått synligt. Vitlimningen kan icke bero på att triumfröstets ö. sida skulle varit synlig inifrån det sedan tillkomna, nuvarande koret, ty detta måste ha välvts redan från början: korets ö. gavel är nämligen icke putsad på den yta som vetter in mot

ÅTERBLICK
PÅ DET GO-
TISKA BYG-
GETS FÖRLOPP

Fig. 165. Skadat hörnblad på Calcaarius' v. kolonn, omhugget under den gotiska byggnadsperioden.

Beschädigtes Eckblatt einer Calcaarius-Säule, in verminderter Form während der gotischen Bauperiode neugehauen.

loftet. Det omkr. 1300 ännu kvarstående gamla lilla korets takås räckte väl knappast ens upp till hjässan av bågöppningen i det gotiska ö. långhusgavelröstet. Putsen på detta går nämligen ända ut till bågöppningens kant, och i putsen synes intet spår av det supponerade lilla korets vattentak.

Kyrkan såg nu ut ungefär som skissen fig. 173 d. Det inträdde nu en paus i byggnadsverksamheten såsom brukligt var i gotlandssocknarna. I tidens fullbordan kom en ny byggmästare, rev det gamla koret och byggde ett nytt, med användande av den gamla fasadklädseln på s.-sidan. Det var ett kor av ovanlig längd, med två valv. Trots dessa ståtliga dimensioner måtte den nye mannen ha vunnit församlingens hjärta genom sparsamhet. Han sparade in den kostsammaste delen av stenhuggeri-arbetet genom att plocka ut långhusportalen och använda densamma i sitt nya kor. Han kunde med fog säga: Vad tjänar det till att ha en särskild ingång på långhusmuren, då man har den präktiga breda Botvidportalen tätt bredvid? Det är f. ö. helt naturligt att låta tornet tjäna till ingångshall. Vid igenmurningen av den i långhusets fasadklädsel lämnade öppningen användes finaste huggsten. Varifrån togs denna? Säkerligen ur det sista upprättstående partiet av gamla kyrkan — koret —, vars material räckte såväl till denna jämförelsevis lilla yta som till nya korets s. sida.

Men även på ett annat sätt sparades. Det måste tillhört den gotiska mästarens första plan att höja tornet. Det bör ha varit en ren förpliktelse för honom, då han med sitt höga långhustak hänsynslöst byggt för de ö. klockhålen (fig. 173 d). Hur hög planerade han sin nya, övre klockvåning? Periodens estetiska regler¹ säga att tornets av sten byggda del skall vara lika hög som hela kyrkan är lång. Vi kunna alltså rekonstruera tornets tilltänkta höjning med spetsiga rösten och tolv nya klockhål (fig. 173 e). Blev höjningen någonsin utförd? Förmodligen icke alls. Man sparade sig i detta fall liksom med avseende på korportalen. Desto fortare blev bygget avslutat, och mellan 1291 och 1304 invigde Linköpingsbiskopen den färdiga kyrkan, som då tedde sig som fig. 173 f visar. De här omtalade två besparingarna ha sin naturliga förklaring. Under byggnadspausen mellan omkr. 1280 och omkr. 1300 inträffade det blodiga gotländska inbördeskriget 1288. Hela landsbygden var väl berörd därav, och förmodligen även socknarna i Banda ting även om detta icke var krigsskådeplats. Det är naturligt, att även om de besegrade bönderna vunno vissa fördelar genom kung Magnus' ingripande, de dock måtte upplevat en depression under årtiondet efter 1288. De repade sig och återupptogo sina stolta byggnadsplaner, men med en sparsamhet som förkrigstidens kyrkobyggare icke tänkt på.

Kyrkan fick ännu 1922 en ny »Bolinderugn».

På högaltarets s. sida är en piscina inmurad; tillverkad av en överbliven trumma ur korets tre-knippade murpelare (fig. 168). I sakristians ö. vägg fyrkantig piscinanisch.

I ö. kormuren en sakramentsnisch, stängd av ett smidesgaller, trol. omkr. 1300. I s. muren en sittnisch, vars triangelbetäckning utgöres av två stenhällar. — På det skulpterade och målade sandstensretablet framställer huvudscenen nattvarden, sidobilderna Moses och Aron, den övre reliefen Kristi uppståndelse. Gotländskt arbete fr. 1664 enl. huggen inskr. — Altarring fr. 1869/70, urspr. i vitt och guld, öppningarna ifylldes med plywood och marmorades 1928 enl. arkitekt Brandels förslag.

¹ Jfr ROOSVAL, Kronologi och metrologi på Guldrupe kyrka. Fornvännen 1938 s. 273.

Triumfkrucifix, restaurerat och uppsatt på trabes i sin båge 1927—28 (fig. 172), ett vackert arbete, tillhörande den stora grupp, som utgår från den s. k. Tingstädemästaren¹. Har det skulpterats i samband med bygget omkr. 1280? Detta datum förefaller väl sent. Möjligen tillkom det redan omkr. 1250 för den gamla triumfbågen. — Ännu i juni 1928 hängde i triumfbågen ett modernt krucifix av vitmålad zinkplåt, skänkt 1885, inköpt i Berlin »hos hofkonsthandlaren Heinersdorff». Hänger nu å s. kormuren.

Predikstolens bröstning är fr. 1600-t:s mitt, himmel och trappa med dörr fr. 1700-t. 1870 övermålad i mörkbrunt m. m. i fyllningarna äro dock målningar till en viss grad bevarade: de fyra evangelisterna, så ock på dörren en Moses och en Johannes Döparen, samtliga fr. 1700-t.

Tavlor synes ha funnits. I VIS.PROT. 1737 se vi, att den konstintresserade prosten, sedan superintendenten Jöran Wallin såsom præsul frågat, »om inga tavlor äro här?» svarade: »Ramarna äro kvar, men tavlorna sönderpickade av fåglar».

Gaveln till en korbänk (fig. 170), ett märkligt konstverk, finnes i G. F., skulpterad i ek med fabeldjur i cirklar och palmetter i genombrutet arbete, tillskriven Lafrans Botvidarson och trol. tillkommen i samband med dennes arbete vid tornbygget².

De öppna bänkarna ha uppställts omkr. 1870.

Dopfont (fig. 171) i korets sv. hörn, huggen av sandsten i två block med urtappningshål. Relieferna på cuppan framställa 1) Aspisryttaren (om dennes betydelse se s. 42), 2) Simson på lejonets rygg, 3) ett rovdjur, som kastar sitt byte upp över sin rygg, 4) Frambärandet i templet, 5) Korsfästelsen, 6) Josef och Maria sittande, liksom sovande. Figurerna äro desamma som i födelseframställningar, men Kristusbarnet förefaller bortglömt. 7) Marie Bebådelse; den sträng som från hennes hand löper ned till ett kalkliknande föremål är purpurull, uppdragen ur en liten korg; bakom henne ses ett litet träd; detta är en i byzantinsk konst vanlig framställning som grundar sig på ett apokryfiskt evangelium, enligt vilket Maria var i trädgården och sysslade med att spinna purpurull, då hon överraskades av ängeln. 8) En grip. — På foten ses 1) ett mänskligt ungdomligt huvud med fylliga kinder, mittbenat hår, 2) en vädur, 3) ett lejon med öppen mun; 4) ett dylikt med slutet mun. Båda utan ögonfransar. Mellan huvudena ha funnits småreliefer som huggits bort. B. 72, inre B. 56, H. total 80, Dj. 25. Arbete av Byzantios omkr. 1150. Vanställd genom ljusgrå oljefärg (1800-t.) ovanpå rödbrun målning, trol. av 1757. Då försågs funten också med »spira», d. v. s. lock med krön. Som sockel tjänar en cirkelrund attisk kolonnbas trol. från omkr. 1280. Utanför korportalen ligga de två halvorna av en stor fotplatta, som trol. hug-

¹ Jfr ROOSVAL, Medeltida skulptur; AF UGGLAS, Utlåtande ang. restaureringen, A. T. A. 1927. Krucifixet avskrevs från kyrkans inventarier 1878 (VIS.) varefter det förvarades i kyrkans bod. Sedermera restes det i n. dörrnischen.

² Jfr ROOSVAL i Konsthistorisk Tidskrift 1935 s. 146, där gaveln sammanställs med reliefer å kyrka i Jurjev Polski i Ryssland fr. omkr. 1230.

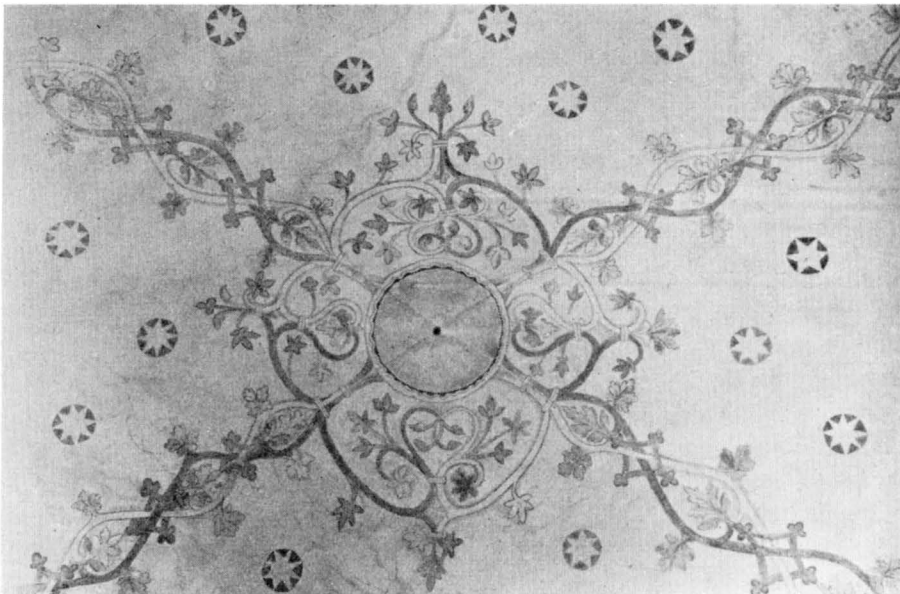
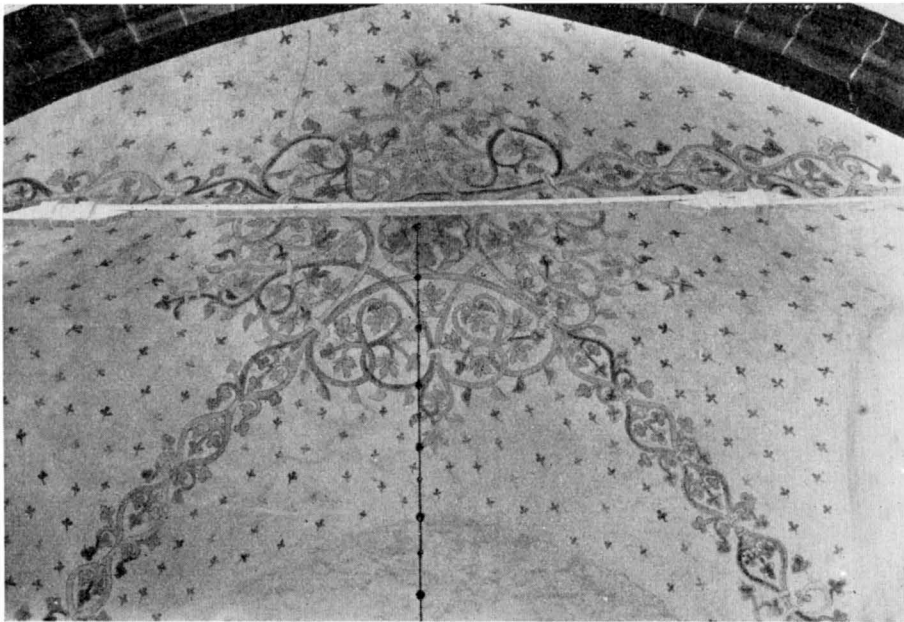

Fig. 166. Målningar i v. och ö. korvalven.
Kalkmalereien in den w. und ö. Chorgewölben.

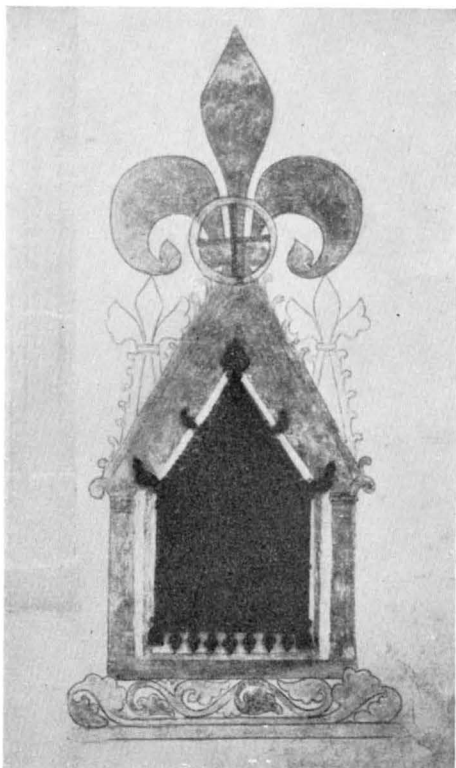

Fig. 167. Sakramentnisch med smidesgallerdörr. Trol. omkr. 1300.

Sakramentnische mit schmiedeeiserner Gittertür. Wahrscheinl. um 1300.

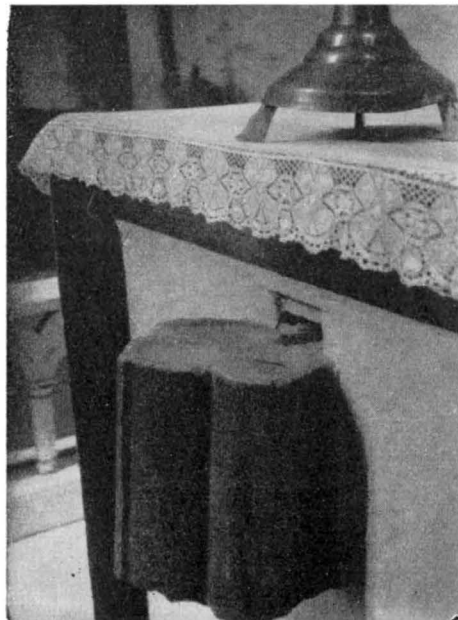

Fig. 168. Piscina tillverkad av ett stycke treknippad murpelare.

Piscina aus einem Stück eines Bündelpfeilers verfertigt.

gits för funtens nyuppställning i Botvids torn. Här finnas uttömningshål samt två fördjupningar avsedda för infällning av ett järnstativ för ritualboken B. 156, H. 30—34; den nedre kanten är ojämn, den har nämligen varit infälld i golvet.

Dopskål av pressad mässing med framställning av Bebådelsen. Samma slags 1500-talstillverkning, som det i Roma, avb. Bd I, s. 584.

I prästgårdens trädgård ligger ett fragment av ett dopfuntensliknande kärl, kanske en vigvattensskål, med diamantband på brädden och delar av två trifolie-arkader på livet, trol. 1200-t:s mitt.

Utanför korportalen står en väl bevarad vigvattensskål (fig. 152). Av de vertikala sidorna äro tre huggna, den fjärde synes avsedd att infällas i en mur. H. 53, B. 40, Dj. 25. Trol. 1200-t:s slut.

Orgeln av 1871 står på en v. läktare, som byggdes 1788/89 och ändrades 1870.

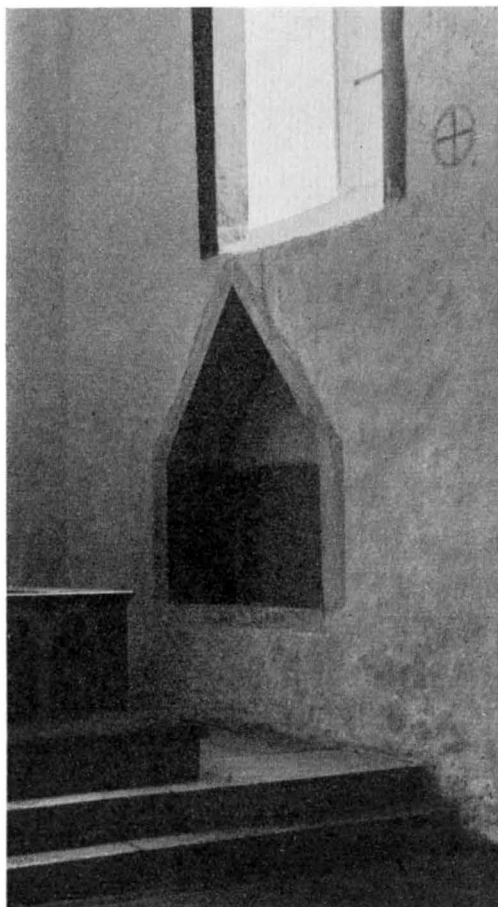

Fig. 169. Sedile (sittnisch) i s. kormuren.
Sedile (Sitznische) in der s. Chormauer.

Bland nattvardskärl märkes en silverkalk fr. 1745, vars skaft med nod dock är bibehållet från en medeltida kalk.

Bland ljusredskap: tre kronor av bronserad metall i ny-rokoko, skänkta 1859; en krona av 1913; en ljusarm av driven mässing med namnsköld, märkt 1666 — samma typ som den i Martebo (Bd I, fig. 88); på altaret ett par tennstakar med rund fot, cylindriskt skaft med ringar och graverade ornament i form av bladrankor och zig-zagband, värdefullt medeltida, trol. 1400-t:s arbete. H. 45,5; två par tennstakar med kannelerade skaft enl. stpl av 1800.

Fig. 170. Gaveln till en korbänk tillskriven Lafrans Botvidarson. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.
Seitenwange eines Lafrans Botvidarson zugeschriebenen Chorstuhles. Jetzt in G. F.

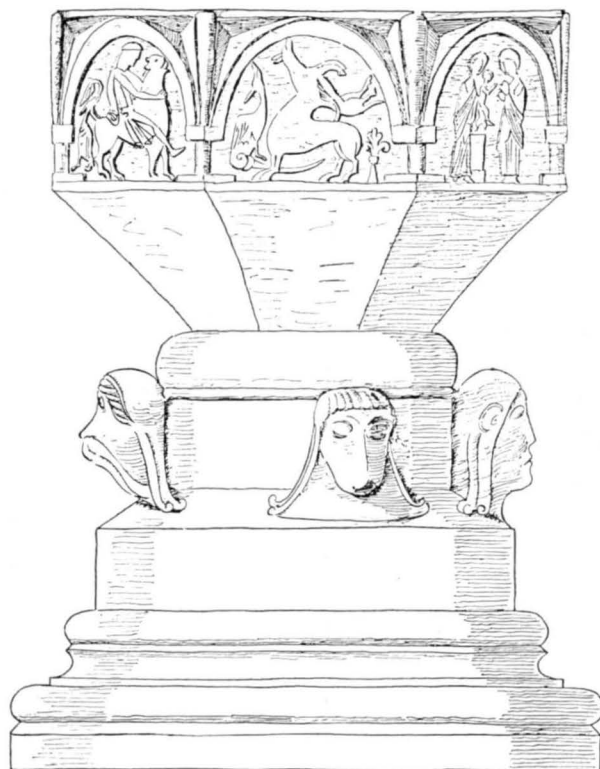

Fig. 171. Dopfund av sandsten av Byzantios omkr. 1150.
Taufstein aus Sandstein vom anonymen Meister Byzantios um 1150.

Fattigstock i ringkammaren invid s. portalen med Lazarus-målning på prydnadsgaveln stocken målades 1757 av Wittberg (räk.).

Kyrkans två märkliga medeltida ringklockor voro i tjänst ännu 1932. Lillklockan, som har en obotlig spricka, är nu uppställd i n. dörrnischen, försedd med runinskrift: *Y Sundaghr, Tir prim o(k) i tretando rado (=1493)*. — Säve 101. — och samma gjutaremärke som i Hejde, alltså av Ingemar och Olof, svenske män. — Storklockan, också sprucken, nu i G. F., siras med medeltida myntavtryck och tio reliefer (fig. 174).

BILDSTENAR
OCH BEGRAV-
NINGSKONST

En bildsten, rest mot sakristian, har spår av framställningar. En annan, fragmentarisk, med slibrännor, ligger i v. på kyrkogården. I St. H. M. finnas flera bildstenar från socknen, varav en med inskr. (se FORNVÄNNEN 1907, s. 246—248, med avb.), samt två gravstenar med runinskr. (INV. 13127.), varav en med ornerat bladprytt ringkors torde kunna dateras till 1324;¹ den är avtecknad hos Säve 1863.

¹ Välligt meddelande från professor Otto von Friesen: »från runologisk synpunkt är 1324 fullt godtagbart.»

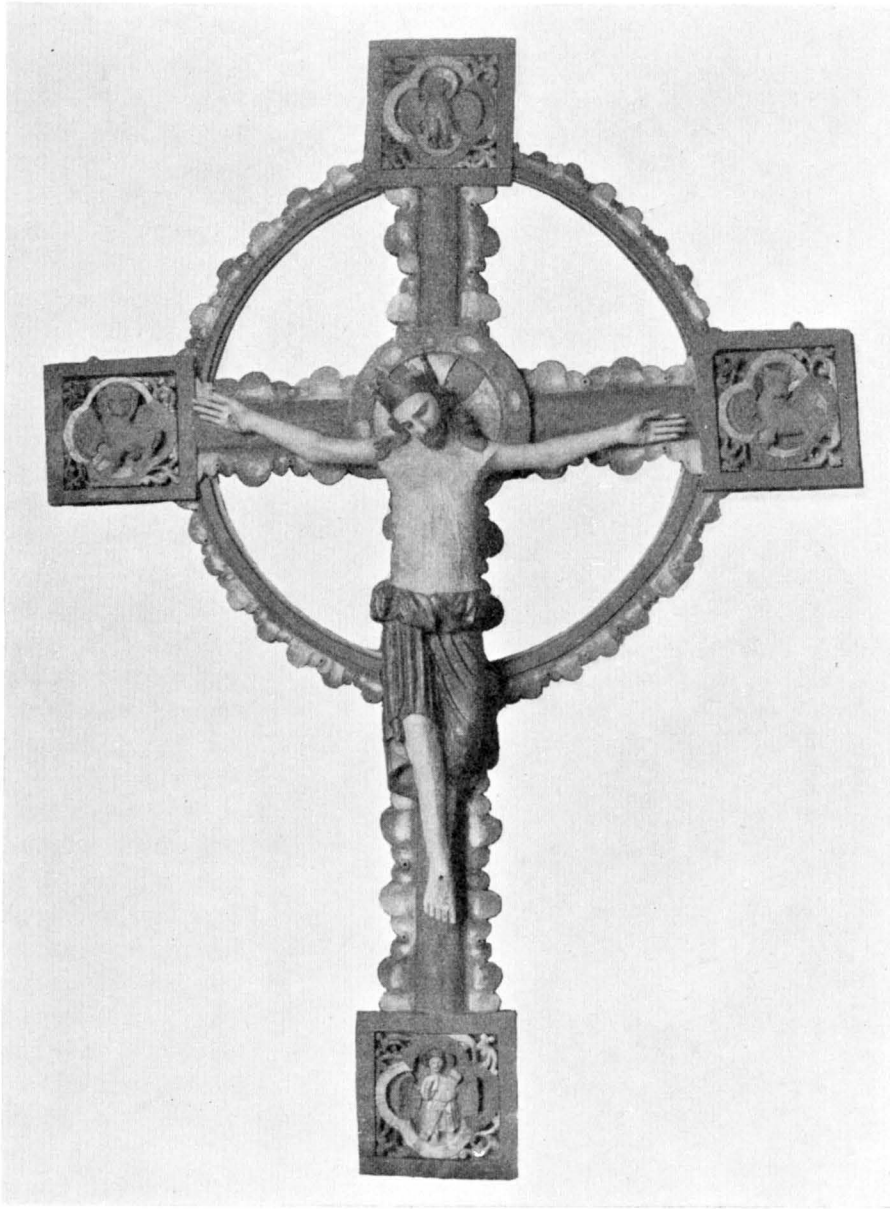
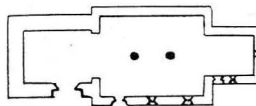
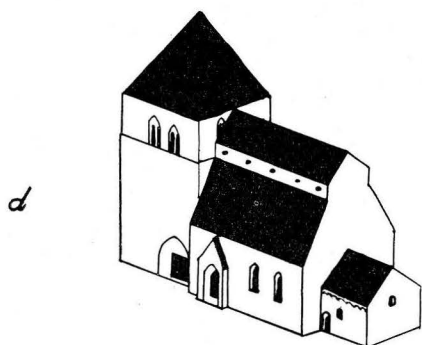
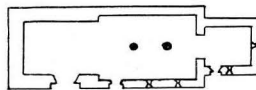
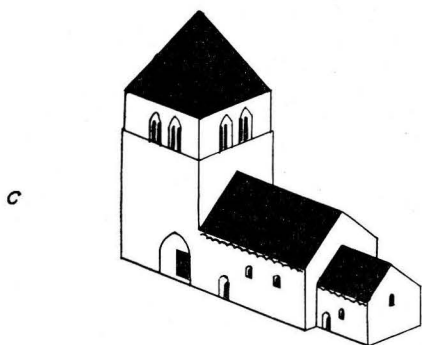
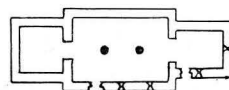
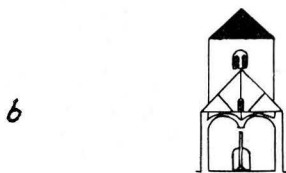
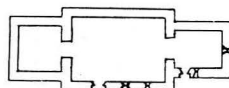
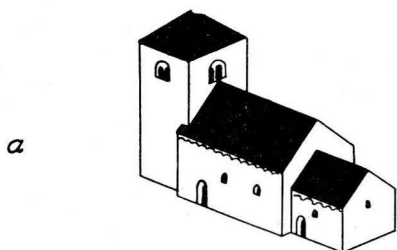

Fig. 172. Triumfkruzifix av Tingstädemästaren. Omkr. 1250.
Triumphkruzifix vom Tingstädemeister. Um 1250.

HILFELINGS Atlas 1799 tab. 43 omtalar, att en gravsten ligger som trappsten i prästgården; dess inskr. lydde: HIC. IACET. IACOB I. BIERGSTAFWA+. Nu försvunnen.

Av nu kvarvarande gravhällar ligga flera medeltida i korgolvet kring altaret, av vilka ett par visa spår av nu alldeles oläslig text. S. stenen i översta trappsteget till altarupphöjningen har spår av sirligt ristat bladkors av Olofsstenens i Hellvi typ. [147] × [79].

N. om altaret ligger en gravhäll med ristat kors med bladprydda armar på trappfot samt bård. Textlös. Högra kanten borthuggen. Röd kalksten. 201 × 99. — Av senare gravhällar märkas: En liten häll vid altarets s.v. hörn med så lydande text. HER:LIG/GER:BEGRAVEN:/MARENE / ERIKS/DOTTER/SOM:DÖDE / DEN:21:SEP/ANNO:1617/GVD:WERRE/HENDIS:SEL/NADIG. Dåligt huggen text inom ram. 102 × 37. — Vid sakristidörren i altartrappan en liknande sten över DAVID

ERICKSSON död 1619. [101] × [86]. — I korportalen som tramphäll, gravhäll över Thomas Runna död 1655. »Kyrkvärd i 25 år».

På korets n. vägg synas spår efter stort sedermera borttaget epitafium. Bredvid

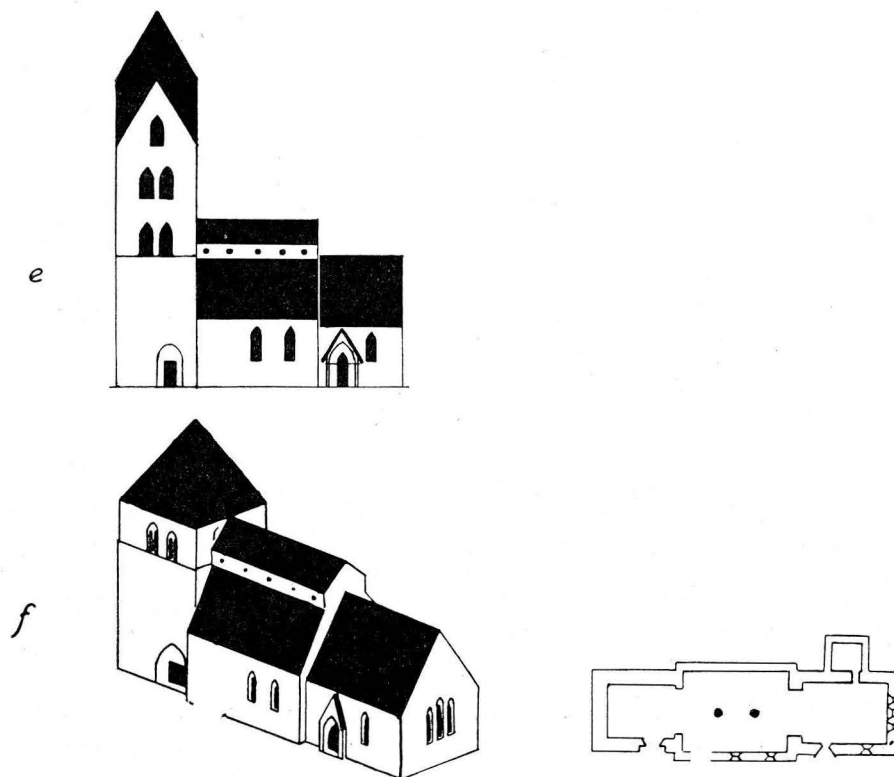

Fig. 173. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1 000. *e* är ett försök till rekonstruktion av den förste gotikerns aldrig utförda tornförslag.
Wachstum des Kirchengebäudes. *e* ist ein Versuch zur Rekonstruktion des nicht ausgeführten Turmes, wie er vom ersten gotischen Baumeister geplant wurde.

synes följande på väggen målade text: ANNO 1618 DEN 1 MAIJ ERIC / NIELSSENS FÖRSTE EMBETES AAR / N . . . ADE . . . TED HVIS / . . . NERE HAND TE FORNE HAFDE / VERET PAA 7 AAR, OC I HANS FÖRSTE / 30 ALDERS AAR ER DENE TAVLE / OPSATT. — Textens mening är ej fullt klar men synes vilja omtala att kyrkoherden Erik Nielssen låtit uppsätta det nu försvunna epitafiet över sin föregångare.

SAMMANFATTNING AV SANDA KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Kyrka av huggen sten med v-torn, långhus och smalare kor, planform f. ö. okänd; på sydsidan en fris av palmetter, övergående i drakslingor. Troligen 1058 (då utan torn?) (Fig. 173 a, Pl. I.)

II. Dopfont av Byzantios omkr. 1150. (Fig. 171.)

III. Långhuset välves tvåskeppigt, rikt skulpterade kapitäl m. m. av mästaren Calcarius, 1221. (Fig. 173 b.)

IV. Tornet fr. 1000-t. ersättes omkr. 1245 av ett större genom mästaren Botvid, biträdd av sonen Lafrans (fig. 173 c). Samme Lafrans tillskrives en präktigt snidad korbänk (fig. 170).

V. Gamla kyrkan rives, börjande med långhuset. Nybygge med huvudportal, vilken hugges av en lärjunge av mästaren Ronensis omkr. 1270 (fig. 173 d). Triumfkruzifix av Tingstädemästarens skola kanske redan omkr. 1250 (fig. 172). Attisk bas till funten (fig. 171). Målningar: S. Mikael m. m. å långhusets ö. mur.

VI. Arbetet fullföljes med korbygget. Av praktiska skäl, förklarliga efter depressionen genom inbördeskriget 1288, blir portalöppningen på långhuset tillmurad, och portalen blir använd som kor-ingång. Ornamentala målningar i korvalven. Invigning genom biskop Laurentius av Linköping 1291—1304 (fig. 173 f).

VII. Ringklocka med runinskr. 1493. Fig 174. Stakar av tenn med graverade ornament.

VIII. Sandstensretabel 1664 (fig. 153). Predikstol.

IX. Ny altarring. Läktaren vidgad, dekor å båda i nygotik. Nya öppna bänkar, 1870. Kronor i nyrokoko 1859. Orgel 1871, fasad i nygotik.

X. Restaurering av A. Roland 1927—28 varvid taket brädbeklädes, valvmålning i koret framtages och triumfkruzifixet uppsättes på ny trabes. (Fig. 166, 154).

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Älteste, kleine Kirche, Fassaden aus Haustein, Westturm, Langhaus und schmälere Chor, Grundrissform sonst unbekannt (Fig. 173 a) auf der Südseite ein Fries von Palmetten (Pl. I). Die Palmettenranke, worin christliche Kreuze eingepflanzt sind, endet in ein Drachenleib. Die Formen nahe verwandt mit gotländischen Runensteinen aus der Mitte des 11. Jhts. Eine schriftlich übermittelte Jahreszahl 1058 könnte somit das Einweihungsjahr dieser sehr bemerkenswerten Kirchenanlage (erstens vielleicht ohne Turm?) bedeuten.

II. Taufstein von Byzantios c. 1150 (Fig. 171).

III. Das Langhaus aus dem 11. Jht wird zweischiffig und zweisäulig vom Anonymus CALCARIUS gewölbt, wahrscheinl. 1221. Skulptierte Kapitäle und eine Säulenbasis aus dieser Periode bestehen noch (Fig. 161—164).

IV. Der Turm aus dem 11. Jht wird durch einen grösseren c. 1245 von BOTVID »DOMINICOPHILUS»¹ wahrscheinlich mit dem Sohne LAFRANS als Mitarbeiter ersetzt. (Fig. 173 c.) Der schön geschnitzte Chorsitzgiebel zeigt den Stil desselben Lafrans (Fig. 170).

V. Die alte Kirche wird abgerissen, erst das Langhaus. Für den Neubau wird ein reiches und zierliches Portal gehauen, wohl von einem Schüler des Meisters RONENSIS, oder als Spätwerk des Ronensis (Fig. 152).² Triumphkruzifix aus der Schule des Tingstädemäisters vielleicht schon um 1250. (Fig. 172.) Attische Basis für den Taufstein (Fig. 171). Wandgemälde im Langhause, S. Michael und die Wage des jüngsten Gerichts, schlechte Erhaltung. C. 1270—80.

VI. Die Bautätigkeit, abgebrochen durch den Bürgerkrieg 1288, wird in den 90:er Jahren wieder aufgenommen. Chor und Sakristei kommen zu. Aus praktischen Gründen wird das schon vor dem Kriege fertige Langhaus-Portal als Choreingang benützt, und die Portalöffnung der südlichen Langhausmauer wird sorgfältig, mit Haustein zugemauert. Der grosse, neue zweijochige Chor hat ornamentale Gewölbmalereien (Fig. 166). Dokumentarisch bekannte Einweihung durch den Bischof Laurentius 1291—1304.

VII. Glocke mit Runenschrift 1493 (Fig. 174), zinnerne Leuchter mit gravierten Ornamenten.

VIII. Sandsteinerner Altaraufsatz, 1664 (Fig. 153). Kanzel.

¹ Das zweite Namensglied ist eine Notbezeichnung, benützt in Roosval, Kirchen Gotlands etc., bevor die betreffende Persönlichkeit mit dem inschriftlich bekannten Botvid identifiziert war.

² Anonymer Name des Meisters der Kirchen in Rone und im südlichen Gotland. Vgl Bd IV, in Bearbeitung.

IX. Vergrößerter Empor, neues Altargitter, beide neugotisch verziert. Neue offene Sitzbänke, 1870. Kronenleuchter in Neu-Rokoko 1859. Orgel mit neugotischer Fassade 1871.

X. Restaurierung; Architekt A. Roland 1927—28 wobei u. a. das Dach mit Brettern bekleidet wurde, die Gemälde des Chorgewölbes abgedeckt und das alte Kruzifix auf neuen Trapes im Triumphbogen gestellt wurde. (Fig. 166, 154.)

Fig. 174. Medeltida klocka. Nu i G. F.
Mittelalterliche Glocke. Jetzt in G. F.

Fig. 175. Försvarsvallen i Västergarn från n.o. Teckning av P. A. Säve 1864.
Kliché ur Fornvännen, 1934, H. 2.
Der Verteidigungswall in Westergarn von NO. Zeichnung von P. A. Säve 1864.

VÄSTERGARNS KYRKA

ANNEX TILL SANDA.

AV JOHNNY ROOSVAL OCH FOLKE SÄLLSTRÖM.

TRYCKTA KÄLLOR: D. S. II, s. 421 ang. invigning genom biskop Lars av Linköping, som regerade 1291—1304. — LITHBERG, N., i tidningen *Gotlänningens* julnummer 1924. — SCHÜCK, A., »Sjöborgar» och »hamnstäder» i *Fornvännen* 1924, s. 1. — FLODERUS, E., *Västergarn samt NERMAN, B., Det forntida Västergarn i Fornvännen* 1934, s. 65 samt 84.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1289. — A. T. A.: P. A. SÄVES BERÄTT. (1864) med ext. av kyrkan, ritning av kastalen och dopfunten; Rapport fr. E. FLODERUS ang. uppmätning av fornlämningar vid Västergarn 1932 samt fr. N. TIDMARK ang. utgrävning av kastalen 1935. — B. St.: ritn. till orgel av A. Törnqvist ³⁰/₇ 1859. — HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML.: portalkapital.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1761 vis. och INV. tillsammans med Sanda fr. 1737.

Orten har åtminstone fr. o. m. 1200-t. och intill våra dagar haft betydelse som hamnplats. Under heden tid synes hamnplatsen utgjorts av den norrut liggande Paviken (se kartan fig. 176), vilken »så länge det nu igengrundade inloppet genom Västergarnsån var segelbart, bör ha erbjudit bättre skydd än någon annan hamn på ön. Redan vid medeltidens början torde emellertid denna igengrundning ägt rum.¹» Då Visby mer och mer samlade handeln i sina händer och alltså en allt mer spänd rivalitet uppstod mellan staden och landsbygdens köpmän, vilka senare alltsedan urminnes tid idkat handel på utländska orter, synes det »helt naturligt, att bönderna försökte skapa en egen stad för att bli oberoende av Visby ...lämpligaste platsen på västkusten var ju Västergarn med sitt rika uppland och sin naturliga hamn.»² Den lilla kyrkoruin, som här nedan skall beskrivas, och den nära intill denna befintliga kastalgrunden visa att Västergarn existerade på sin nuvarande plats redan i slutet av 1100-t. Tiden 1230—50 var dock, att döma av det ståtliga kyrkobygge som då igångsattes, ortens egentliga blomstringstid. Vi veta visser-

¹ Anført ur FLODERUS a. a., s. 78.

² FLODERUS, a. a., s. 81.

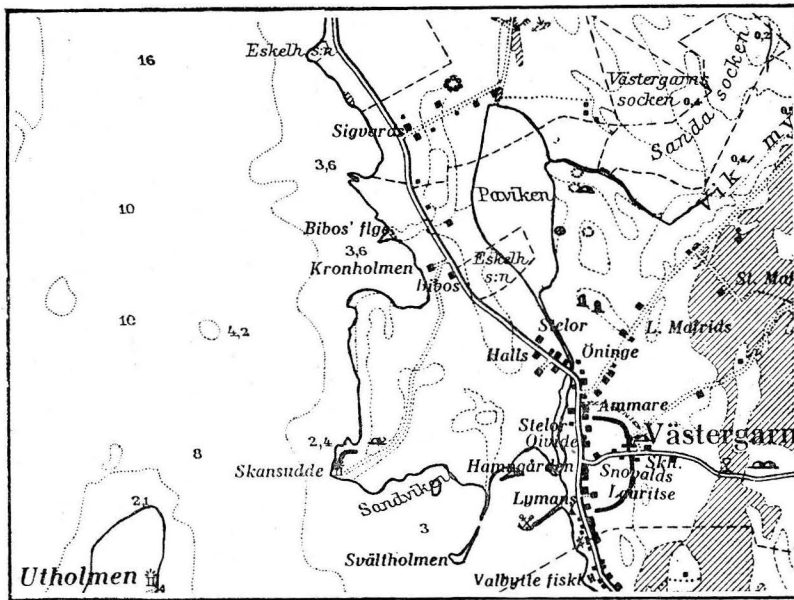

Fig. 170. Karta över Västergarn. Skala 1 : 50 000. Efter geologiska kartverket.
Kliché som fig. 175.

Karte von Westergarn aus dem Geologischen Kartenwerke.

ligen ej, om Västergarn haft stadsrättigheter, men säkert är att här under 1200-talet funnits en stadsliknande anläggning, åt väster gränsande mot havet, inåt landet skyddad av en halvcirkelformad vall, som ännu till rätt stor del är bevarad (fig. 177). Starka skäl (se Floderus, a. a.) tala för att denna vall, byggd av jord över en kärna av sten, icke tillkommit tidigare än under förra hälften av 1200-t. Den här följande analysen av den nu bestående kyrkan skall också visa att densamma utgör en del av ett mycket stort projekt fr. omkr. 1230—40, men att man redan under loppet av bygget insett, att företaget översteg krafterna, och reducerat byggnadsprogrammet till mindre än en fjärdedel av det tilltänkta. När sedan den långvariga rivaliteten mellan Visby och landet utlöstes i inbördeskriget 1288 och när detta slöt med böndernas nederlag, — visserligen mildrat genom konung Magnus Ladulås' fredsmäkling — måste man förmoda att Västergarn spelat ut sin roll som Visby rival. Vad kyrkan angår tar sig den tvungna resignationen uttryck sålunda, att bygget definitivt begränsas till det redan uppförda, vilket visserligen moderniseras i gotisk anda redan året efter kriget, men icke erhåller någon tillväxt. I stället för att svälla ut till en kyrka av största eller åtminstone medelstor grad, stannade den vid ett dvärgliknande stadium, till yttnehållet en av de minsta på ön.

Årtalet för moderniseringen torde vara 1289, enligt den i TAXUSLISTAN bevarade okända källan. Dessutom har detta jämförelsevis obetydliga byggnadsföretag celebrerats genom en omständlig biskoplig konsekration, varom ett märkligt skriftstycke är bevarat. Allmogen på Gotland klagade 1304 hos ärkebiskopen i Uppsala över upprepade olagligheter, som biskop Lars i Linköping begått under visitationer på Gotland, bl. a. skulle han »i Hörsne, Vestergarn och Sanda ha uppdelat invigningen af kyrkor, altaren och kyrkogårdar sålunda, att han första dagen invigde kyrkan, andra dagen altarena och tredje dagen kyrkogården, därigenom betungande kyrkorna med utgifter och sockenboarne med besvär utöfver det eljest vanliga måttet».

Härav framgår att de tre nämnda kyrkorna invigts under Lars' episkopat, d. v. s. mellan 1291 och 11. *Sveriges kyrkor. Gotland III.*

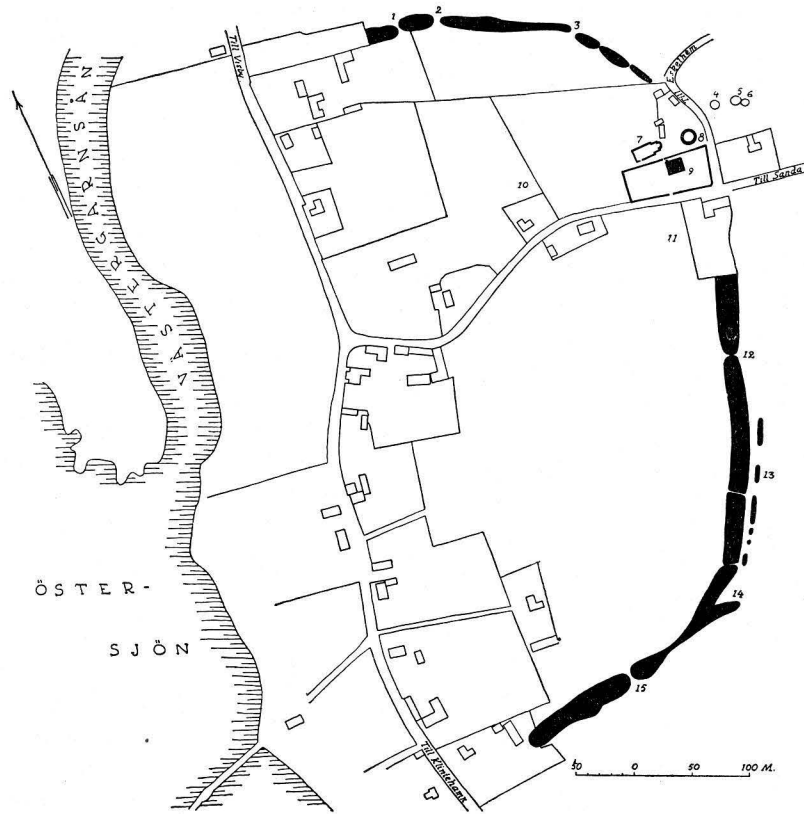

Fig. 177. Karta över Västergarns vallomgivna område, upprättad av E. Floderus 1933. — Förklaringar: 1—3, 12, 15. Öppningar i vällen. 4—6. Gravhögar. 7. Grundmurarna till den romanska kyrkan. 8. Grundmurar till kastalen. 9. Den nuv. kyrkan. 10. Provschakt 1933. 11. Harald Hanssons grävning 1928. 13. Vallgrav. 14. Fördämning. Kliché som fig. 175.

Karte des befestigten Gebietes in Westergarn, von E. Floderus 1933 errichtet. — Erklärung: 1—3, 12, 15. Öffnungen in dem Wall. 4—6. Grabhügel. 7. Die Grundmauern der romanischen Kirche. 8. Die Grundmauern des Kastales. 9. Die jetzige Kirche. 10. Probeschacht 1933. 11. Die Ausgrabung Harald Hanssons 1928. 13. Wallgraben. 14. Damm.

1304. Det är möjligt, att alla de i brevet uppräknade klagomålen, som röra icke mindre än 9 kyrkor; utom de nämnda tre S. Clemens i Visby, Fleringe, Ala, Ekeby, Sunde, Tofta, syfta på en enda visitationsresa. Där stod nämligen bl. a. att biskopen tagit sin bostad i Tofta prästgård i över fyra månader, vilket naturligtvis totalt ruinerade kyrkoherden. Den långa tiden bör ha räckt till för de nio ämbetshandlingarna. Och då det förefaller troligt, att brevet avfattats tämligen snart efter det biskopliga besöket, skulle detta kunna förmodas ägt rum 1303. Men det är å andra sidan möjligt, att biskopen företagit flera visitationsresor till ön och att man i klagoskrivelsen samlat alla anmärkningar emot honom, antingen de rörde färiska eller äldre delictes. Byggnadsåret 1289 i Taxuslistan kan i varje fall vara tidpunkten för arbetets utförande. Kyrkan kunde provisoriskt öppnats för gudstjänst och sedan ha fått biskoplig vigning antingen strax efter biskopens tillträde till ämbetet 1291 eller senare.

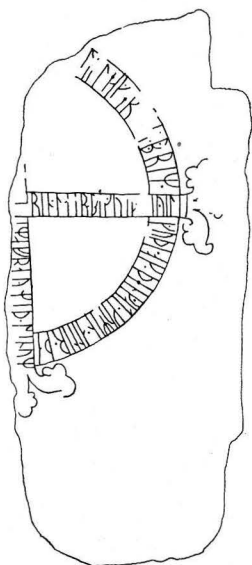

Fig. 178. Runristad gravsten. Teckning av E. Floderus. Kliché som fig. 175. Grabstein mit eingeritzten Runen. Zeichnung von E. Floderus.

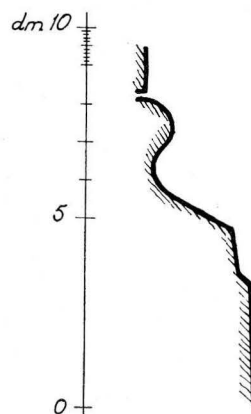

Fig. 179. Sockelprofil. Skala 1 : 20. Sockelprofil.

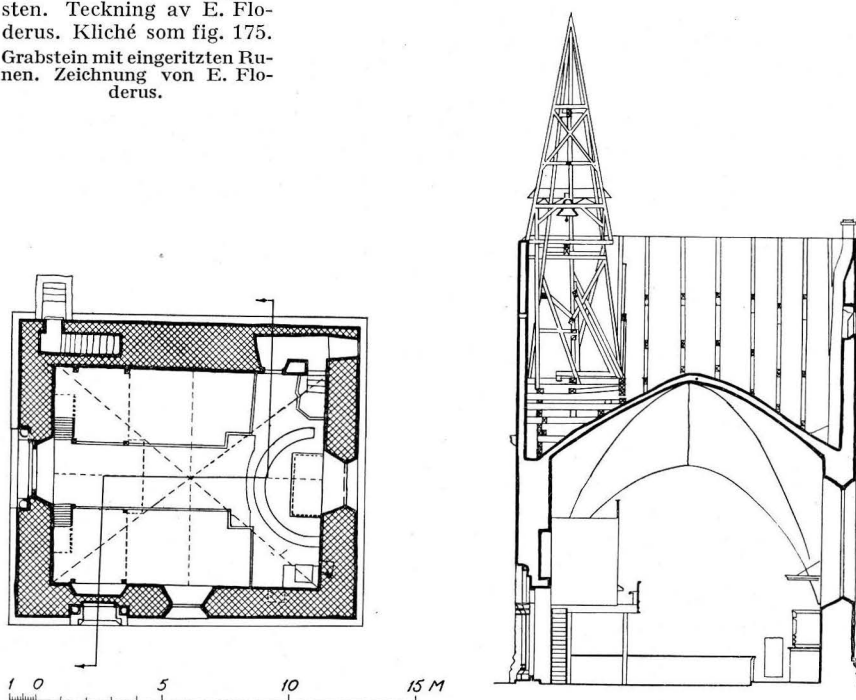

Fig. 180. Plan och längdsnitt åt n. Skala 1 : 300. Grundriss und Längenschnitt gegen N.

Fig. 181. Exteriör från s.v.
Aussenansicht von SW.

KYRKO-
GÅRDEN

Nuvarande kyrkogårdsmuren med dess enkla grindar tillkom i huvudsak 1855—57, ö. delen dock först 1913; den gamla ö. gränsen förrådes av en rad lönnar. Muren är avtäckt med kalkstensplattor, endast nv. delen med cementskivor. 1785 omtalas kyrkogårdsplanket, och samma år började man bygga inhägnad av sten. Före 1913 låg ett magasin av sten i sö. hörnet (fig. 182).

1100-TALS-
KYRKAN

Nv. om nuvarande kyrkan ligger ruinen av en äldre liten kyrka. Grundmurar och delar av sockeln äro bevarade, blottade genom utgrävning av lic. E. Floderus 1932 »så mycket att ytterliven kunde inläggas på kartan» (fig. 177): en liten absidkyrka utan torn, med två ingångar på vanlig plats i s. Längden är 27,3 m, således nästan 100 Stångafot (foten beräknad till 27,7 cm). Sockelns hålkälform, som liknar S. Clemens i Visby, tyder på 1100-t:s slut. Det är egendomligt att den yngre kyrkan byggts utanför, s. om den gamla. Regeln är eljest, att ett nybygge reses i den gamla planen. Måhända betyder planernas särskildhet härvidlag, att de båda kyrkorna hade skilda ägare och avsågos

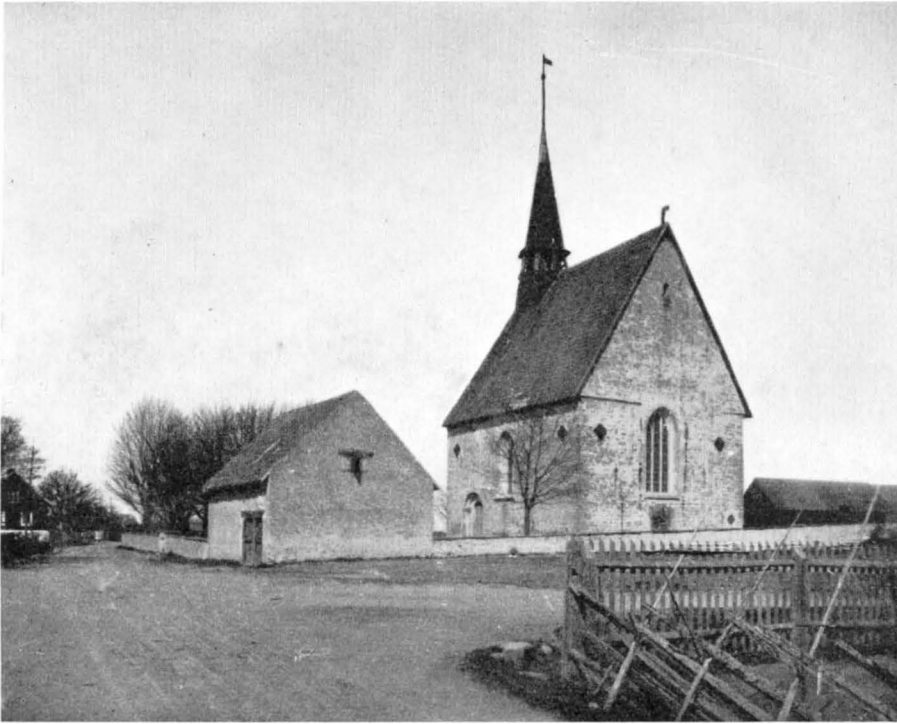

Fig. 182. Exteriör från s.o. Foto i A. T. A.
Die Kirche von SO.

att bestå bredvid varandra. Den gamla kyrkan skulle då vara den ursprungliga sockenkyrkan, medan 1200-talsanläggningen skulle tillhöra den nyskapade kommun, som samtidigt byggde »stadsvallen».

Av kastalen äro grunden och några skift bevarade, gråsten med skalmurar av tukad kalksten. Planformen är svagt oval, i mitten skall — enl. en uppgift av Säve — en pelare stått, vilken liksom i Bornholms rundkyrkor stöttat övre våningen. N. Tidmarks grävningsberättelse jämför vidare kastalen med den runda i Sundre, som har en välvd övre våning och ingång belägen högt över marken. Västergarnskastalens plan är emellertid större, den överträffar t. o. m. tornet Tre kronor i Stockholm. Vid grävningen visade sig kastalen vara äldre än »stadsvallen», enl. Tidmark trol. 1100-talet, byggd som sockenfästning och som spärrfäste för vägen från sjön uppemot de inre socknarna. — Givetvis äro problemen om de äldre samhällena i och vid Västergarn ännu icke lösta, de kräva främst ytterligare grävningar.

Nuvarande kyrkan är ett ungefär kvadratisk rum, tydligen anlagt som kor för en större kyrka i övergångsstil. Detta kor gör nu ensamt för sig tjänst som kyrka.

KASTALEN

NUVARANDE
KYRKAN

Fig. 183. Sydportalen. Foto J. Roosval.
Das Südportal.

Fig. 184. Västportalen. Foto E. Erics 1915.
Das Westportal.

Triumfbågen är igentäppt med en mur vari en portal infattats, som urspr. måste varit avsedd till s.portal för långhuset. Det fr. början tomma v.röstet har fyllts med korsvirke, och en takryttare har rests över taknocken i v.

Sockeln (fig. 179, 181) blev 1888 cementerad och reparerad. I v. finnas endast bitar av sockel, som likväl blivit insatta med en viss symmetrisk ordning. Endast v. fasaden är helt putsad och avfärgad; eljest är stenmaterialet i n. omsorgsfullt tuktat, i ö. och i synnerhet i s. till stor del hugget; dessa fasader äro fläckvis täckta med bruk och torde en gång varit helt överputsade och vitade. Hörnkedjorna äro alla helt huggna och utan putsrand. Hörnkedjornas existens även i v. utgör ett av bevisen för att man redan under loppet av byggnadsarbetet övergivit det stora kyrkoprojektet och nöjt sig med detta enda kapellartat lilla kyrkorum.

De två fönstren i ö. och s. äro spetsbågiga och försedda med huggna spröjsar (från 1889). Märken efter två igenmurade öppningar bevisa att de spetsbågiga fönstren ej äro urspr., kanske fr. omkr. 1289, trol. först fr. omkr. 1330--60. I båda är smygens inre yta uppe i valvet naggad för putsning, men så icke de lodräta smygarna, vilka väl murats med material från de urspr. fönstren. Det nuvarande ö. fönstret är till en fjärdedel förskjutet åt s. ur fasadens mittlinje, vilket förhållande möjligen skulle kunna tyda på, att ett gammalt fönster vidgats genom att dess s. post flyttats ut

Fig. 185. Västportalens n. kapitäl. Foto J. Roosval.
Das n. Kapitell des Westportals.

Fig. 186. Sydportalens ö. kapitäl. Foto J. Roosval.
Das ö. Kapitell des Südportals.

samt dess båge höjts till spetsbågighet. Förekomsten av två olika slags ställningshål i muren talar också för ett dylikt antagande.

I ö. muren finnes en lågt sittande, fyrpassformad öppning, som ger ljus åt den i själva n. muren utsparade sakristian. Den huggna omfattningen tillkom 1889.

Kyrkan har två rundbågiga portaler, den v. större, har vackert huggna kapitäl, som likna Tingstäde v. portals (Bd I, s. 146 ff). Baserna sakna hörnblad, trol. avslagna, lagade med cement, tympanonfältet av tryckt trifolieform blev nyinsatt 1921 efter mönster av det urspr. I yttersta arkivolten omväxla ljusare och mörkare block. Portalen, insatt i den urspr. triumfbågens igenfyllning, måste ha tillverkats för långhuset. — S. portalen är lik den v. men saknar tympanon och rundstavnåge. Nu invändigt igenmurad. Dess ö. kapitäl är också av Tingstädes art, förkroppat för kolonn samt två murhörn, ehuru i verkligheten endast ett murhörn samt kolonnen svara mot kapitälet. Det v. kapitälet är i motsats härtill enkelt, men hugget i ett block med bakomliggande smyg. Det är sirat med mjuka, repliknande stjätkar, avslutade med flikiga blad, erinrande om 1100-t:s ornamentik, såsom Carl Stenmästares i Skåne.¹ Båda baserna äro regelrätt attiska, med hörnblad av Tingstäde-typ. Yttersta bågen är lagd av huggen kalksten, omväxlande med tegel i grupper om tre och tre stenar. Kanske

¹ Jfr RYDBECK, MONICA, Skånes stenhästare, Lund 1936, s. 200 ff.

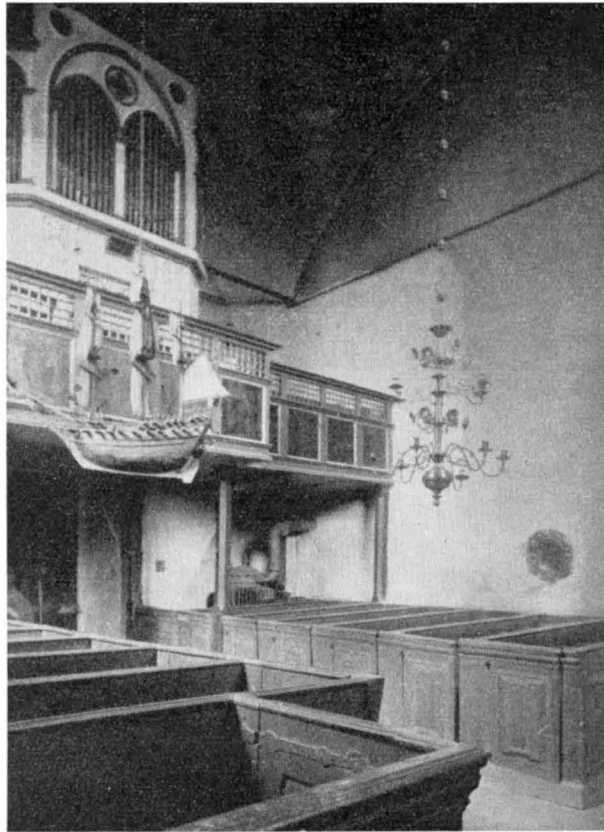

Fig. 187. Interiör mot v. Foto A. Roland 1923.
Das Innere gegen W.

att olikheten mellan kapitälen kan förklaras på följande sätt: vid portalens bygge har man först planerat en portal enl. ö. kapitälets typ, med två murhörn och kolonn, men då man funnit ett gammalt enkelt kapital (från 1100-tals-kyrkan?) användbart som pendant, har man förenklat planen till ett murhörn samt kolonn. Portalerna likna eljest som sagt Tingstäde torns, tillhöra alltså samma stora grupp som Visby domkyrkas brudportal, som vi anse tillkommit c. 1230¹. Västergarns torde alltså kunna dateras till omkr. 1240. Kolonnetterna äro dock nygjorda 1894, dörrar och beslag 1896. En mindre dörröppning med fritrappa på n. sidan öppnar sig mot vindstrappan, vilken är inbyggd i n. muren.

Taket är täckt med enkupigt tegel på läkt utan bördning; takryttaren på van-

¹ ROOSVAL, Revision IV, s. 132.

Fig. 188. Isaks offrande. Sandstensrelief i altaruppsatsen. Gotländskt arbete 1641. Foto C. R. af Ugglas 1907—12.
Die Opferung Isaaks. Sandsteinrelief in dem Altaraufsatz. Gotländische Arbeit 1641.

ligt sätt med liggande, fasade bräder. Det inre är övertäckt med ett åttakappigt tältvalv med brant stigande hjässlinjer. Sköldmurarnas spetsar äro murade ovanpå rummets murkrön. Denna valvform kan tänkas tillämpad här redan vid tiden för första bygget, omkr. 1240, men det är troligare, att rummet blivit nyvälvvt vid iordningställandet 1289.

Teglet i den märkliga korsvirkesgaveln i v. är fogstruket på insidan, det tyder på medeltid. Teglen ligga i mönster, de flesta ligga i ax inom rutorna, vissa rutor symmetriskt med vågräta stenar. Trävirkets färg är såsom medeltida takstolars i andra gotländska kyrkor.¹

Vid restaureringen 1896 fann man på n. väggen fyra stora, målade figurer under baldakiner. Mellan andra och tredje baldakinerna ett träd i svart färg, »med ljusa, djur-

MURALMÅL-
NING

¹ Jfr WERNER, CARL, Korsvirkesarkitekturen i Sverige, ak. avh. Lund 1924, där s. 22—26 medeltida korsvirkesbyggnader i Frankrike och England nämnas. Jfr ock CHR. A. JENSEN. Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden. Kbhvn 1933.

Fig. 189. Marie kröning. Relief i ek från slutet av 1400-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.
 Mariä Krönung. Eichenes Relief am Ende des 15 Jahrh. Jetzt in G. F.

Fig. 190. Åskådare vid Kristi kors. Fragment av Golgatarelief av ek från slutet av 1400-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.
 Zuschauer am Fuss des Kreuzes. Fragment eines eichenen Golgathareliefs. Ende des 15. Jahrh. Jetzt in G. F.

liknande varelser i rötterna». Därunder ram, S-formig ranka, ram och draperi i röd färgton.¹

På kyrkogården ligger kapitälet till en kolonn, som skulle burit valven i långhuset. Detta skulle då haft formen av en tvåskeppig hall liksom Vall kyrka (fig. 83). Ännu ses å den nuvarande kyrkans v.vägg, ovanför portalen den konsol från vilken en längsbåge skulle sprungit till det stora mittkapitälet. Konsolen tycks ha blivit skadad. För att dölja detta har den jämnats av och därvid formats till ett insjunket, groteskt ansikte. Långhuset synes f. ö. icke ens ha blivit påbörjat. Åtminstone hittills ha inga spår av grundmurar iakttagits.

Historien är alltså denna. Omkr. 1240 planerades en kyrka med kor och långhus på redan sagda sätt. Sedan koret blivit påbörjat och diverse finarbeten för hela kyrkan färdig-huggna, såsom de två s.portalerna, sockel och hörnkedjor, fann man att projektet översteg förmågan och beslöt att inskränka uppgiften till korkvadraten. Stora portalen kom då till användning som v.ingång. V. hörnen, som vid ett normalt kyrkobygge, skulle ordnats för förband med det snart kommande långhuset, fingo reguljära hörnkedjor, tagna ur det för långhuset färdig-huggna förrådet eller kanske ur den gamla kyrkan, vars rivning väl som vanligt bidrog till förverkligandet av den nya. Trol. nöjde man sig nu med träplafond eller öppen takstol.

När det inbördes kriget utbröt 1288, låg kyrkan obehagligt i skottlinjen intill kastalen, även om hon samtidigt var skyddad av denna och vällen. Det finnes inget upptecknat om någon krigshändelse vid Västergarn. Om så varit fallet och om kyrkans tak brunnit, kan detta givit en absolut anledning till byggnadsåtgärder. Detta är ju ovisst, men säkert är att något byggdes, eftersom både altare, kyrka och kyrkogård måste nyinvigas, varvid biskopen uppehöll sig tre dagar på orten, försorsakande församlingen dryga och med stor ovilja betraktade omkostnader. Något måste ha byggts, och detta var trol. takstolarna, det åtta-

¹ Detta enl. meddel. i A. T. A. av bygmästare NILS PETTERSSON. Dessa målningar ansågos alltför fragmentariska för att kunna restaureras.

DET PLANE-
RADE LÅNG-
HUSET

Fig. 191. Tronande madonna. Gotländskt arbete från början av 1300-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Thronende Madonna. Gotländische Arbeit. Anfang des 14. Jahrh. Jetzt in G. F.

Fig. 192. Votivskepp från 1637.
Votivschifflein von 1637.

kappiga valvet, yttertaket och korsvirkesgaveln i v. och spetsbågefönster.

Kyrkan uppvärms genom kamin.

Altaret, uppbyggt helt av trä, står invid ö. muren, är alltså icke medeltida. Golvet är målat i rutor inom altarringen.

Altartavlan, en sandstensskulptur med till stor del urspr. målning i vitt med guld på figurernas hår och dräktbårder samt marmorering i rödbrunt, grått, svart i ramverket, framställer Isaks offrande, sidostatyerna äro Moses och Johannes Döparen, på krönet två änglabarn med timglas och dödska, Kristian IV:s namnchiffer samt länsherran Holger Rosencrantz' och hans maka Viveka Totts vapen. Märkt 1641, hör denna uppsats till den tidiga grupp sydgötländsk sandstenskonst i nyare tid, som utmärker sig genom bättre arbete både i skulptur och målning än den stora massan av senare, från slutet av 1600-t. Enl. Richard Steffens undersökningar är

målningen av Lars Mattsson Hamel. Till en tidigare altareprydnad hör en Golgatarupp, relief av ek fr. slutet av 1400-t., trol. Lübeckerarbete. I förgrunden ses Jungfru Maria, hopsjunken i smärta. I andra planet t. v. legendens Longinus, som, då han stack lansen i Kristi bröst, av det rinnande blodet återfick sin syn. Själva krucifixbilden saknas. H. 67. B. 108. Nu i G. F. — Vidare en Marie kröning (fig. 189) relief i ek, polykrom, trol. Lübeckerarbete fr. slutet av 1400-t. H. 85. B. 126. Har trol. tillhört ett sidoaltare. Nu i G. F. — Tronande Jungfru Maria (fig. 191) väggbild av ek, gotländskt arbete början av 1300-t.

Korsfästelsen, oljemålning på duk, mycket illa faren, komposition återgående på Rembrandt, mörka grågröna, rödbruna färger, sign. ABRAM DE HAAG PICT: ECKERNFORD. Ao 1696.

Altarringen, byggd av träbalustrar, är nu svartmålad, var närmast förut vit (restaurering av interiören 1935, arkitekt Erik Lundberg, konservator Alfred Nilson).

Predikstolen vilar på horisontala bjälkstöd och har uppgång från sakristian. Övermålad i vitt och guld, blev den 1935 skrapad och den äldre målningen restaureades. På korgen ses Matteus, Lukas, Johannes; på trappträcket Daniel i lejongropen, till vilken Habackuk, förd i håret av en ängel, bringar föda. 1600-t. Urspr. har korgen varit större, med plats för ännu en evangelist. Spår av tak synes.

Fig. 193. Ljusplåt av mässing. 1600-t:s slut. Messingener Wandleuchter. Ende des 17. Jahrh.

UPPVÄRMNING
INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

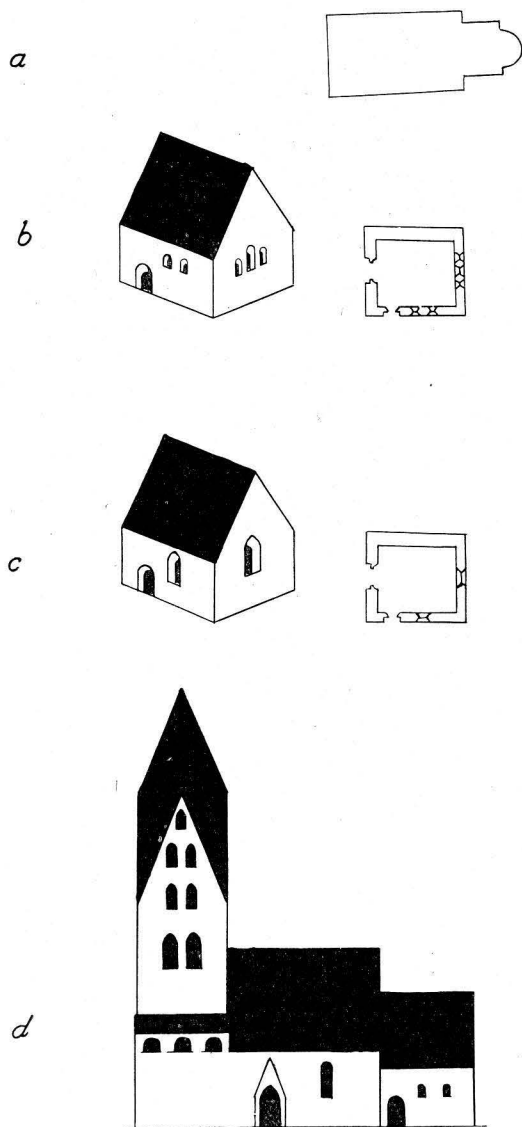

Fig. 194. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1 000. *d* är en rekonstruktion av byggmästarens ritning från omkring 1240.

Wachstum des Kirchengebäudes. *d* ist eine Rekonstruktion eines Risses von c. 1240.

GRAVKONST

ringkors ligger nu mot s. kyrkogårdsmuren. Korsarmarna avslutas med bladorna-

De slutna bänkkvarteren voro till 1935 målade i ekfärg, nu avlutade. Manssidans H. 120, kvinnosidans H. 110. Denna för en landskyrka ovanliga höjd samt en viss likhet med snickeriet i Visby domkyrkas predikstol ger anledning till förmodan, att bänkarna härstamma från domkyrkan.

Läktaren har fältindelad bröstvärn med enkla målningar av Kristus och apostlarna, 1600-t. Bröstningen är förhöjd genom ett gallerverk av trä. (1682 RÄK.) — Orgeln inköptes 1859. Den har pedalklaviatur och en manual, fasaden är målad i vitt och gult.

Den av sandsten i två block huggna dopfunten har en medeltida typ, men bär inskr. ANNO 1.5.9.2. Inget uttömningshål, ristade bladornament. H. 98. B. 67. Den åttkantiga urgröpnings B. 52 och Dj. 25. — Dopskål av mässing, pressat arbete med dubbelörn, väl samma »messingsbecken», som fanns enl. MED.TRED.INV. 1652.

Bland nattvardskärl märkes en silverkalk, delvis förgylld enl. stpl tillverkad i Visby 1845. H. 25.

Bland ljusredskap märkas en mäsingskrona med 6×6 pipor, skänkt 1863; en 1600-t:s ljusarm med åttkantig väggplåt; ett par ljusplåtar med oval reflexplåt inom rikt, drivet ramverk med blommor och frukter, vackert holländskt (?) 1600-t:s-arbete. (Fig. 193).

Votivskepp (fig. 192), upphängt i kyrkan, fullriggat. Enl. en målad plattysk inskr. gåva av Marckes Schröder, på sin tid Gotlands mäktigaste och rikaste man¹, med årtalet 1637.

En stympad gravhäll med ristat likarmat?

¹ Han var en tid hamnfogde i Västergarn. Se f. ö. Steffen, Hävd och hägkomst. Ur familjen Marcus Schröders krönika. G. Arkiv III, s. 75.

ment och i armarnas skärningspunkt bildar ristningen en svastica. Stenens runinskrift lyder enl. von Friesens tolkning så i översättning: De bodde i Fröjel . . . (att de må njuta h)immelens fröjd hos sin Gud och dit må alla de komma som . . . . Underkanten hålkälad. [200] × [83] (fig. 178, nedre högra hörnet är icke, som bilden med orätt visar, skadat).

SAMMANFATTNING AV VÄSTERGARN'S KYRKORS KONSTHISTORIA.

- I. Liten romansk kyrka, varav nu grundvalen och en del av sockeln återstå (fig. 194 a, 181). Ö. därom stod en rund kastal. Båda dessa trol. fr. slutet av 1100-t.
- II. Hamnplatsen Västergarn utvecklas till ett samhälle, som omgives av en halvkretsformad vall, i sig inneslutande den gamla kastalen. En stor helt ny kyrka i övergångsstil planeras, som fig. 194 d varav dock endast koret kommer till utförande (fig. 194 b); omkr. 1240. Den gamla kyrkan rives.
- III. Kyrkan, som kanske under inbördeskriget 1288 lidit skada, repareras 1289 trol. med välvning samt med större och spetsbågiga fönster och inviges ånyo på 1290-t. eller omkr. 1300.
- IV. Träskulpturer fr. slutet av 1400-t. (fig. 189, 190).
- V. Dopfont, ännu bevarande en medeltida typ, 1592.
- VI. Altartavla av sandsten 1641, predikstol, läktare, mässingskrona och ljusarm, votivskepp 1637. Korsfästelse-målning av Abraham de Haag 1696.
- VII. Inre restaurering under arkitekten, antikvarien Erik Lundbergs ledn. 1935.

ZUSAMMENFASSUNG.

- I. Kleine romanische Kirche, wovon Grundmauer und teilweise der Sockel noch da sind (Fig. 194 a, 181), dicht nördlich von der nördlichen Kirchhofsmauer. Nicht weit östlich davon stand ein runder Befestigungsturm, sog. Kastal (Fig. 177). Beide wahrscheinl. aus dem 12. Jht.
- II. Der Hafen Västergarn entwickelt sich in eine stadtähnliche Gemeinde und wird durch einen halbkreisförmigen Erdwall befestigt, der den alten Kastal in sich hineinschliesst (Fig. 177). Eine ansehnliche Kirche in Übergangsstile wird geplant (wie Fig. 194 d), aber nur das Chor wird ausgeführt (Fig. 194 b), um 1240. Die alte kleine Kirche wird abgerissen.
- III. Die Kirche, welche vielleicht während des Bürgerkrieges 1288 gelitten hat, wird 1289 repariert und gewölbt, erhält grössere und spitzbogige Fensteröffnungen und wird aufs neue 1291—1304 vom Bischof Lars von Linköping eingeweiht.
- IV. Hölzerne Plastik, Ende des XV. Jhts. (Fig. 189, 190.)
- V. Taufstein 1592, von plumper, konservativ mittelalterlicher Form.
- VI. Altaraufsatz aus Sandstein 1641, Kanzel, Empor, messingener Kronleuchter und Wandleuchter, Votivschifflein von 1637, Gemälde, die Kreuzigung, von Abraham de Haag in Eckernförde 1696 (Fig. 188, 187, 192, 193).
- VII. Restaurierung 1935.

MÄSTERBY KYRKA

ANNEX TILL SANDA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH FOLKE SÄLLSTRÖM.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1199.

HANDSKRIVNA KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med det ofullständiga årtalet 12. . — B. Sr.: ritn. till förändring av O. N. Lindqvist ²/₇ 1859; uppmätn. o. restaureringsritn. av A. Roland ²⁹/₁₁ 1922. — P. A. SÄVES BERÄTT. (1864) med färglagd avritning av glasmålning och bl. a. följande anteckning: »Com: S. W. Gustafson, hvilken efter sin sal. far Consist. Not., Prosten, m. m. M. Gustafson eger vidlyftiga och dyrbara Handskrifter om Gotlands historia». — HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML.: Detalj av funtfoten.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1744; vis. och inv. gemensamt med Sanda fr. 1737.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården erhöll sitt nuvarande omfång 1860. Den begränsas av ligusterhäckar och murar, de senare av 1860 (n.) och 1899 (ö.). Nu enkla grindar, före 1860 »portar», vilket väl är liktydigt med stigluckor. 1856 anskaffades en ny »kyrkogårdslucka». 1763 omtalas nytt »stängsel af sten».

Sockenmagasin av putsad sten, trol. 1861. Omkr. 5 m åt s. från magasinet sitter, inbakad i muren, upp- och nedvänd, en trasig handkvarn av sten.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR
KOR OCH
LÅNGHUS

Långhus och kor med absid äro trol. byggda 1199 (det förra sedermera höjt), tornet omkr. 1240. Sakristian tillades först 1790.

Kor- och långhusfasader bildas av ömsom stående, ömsom liggande, huggna block. En tämligen regelbunden växling framträder på n.-sidan, som varit mindre utsatt för ombyggnader (fig. 205). Sockelprofilen (fig. 200) är enhetlig runt hela kyrkan. I s. långhusmuren synes under v. fönstret spår av en igenmurad portal (B. 190, H. 180). Den n. portalen (fig. 205) förefaller flyttad. Den liknar den å Visby domkyrkas n. transeptarm (trol. 1100-t:s mitt, Se ROOSVAL, KIRCHEN, pl. 49) å Follingbo långhus (1222? jämför ovan s. 68 och Bd I, s. 521) samt å Vall långhus (trol. 1167, se s. 68 och fig. 79), men är i jämförelse med dessa vårdslöst utförd: tärningkapitälerna oformligt för stora, täckplattorna av olika form. Ekdörren är medeltida och bär en runinskrift, ristad med kniv, som betyder: jungfrur, bedjen Edra böner på rätta viset. Detta passar väl för en ingång till kyrkans kvinnosida, men sammanhanget tyckes senare ha

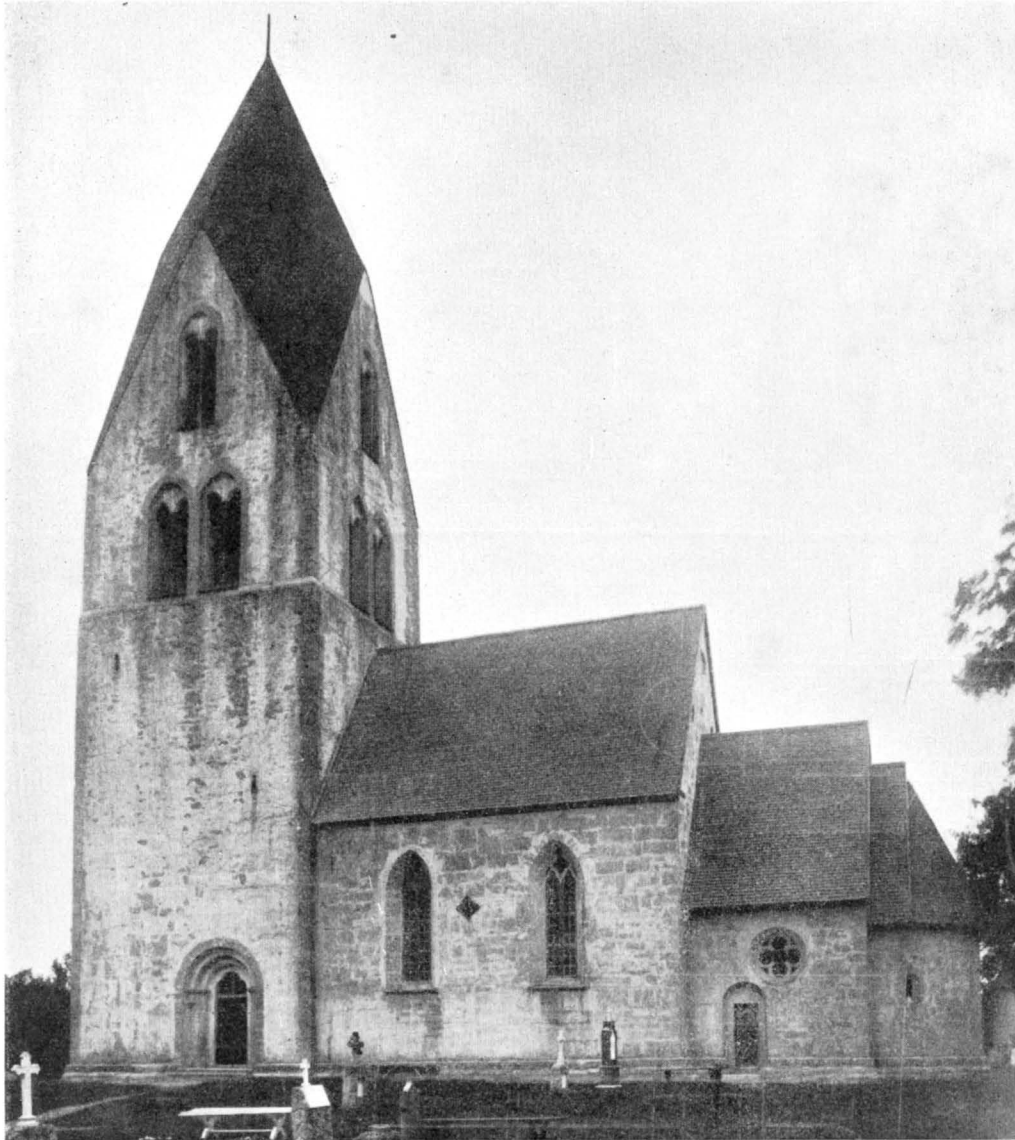

Fig. 195. Exteriör från s. Foto O. Sörling 1891.
Das Äussere von S.

råkat i glömska, ty portalen har benämnts »likdörren». Här bars alltså i senare tid den döde in i kyrkan. — Den enkla korportalerna med rakslutet tympanon är urspr.

Av fönsteröppningarna äro endast en rundbågig och en cirkelrund i absiden urspr.

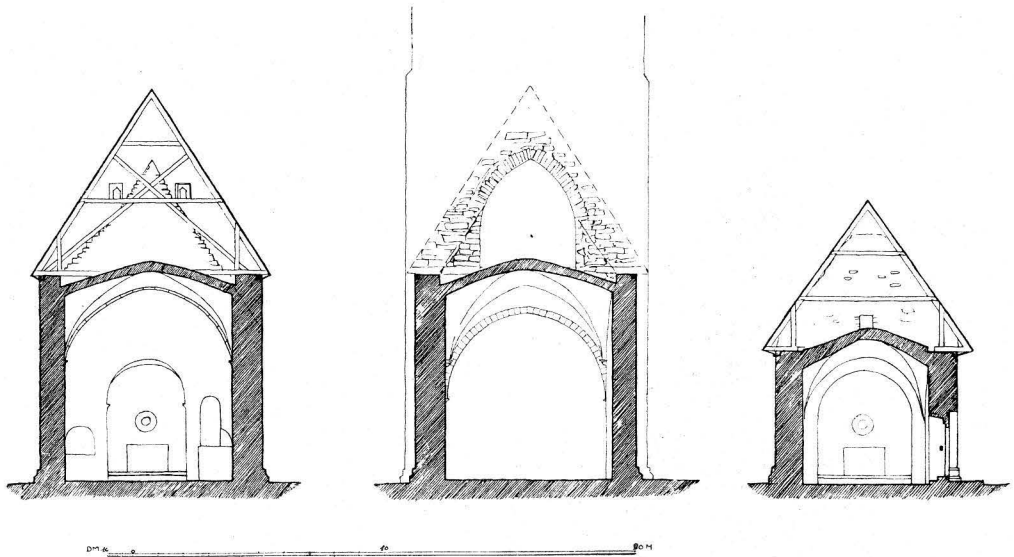

Fig. 196. Tvärsnitt genom långhuset mot ö. och v. och genom koret mot ö. Skala 1 : 300.
Querschnitte des Langhauses gegen O. und W. Querschnitt des Chores gegen O.

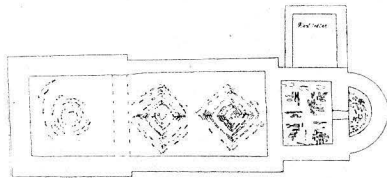

Fig. 197. Valvschema. Skala 1 : 600.
Gewölbeschema.

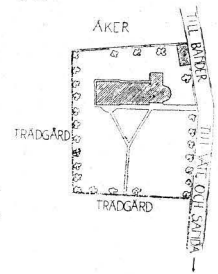

Fig. 198. Situations-
plan. Skala 1 : 3 000.
Lageplan.

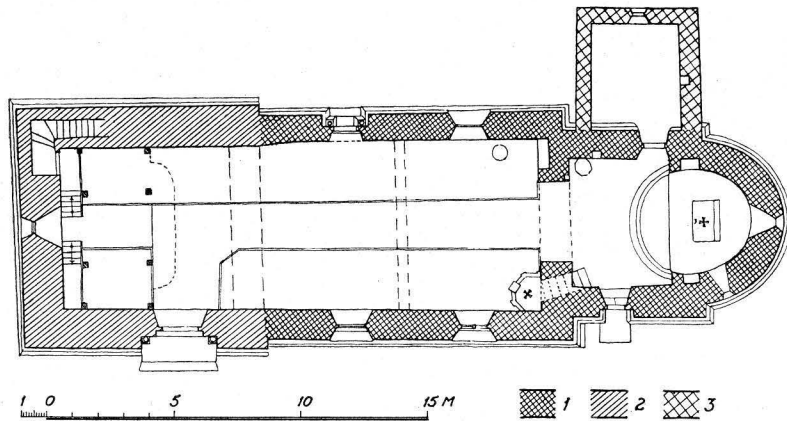
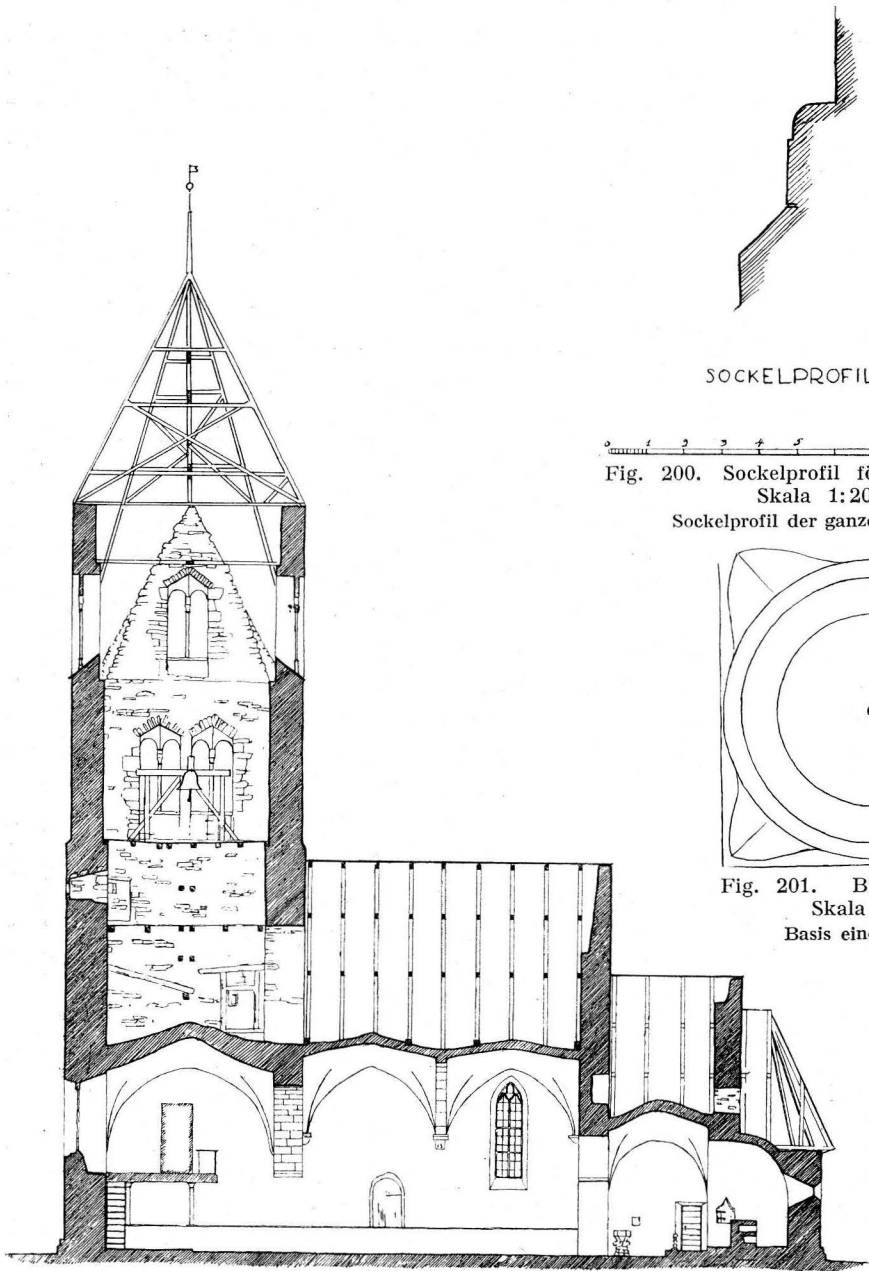

Fig. 199. Plan. Skala 1 : 300.
Grundriss.

SOCKELPROFIL

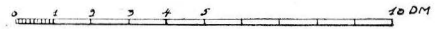

Fig. 200. Sockelprofil för hela kyrkan.
Skala 1:20.

Sockelprofil der ganzen Kirche

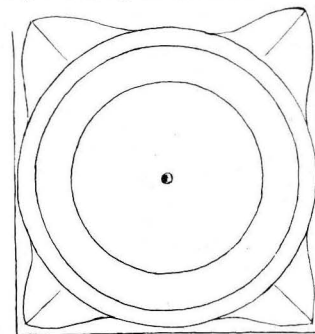

Fig. 201. Bas till piscina.
Skala 1:10.
Basis einer Piscina.

Fig. 202. Längssnitt mot n. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen N.

Absidens hjälmvalv är också urspr., i långhuset och korkkvadraten torde innertak ha saknats och takstolarna varit synliga. Om nu långhusmurarna tänkas något lägre, se vi kyrkans äldsta, romanska gestalt framför oss. Hon bör enl. ovan anförda analogier ha tillkommit i slutet av 1100-t. Det upptecknade året 1199 är följaktligen trovärdigt som invigningsdatum.

Genom ett senare, gotiskt ombygge har långhusets ö. gavel och takstolar förhöjts. I röstets förhöjda del synas två triangulärt täckta tegelgluggar samt en cirkelrund blindering, ovanliga företeelser på Gotland, men ofta förekommande i nordisk tegelarkitektur. Från samma ombygge stammar väl det ö. fönstret å s. långhusmuren med urspr. masverk, vari en glasmålning (fig. 215), trol. fr. 1300-t:s slut. Långhusets övriga fönster, ett i n., ett i s., äro gotiska imitationer från 1862, med poster av trä. Av samma år är rundfönstret i korets s. mur, som efterbildar dylika originalfönster i Rone och Väte. Nuvarande yttertaks betäckning av tunna, sågade spån utfördes efter en brand 1903. Dessförinnan kluvna stickspån av 1862, väl ett resultat av den reparation som enl. Säve 1864 utfördes av kyrkoherde Herlitz »med mycket förstånd och omtanka». Innertaket i långhuset är två tältvalv, som uppgå från sex huggna konsoler. Den i s.v. hörnet, som framställer ett människohuvud, kan jämföras med en dylik i Källunge lilla s. portal, alltså omkr. 1350 (Bd II, s. 218). Långhusets välvning skulle alltså skett vid 1300-t:s mitt, dessförinnan var det täckt av en träkonstruktion. Murkrönen voro då förmodligen icke högre än upp till tröskelnivån å inkrypet från koret till långhuset (fig. 202), nu igenmurat. Koret täckes av ett romerskt kryssvalv med ganska kraftigt stigande kappor, en form som eljest förekommer såväl i 1300-t:s mitt (i Visby domkyrkas s. kapell), som, undantagsvis, i unggotiken. Innertaks-konstruktionen var väl urspr. här av trä. Trol. skedde välvningen redan på 1200-t. Sköldmurarna äro något uppdragna ovan det i fasaden synliga murkrönet. (Fig. 196.)

I långhusets n. murkrön har en skattegömma anträffats, väl urspr. anordnad för samma syfte som den i Västerhejde torn observerade nischen (se ovan s. 54), men som i senare tid övergått till en offerplats, dit man smög sig med gåvor till makterna för förvärvande av framgång i företag.¹

TORN

Tornets material är putsad sten med huggna hörnkedjor. I v. ett smalt fönster med rundbåge av tegel, ljudgluggarna spetsbågiga. Portalen i s. med trifolietympanon och veck-kapitäl erinrar om Sanda och Eskelhems tornportaler m. fl. som samlats

¹ BENGT THORDEMAN skriver i »Från Stenålder till Rokoko, Studier tillägnade Otto Rydbeck», 1937, s. 145: »Även under golvet eller inlagda i muren till kyrko- och klosterbyggnader finner man ofta dolda skatter. En egendomlig anordning i Mästerby — visade mig — folkskollärare herr Kalström en i södra långhusmuren befintlig hålighet, som öppnade sig i murens krön och var tillgänglig från kyrkovinden. Mynningen var c. $\frac{1}{2}$ meter i diameter och djupet mer än det dubbla. Hålet kallas av folket »penninggoimo» (penninggömmen), och herr Kalström har här fiskat upp en brokig samling slantar alltifrån medeltida visbybrakteater och gotar fram till svenska och utländska mynt från 1800-talet». — Uppgift om myntfynd ovanvalvs finnes även från Sproge. Se St. H. M. Inv. 911. — Se även Västerhejde, s. 54!

Fig. 203. Exteriör av koret. Foto A. Roland 1910.
Aussenansicht des Chores.

Fig. 205. Exteriör från n.
Aussenansicht von N.

register apostlarna m. m. Ristning i nedre, röda bården: ERICUS R OLOF SANCTE REX. I en bård närmast absidvalvets framkant sex figurer, som torde framställa profeter. Vid en figur synes namnet Hezechiel. Det mesta är förvanskat genom den råaste övermålning fr. 1600-t. Hifeling säger 1799: »likare Troll och Spöken än så Heliga Personer — Christi Figur dock allra fulast och grymmast i upsynen». De av altartavlan skynda apostlarna ha bevarat något av sin ädla romanska teckning, likaså en offerande Abel i s. fönsternischen och ornamenten i det lilla rundfönstrets smyg. I långhuset i en till ett ursprungligt sidoaltare hörande bildnisch n. om triumfbågen har en synnerligen värdefull romansk målning framtagits vid restaureringen 1922, madonnan med barnet, omgiven av två ärkeänglar, samt i nischens sidor och båge fyra fragmentariska figurer i bågar. Samtliga nu nämnda målningar erinra om tyska och franska arbeten från 1100-t:s slut och synas alltså utförda vid samma tid som den romanska kyrkans fullbordan, 1199¹. (Fig. 210, pl. II.) Gotiska målningar ses i långhuset: i

¹ Jfr ROOSVAL, Romansk konst, Sthlm 1930, s. 148, 149, 283, 284, 381.

Fig. 206. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

valven betonas diagonalerna m. m. genom rankor och hjässorna genom en stjärnformigt ornerad cirkel. I omedelbart samband härmed synes man ha målat en Yttersta Dom på ö. muren ovan triumfbågen (fig. 211—13): T. v. Petrus och de saliga vid himlens port, t. h. Mikael med gärningarnas vågskål och S. Andreas samt helvetets gap. S. Andreas, det ljusa helgonet vid ena vågskålen, erinrar om den på Gotland välkända legenden om tyske kejsar Henrik, som räddas från helvetet därigenom att S. Andreas finner sig vid själavägningen och lägger i vågskålen den guldkalk, som kejsaren skänkt till ett S. Andreas' kloster. Det är utförligt skildrat i Vamlingbo. I sammanhang härmed synes målaren också ha utfört en runt långhuset löpande fris av fyrpass samt en stenimiterande målning i triumfbågen. Huvudfärger: blågrått, brunrött, ljusgrönt. Trol. från 1400-t:s förra h., (jfr B. Söderberg, Passionsmålningarna, s. 326).

På n. långhusmuren en serie passionsscener i stickbågiga arkader omedelbart under den nämnda frisen med fyrpass; figurscenerna framställa: 1) nattvarden; 2) Kristus bedjande i Getsemane; 3) Kristus tillfångatagen; 4) Kristus inför Pilatus; 5) Kristus

Fig. 207. Interiör mot ö. Foto S. Brandel 1926.
Das Innere gegen O.

avklädes; 6) gisslas; 7) törnekrönes; 8) bär sitt kors — här är frisen avbruten av det nya n.-fönstret — korsfästelsen och begråtandet eller korsnedtagningen måste funnits här —; 9) uppståndelsen; 10) kvinnorna och en apostel vid graven; därunder en stav omvirad av bladranka samt draperimålning; nederst en vacker rankbård. På s. muren samma dekor, dock saknas där bandstav och draperi, varigenom figurscenerna kunnat bli större i skala; de äro nu nästan helt utplånade. I nedre rankbården och — i n. — i draperiet äro 5 konsekrationkors inpassade. Färgerna äro i det nu beskrivna komplexet samma som i valven och å triumfbågsmuren, vartill kommer — i passionsserien — en turkosblå ton. Figurmålningarna ha karaktären av allmogekonst. Det hela trol. tillkommet omkr. 1510—30. — I n. triumfbåge-vederlaget, en S. Kristoffer, bärande Kristusbarnet, fr. omkr. 1430—50 (fig. 214).

På ö. långhusmuren n. om triumfbågen synes slutligen en David med slungan, naivt, men säkert tecknad i rött och svart, klädd i dräkt fr. början av 1600-t. Av samma målare Syndafallet i triumfbågens s. vederlag, betecknad 1633, (fig. 214), änglar med musikinstrument i korvalvet m. m. Denna egenartade stil återfinnes i korets målningar i Ronneby kyrka och i Resmo, Öland (jfr snart utkommande Blekinge, Bd III av Sv. K., Blekinge, Städernas kyrkor, samt Sv. K. Öland, båda av William Anderson).

GLASMÅL-
NINGAR

Av de ovan s. 180 nämnda glasmålningsfälten gjorde SÄVE 1864 en färglagd avbildning: »uti ö^a fönstret å södra sidan af högkyrkan, ovanligt väl tecknad och skön» (fig. 215): Kristus med evangelistsymbolerna; trol. fr. 1300-t:s slut.

Invid och s. om det urspr. altaret ses basen till en piscinakolonn, vars övriga delar saknas.

UPPVÄRMNING

Ny kamin med rökröret inbilat i n. väggen vid restaureringen 1922.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Altartavla av skulpterad, målad sandsten med framställning av nattvarden, Moses och Aron, märkt 1688.

Triumfkrucifixet (fig. 216) återfick 1922 sin urspr. plats. Korset är på framsidan prytt med runda urgröpningar, på baksidan med målade rankor fr. 1700, vilka vittna om att det ännu under så sen tid varit fritt synligt från båda sidor. Det har säkert tillkommit samtidigt med kyrkobygget 1199.

Predikstolen vilar på ett i långhusets s.ö. hörn grovt uppmurat podium. Trappuppgången är förd genom en uppbrytning i triumfbågsväggen. Bröstningen med sirligt skulpterade framspringande fyllningar är målad i milda skära, blå och ljusgröna färger samt förgylld. Tillverkad trol. i förra hälften av 1700-t. Himlen är ny?

Bänkkvarteren äro slutna, med enkelt ramverk omkring rektangulära fyllningar, de främsta bänkarnas i arkadform. Restaureringen 1922 sökte återföra bänkinredningen till 1600-t:s tillstånd, i brunt och rött.

På orgelläktaren, som är målad i bänkkvarterens färger, står en orgel av 1871.

Dopfunten, som står liksom undanställd i korets n.v. hörn, är av Byzantiosverkstadens tillverkning omkr. 1160¹. Byggd lik Atlingbofunten ehuru av enklare utförande. Cuppans reliefer framställa: 1) Marie bebådelse; 2) S. Mikael till häst; 3) Bebådelsen till Zacharias vid altaret (?); 4) Kristi födelse; 5) Bebådelsen för herdarna; 6) Simson på lejonets rygg; 7) Förbundsarken med de två änglarna; 8) Fyrfota djur med hundliknande djur på ryggen. Från foten framskjuta 2 lejon-, ett vädurs- och ett människohuvud. H. (total) 103; cuppans H. c. 38; fotens c. 38; kalkstensbasen c. 27; B. 70; inre B. 55; cuppans Dj. 21. Funten är, som SÄVE 1864 skriver, »spenatgrönt» övermålad. Relieferna 5 och 6, som trycka mot väggen, ha undgått övermålningen. — Spirprytt dopfuntslock fr. 1700-t. — Enl. MED.TRED.INV. 1652 fanns här »1 Kaaber kaedell 1 Becken i funten». Saknas nu.

Bland nattvardskärl märkes en enkel silverkalk, enl. stpl av mästaren Johan Lindbom Visby 1787.

Bland ljusredskap märkas två mässingskronor, skänkta 1863, och ett par tennstakar med namn på givarna, tre sockenbor, 1665 (H. 36).

Ett par håvar av grön sammet med guldgaloner med mässingsbeslag av 1794, restaurerade.

Skrin av trä i sakristian med järnbeslag, möjl. medeltida, L. 27, H. 15, B. 16,5. —

¹ Enl. framställningen i STEINMEISTER, s. 101, 113 jämförd med ROOSVAL, Revision I, s. 102, 103.

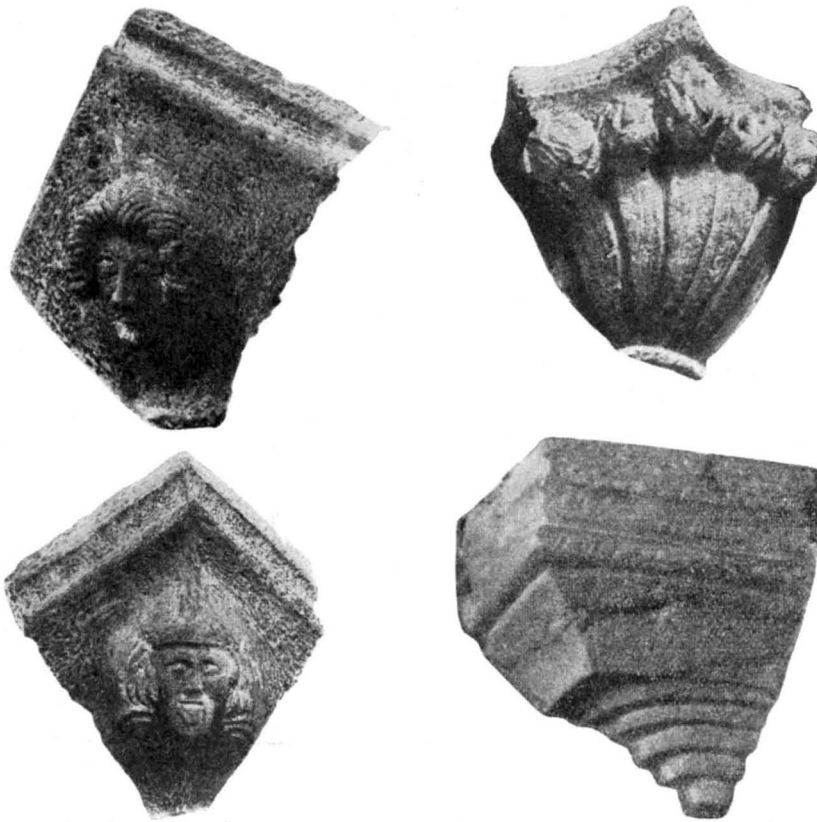

Fig. 208. Konsoler i långhuset.
Konsolen im Langhause.

Kista av trä med järnbeslag, nyckelskylt av gotisk typ; möjl. medeltida, kistlåset av 1807/08.

Fattigbössor, i G. F., av svarvat trä, rödbrun, anskaffad 1747.

Två fattigskålar till kollekten, i botten på den ena inskuren 1684 1683 m. m. Förvaras i sakristians väggskåp. — Två ringningsklubbor med inskurna årtal för kungliga begravningar: 1771 (Adolf Fredrik), 1792 (Gustav III) och 1818.

Ringlockan i tornet blev omgjuten 1886.

I absidens s. väggskåp ligger som överliggare ett bildstensfragment med solhjul.

Vid restaureringen 1922 hittades under kyrkans golv fragment av en runsten med drakslingeornament. Texten obegriplig på grund av det fragmentariska tillståndet. — Förvaras nu i sakristian.

Gravsten med ristad kalk och där under Kristi monogram mitt på stenen. GRAVKONST
Kring kanten majuskelskrift i bård: ANO: DNI: M/CCC: LXXII: DIE: BTE WALBV/RGIS

Fig. 209. Absid med muralmålning och altaruppsats av skulpterad sandsten från 1688.
Foto H. Faith-Ell 1931.

Apsis mit romanischer Malerei. Altaraufsatz aus skulptiertem Sandstein von 1688.

Fig. 210. Tronande madonna med två änglar. Muralmålning i n. sidoaltarets nisch, slutet av 1100-t.

Thronende Madonna und zwei Engel. Malerei Ende des 12. Jahrh. in der Wand-Nische des n. Seitenaltars.

(= Walpurgis): Ø: DÑS / PETR⁹: HIC: CURAT⁹: WISBY NAT⁹: OR^{PR}. («Herrens år 1372 den 1 maj dog herr Petrus, kyrkoherde här, född i Visby, bed för honom»). —

Fig. 211. Yttersta domen, mittpartiet. Muralmålning ovanför triumfbågen. Trol. slutet av 1300-t. Das Jüngste Gericht, mittlerer Teil: der Weltrichter. Wandmalerei oberhalb des Triumphbogens. Wahrscheinl. Ende des 14. Jahrh.

Första textraden börjar med ett kors och slutar med en fyrväppling. — Lm 154. (Lm har felaktigt läst BEE för BTE). Mitt på stenen kalk och därunder Kristi monogram. 173 × 73. Bårdbr. 9,5, kantavstånd 7. Står mot sockenmagasinet.

Gravhäll med försänkta minuskler, nu endast delvis läsliga. Kan identifieras till Lm 155, efter vilken källa texten här återgives: Anno: dni: mv^c: primo: obiit: dns: sigfrid': curatus: mesteby: Requiescat: in Pace. (»Herrens år 1501 / skrivsättet mv^c primo, ovanligt / dog Herr Sigfrid, kyrkoherde i Mästerby. Må han vila i frid»). — Texten i bård med hörnringar, av vilka den övre vänstra har inskr. Bigt samt en cirkel med ett grekiskt kors under. Mitt på stenen perspektiviskt ristad kalk inom dubbelring. 178 × 118. Bårdbr. 14. — Står mot sockenmagasinet.

Den av Lindström omtalade andra präststenen från Mästerby över kyrkoherden Sigfrid(?) död 1270(?) — Lm 153 — har ej kunnat återfinnas. Mot n. kyrkogårdsmuren stå flera 1700-t:s gravhällar och fragment.

SAMMANFATTNING AV MÄSTERBY KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Att en kyrka funnits redan omkr. 1160—70 betygas av dopfunten, som kan tillskrivas Byzantiosverkstaden omkr. 1160 eller något senare.

Fig. 212. Petrus och de saliga vid himmelens port. Som fig. 211, vänstra delen.
 Petrus und die Seligen an der Pforte des Himmelreichs. Wie Fig. 211. Linker Teil.

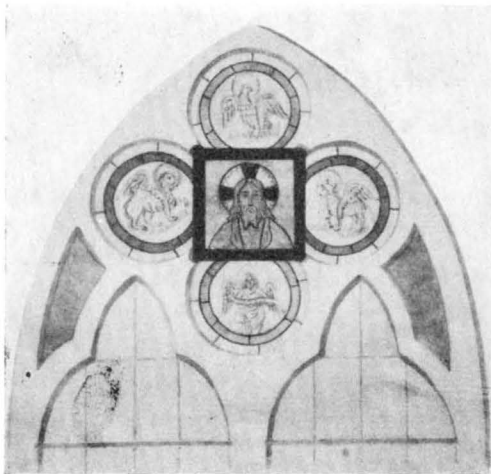

Fig. 213. Mikael med gärningarnas vågskål, S. Andreas samt helvetets gap. Som fig. 211, högra delen.
 Michael mit der Wagschale, S. Andreas und der Rachen der Hölle. Wie Fig. 211. Rechter Teil.

Fig. 214. S. Kristoffer och syndafallet. Muralmålningar i n. och s. triumfbågevederlagen. Omkring 1430—50 och 1633.

S. Christophel und der Sündenfall. Wandmalerien in den n. und s. Widerlagern des Triumphbogens. Um 1430—50 und 1633.

II. Nuvarande kor och långhus, det senare dock lägre än nu (fig. 217 a). Romanska målningar (fig. 209, 210 och pl. II) och triumfkrucifix (fig. 216), 1199.

III. Tornet uppföres omkr. 1240 och samtidigt eller kort förut välves koret. Långhusets s. portal flyttas till n. väggen.

IV. Långhuset höjes och välves. Stort fönster i s. ö. i långhuset med glasmålning. Trol. slutet av 1300-t, (fig. 215).

V. Väggmålning: Yttersta domnen ovanför triumfbågen (fig. 211—213) och S. Kristoffer (fig. 214), omkr. 1435—50.

Fig. 215. Kristus och evangelistsymbolerna. Glasmålning 1300-t:s slut? Efter akvarell av P. A. Säve 1864.

Christus mit den Evangelistsymbolen. Glasmalerei. Ende des 14. Jahrh.? Nach einem Aquarelle.

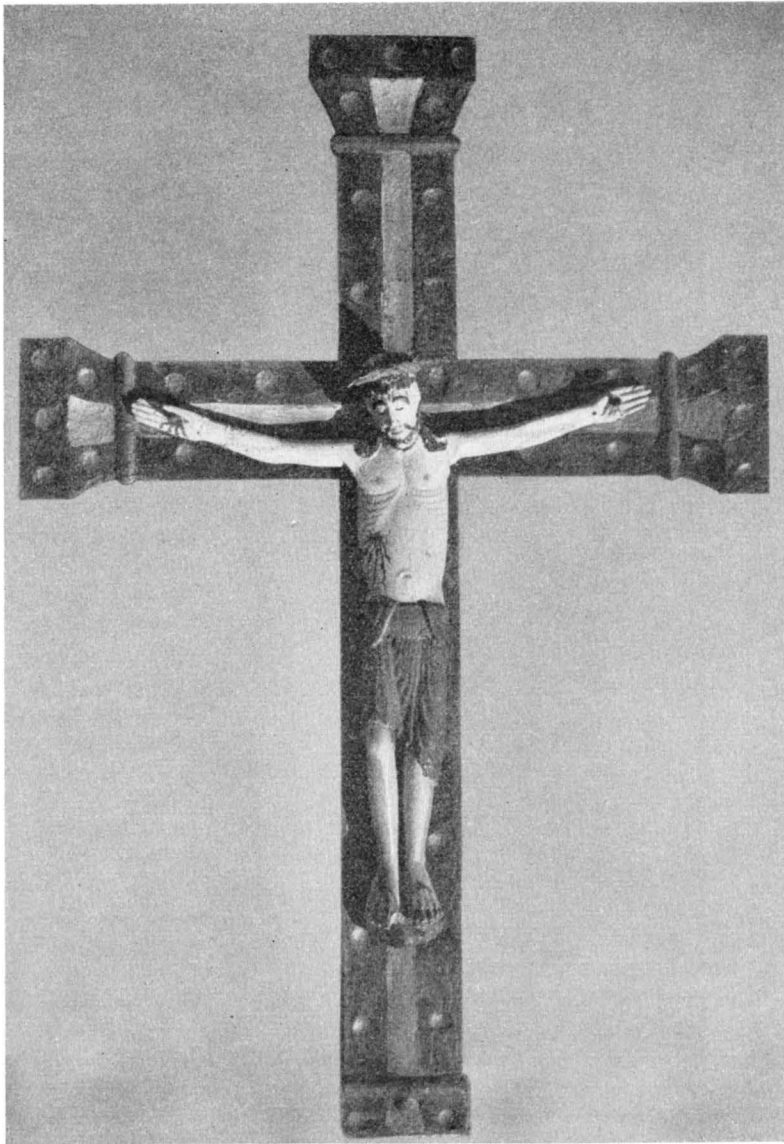

Fig. 216. Triumphkruzifix. Trol. omkr. 1200.
Triumphkruzifix. Wahrscheinl. um 1200.

- VI. Fris med bilder ur Kristi passion på n. långhusmuren (fig. 207), 1500-t:s början.
  - VII. Målningar i koret, bl. a. Adam och Eva, 1633 (fig. 214).
  - VIII. Altaruppsats av sandsten 1688, tennstakar 1665.
  - IX. Sakristian bygges 1790.
  - X. Restaurering 1922.
13. *Sveriges kyrkor. Gotland III.*

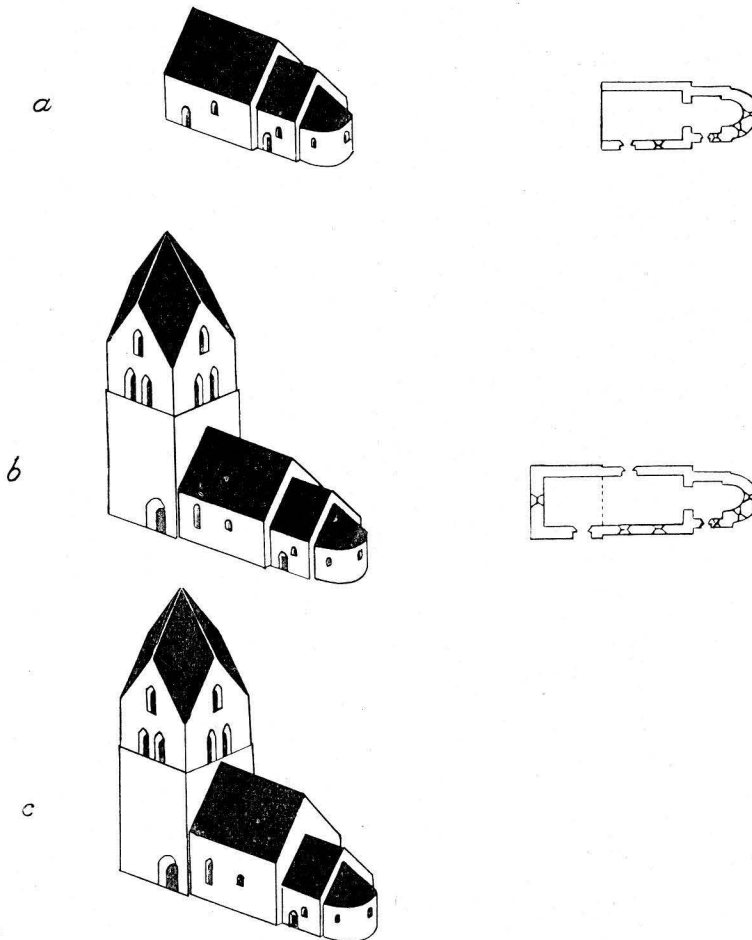

Fig. 217. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1 000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Das Dasein einer älteren Kirche wird durch den Taufstein aus der Byzantios-Werkstatt, um 1160, bezeugt. Form und Material dieser Kirche unbekannt.

II. Im Jahre 1199 scheint die Einweihung eines Kirchengebäudes stattgefunden zu sein, jetzigen Chor und das Langhaus umfassend, beide jedoch gewölbeles (Fig. 217 a). Wandgemälde sind beibehalten: am Altar der Madonna in dem Nordostecke des Langhauses (Fig. 210, pl. II) und in der Apsis (Fig. 209), schlecht erhalten. Ein Triumphkruzifix (Fig. 216) ganz nach dem Masstab des Triumphbogens abgemessen (Fig. 207).

III. Der Turm wird um 1240 aufgeführt (Fig. 217 b). Wahrscheinlich wird der Chor gleichzeitig oder etwas früher gewölbt. Das Langhausportal wird in die nördliche Fassade versetzt.

IV. Das Langhaus wird erhöht (Fig. 217 c) und gewölbt. Grosses Fenster im Langhause mit Glasmalerei. Wahrscheinl. Ende des 14. Jahrh. (Fig. 215).

V. Wandmalerei in der nördlichen Seite des Triumphbogens: S. Kristoffer (Fig. 214). Ein jüngstes Gericht oberhalb des Triumphbogens (dabei auch S. Andreas als Fürsprecher Kaiser Heinrichs durch das Hineinlegen des vom Kaiser geschenkten goldenen Kelches in die Wagschale der Taten) und eine ornamentale Borte in der Zone der Gewölbekonsolen. Fig. 211—13. Um 1430—50.

VI. Wandmalerei als Friese im Langhause (Fig. 207), die Passion Christi; schöne Blumenranken der figürliche Teil eigentümlich roh. Um 1510—30.

VII. Wandmalerei im Chore 1633 (Fig. 209, 214).

VIII. Sandsteiner Altaraufsatz 1688 (Fig. 209).

IX. Sakristei wird 1790 gebaut. (Fig. 199).

X. Restaurierung 1922.

ESKELHEM KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH BENGT SÖDERBERG.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1049.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1196. — B. St.: ritn. orgelfasad $23/2$ 1858 och $11/2$ 1870; förslag till fönster av A. ROLAND $22/5$ 1925; till kyrkogårdens vidgning av EMIL NILSSON $21/7$ 1925. — A. T. A.: Foto efter en teckning av A. H. HÄGG i enskild samling, visande kyrkans exteriör före 1860. — SÄVES BERÄTT. (1864) med avritn. av glasmålningar, bänk m. m. — HILFELING citerar en inskr. på korväggen ang. en reparation 1702. (Journal 1799.)

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1738; St. PROT. fr. 1785; Vis. och INV. fr. 1738.

Kyrkogårdsmuren är småningom tillkommen efter 1785, utvidgningar ha gjorts åt ö. och n.v., en särskilt stor 1890 med plantering av lindar. I ST.PROT. 1785 talas om de »lutande och alldeles förfallna kyrchoplancken». Ingångarna voro tidigare övertäckta »luckor», nu grindar. Den s. kallas då »likporten», den ö. luckan gick till prästgården och fanns ännu 1867. — I v. kyrkogårdsmuren ligger ett verkstycke ur en arkivolt, profilerat med rundstav, diamanthård och hålkäl. Det förefaller alltför rikt för att ha tillhört en medeltida stiglucka. Möjligen en prästgårdsportal?

KYRKO-
GÅRDEN

Långhuset och tornet byggdes i övergångsstil omkr. 1240—50, koret i ung-gotik omkr. 1270. Dessa partier äro så omsorgsfullt slutna intill varandra, att kyrkans inre bildar en sammanhängande, lång, ljus sal; det yttre gör visserligen också ett tämligen sammanhängande intryck, men har tyvärr förlorat den vackert balanserade komposition som 1200-t:s gotiker avsåg: koret skulle höja sig över långhuset, vägande mot tornets massa. Denna vackra silhuett (fig. 225) fanns ännu 1860, innan taken byggdes om. — Delar av två äldre stenkyrkor äro bevarade inom nuvarande långhus och torn, dels vikingatidens kyrka från 1000-t., dels en romansk från 1100-t:s slut.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR

Tornet är byggt av tuktad sten, hörnkedjorna utan putsrand. Hög sockel med skråkant. Ett urspr. fönster i v. är spetsbågigt. Högt ovanför detta ses ett rundfönster (fig. 224). Anmärkningsvärt är ett helt litet rundfönster (fig. 219) v. om s.-portalen, likt ett i S. Nicolai i Visby, vilket (liksom detta) belyser en murtrappa, som urspr. ledde upp i S. Nicolai torn, vilket fanns innan kyrkan ombyggs av dominikanerna. Även det större rundfönstret i v.-fasaden hade trol. sitt mönster i S. Nicolai gamla torn (jfr s. 6). — Av gallerierna är det s. bäst bibehållet om än slarvigt

TORNET

reparerat, trol. 1741; n. galleriet är helt förvanskat, med arkadernas övre del ersatt av en träkonstruktion, med skuren inskr. »1641». Ljudgluggarna spetsbågiga, de s. dock vid en reparation förenklade till triangelbågar (redan före 1866, enl. BRUNIUS). Tornets överdel liknar f. ö. motsvarande i Sanda, som är bättre bevarat (jfr fig. 139). S. portalen (fig. 228) tillhör den grupp, som samlats under namnet Botvid från Eskelhem. F. ö. liknar portalen med sitt rakskurna tympanon och den därpå anbragta ristningen på ett slående sätt S. Nicolai västligaste s.-portal. S. Nicolai tympanon har visserligen utom palmettristningen bilder av S. Nicolaus och den av dominikanerna särskilt högt ärade kyrkofadern S. Augustinus; men dessa ha uppenbart tillkommit efter sedan munkarna övertagit och ändrat kyrkobygget. Endast växtmotivet är urspr. och detta har sin motsvarighet i Eskelhem, vars portal alltså i viss mån giver en spegelbild av gamla S. Nicolai portal. Till n. tornportalen, som urspr. tillhört den »romanska kyrkan», återkomma vi s. 201. Tornspiran och gallerierna äro brädklädda. — I det inre ses en spetsig tornbåge av ringkammarens bredd. Valvet är tältvalv. — En murtrappa för genom s. och v. muren upp i n. galleriet. Trappan passerar genom v. fönstrets smyggar och samma vackra motiv uppstår alltså som i Träkumla (s. 32).¹ I trappans n.v. hörn observeras en förankring genom i muren lagda stockar, vilka äro inhuggna i varandra alldeles som å motsv. plats i Tofta torn. Endast där trävirket går i dagen, har det hållit sig, eljest finnas i murkanalerna endast murknade rester.

Mellan gallerierna och tornloftet öppna sig rektangulära genomgångar. I n.-s. riktning ligger en bjälke med fals avsedd som syll för en brädvägg, som skulle delat utrymmet i två hälfter. Till 3:e våningen, klockvåningen, leder en trätrappa. Den har dubbla bjälklag och det nedre förefaller urspr. Tornloftet liknar en riddarsal i ett bostadstorn. Trappsteg föra upp till rundfönstret. Taket bäres av tre bjälkar, och rymliga öppningar leda ut till de två loggiorna. I v. öppnar sig en enorm spetsbåge, mot långhusets vind, ett vittnesbörd f. ö. om att tornet och murförhöjningen i långhuset (se nedan) utförts samtidigt. Med hänsyn till sin valvteknik bör tornet anses yngre än c. 1235—40, den tidpunkt, då vi anse de första tältvalven i Visby — de i S. Marias kor färdigbyggda.² Dess många spetsbågit slutna muröppningar tyda också mot en senare tid. Vi förmoda omkr. 1240—50.

Här i sin hemsocken har Mäster Botvid byggt sin vackraste portal, har satt sin prägel icke blott på tornet, utan även på långhuset och slutligen starkt inverkat på en efterföljande ungotisk mästareshusnybygge.

LÅNGHUSET

Långhusets murar äro t. o. m. dess rundbågsfriser den romanska kyrkans, så även sockeln (fig. 226). Det finnes två rundbågiga fönster i varje långhusvägg, som skära tvärsigenom rundbågsfrisen. Förmodligen ha de fått denna form av Botvid, märk likheten med rundbågsfönstren i S. Nicolai (som — om än flyttade — stamma

¹ Och flerstädes, äldst på Gotland väl i S. Lars i Visby. Förmodligen så tidigare i S. Nicolai urspr. torn.

² J. ROOSVAL, Revision IV, s. 132.

Fig. 218. Kyrkan från s.ö. Foto O. Sörling 1891.
Die Kirche von SO.

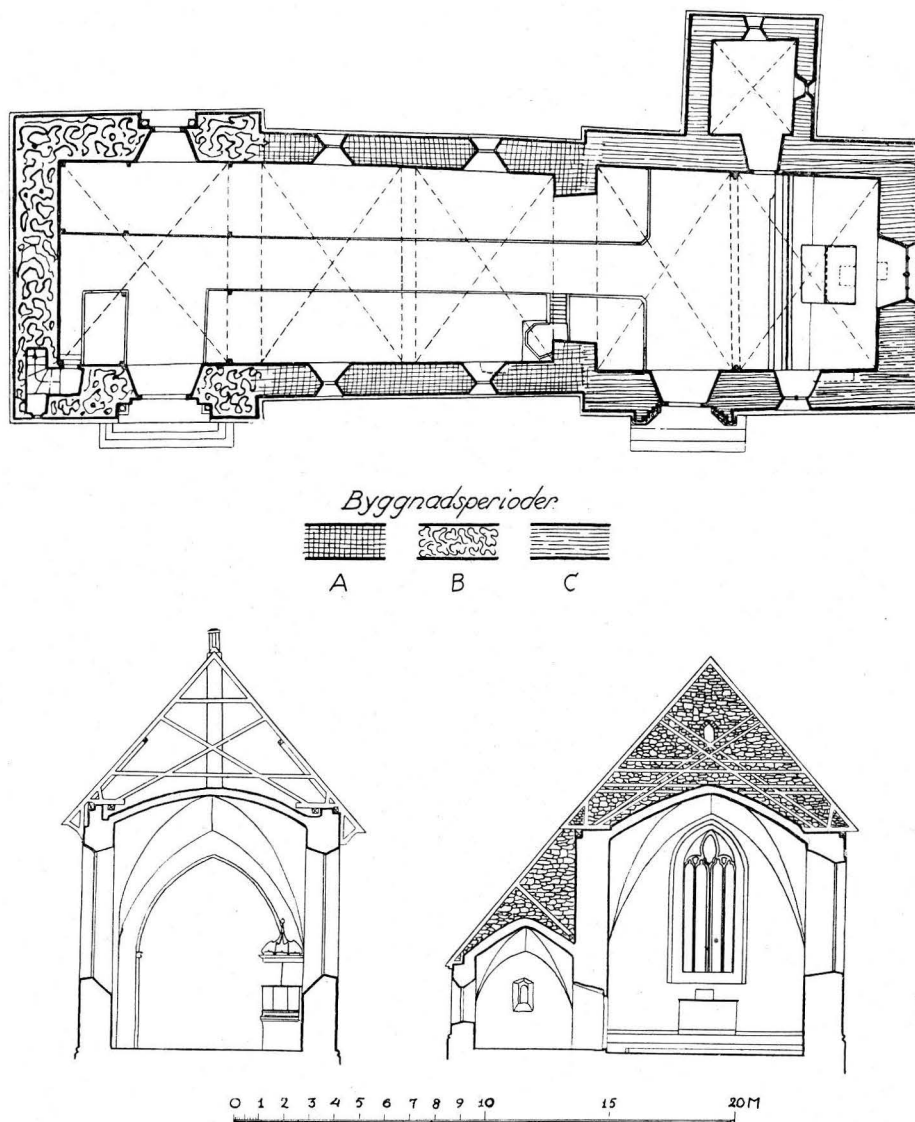

Fig. 219. Plan samt tvärsnitt av långhus och kor båda mot ö. Skala 1 : 300.
Grundriss und Querschnitte des Langhauses und des Chores, beide gegen O.

från samma byggnadsskede som det nyss omtalade urspr. tornet i S. Nicolai). Långhus och kor ha nu gemensamt tegeltak, pålagt 1860—61. Dessförinnan hade långhuset sitt eget, brädklädda tak, såsom fig. 225 visar. Om golvet skrev Brunius 1866: »Kyrkans stengolf, hvilket innehållit många grafstenar, har nyligen blifvit utbytt

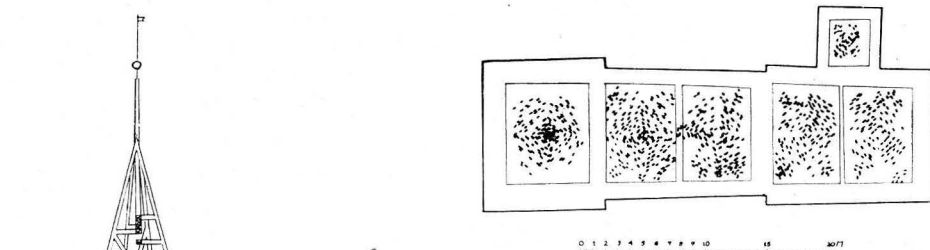

Fig. 221. Valvplan. Skala 1 : 600.
Gewölbeschema.

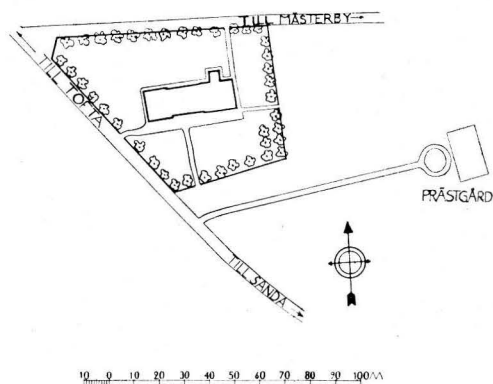

Fig. 222. Situationsplan. Skala 1 : 3 000.
Lageplan.

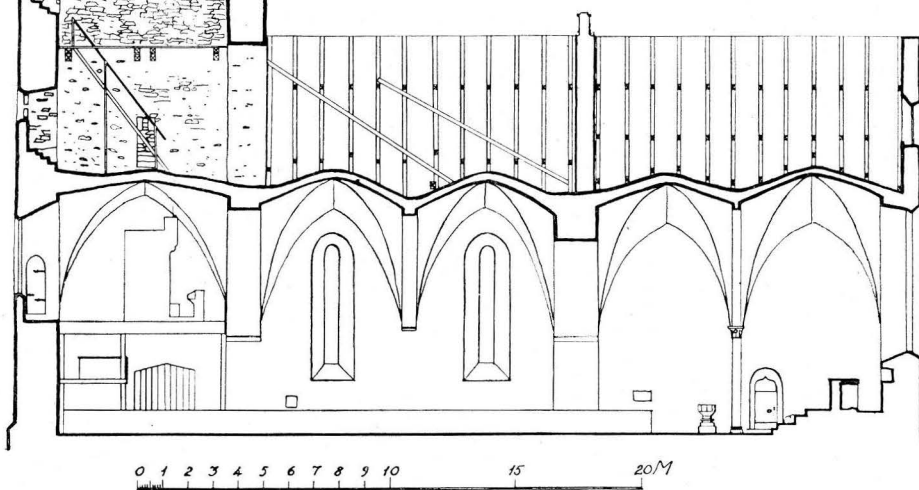

Fig. 220. Längdsnitt mot n. Skala 1 : 300.
Längdsnitt gegen N.

KORET

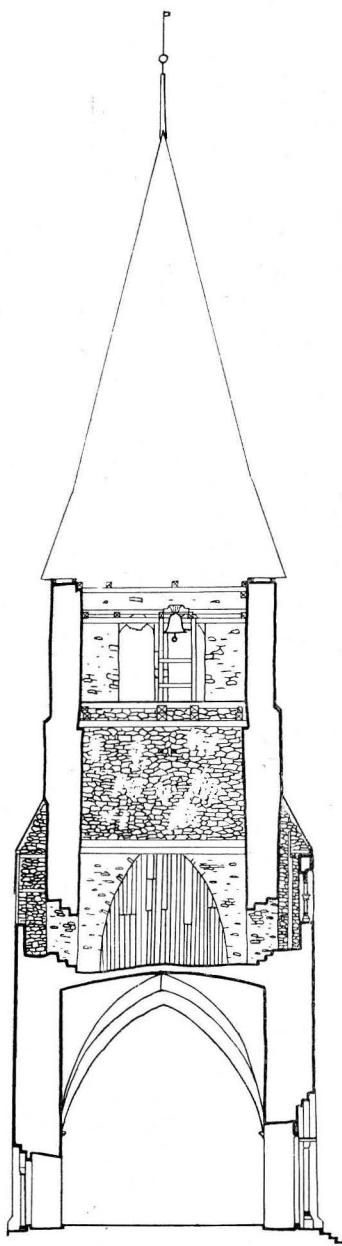

Fig. 223. Tvärsnitt av tornet
mot ö. Skala 1:300.

Querschnitt des Turmes gegen O.

mot ett trägolf». Långhusets två tältvalv skiljas av en bred transversalbåge. Tornbågen, som stiger från samma slags enkla hålkälade dynstenar som transversalbågen, tjänstgör som utgångsläge eller sköldbåge för v. valvet. Arkitekten har alltså utfört det romanska långhusets välvning och förhöjning i omedelbar anslutning till tornbygget, alltså kanske omkr. 1250.

Tornbågen har samma vidd som tornets inre. Triumfbågens dynstensprofil är papegojnåbbformad. Hit fogades sedermera det nya korets egen triumfbåge av precis samma mått och med nästan samma dynstensprofil.

Såväl långhus som kor ha sedan kort före 1866 järnförankringar. Dessförinnan fanns här »ett ganska groft murstöd på midten af långhusets långdmurar» (BRUNIUS).

Koret är bredare än långhuset såsom i många gotländska kyrkor, där man vid korbygget avsett att inleda ett stort nybygge av hela kyrkan och därför huggit sockeln i dess v. del i utåtgående vinkel för anslutning till ett planerat större långhus. Så är icke fallet här: sockeln löper runt det nya korets v. hörn, byggnaden vill ansluta sig till det bestående såsom dess ö. avslutning och bilda tillsammans med detta ett slutgiltigt helt. Materialet är tuktat, hörnkedjor med putsrand. Korets stora ö. fönster är troligen senare insatt. Den stora ellipsen i masverket kan jämföras med dylika former i Swertingska kapellet vid Visby domkyrka från kort efter 1349. S. fönstret är förstorat nedåt, vilket framgår av dess förhållande till en väggensch, och möjl. också vidgat på bredden. Masverket är skevt inpassat i bågen.

Korportalen (fig. 226) liknar i sin återhållsamma prydnad Tofta långhusdörr fr. omkr. 1270 (jfr s. 225 f). Dess tympanon är skuret med rundskivkontur och sålunda, att en rundskiva i hjässan synes förkrympt och motsvaras av en ävenså krympt urtagning i »kappans» taggbåge. Dessa tympanonlinjer tillhöra samma serie som de likartade portalerna i Vänge, Barlingbo, Rone, Atlingbo, Fole och Sanda och synas i densamma intaga platsen mellan Vänge och Barlingbo. Portalens röste krönes av ett 5-flikigt blad liksom Stenkumla huvud-

portal. Portalens tillkomsttid bör sättas till efter 1250¹; med hänsyn till den ovan antagna tiden för tornbygget kanske icke förrän omkr. 1270. Ehuru portalen icke har förband med korsockeln, måste den vara tämligen samtida med korbygget f. ö., enär den trebladiga plantan (fig. 229) återvänder i kapitälerna å korets knippepilast-rar. Dessa bära en gördelbåge som stöder korets två tältvalv.

Yttertaket är som sagt nu gemensamt med långhusets. Den genom en teckning av Axel Herman Hägg kända urspr. takanordningen är nedriven 1860—61. De dubbla takfallen skildes åt av en vertikal brädvägg (liksom ännu i När). I andra större kyrkor ha stenmurar, motsvarande pelarraderna i en treskeppig interiör, uppdelat taket, så i Roma sockenkyrka.

Märk att silhuetten i fig. 225 är en klövsadelkyrkas liksom Stenkumla 1240 (fig. 25 c)!

Sakristian är, som dess med koret förenade sockel visar, samtidig med detta, byggd av tuktad sten med putsrand å hörnkedjorna. Sakristiedörren mot koret är betäckt med en kölförmigt huggen båge (liksom Tofta korportals tympanon, se fig. 251), vars tympanon siras av en kappas i trifolieform. Valvet är tältvalv.

Kor med sakristia bör i anslutning till ovensagda frändskapsförhållanden dateras till omkr. 1270 och liksom Stenkumla tillskrivas »Toftamästaren», som arbetat i god anslutning till Botvid, men samtidigt genom sitt korbygges överhöjning och breddning på ett förträffligt sätt gjort sin egen insats gällande.

På nuvarande s. långhusfasaden synes en i låg plattrelief utförd ornamentfris (fig. 232), en ranka, vars stängel bildas av ett jämbrett band och vars grenar delvis avslutas av djurhuvuden.

Frisens längd inbjuder oss antaga, att vi här ha stenmaterial från en byggnad, väl otvivelaktigt en kyrka, framför oss. Om dennas utseende f. ö. kunna inga upplysningar väntas utom genom grävningar. Ornamentet, som kan jämföras med dylika å de ålderdomliga bohusslänska fyrkantiga funtarna, tyder på 1000-t., även om Strelows »1049» förefaller alltför tidigt.

På samma s. fasad är som vi sett en rundbågfris bevarad, som uppenbarligen bildat krönet på en kyrkomur. På s. fasaden ses också spår efter en urtagen s. portal, vars mått stämmer med tornets n. portal, vilken uppenbarligen flyttats till sitt nuvarande läge. Där stå (fig. 227) kolonner med veckkapitel utan täckplattor, en form som vi sett i Atlingbo kor (fig. 126). Dessa sammanställningar göra årtalet 1196, anfört i Taxuslistan, trovärdigt såsom datum för Eskelhems romanska byggnadsskede. Ro-

VIKINGA-
TIDENS
KYRKA

ROMANSKA
KYRKAN

¹ Seriebildningen är i princip upplagd i ROOSVAL, Kirchen Gotlands, s. 50 f, grunderna för den absoluta dateringen ses i ROOSVAL, REVISION IV, Fornvännen 1934, s. 137. Ur denna kan egentligen endast slutas att Eskelhem ligger före 1280. Emellertid torde Vänge-portalerna kunna hänföras till omkr. 1250 genom sin likhet med Roma sockenkyrkas huvudportal (välgrundad datering i Bd I, s. 572 »1200-t:s mitt»).

Fig. 224. Kyrkan från s.v.
Die Kirche von SW.

manska kyrkan måste haft ett kor med absid. Delar av en skråkantig absidsockel äro verkligen återanvända i nuvarande sakristian. Dennas ö.fönster måste också härstamma från det romanska koret av 1196. — Detta romanska långhus synes som sagt ha blivit förhöjt och välvt i samband med tornbygget.

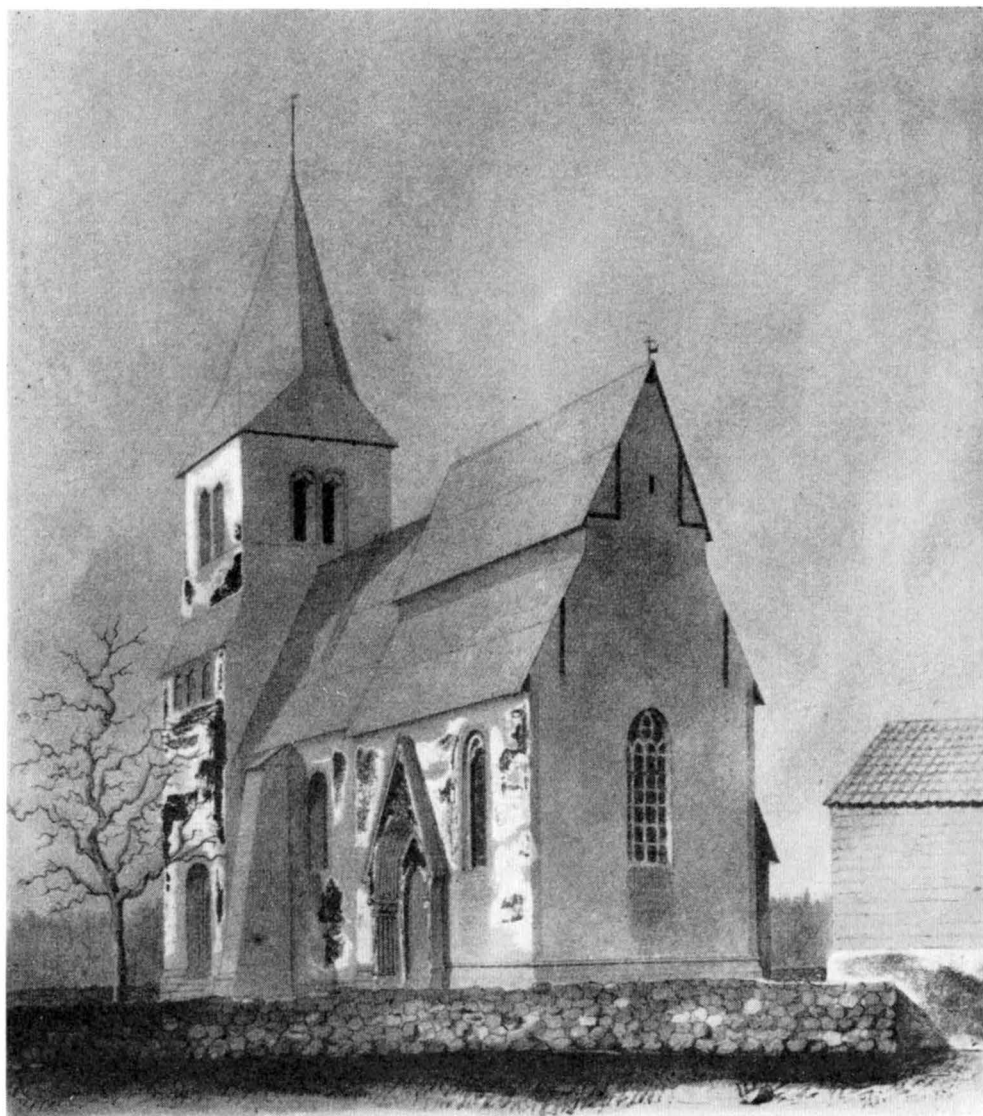

Fig. 225. Exteriör från s.ö. före 1856. Teckning av A. H. Hägg.
Aussenansicht von SO. früher als 1856. Nach einer Zeichnung.

Av muralmålningar synas fragment, som visa att den på 1430—50-t. på Gotland så vanliga passionsfrisen också funnits här (jfr Bd II, s. 67,203). Från samma tid är en på s. muren synlig del av ett biskopligt helgon, som i handen bär ett hästben med sko, det är S. Eligius, mästern med den, som enl. legenden tog av benet på hästen, som

MURAL-
MÅLNING

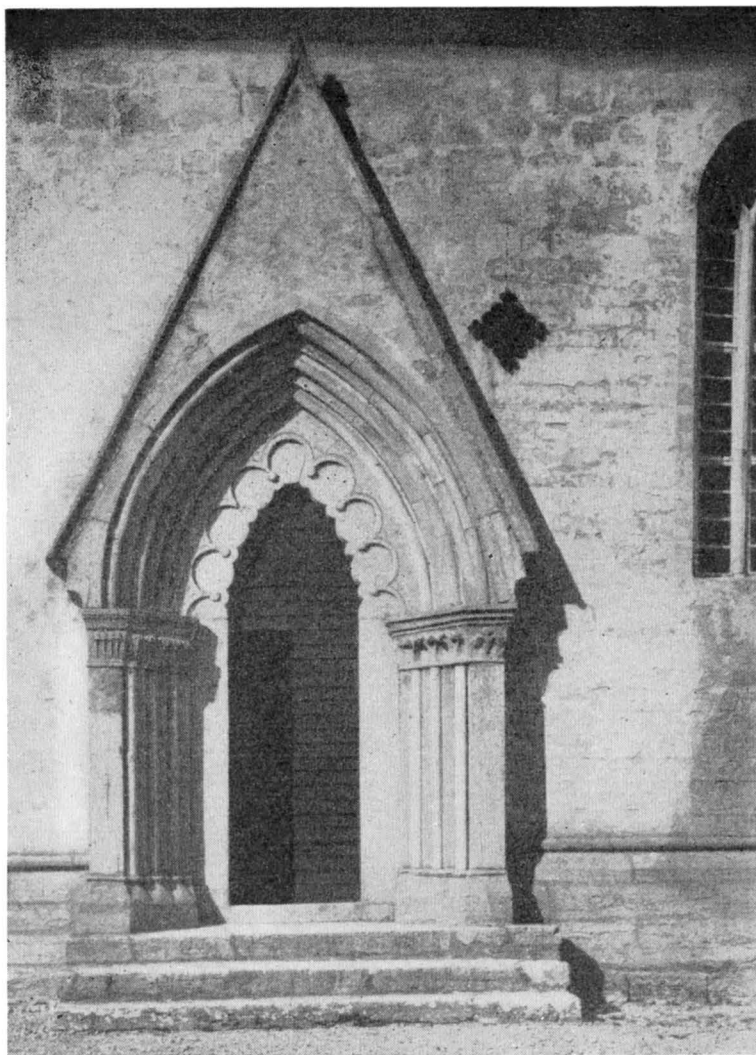

Fig. 226. Korportalen.
Das Chorportal.

han skulle sko, och lika bekvämt satte fast det igen. I ringkammaren ses å v. muren en röd palmett samt fragment av annan geometrisk dekoration — trol. samtida med tornet.

GLASMÅL-
NINGAR

Glasmålningar äro bevarade i koret. I ö. fönstret två evangelister med språkband. Den vänstra i brun och lila dräkt och brun bård, blå bakgrund, blodröd gloria. På bandet: + SANCTUS: MARCUS. Den högra har lila och grön dräkt, eljest samma

färger. På bandet: + SANCTUS: (IO)HANNES. I s. fönstret flikiga blad, i vänstra trifoliefältet grått i grått, i fyrpasset mot blodröd fond, samma mästare som glasmålningarna i Lye, mitten av 1300-t. (Fig. 236).

1922 insattes värmeugn. Värmeledning förberedes.

På högaltarets s. sida en melonformig uttömningssten. I s. kormuren en stor sittnisch, vars övre del nära tangerar s. fönstret.

Omfattning till väggskåp (fig. 233), av snidad ek, nu i G. F. inv.nr. B 923. H. 264, B. 120. Höggotiskt. BRUNIUS omnämner det 1866 såsom nyligen borttaget ur »ett högspetsigt väggskåp» i n. muren av koret. Jfr Stenkumla, ovan s. 19 !

Ett sidoaltare i skeppets s.ö. hörn tjänar som underlag till predikstolen. Där bredvid i s. väggen en rakspetsigt avtäckt nisch med en från väggen utskjutande piscina.

Altaruppsats av polykromerad sandsten, med skulpterad framställning av nattvarden, enl. målad inskr. av 1722. Krönt av skulpterat Carl XII:s monogram måste skulpturarbetet vara gjort senast 1718, Carl XII:s dödsår. 1864 renoverades målningen.

Altarskrank (omkr. 1860) och confiteorpall fr. 1700-t.

Ett triumfkrucifix (fig. 234) sitter nu tämligen i sin urspr. plats i triumfbågen, på trabes, dit det flyttades 1923 efter att tidigare ha hängt på n. korväggen. Baksidan vitmålad med gula rankor väl fr. 1700-t., polykromin f. ö. från omkr. 1864, då Säve fann det »allt för grannt» nymålat. Korsarmen avtecknar sig mot en ring, fylld av en skiva. På rundskivans svicklar ses nedtill tvenne änglar svängande rökelsekar. Upptill ses Ecclesia och Synagoga, av vilka den förra lyft en

UPPVÄRMNING
INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

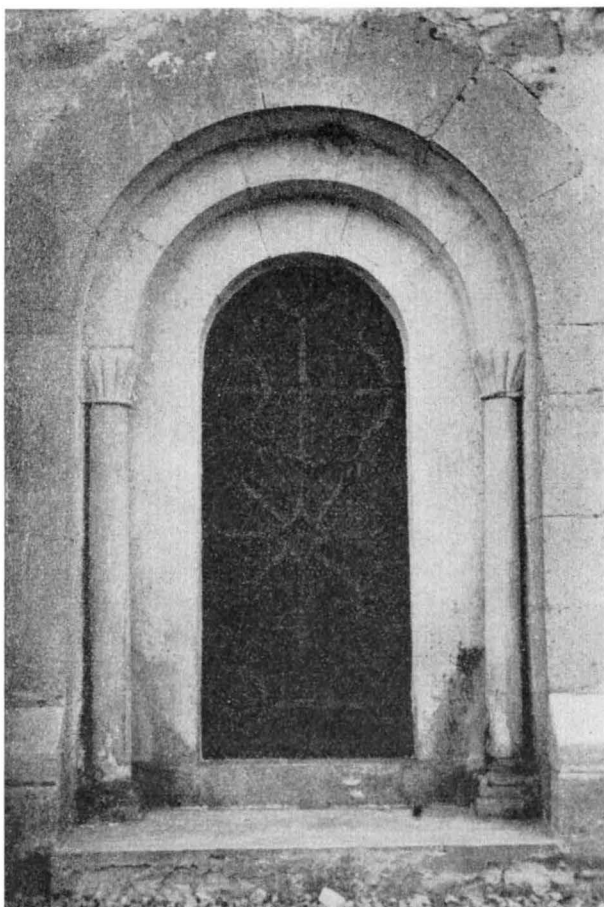

Fig. 227. N. tornportalen. Foto E. Erics 1914.
Das n. Turmportal.

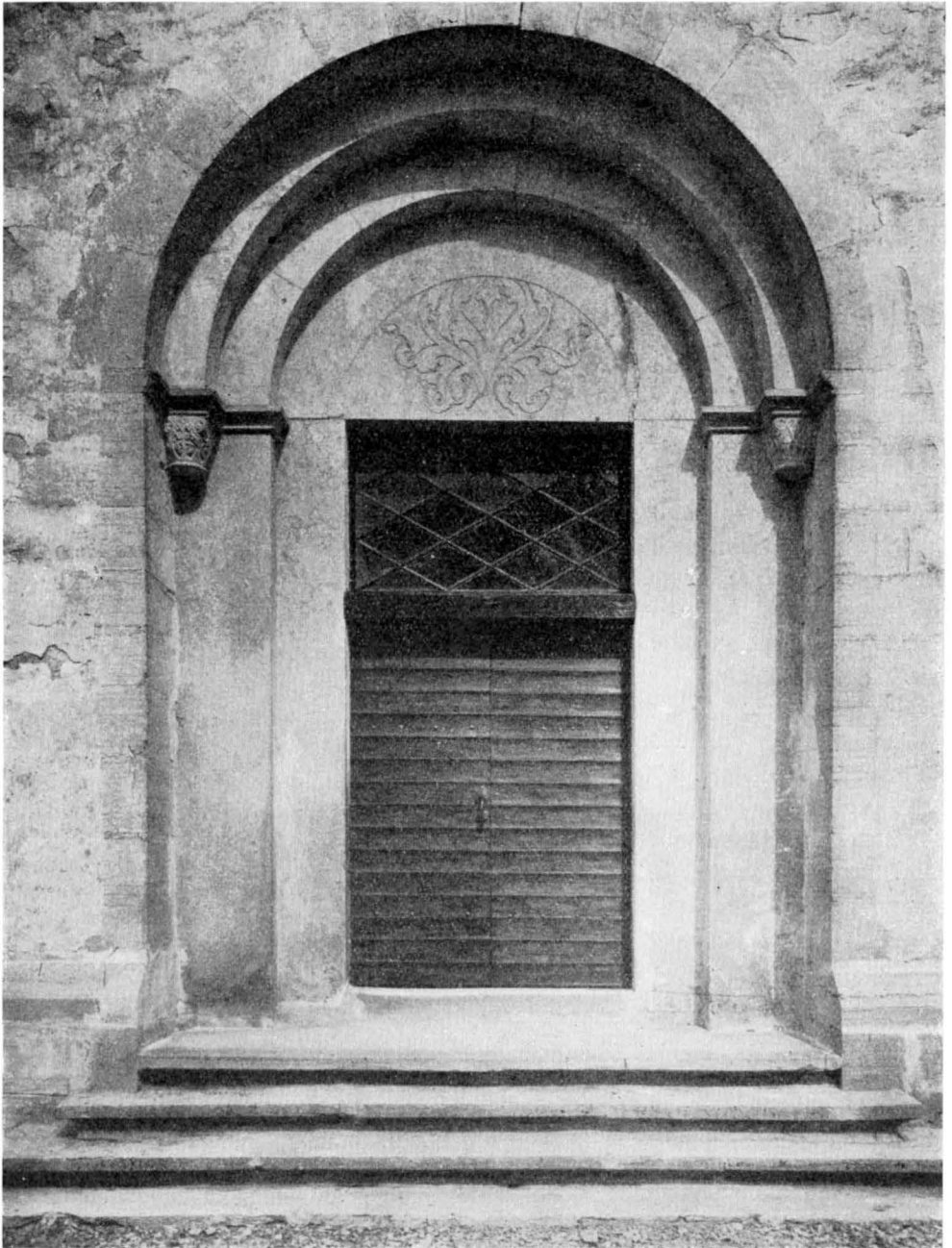

Fig. 228. S. tornportalen. Foto O. Sörling 1891.
Das s. Turmportal.

Fig. 229. Korportalens v. och ö. kapitälband.
W. und ö. Kapitellreihe des Chorportals.

nu förlorad kalk för att uppfånga blodet ur Kristi sår, symbol av nattvarden, den senare med förbundna ögon bär en bruten lans i den ena, ett bockhuvud i den andra handen, symbol av judendomens blodiga offer. Man skulle väntat änglarna i övre kvadranterna, den vänstra till höger, den högra till vänster, Ecclesia och Synagoga i de nedre: platserna torde ha ändrats vid någon restaurering. Arbetet av »Tingstädmästarens» verkstad fr. omkr. 1250. Mästarens förnämsta krucifix finnes i Barlingbo (Bd I, fig. 571). Närstående är krucifixet i Sanda.

Över sakristiedörren litet krucifix av trä (fig. 235); det enkla svarta furukorset är nytt; urspr. processionskrucifix, trol. från förra hälften av 1300-t. Förgylldes 1865.

Fig. 230. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

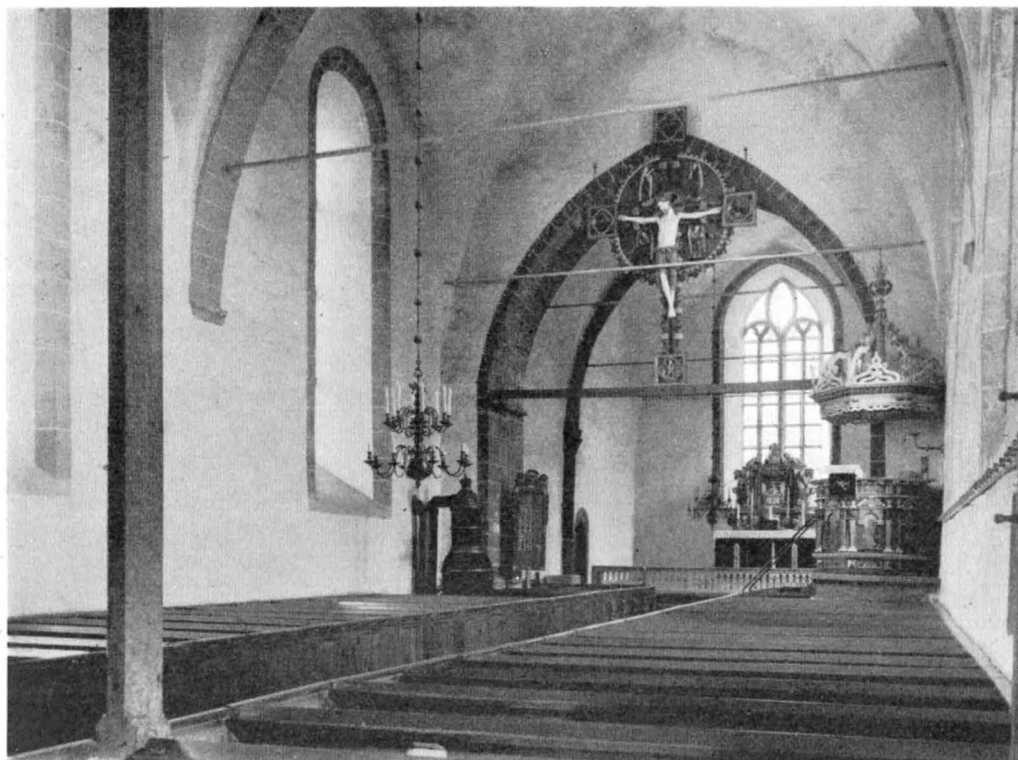

Fig. 231. Interiör mot ö.
Das Innere gegen O.

Resterna av svarvade bänkar finnas i G. F., nämligen en bänkgavel, en ryggstolpe med del av ryggbräda samt en hörnstolpe, nymålad omkr. 1864 (Säve). Att döma av SÄVES teckning var bänken lik den ungotiska bänk, som från Källunge kyrka deponerats i G. F. I kyrkans kor står den s. k. brudbänken av samma slags svarvat arbete som de nyss nämnda (fig. 241) och av samma tid, omkr. 1245—90, dock något förändrad och även förminskad samt mörkbrunt övermålad i nyare tid. På de bakre hörnstolparna och på ryggstyckets mittprydnad å knoppens hals en lös, svarvad ring. Sådana ringar finnas också på den ovan omtalade bänken från Källunge samt på stolen i Lärbro.

Predikstolen, buren av s. sidoaltaret, är målad i livliga färger, huvudsakligen blått, vitt, rött. Början av 1700-t. I fyllningarna Moses, Johannes evangelisten, Kristus (av Weller?), trappan ny. Gammalt timglas finnes.

De i koret stående bänknarna prydas av snidade arkader på dörrarna, tämligen lika predikstolen. De slutna bänkkvarteren i långhuset enklare ornerade. Allt brunmålat.

I tornrummet finnas två läktare, en undre, mindre, som sträcker sig till v. portalposten, och en större övre, framdragen till tornbågen. Den undre har bröstningen indelad i släta, osmyckade speglar. Byggdes trol. 1817. Den övre läktaren har kontursågad bröstning. Den byggdes 1863. Orgelverket anskaffades 1870.

Invid sakristidörren står en dopfunt (fig. 237), huggen av sandsten, i två block, cuppa och fot. Vanställande övermålning av gråvit oljefärg. Den kvadratiska, rått tillhuggna sockelstenen är marmorerad i grönt och gråblått. Funtens inre är klädd med en kopparkittel, trol. medeltida. Den runda foten prydes av lejon-, vädur- och människohuvud. Cuppan har inom arkader figurframställningar av följande innehåll: 1) Den korsfäste med Maria och Johannes; 2) Tvenne helgon; 3) Lejon, som lyfter huvudet, biter om sitt offer, ett fyrfota djur, och svänger det i luften; 4) Aspisyttaren, d. ä. en symbol av syndaren, som föres bort till fördärvet av sin synd; 5) Simson och lejonet; 6) Marie bebådelse; 7) Ännu en gång Marie bebådelse (?); 8) Kristi födelse. Total H. 82. Cuppans H. 41, Fotens 41. Inre B. 56 (ungefär en Stånga-alm). Cuppans Dj. (d. v. s. kopparkitteln) 24. Arbete av den anonyme mästaren Byzantios' verkstad omkr. 1160.

I funten ett dopfat av mässing, pressat arbete med framställning av syndafallet i botten. Inskrift oläslig. Tyskt eller belgiskt 1500-t:sarbete. B. 43. (Synlig å fig. 240).

Vid triumfbågens n. vederlag sitter en nummertavla i snidad ram med solrosbukett på överstycket, målad med ornering i gulrött, grönt, guld m. m. H. 169. B. 68. Inköptes 1756 (RÄK.). Sannolikt av Johan Hernell.

Bland nattvardskärl märkes en silverkalk. Foten 8-passform. Därå nitat krucifix. Foten stämplad: R inom sköld. I botten ristat 51 LOD 1726. Diam. 14,2. H. 22.

Bland textilier märkes en mässhake av mörkröd brokad med kors i svart och guld, tillverkad av Licium i Stockholm 1925 (atelier för kyrkliga textilier då under chefskap av Agnes Branting), samt ett par håvar av svart sammet fr. 1768.

Bland ljusredskap märkas: ljuskrona av försilvrad och

Fig. 232. Ornamentfris i s. långhusfasaden. Trol. från 1000-t:s slut. Ornamentfrieze in der s. Langhausfassade. Wahrscheinl. Ende des 11. Jahrh.

förgylld massa i empirstil i form av veckad skål, på vars brädd fyra änglar knäböja, var och en hållande två ljusarmar. H. 110. Tornet. 1844 (RÄK.); en enklare dito i samma stil, också av 1844. Bakom altaret. — Ljusarm av mässing med ornering av refflor, bucklor och rankor i drivet arbete. 1600-t. Vid predikstolen. — Ett par mässingsstakar med blommor och fruktornament i drivet arbete. 1600-t:s slut. Ett par tennstakar på lejonfötter, enl. stpl av 1646; ett par dito enl. stpl av 1733; tre par i trumpetform, 1842. Två par ljusstakar av fajans med kannelerade skaft, gulvita med blå, rödviolett, grön och svart ornering, 1800-t:s början. — Ett par ljushållare av grönbrunmålad sandsten med pigg. 1500-t. (?). H. 14. B. 17. På altaret.

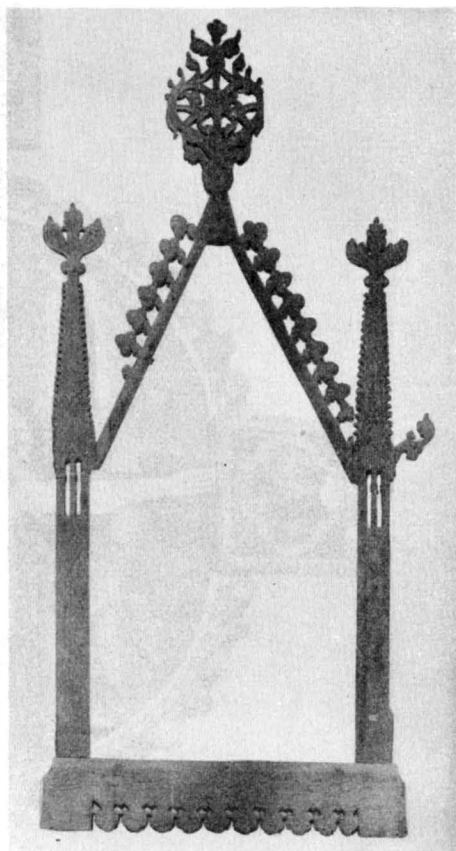
Bland gravkonst märkas följande. Gravhäll med väl ristad, vackert tecknad bild av präst med kalk stående under spetsbågig baldakin. Majuskelinskr. i bård längs kanten samt i bågen över prästen, delvis skadad. ANO : (DN)I : M : / CCĀ : XXX. (V) III : IN : DIE : SCI : BAR / (TH) OLO (M) EI / OR : DÑS : HALWIDVS : DE : HYSKILEM / (forts. i bågen) CVIVS : AĪA : REQ (U) IESCAT : Ī : PACE.¹ »Herrens år 1338 på S. Bartholomei dag (den 24 Aug.) dog Herr Halvid i Eskelhem, hvars själ må hvila i frid». — Lm 63. 223×134. Bårdbr. 12. Ligger

under korets trögolv, åtkomlig genom lucka i detta, nära n. väggen. — Gravhäll med minuskelinskrift i bård längs kanten: Anno. dñi. m^o cđ / xc. ix. v. kl. . may . obiit . dñs . Bothuidus . h / altarwa . huius . / ecce . curatus . cui⁹ . aia . in . pace . requiescat . »Herrens år 1499 fjärde dagen före 1 Maj dog Herr Botvid från Haltarve,² denna kyrkas herde, hvars själ må hvila i frid». — Lm 64. Ligger under dopfunten mot korets n. vägg. 193×98. Bårdbr. 12,5. (Fig. 240).

I långhusets s. portal äro flera medeltida gravhällar med hålkälad underkant inlagda som trappsteg. Om de haft text, kan nu ej avgöras, men en av dem, i översta trappsteget åt v., har ännu spår av dubbelring. Diam. 75 och 54.

¹ Skiljetecknen utgöras av liksidiga trianglar med spetsen nedåt.

² I När, Väte och Lokrume socknar förekommer gårdsnamnet Haltarve.

GRAV-
KONST

Fig. 233. Omfattning till höggotiskt väggskåp. Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925. Umrahmung einer hochgotischen Schrankfassade. Jetzt in G. F.

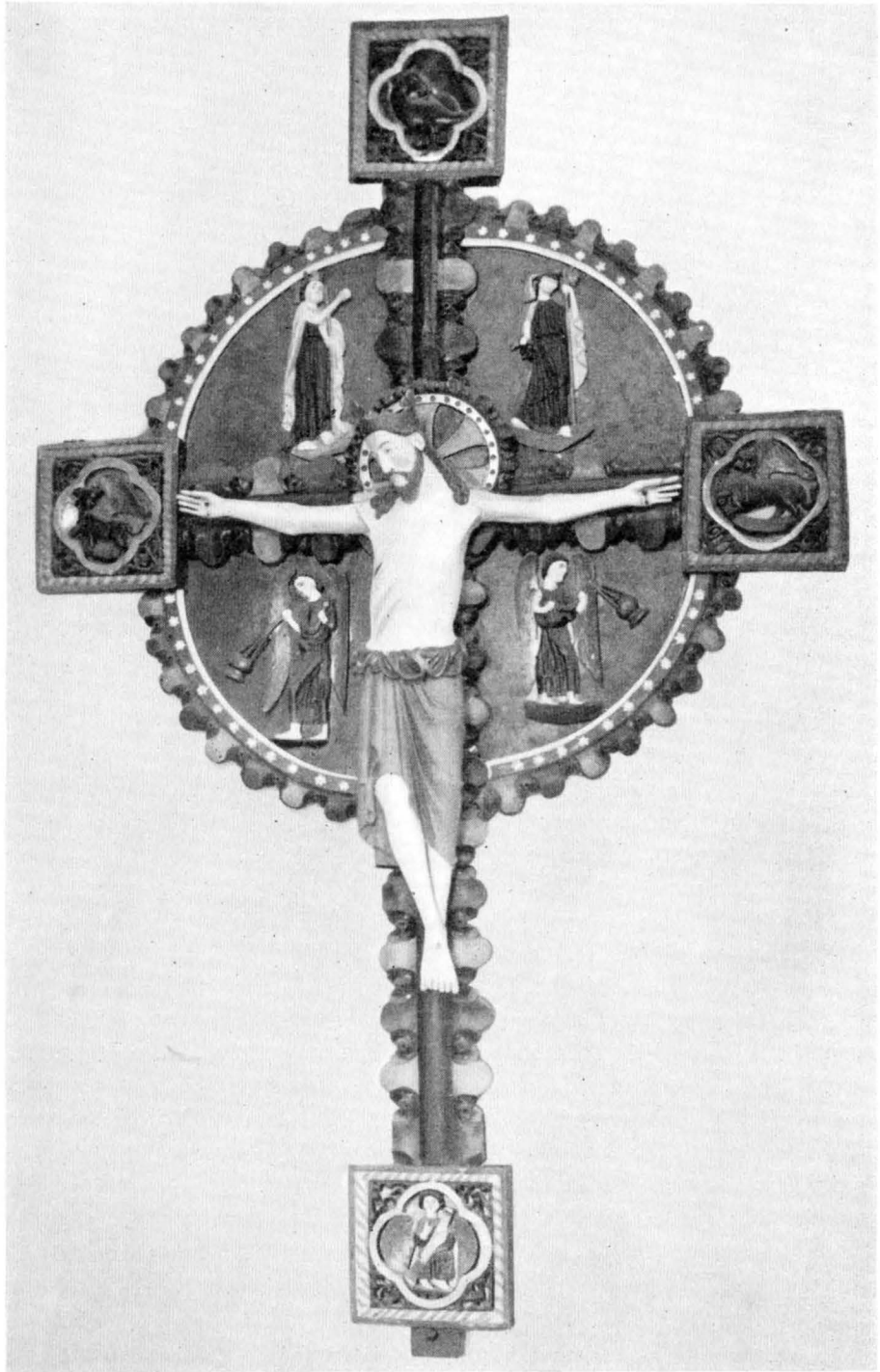

Fig. 234. Triumphkruzifix av »Tingstademästarens» verkstad från omkring 1250.
Triumphkruzifix von der Werkstatt des »Tingstade-Meisters». Um 1250.

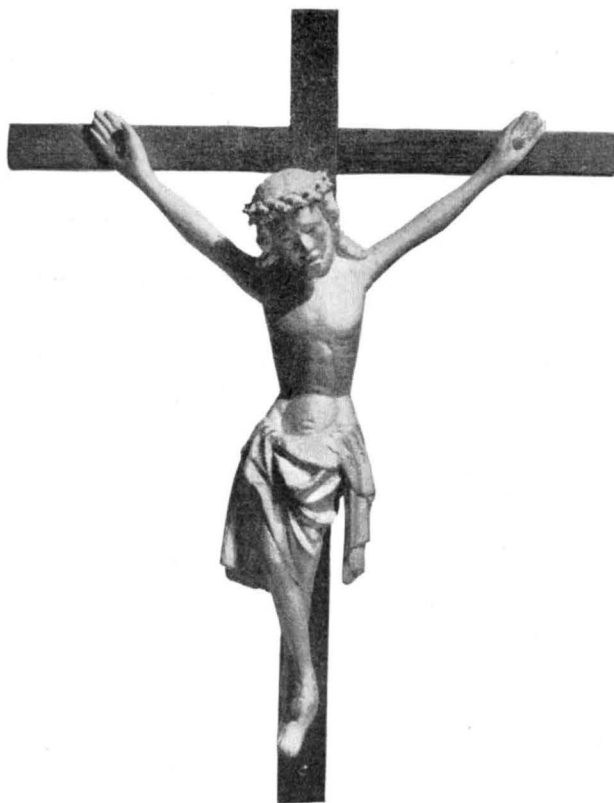

Fig. 235. Krucifix av trä. Urspr. processionskrucifix trol.
från 1300-t:s förra hälft.
Hölzernes Kruzifix. Ursprünglich Prozessionskruzifix. Wahrscheinl.
erste Hälfte des 14. Jahrh.

I korets sittnisch står en tunn kalkstensplatta av ölandssten: minnestavla över kyrkoherdarna Johan Bahr, död 1736 och Chr. Yttermarc död 1754 (först felhugget 1745!) samt »Bägges Theras framletne Maka Fru Cath. Westphal» död i Rosenbys gård 1765. — H. 160, B. 80.

SAMMANFATTNING AV ESKELHEM KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Av en kyrka fr. 1000-t. återstår en rad med bandartat rankornament prydda stenar (fig. 232). Här stod den omkr. 1160 skulpterade Byzantios-funten, (fig. 237, 239).

II. I nuvarande långhus' murar utgöra en rundbågefris och murarna under denna samt den nuvarande n-portalen rester av en 1100-talskyrka, trol. av 1196. (Fig. 242 b, 227).

III. Tornet bygges och långhuset höjes och välves omkr. 1240—50 av Botvid fr. Eskelhem trol. med begagnande av S. Nicolai i Visby som mönster. (Fig. 242 c). Triumfkrucifix av Tingstädemästaren. (Fig. 234).

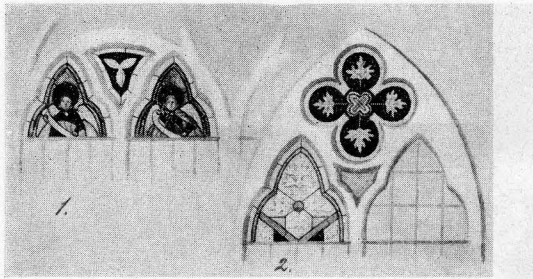

Fig. 236. Glasmålningar: 1. Evangelister med språkband i ö. korfönstret. 2. Flikiga blad i s. korfönstret. Mitten av 1300-t. Akvarell av P. A. Säve 1864.

Glasmalereien: 1. Evangelisten mit Spruchbändern im ö. Chorfenster. 2. Gelappte Blätter im s. Chorfenster. Mitte des 14. Jahrh. Nach Aquarelle.

Fig. 237. Dopfunt av sandsten av Byzantios' verkstad. Mitten av 1100-t. Foto E. Erics 1914.

Taufstein aus Sandstein von der Werkstatt des Byzantios. Mitte des 12. Jahrh.

Fig. 238. Gravsten över kyrkoherde Halvid, död 1338. Under korets trägolv. Foto J. W. Hamner 1904.

Grabstein des Pfarrers Halvid, 1338 gest. Unter dem Dielenboden des Chores.

IV. Ett nytt kor bygges bredare och högre än långhuset. Den silhuett som bygget sålunda erhöll (fig. 222, 242 d) betraktades som slutgiltig. Samma mästare som Tofta, omkr. 1270.

V. Väggmålningar av »Passionsmästaren» fr. 1400-t:s mitt.

VI. Sandstensretabel 1722.

VII. Taken byggas om 1860 (fig. 225 och 224).

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Ein Rankenornament auf der Südfassade bezeugt dass die jetzige Kirche in sich Bausteine einer bedeutend älteren aufgenommen hat. Das Ornament, wozu die viereckigen Taufsteine der Provinz Bohuslän Gegenstücke bieten, deutet auf das 11. Jht. (Fig. 232). In dieser Kirche wurde später ein Taufstein aus der Byzantios-Werkstatt wohl um 1160 aufgestellt. (Fig. 237, 239).

II. Die Mauer des jetzigen Langhauses bis einschliesslich dem Rundbogenfries (Fig. 242 b) und das aktuelle N.-Portal sind die sichtbaren Reste einer jüngeren Kirche, wahrscheinlich aus 1196.

III. Der Turm wird gebaut und das Langhaus erhöht und gewölbt, beides um 1240—50 vom Meister Botvid-Dominicophilus. Der alte Turm von S. Nicolai in Wisby wahrscheinlich auch das Langhaus dienten als Vorbild. Triumphkruzifix vom Tingstädemeister. (Fig. 234).

IV. Ein neuer Chor, breiter und höher als das Langhaus (Fig. 225). Die so gewonnene Silhouette mit mächtigen West- und Osteilen wurde als endgültig angesehen. Architekt: der Toftameister. Um 1270.

V. Wandgemälde vom »Passionsmeister» c. 1430—1450.

VI. Sandsteinerner Altaraufsatz 1722.

VII. Die Dächer werden 1860 umgebaut (Fig. 225 und 224).

Fig. 239. Simson besegrar lejonet. Relief på dopfuntens cuppa.
Simson besiegt den Löwen. Relief an der Cuppa des Taufsteins.

Fig. 240. Gravhäll över kyrkoherde Botvid från Haltarve, död 1499.
Under dopfunten. Foto J. W. Hamner 1904.
Grabstein des Pfarrers Bodvid, 1499 gest. Unter dem Taufsteine.

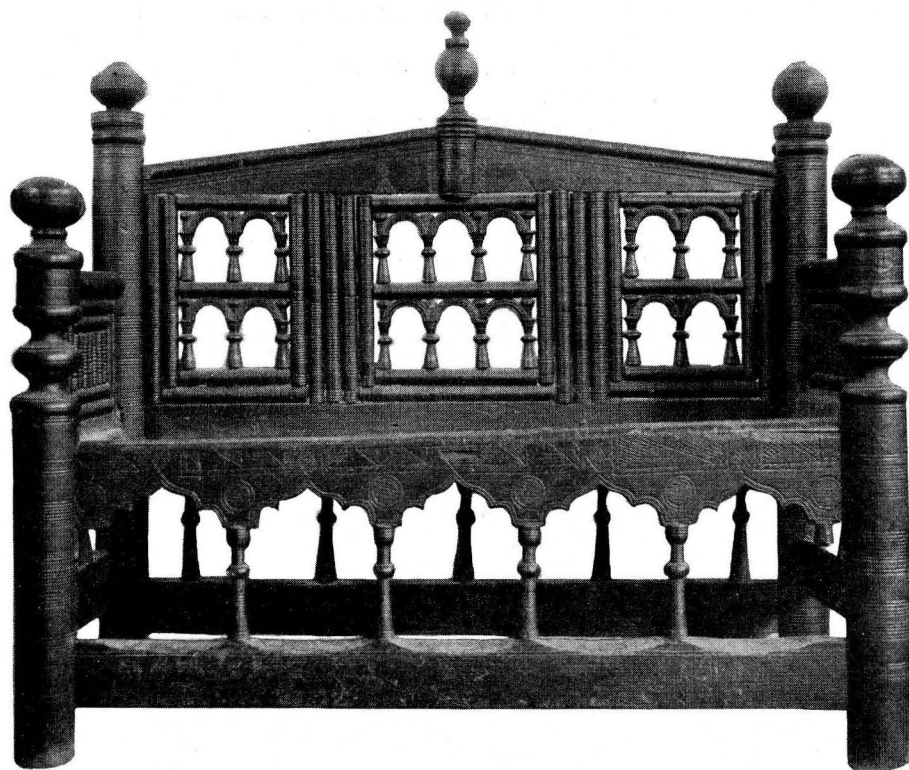

Fig. 241. Brudbänk, bestående av delar från en långbänk från 1200-t:s senare hälft.
Brautstuhl aus Teilen einer längeren Bank aus der 2:en Hälfte des 13. Jahrh. zusammengefügt.

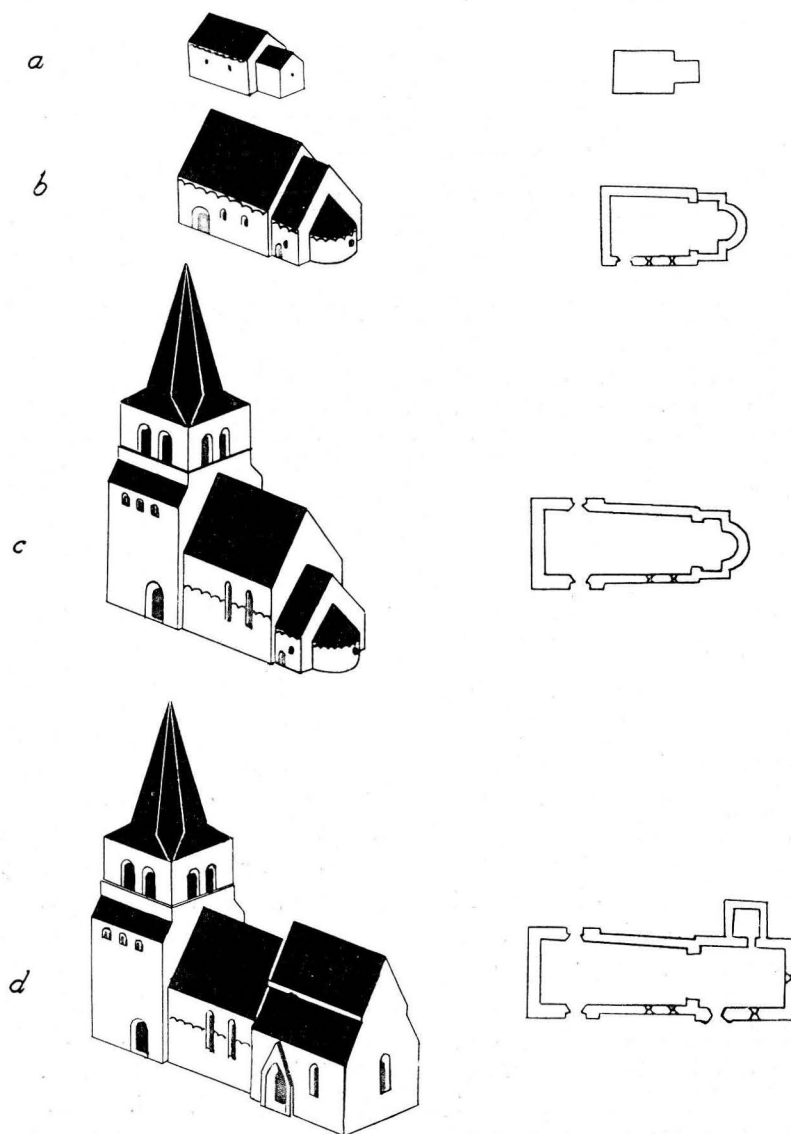

Fig. 242. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1 : 1 000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

TOFTA KYRKA

ANNEX TILL ESKELEHEM

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH BENGT SÖDERBERG.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1166.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1244. — HILFELINGS JOURNAL 1799 citerar en nu förlorad inskr. å predikstolen fr. 1731. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864 s. 311 med avritning av ext., en bänk samt glasmålningar. — A. T. A.: Uppmättningsritningar av kyrka och funt av Ferdinand Boberg 1883, av medeltida bänkar av C. G. Brunius, jämte beskrivningar. — HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML.: kapitälband, funtreliefer, gravsten.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1705; ST. PROT. fr. 1785; VIS. och INV. fr. 1738. — ENDERBERG, J., blyertsteckning av kyrkans äldre tillstånd, signerat Tofta d. 4 aug. 54 J. Ebg., inramad och förvarad i sakristian, på baksidan är ett blad klistrat med anteckningar ur kyrkans historia, under-tecknat Visby i december 1899. J. Ebg.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården är på 1860-t. utvidgad åt ö. Om dess tidigare utseende upplyser ENDERBERGS anteckning. »Östra murarna förlängdes, fattigbössan borttogs och den förut öppna planen 'kyrkbacken' mellan landsvägen och likporten blev sålunda in- hägnad.» Tre stigluckor funnos, Fettings och Rangvalds i s. och v. samt »likporten» i ö. muren, den senare i anteckningen avritad. Det tycks ha varit en ganska liten stiglucka med spetsbågig öppning och täckt av ett brant ryggåstak av bräder. Bredvid likporten fanns ett vagnshus (liksom i Bunge kyrka, vid v. stigluckan). Ingångarna stängas nu med enkla järngrindar.

KYRKOBYG-
NADENS
DELAR

Kyrkobyggnadens delar visa goda proportioner och en hastig blick ger intrycket av en enhetlig anläggning. Vid en närmare granskning faller det låga taket i ögonen såsom oförenligt med en gotisk tid. Före restaureringen på 1860-t. (fig. 268 d) var det också högre och brantare än nu, så att nedre ö. ljudgluggparet doldes. Tornet har alltså åtminstone i sina nedre delar byggts före långhuset, trol. omkr. 1200—1244: kor och långhus, förefalla sammanhängande, men ha dock byggts etappvis: koret 1244, långhuset omkr. 1270. Sakristian tillkom 1881.

TORNET

Tornets sockel är skråkantig. Ehuru hörnkedjorna sakna putsrand, har tornet urspr. varit putsat. Urspr. puts nederst på den av långhustaket skyddade fasad- ytan. I s. ett rundfönster med nytt masverk. ENDERBERG skriver: »Sädesmagasinet

Fig. 243. Exteriör från s.v.
Aussenansicht von SW.

i tornvalvrummet fick två bottnar, ett för råg och ett för korn, och rosettfönstret förvandlades till en järnbeslagen lucka, infattad i en träram» (trol. omkr. 1840.) Ljudgluggarna äro spetsbågiga. Deras kolonnetter alla nya, utom i en av de ö. gluggarna. En söndrig kolonnettbas ligger i tornet, en annan är använd som kolonnbas i n. portalen. — Tornhuven är täckt med tjärade bräder. Flöjelstången av järn förvaras nu, sedan åskledare uppsatts, i boden. Ringkammaren täckes av ett romerskt kryssvalv med svagt stigande hjässlinjer. I s. och n. väggarna i ringkammaren finnas emellertid, såsom A. Edle påvisat, ansatser till ett tunnvalv. Kryssvalvet torde alltså vara sekundärt och tillkommet för att passa ihop med långhusets höga valv. Ringkammarens rundfönster måste på grund av sitt läge också anses sekundärt och upptaget i samband med det nya kryssvalvet. — I ringkammarens s. mur för en rakt avtäckt dörröppning in till trappan, som genom s. och v. murarna leder upp till tornets mellanvåningar och vidare genom n. muren upp till klockvåningen. Den nuvarande onaturligt låga »1:a våningen», som har kryssvalvet till botten, var urspr. en »2:a våning» med bjälklag till botten. Under detta fanns en urspr. »1:a våning», som hade det gamla tunnvalvet till botten. In till denna »urspr. 1:a våning» förde en ingång från trappan i s. muren. Spåren efter densamma synes ännu i trapphuset, och trappstigningen avbrytes här ännu av ett horisontellt plan. — I trappans fortsättning kommer man till »urspr. 2:a våningens» ingång (samtidigt ljusöppning, den släpper in dager fr. en glugg i trapphusets yttre murskikt). Ingången är omsorgsfullt byggd med huggen omfattning, tydligen urspr., men delvis tilltäppt genom kryssvalvet (fig. 247). Den stänges genom en enkel troligen medeltida dörr i tråkarm, svängande på tappar. Det finns dock en ännu äldre, alltså väl urspr. (alltså omkr. 1200 tillverkad) dörr, som genom kryssvalvsbygget blev för hög och som vräktes in i våningen och ligger där ännu på valvstenarna (sedan omkr. 1270!). Den är hopsatt av två bilade furuplankor och har svängtappar. — Högre upp i v. murtrappan är ytterligare en vånings ingång, lik den nyss nämnda, dock utan dörr — endast en dörröverliggare är bevarad: detta är den urspr. »3:e våningen» som nu är ansevärt hög. Förankringsbjälkar förena n.- och s.-murarna. I ö. muren avtecknar sig konturen av en äldre kyrkas v. gavelröste, varpå tornmuren rider. Röstets spets är ombyggd, förvandlad till ingång till nuvarande långhusloftet, ordentligt murad med smygar åt båda sidor och bevarad medeltida dörr med enkelt järnbeslag i tråkarm. Den förut omtalade urspr. putsen på ö. yttersidan når upp till mittelnivån av denna dörr. Murbruket från ovanliggande fogar kväller över putsen: här är en tydlig vågrät period-söm. Till högsta våningen, som är klockvåningen, leder en reguljär, urspr. utgång från trappan, som klättrat upp genom v. och n. muren. I n. v. hörnet, där trappan vänder från n. mot ö., märkes i yttre murskalets inre liv en förankring, bestående av två grova stockar, en i v., en i n. muren, som i vinkel äro huggna i varandra. Samma anordning ses på samma ställe i Eskelhem. Högst upp vidtar tornspiran med de i denna inskjutande fyra spetsiga stenrösten.

Mellan rösternas gluggar och klockhålen synes avståndet anmärkningsvärt stort, om det jämföres med måtten i andra gotlandstorn med motsvarande gruppering av gluggarna t. ex. Mästerby. Den rektangulära delen av tornmurarna förefaller härigenom som något för sig helt avslutat, varpå, senare, spiran med rösterna blivit påstjälpt som en hatt.

Genom dessa iakttagelser kan tornets tre perioder bestämmas:

A. Äldsta, låga formen med tunnvalv över botten våningen, f. ö. = nuvarande upp till den nivå, där urspr. ytterputsens slutar. Därövan måste urspr. klockvåningen varit, med tunnare murar, eftersom ingen murtrappa behövdes längre upp; och just på grund av sin tunnhet måste dessa murpartier rivras i nästa period, som krävde högre nående trappor och alltså fulla murtjockleken. Kanske också, allra överst en försvarsvåning (?). Datering: efter kärnlånghuset, vilket vi förmoda byggt i slutet av 1100-t., alltså omkr. 1200 eller i början av 1200-t.

B. Unggotisk första höjning. Sedan gamla murkrönet rivits av, fördes nuvarande högmurar upp till nivån av nuvarande röstebaser. Detta bör ha skett för att balansera det nyuppförda höga koret och innan nuvarande långhuset byggdes, alltså före omkr. 1270, vilket årtal vi anse som långhusets ungefärliga datum, alltså förmodligen vid Taxuslistans 1244.

C. När långhuset sedermera tillbyggdes, blevo tornets båda ö. klockhål blockerade av sadeltaket, som ju i sin urspr. gotiska spetsvinklighet måste

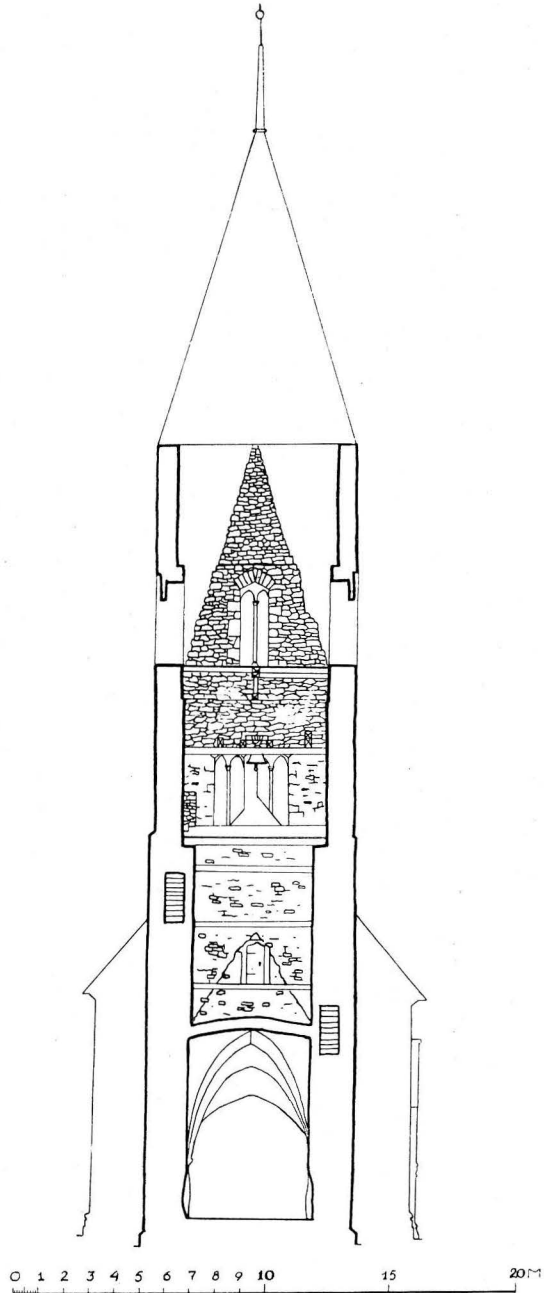
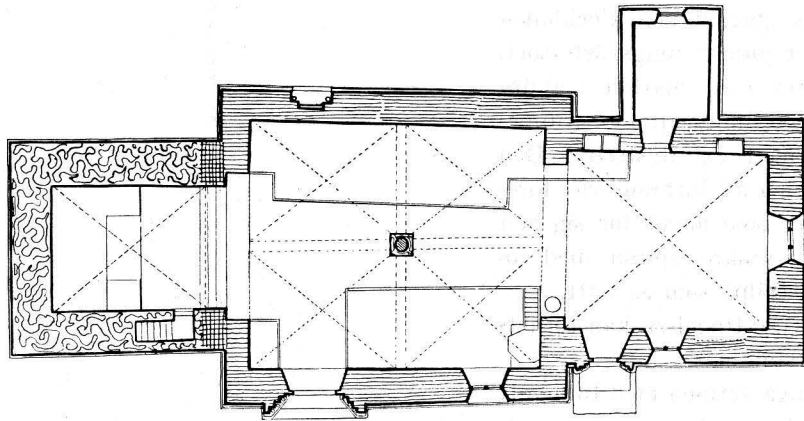

Fig. 244. Tvärsnitt av tornet mot ö.
Querschnitt des Turmes gegen O.

Byggnadsperioder

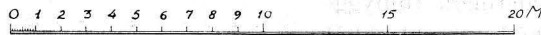
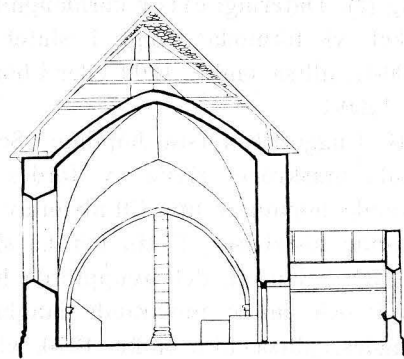
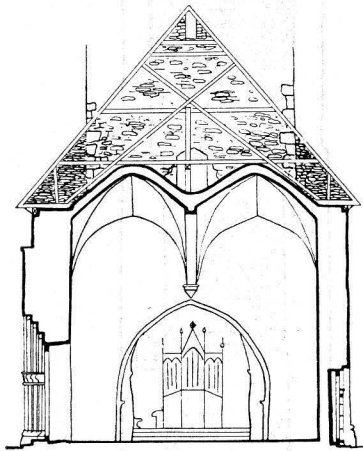
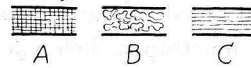

Fig. 245. Plan av kyrkan. Tvärsnitt av långhus och av kor mot v. Skala 1 : 300.
Grundriss. Querschnitte des Langhauses und des Chores gegen W.

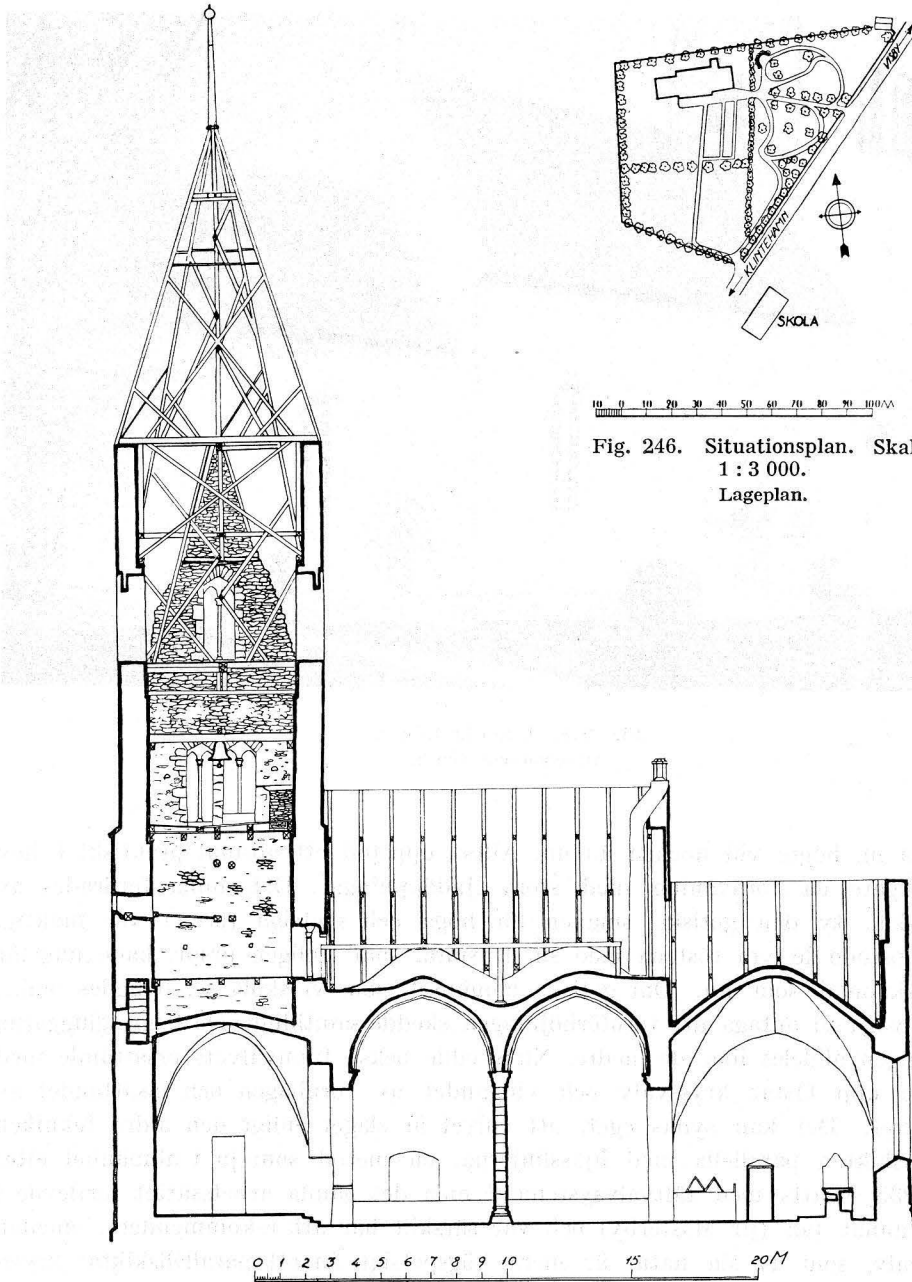

Fig. 246. Situationsplan. Skala
1 : 3 000.
Lageplan.

Fig. 247. Längdsektion mot n. Skala 1 : 300. Märk, nuvarande golvlínje förhöjd, icke urspr.! Obs. att rektangeln i torn-bottenvåningens n.-mur är en orgel, icke en utgång! Längdsnitt gegen N. Zur Beachtung! Die Bodenlinie ist erhöht, nicht ursprünglich. Das Rechteck in dem Erdgeschoss des Turmes ist eine Orgel, nicht ein Ausgang.

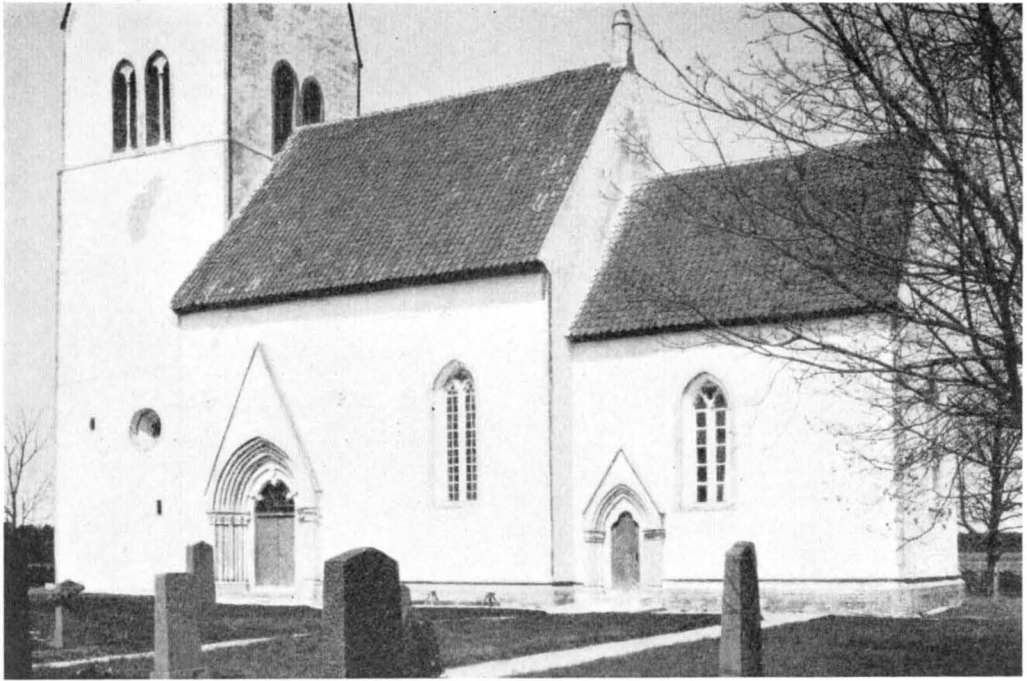

Fig. 248. Exteriör från s.
Aussenansicht von S.

vara flera m. högre vid nocken än nu. Alltså uppstod ett absolut praktiskt behov av ytterligare en tornvåning med stora ljudöppningar. Detsamma fordrades av skönhetsskäl, ty den gotiska smaken för höga och spetsiga former var mäktig. Alltså uppstodo de fyra röstena med sin träspira, som troligen urspr. hade ungefär samma skapnad som nu. Om gotiska långhuset, som vi skola se, byggdes omkr. 1270, så våga vi antaga att tornförhöjningen skedde samtidigt. De högre gluggarna äro nämligen alldeles lika de nedre. Nu skedde också tunnvalvets ersättande med ett högre upp fästat kryssvalv och vidgandet av tornbågen och insättandet av rundfönstret. Det kan synas eget, att valvet är slaget enligt den äldre tekniken med stenskikten parallella med hjässlinjerna, en metod som ju i allmänhet efter omkr. 1235 ersatts med tältvalvsystemet,¹ men det gamla arbetssättet fortlevde i ett och annat fall (jfr Mästerby) och var särskilt här att rekommendera, emedan ett tältvalv, som av sin natur är mera högspetsigt än ett parallellskiktat kryssvalv, skulle skjutit alltför högt upp i tornet och inkräktat på våningsutrymmet.

¹ Jfr ROOSVAL, Revision IV, s. 133.

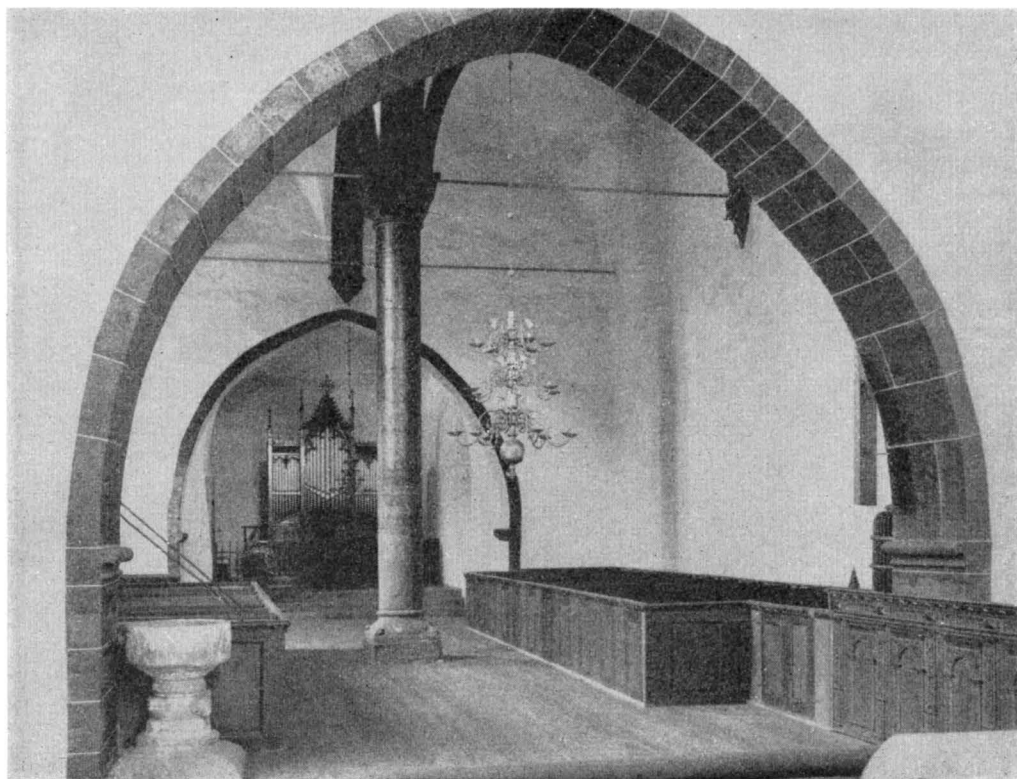

Fig. 249. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

I långhus och kor består sockeln av rundstav över skråkant. Skeppets fönster är tudelat med fyrpassformigt masverk, urspr. korets s. fönster ett liknande med masverk i trepassform, altarfönstret är tredelat. Alla korfönstren äro sekundära. Korets och skeppets gavelrösten hade urspr. ljusöppningar. Skeppets röste hade en spetsbågig, av en mittkolonn tudelad glugg, koret en smal, rektangulär glugg. Dessa förstördes vid takets ombyggnad.

LÅNGHUS
OCH KOR

Långhusets s. portal har en ovanligt bred ljusöppning, 162 cm. Tympanonkonturen är av jämförelsevis enkel art: en tryckt spetsbåge varur tre blad framväxa samt en härmed likformig »kappa»; detta påminner om Norrlanda och Endre korportaler fr. tidig unggotik, men även om Ekeby korportal fr. den mogna unggotiken, varför vi datera Toftaportalen till 1260—1280 eller omkr. 1270. Från v. kapitelbandet blicka tre storformigt modellerade krönte huvuden. På v. yttre pilastern växer en trebladig planta, vilken liksom de märllspiksliknande ornamenten å motsatta pilastern återfinnas i Eskelhems korportal. På v. pilasterns v. sida ett huvud, ur vars mun

Fig. 250. Långhusportalen. Foto E. Erics 1914.
Das Langhausportal.

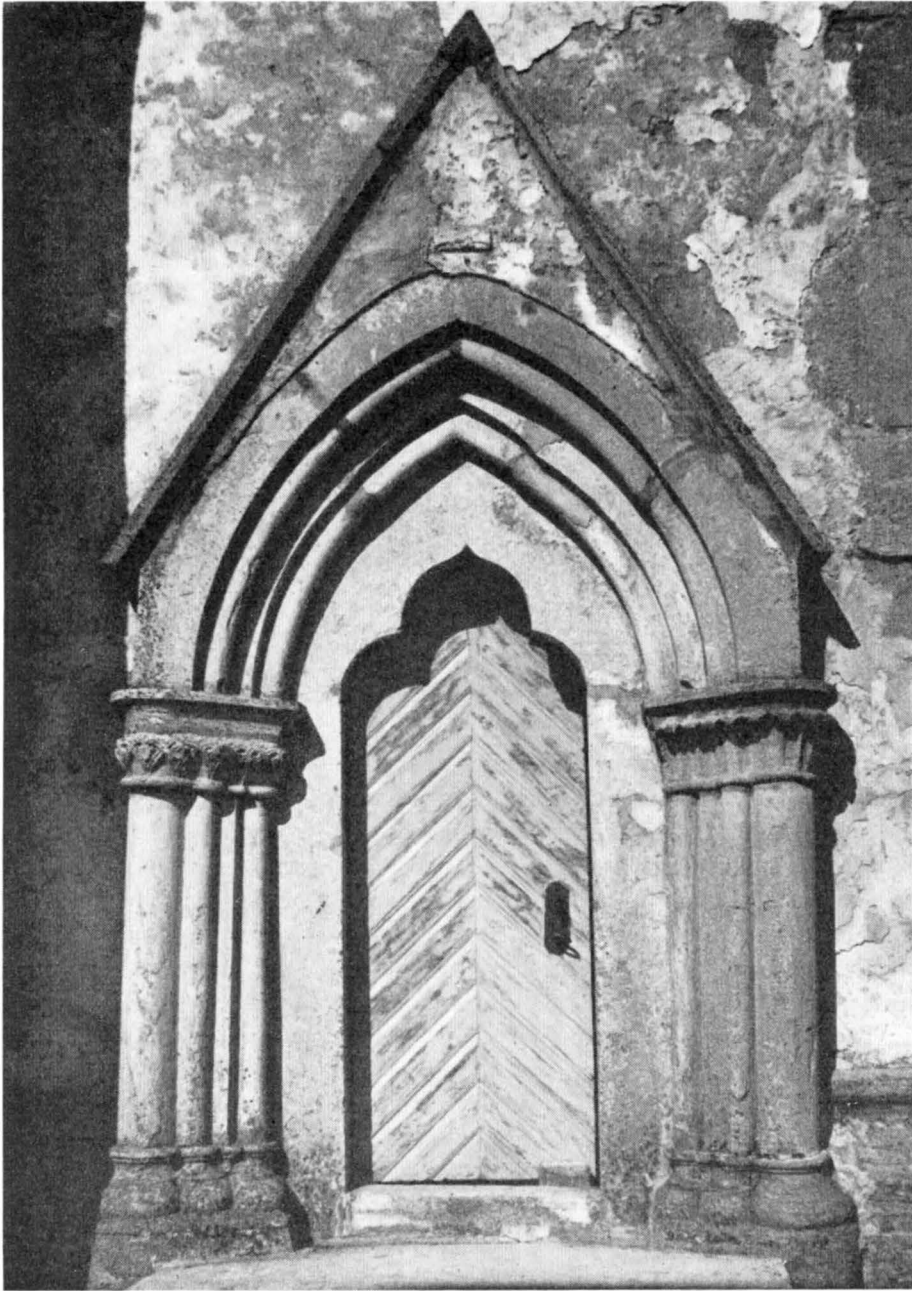

Fig. 251. Korportalen. Foto E. Erics 1914.
Das Chorportal.

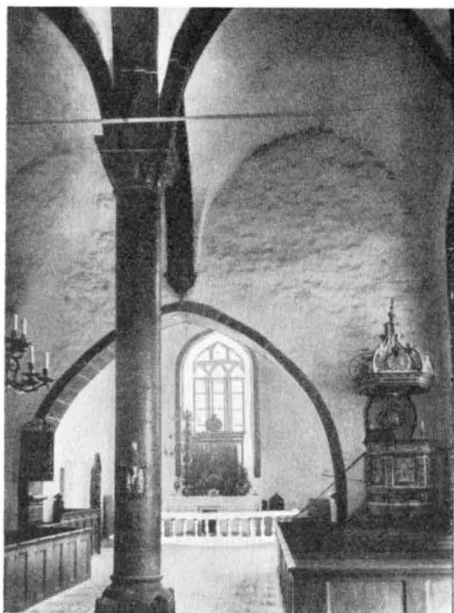

Fig. 252. Interiör mot ö. Foto E. Erici 1914.
Das Innere gegen O.

utgår en bladranka åt båda håll, på ö. pilasterens ö. sida ett springande lejon med yvig, krökt svans.

På korportalens v. kapitälband en fris av varandra skärande bågar med hängande blad i svicklarna, liknande ett pilasterkapitäl i S. Nicolai, Visby omkr. 1227. Trifolietympanons mittersta flik är kölförmig. Röstet har jämfört med långhusportalens, mera tryckta proportioner, betecknande för den tidiga ungotiken. (Fig. 251).

Långhusets n. portal är sammansatt av element från olika tider. Den spetsbågiga omfattningen och det i trifolieform skurna tympanon med den mittersta fliken kölförmig är samtidig med de båda andra portalerna, men kolonnerna passa icke i sammanhanget. Den v. har tydligen varit sönderslagen och därefter blivit hopsatt. Dess sockel tillhör urspr. en tornlugg. I Bobergs ritningar av 1883 saknas kolonnen. Den andra synes där-

emot vara urspr. Båda ha långsträckta tärningskapitäl, det ö. osmyckat, det v. sirat med från en rundstav stelt uppstående hölsterlika blad med diamanterad mittnerv. Detta kapitäl torde stamma från en avsevärt äldre anläggning (se s. 229). Den ö. kolonnens bas är attisk med klotsliknande hörnblad. Att den måste härröra från en annan anläggning visar den vidhängande biten av en låg (12 cm.) hålkälad sockel. Socklarna äro på båda sidor om portalen avbrutna. De stanna 62 cm från yttre ö. murhörnet och 28 cm från yttre v.

Yttertaken, med undantag för tornspirans tjärade bräder, täckas av enkupigt, högerfalsat tegel, tillkommet vid ombyggnaden av taket på 1860-t. I hela byggnadens inre är golvet av trä. — Långhusets 4 tältvalv stödas av en mittkolonn, vars kapitäl smyckas av treflikiga blad, förenade av slingor, som i hörnen utskicka nedåtriktade lansettlika blad. Detta och andra partier av huggen sten i kyrkans inre äro övermålade med mörk chokladbrun oljefärg. Enl. en från byggmästare Nils Pettersson härstammande uppgift skulle den ölandsfödde skolläraren Andersson velat ha stenen att likna ölandssten (!) och därför genomdrivit övermålningen (1880-t.). En nedan (s. 234) närmare omtalad, under funten liggande bas tyder på att man först avsett ett långhusbygge med två kolonner. Korets valv är likt långhusets. För långhusets datering har en analogi under beskrivningens gång givit oss »omkr. 1270». Korets datering bör sättas tidigare, troligen till det upptecknade årtalet 1244 (jfr det ovan angående

Fig. 254. Mittkolonnens kapitäl.
Das Kapitell der Langhaussäule.

korportalen sagda!) Byggmästaren synes varit densamme vid båda tillfällena, »Toftamästaren». Han har uppenbarligen även byggt Stenkumla och Eskelhems kor och sakristia samt avslutningen av Träkumla.

Sakristian är byggd 1881. In ett spetsbågigt fönster med rutindelning av trä. Platt trätak. Ingången till koret rakt avtäckt. Tidigare var en sakristia avgränsad i korets n. ö. hörn av ett träskrank. Lemke, Visby stifts herdaminne, omtalar att »norr vid altaret är gallerbänk i stället för sakristia».

Vid tornbeskrivningen observerade vi en äldre kyrkas v.gavel.

Fig. 253. Mittkolonnens bas.
Basis der Langhaussäule.

15*

SAKRISTIAN

ÄLDRE
KYRKA

Fig. 255. Kristi triumf. Målning i altaruppsatsen av J. Weller.
Triumph des Heilands. Malerei in dem Altaraufsätze von J. Weller.

Vissa delar av nuvarande n.-portalen synas ha tillhört samma kyrka, men resterna äro för knappa för att nu tillåta en rekonstruktion. Dock kan påpekas, att tärningkapital och bas tyda på samma tid som kärnkyrkorna i Vall och Mästerby omkr. 1160—70. Förefintligheten av en dopfont och en gravsten fr. 1100-t. bekräfta att här funnits en äldre kyrka. STRELOWS årtal 1166 strider ej mot dessa föremåls tidssättning och bekräfta alltså vår förmodan om byggnadstiden för Tofta gamla långhus.

Värmeugn av 1899. Värmeledning förberedes.

Glasmålningar i ö. och s. korfönstren äro kända genom SÄVES avbildningar (fig. 260). Lammet i långhusfönstret är bevarat.

Altarskivan utmärker sig genom en ovanligt pryddig profil med dubbel hålkäl och diamantlist, denna senare en för Toftamästaren karakteristisk enskildhet.

I långhusets s.ö. hörn kvarstår ett sidoaltare, tjänar nu som underlag för predikstolen. Brungult övermålat.

Altaruppsatsen av snidat, polykromerat trä, i två delar, nedre delen flankerad av vitmarmorade kolonner, har en stor målning, föreställande Kristus, svävande i skyn med segerfanan, omgiven av jublande änglabarn. På jorden sitter en ängel på ett

lejon, skrivande i en väldig bok »Tu Est Christus lefwandes guds son», och bredvid synas de två andra evangelistsymbolerna. Där står ock Johannes Döparen med ett språkband: ECCE AGNUS DEI (= se Guds lamm). En naiv och storslagen komposition. Övre delen nyligen återuppsatt, krönt av Fredrik I:s namnchiffer och med målad framställning av nattvarden. Ramverket bär årtalet 1724. Den stora målningen (fig. 255) är signerad: »J.W. inv. et pinx.», alltså ett verk av Weller¹. I tornet står nu en confiteorpall, i ryggens fyllning en målning, av samme mästare, som framställer Den Helige Ande svävande i ett rökmoln, som utgår från ett rökelsekar.

I sakristian förvaras resterna av ett medeltida retabel (altarpuppats) av skulpterad, polykromerad ek. Inom en rektangulär, hålkälad ram ha apostlastatyetter varit uppställda, infattade i snidat ramverk. Central-framställningen har utgjorts av en Nådastol (d. v. s. Gud Fader med den döde Kristus), som nu i rå övermålning hänger på kyrkans mittkolonn. Av apostlarna återstå 11, därav två stående i sina aediculor (fig. 256). Av baldakinerna över apostlarna återstå utom dessa två aediculor 8 större delar med fyllningar av mansansikten samt en mängd smärre fragment, däribland en hand, som tillhört Gud Fader i nådastolsframställningen, nu ersatt av en nysnidad. Endast en av apostlarna har bibehållit goda färgspår av blått och guld. Ett utmärkt arbete fr. 1300-t:s mitt eller något senare, besläktat med mästaren till retabet från Ala i G. F. H. 125. B. 299. Apostlarnas H. c. 55. Nådastolens H. 66.

Utom detta förvaras i sakristian flera andra medeltida träskulpturer: En fattigbössa, tillika krucifixpedestal av massiv ek, nedtill 8-kantig, upptill trind. Det hopsnörda mittpartiet omgives av en bred ring, från vilken uppstiger ett hölster av ringformiga blad, i övre ytan vid kanten en firsidig urtagning 10×9 cm, där en penningbössa varit fästad. H. 95,5—96,5, Diam. 37. Denna pedestal har sannolikt tillverkats som stöd för ett nu förlorat triumfkrucifix kanske samtidigt med ett äldre kor. — Tronande madonna av ek. Barnet m. m. förlorade, omkr. 1400, samma riktning som Gammelgarms altarskåp. Polykromi i sparsamma rester: rött på manteln, blått på dess foder, guld på håret, rött på bänken. H. 102, B. 34. — Tronande S. Olof, trampande trollet Skalle under sina fötter, av ek. Polykromi mycket skadad: manteln mörkgrön med gyllne hård nedtill och ornamenterad med gyllne kantställda rutor, omslutande en med vitt och svart konturerad ros, underdräkt, hår och skägg av guld. Skalles dräkt grön. Bilden är, som af Ugglas visat, en grov kopia av en stor mästars verk, Vätemästarens Olofsstaty från Väte kyrka (St. H. M.) från 1200-t:s slut. De båda bildernas hållning och veckbehandling är densamma. Trollet Skalle är på liknande sätt utrustad med »järnhatt», sköld och bred repliknande gördel. T. o. m. en sådan detalj som Väte-statyns imitation av pälsbesättning på mantel-lagen återvänder hos Tofta-Olof. H. 100, B. 62. Bilden har förmodl. tillhört s. sidoaltaret. — Kapitäl av snidad ek. Har trol. krönt en ljusstav. Tillhörande stång har varit c:a 5 cm tjock. Unggotiskt. H. 34, B. 25. — Kapitäl av snidad ek, översta plat-

¹ Ang. WELLER se s. 76.

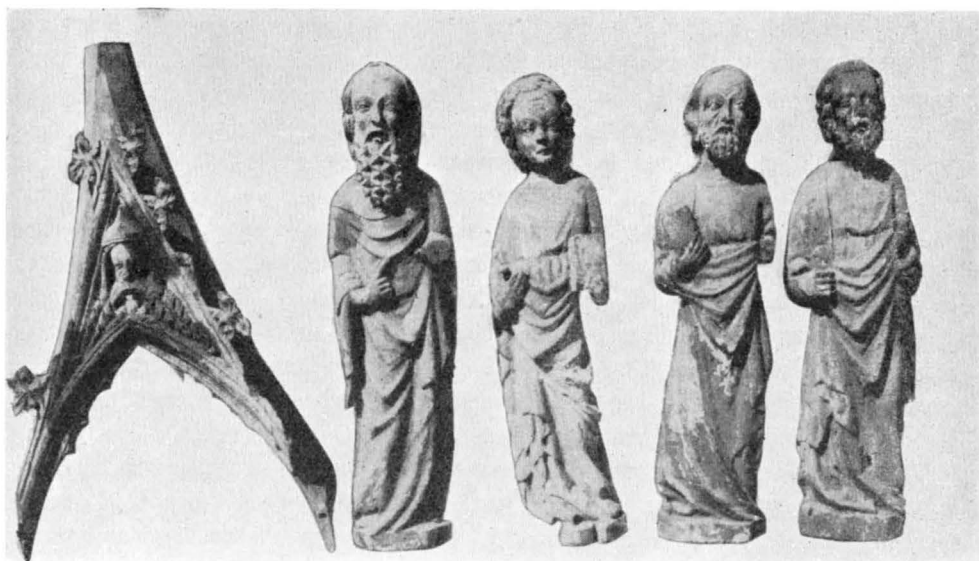

Fig. 256. Apostlar från ett retabel. 1300-t:s mitt. Foto C. R. af Ugglas 1907—12.
Apostel aus einem Retabel. Mitte des 14. Jahrh.

tan av furu. 6-kantigt med rikare profilerad abac, eljest lik föreg. Urspr. funktion okänd. H. 47, B. 41.

Altarringen består av svarvade balustrar, målade i vitt, ljusblått, rött, grönt, guld.

Predikstolen har rik arkitektonisk indelning, i uppbyggnaden påminnande om Eskelhems. Även färgerna äro desamma: marinblått, guld, silver, rött. Himmeln bär Fredrik I:s namnchiffer. Predikstolen och annan inredning synes ha fått enhetlig målning 1731, enl. följande av Helfeling citerade vers på en tavla i predikstolen »Sjutton Hundra XXXI Jag med fägring blef beklädd Skrift-Stol, Chor och Bänkar alla Samma prydnad männ tillfalla».

På bodens vind timglasställning av järn med skiva av trä, genombrutet. H. 46. 1700-t. I sakristian står en s. k. brudbänk, (urspr. funktion okänd) av furu i svarvat arbete. Å rygg- och framstycke öppna arkader med dels varandra skärande rundbågar, dels trifoliebågar med den mittersta fliken kölförmig. Snarlik de bänkar, som dels helt och hållet, dels i fragment äro bevarade i Eskelhems kyrka, och tydligen från samma tid, unggotiken. I senare tid övermålad i granna färger: grönt, gult, vitt, rött, blått. H. 131, B. 137, Dj. 44. Brunius lämnar en detaljerad beskrivning av bänken i Gotl. Konsthist. III, s. 324—25.

Den nuvarande korbänken har rik arkitektonisk indelning (fig. 249) fr. sl. av 1600-t. Brunius observerade där att sitsen härrör från en medeltida bänk. Beskrivning och blyertsteckning i A. T. A., (fig. 265). SÄVE såg här och avritade en märklig

Fig. 257. Tronande S. Olof. Foto G. Sjöberg 1925.
Thronender S. Olaf.

Fig. 258. Fattigbössa och
krucifixpedestal. Foto G.
Sjöberg 1925.
Armenbüchse und Piedestal
eines Kreuzifixes.

Fig. 259. Tronande madonna.
Omkr. 1400. Foto C. R.
af Ugglas 1907—12.
Thronende Madonna. Um
1400.

bänk, som han avbildar (fig. 266) och beskriver sålunda: »Kyrkobänk, af 2 tums tjocka furu-plankor, 2 aln. hög i gafvelstycket) 4: 18 lång, samt $20\frac{1}{2}$ tum hög i sätet, hvilket är $16\frac{1}{2}$ tum bredt.» Jfr ovan, Hogrän s. 98 ff.

Bänkinredningen är övermålad vid den stora restaureringen på 1860-t. Endast föga av den urspr. arkitektoniska utsmyckningen är bevarad. Minnesanteckningen citerar om bänkarna den vid predikstolen anförda strofen men med 1721 i st. f. för 1731.

I tornrummet förvaras tre längder av läktarbröstning, målad med rokoko-kartuscher av växlande former. H. 99, L. resp. 271, 322, 324. Därtill en bräda med målad inskr.: »Bygd 1782 — Ändr. 1881». L. 274. I boden äro andra delar av läktaren bevarade. Målningen liknar Malmbergs arbeten i Västkinde och Bro (jfr Bd I, s. 211, 271)¹.

Orgeln i neogotisk stil anskaffades 1899.

¹ Även i Anga, jfr LUNDMARK, Kyrklig konst s. 29.

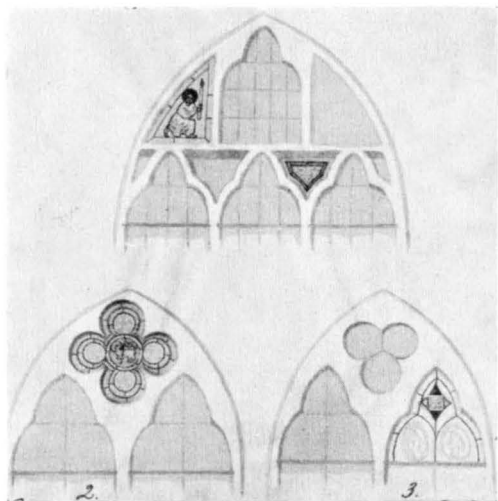

Fig. 260. Glasmålningar: 1) i ö. korfönstret, 2) i s. långhusfönstret och 3) i s. korfönstret. Akvarell av P. A. Säve. 1864. Endast 2) är bevarad. Glasmalereien: 1) im ö. Chorfenster, 2) im s. Langhausfenster und 3) im s. Chorfenster. Aquarell von P. A. Säve 1864. Nur 2) besteht noch.

Nummertavla av trä vid triumfbågens n. anfang. Liknar Johan Hernelles arbeten, t. ex. nummertavlor i Dalhem fr. 1740 och kanske även i Eskelhem. Renoverades 1788—89 av målaren Gustaf Möller (RÄK.). H. 128, B. 67.¹

Vid triumfbågens s. anfang står en dopfunt av sandsten på en plint av kalksten, som liknar ett upp- och nedvänt kapital, mycket likt mittkolonnens. Foten prydes av fyra odjurshuvuden, erinrande om stenmästaren Hegwalds lejonmasker på t. ex. funten i Stånga. Ovan dessa omslutes skaftet av en ring i tjock bandflätning. Cuppans undersida är dekorerad med fiskfjällslika plattor. På cuppans liv figurscener i relief inom arkader, vilkas kolonnkapital delvis utgöras av lejonmasker. Svicklarna fyllas av trekantiga blad. Figurscenerna äro: 1) Ängeln uppenbarar sig för den sovande Josef; 2) Kristi födelse; Maria ligger i en båtformig säng, därovan krubban med barnet, där ovanför oxen och åsnan och stjärnan; 3) Marias och Elisabets möte; 4) Marie bebådelse; 5) Uppenbarelsen för Heliga tre konungar, som sova i sin säng medan Guds hand visar sig i molnen ovanför; 6) och 7) Konungarnas tillbedjan; 8) Flykten till Egypten; Josef går främst, ledande åsnan och bärande packningen. — Dopfunten är tillverkad av den anonyme mästaren Semi-Byzantios, vars namn är konstruerat på grund av att han utbildats

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst nr 29, s. 39, pl. 10.

Fig. 261. Dopfunt av sandsten av Semi-Byzantios, uppställd på ungotisk bas. Foto J. Roosval.

Taufstein aus Sandstein vom anonymen Meister Semi-Byzantios. Als Podium frühgotischer Säulenfuss.

Fig. 262. Kristi födelse. Relief på dopfuntens cuppa.
Christi Geburt. Relief an der Cuppa des Taufsteins.

Fig. 263. Flykten till Egypten. Relief som föregående.
Die Flucht nach Ägypten. Relief wie Fig. 262.

Fig. 264. Gravsten med runskrift av Majestatis. Omkr. 1166. Foto A. Nilson 1906.

Grabstein vom anonymen Meister Majestatis mit Runen-Inschrift. Um 1166.

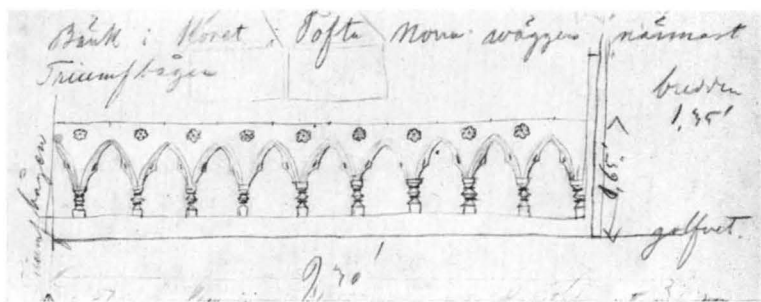

Fig. 265. Bänkunderrede från 1200-t. Blyertsteckning av C. G. Brunius. Vorderteil einer Kirchenbank. Ende des 13. Jahrh. Bleistiftzeichnung von C. G. Brunius.

under inflytande av den likaledes anonyme Byzantios (jfr Atlingbo s. 117, Eskelhem, s. 210), men dock förblivit äldre traditioner trogen, så att flera drag hos hans verk synas gripa tillbaka på Hegwalds konst. Han arbetade omkr. 1150—80¹. Strelows 1166 är alltså tillämpligt. Funten är skadad genom vittring och i senare tid övermålad med grå färg. Total H. 99. Cuppans H. c. 38. Fotens H. c. 30. Kalkstenssockelns (basens) H. 31, B. 69. Cuppans inre B. 52, Dj. 27.

I dopfunten ett dopfat av driven mässing. 1600-t. B. 24. — Ett dopfat av tenn hänger å n. korväggen. 8-kantig brädd. Enl. inskr. i botten skänkt 1719. Stämplrar: AB-otydlig figur. B. 28.

Bland kyrkans nattvardskärl märkas: Kalk av delvis förgyllt silver med krusifix nitat på den sexpassformade foten. I botten stämplrar: W — otydl. stämpel — BT. Dessa avse cuppan (1700-t.?). Foten trol. 1400-t. H. 22. — Paten till föreg. av silver med graverade korsglorior. B. 14.

Enl. MED.TRED.INV. 1652 fanns här ett rökelsekar.

I sakristian förvaras en kudde i gobelinvävnad med mönster av ett granatäppelträd i en urna, omgivet av blommor och blad samt två fåglar. Baksidan klädd med rött ylle, allt urspr. 1600-t. H. 55, B. 51. Konserverades av Pietas 1927.

Sammastädes två håvar av röd sammet av 1918 med gamla svarvade skaft, antagl. av 1785 (RÄK.). L. 180.

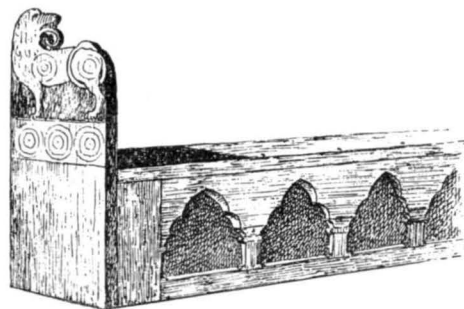

Fig. 266. Nu försvunnen kyrkbänk. Efter tuschteckning av P. A. Säve 1864. Jetzt verschwundener Kirchenstuhl. Nach einer Tuschzeichnung.

¹ Enl. beräkning i ROOSVAL, Revision II s. 307 jfr även samma förf. Steinmeister s. 117—124.

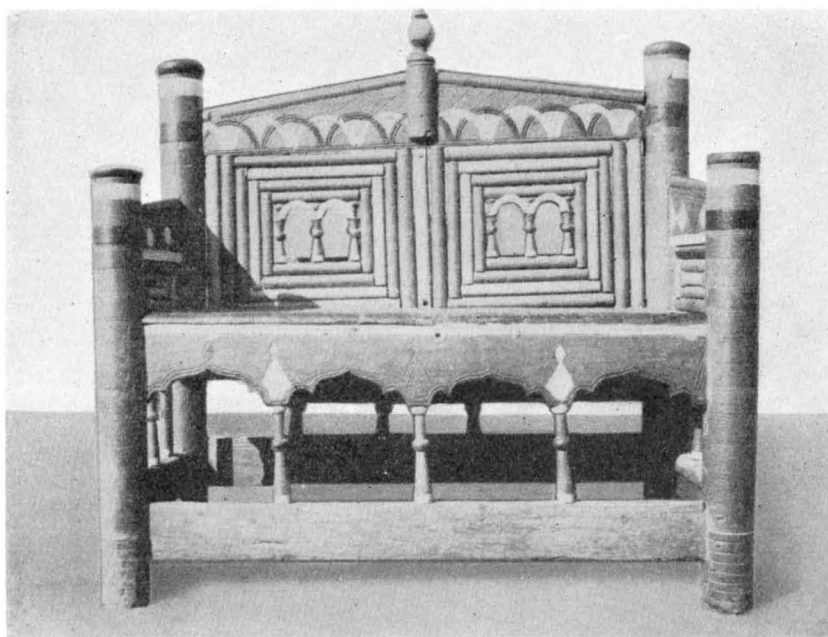

Fig. 267. Medeltida bänk i sakristian. Foto E. Erics 1914.

Mittelalterliche Bank in der Sakristei.

Kollekttavlor i sakristian. Den ena är av ek med upptill avrundad bildgavel. Skopan framtill 3-sidig. Rödbrun målning, på gaveln målad framställning av helgon med kalk (?). På ömse sidor om dess huvud står A.F. På gavelns baksida B.Ø.G. Färgen delvis bortnött. Avrundningen sekundär, målningen från nyare tid. L. utom skaftet 17, B. 12,5, H. 19,5. — Den andra är av ek (skopan och handtaget) samt av furu (den rakspetsiga bildgaveln). Spår av målning på kredering. Gaveln har haft figurframställning å ömse sidor. Datering för båda oviss (1400-t.?). L. 20, B. 4, H. 26.

Bland ljusredskap märkas: 1 par ljusstakar av driven mässing med vridna skaft samt druvor och blommor i upphöjt arbete. 1600-t. H. 16. På altaret.

Fastgjord vid skeppsportalens inre smyg står en fattigbössa av trä med lock av järn och triangelformig inskrifttavla: Gifwer så warder Eder gifwet. H. 58. 1700-t.

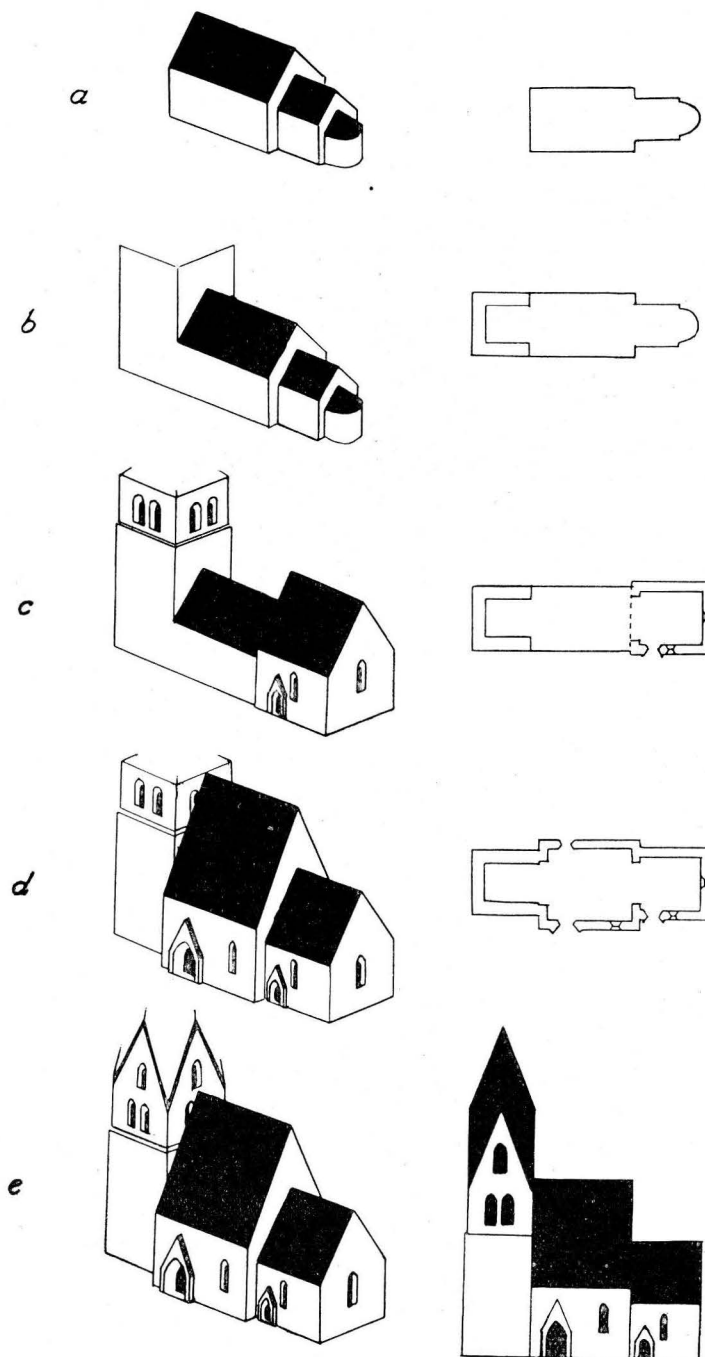
Klockan av 1746 i tornet vilar i klockstol, varav åtminstone två bjälkar äro urspr., den ena med gammalt klockläge.

KLOCKA

Bland gravkonst märkes: Ovanligt lång och smal gravsten med figurrelief och runskrift (fig. 264). Nedre delen borta. Reliefen framställer den döde i profil, höjande sina händer mot en över honom stående helig man, S. Bartholomeus, som välsignande sträcker ut sin hand mot honom. — Runinskriften lyder i transkription: Fridgair och Alvaldr och Rodhaidr läto göra dett(a) stenvalv efter Rodhorm sin fad(er).

GRAVKONST

Bedje(n för) hans själ. Sanktus Bartolimeus . . . . gifve (?) misskund åt Rodh(or)ms själ . . . . Sakse (ristade) runorna. Säve har ej sett den men upp-tar den som nr. 96 efter Liljegren. — Behandlas i Steinmeister s. 167 under mästaren Majestatis (= Sakse?). Avgjutning i HÅKANSSONSKA AVGJ. — Står nu i korets no. hörn. [133]×43×14,5. Omkr. 1166.

I koret so. hörn står en liten trapezoidal gravhäll med rundstav kring kanten och ristat processionskors växande upp ur rund kulle. Textlös. — 121×48; 60. Tjockl. 21.

Framför korportalens trappsteg, stor välhuggen häll med spår av nu oläslig majuskelskrift i bård kring kanten och mitt på stenen ristad kalk med kors-tecknad hostia. — 269×174. — De båda trappstegen i samma portal torde också vara omhuggna, med senare bomärken försedda, medeltida gravhällar. — 265×145 och 200×114.

Längs n. kyrkogårdsmurens v. del stå flera delvis svårt skadade medeltida och senare gravhällar, bland vilka märkas två stycken med omväxlande majuskelttext och runor. På den ena kan numera en-

Fig. 268. Kyrkobyggnadens tillväxt.
Skala 1 : 1 000.

Wachstum des Kirchengebäudes.

dast THOBIE i majuskelskrift samt enstaka runor läsas — 196×60 — och på den andra i runor: Gud . . . Boli . . . samt spår av majuskler, alltså möjl. Liljegren 1743. — 211×149;142. — Dessutom fragment i två delar av textlös sten med vålhugget ringkors i platt relief. Ringens yttre diam. 70.

SAMMANFATTNING AV TOFTA KYRKAS KONSTHISTORIA.

I. Av en äldre kyrka återstå långhusets v.-gavel (fig. 245) och delar av portal, inbyggda i nuvarande n.-portalen. Bland dess inventarier dopfunten av mästaren Semi-Byzantios (fig. 261), från samma tid en figurprydd gravsten (fig. 264) av mästaren Majestatis. Omkr. 1166 fig. 268 a).

II. Ett torn med tunnvalv i bottenvåningen, eljest = nedre delen av nuvarande torn. Murkrönens utseende okänt. Omkr. 1200 (fig. 268 b).

III. Kärnkyrkans kor ersättes av det nuvarande ungotiska, samtidigt höjes tornet och får åtta spetsbågiga ljudgluggar. Kyrkan får alltså en klövsadelsilhuett. 1244 (fig. 268 c).

IV. Långhuset bygges nytt, varvid det inkräktar på en del av korets utrymme och blockerar två av tornets ljudgluggar (fig. 268 d).¹ Ny triumfbåge, välvning av kor och långhus. Tornet höjes med spetsiga rösten, (fig. 268 e) dess bottenvåning höjes och täckes med kryssvalv. Allt omkr. 1270. Samma arkitekt, den s. k. Toftamästaren, för både det nya koret och långhuset. Han har även medverkat vid Linköpings domkyrkobygge.² Olofsbild (fig. 257).

V. Retabel (fig. 256) mitten av 1300-talet.

VI. Madonnabild omkr. 1400, (fig. 259).

VII. Bänkinredning, 1600-talet.

VIII. Predikstol, altartavla, mässshake med flera inventarier. Läktare. 1700-talet.

IX. Sänkning av yttertaken, ombyggnad av bänkarna, omändring och utvidgning av kyrkogården m. m. 1860-t.

X. Sakristia bygges 1881.

XI. Yttermurarna putsas, kolonnetter insätts i ljudgluggarna 1925.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Von einer älteren Kirche steht nur noch der Westgiebel (vom Langhausboden der jetzigen Kirche aus sichtbar, Fig. 245). Auch sind Teile eines alten Portals in das jetzige Nordportal eingebaut. Taufstein vom Anonymus Semi-Byzantios (Fig. 261) und ungefähr aus derselben Zeit ein figuraler Grabstein vom Meister Majestatis (Fig. 264). Um oder in der Nähe von 1166. (Fig. 268 a).

II. Der untere Teil des noch bestehenden Turmes wird angebaut. Er reitet auf dem Giebel des alten Langhauses (Fig. 268 b). Wahrsch. um 1200.

III. Der ältere Chor wird abgerissen und wahrscheinlich 1244 durch den noch bestehenden Chor ersetzt. Architekt derselbe als für den Chor in Eskelhem u. a., Toftameister genannt. Er hat in Linköping mitgewirkt² und arbeitet in frühgotischem Stile. Gleichzeitig wird der Turm erhöht. Die Kirche hat jetzt eine sattelförmige Silhouette, 1244 (Fig. 268 c).

¹ Märk hur inklämd korportalen blivit i fig. 268 d! Koret måste urspr. sträckt sig längre åt v., fram till 1100-tals-långhuset, vars triumfbåge fortsatte att fungera. När långhuset byggdes, uppfördes för dess räkning en egen ny triumfbåge och gavel in på korets område. Säkerligen var korets valv då ännu icke slaget.

² Jfr fig. 254 med fig. 18 i A. L. Romdahl, Linköpings domkyrka. Göteborg 1932.

IV. Das Langhaus wird neu gebaut (Fig. 268 d). Es nimmt dabei einen Teil des Chores in Anspruch und bedeckt zwei Schallöcher im Turme. Neuer Triumphbogen, Wölbung des Chores und des Langhauses. Der Turm wird erhöht mit spitzen Giebeln. (Fig. 268 e). Sein unterstes Stockwerk wird erhöht und mit Kreuzgewölben bedeckt. Um 1270. Architekt sowohl für Langhaus als auch Chor und Turmerhöhung war der »Tofta-Meister«, der in der Zeit zwischen den Bauperioden III und IV im Linköpinger Dombau mitgewirkt hatte. Ein S. Olafsbild (Fig. 257).

V. Retabel, schöne Arbeit, schlechter Zustand, Mitte des 14. Jhts (Fig. 256).

VI. Madonnenstatue (Fig. 259) um 1400.

VII. Gestühl 17. Jht.

VIII. Kanzel, Altargemälde von Weller (Fig. 255) 18. Jht.

IX. Dächer niedrig gemacht, das Gestühl verändert 1860:er Jahre.

X. Sakristei 1881.

XI. Die äusseren Mauern werden geputzt. Säulchen werden in den Schallöchern 1925 eingesetzt.

GNISVÄRDS STRANDKYRKA

I TOFTA SOCKEN

AV

GUNNAR SVAHNSTRÖM

TRYCKTA KÄLLOR: P. A. SÄVE, *Hafvets och fiskarens sagor*. 2:a uppl. Visby 1892, sid. 59. — JOHN NIHLÉN, *Från det okända Gotland*. Sthlm 1929, s. 141. — KNUT EKMAN, *I storm och stiltje*. Mariestad 1937. — DENS., *Gnisvärds strandkyrka*, i *Julhälsningar till församlingarna i Visby stift*. Visby 1937, s. 84.

HANDSKR. KÄLLOR: P. A. SÄVES BERÄTT. (1864), s. 312. — Hamnrättens PROT. fr. o. m. 1782 (hos den siste hamnfogden i Gnisvärd, Knut Ekman i Eskelhem).

Vid Gnisvärds fiskläge predikades fordom enl. SÄVES BERÄTT. mellan S. Bartholomei och S. Mikaelis-dag en gång i veckan (onsdag eller fredag). För närvarande (1940) predikas här blott en gång varje sommar. Jfr Halls kapell ovan Bd II, s. 76.

Framför kyrkan ligger ett inhägnat område, i vars mitt en flaggstång är rest.

Kyrkobyggnaden, uppförd 1839 av alnsbreda putsade kallmurar på rektangulär grundplan med 10,75 och 7,20 m:s sidor, har gavlarna i ö.-v., taket täckt med sågad spån, ingången i v., golvet av trä, taket öppet upp till åsen. — Vindflöjeln av järn med årtalet 1832 anger inget byggnadsdatum, utan lär sagda år ha skänkts av en skeppare på ett i närheten strandat fartyg till den då befintliga byggnaden — en träkyrka av okänd ålder. Denna betecknades 1838 som nästan obrukbar, och fiskelaget beslöt att i dess ställe uppföra en stenkyrka, vilken skulle vara färdig till midsommartiden påföljande år.

Den fasta inredningen är enkelt timrad och omålad.

En bekännelsepall med profilerade sidostycken står vid altaret.

En trumma av kopparplåt med blåmålade träband användes bl. a., när fiskelaget kallades till gudstjänst.

ZUSAMMENFASSUNG.

Die jetzige steinerne Kirche wurde 1839 statt einer älteren hölzernen Kirche gebaut. Der Grundplan ist rechteckig.

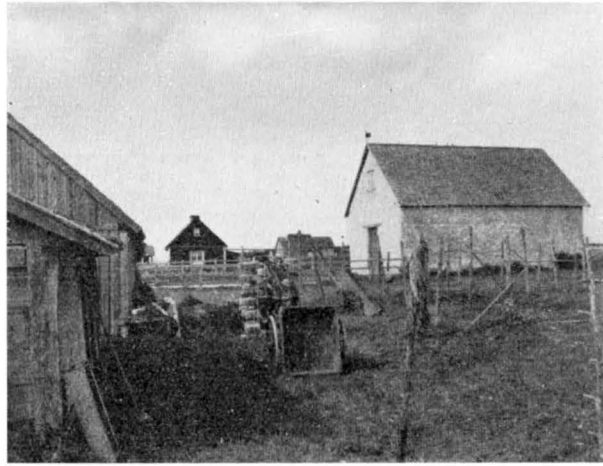

Fig. 269. Kapellet från s.v.
Die Kapelle von SW.

Fig. 270. Interiör mot ö.
Das Innere gegen O.

HEJDE TING

HEJDE TING

AV

NILS LITHBERG

Namnets skrivning är 1412 Hede, 1485 Hyede och 1594 Heijdeting. Tinget består av Hejde, Väte, Klinte och Fröjel socknar. Tingets gränser voro i äldre tider något avvikande från de nuvarande. Hejde, Klinte och Fröjel socknar hörde i sin helhet hit. Av Väte hörde emellertid icke alla gårdar till detta ting, utan gårdarna Timans, Kvie, Västerväte och Isume hörde till Banda ting. I gengäld hörde av Atlingbo socken Isums och av Mästerby socken Botels samt av Björke socken Norrgårda till detta ting, och likaledes av Sanda socken gårdarna Gunilde, Äskes, Sandäskes, Alands, Anderse och Juves.

I administrativt avseende var tinget på 1500-talet delat i Hejde, Väte, Klinte och Fröjels fjärdingar. Hejde fjärding omfattade nuvarande Hejde socken samt Juves i Sanda, Väte fjärding omfattade Väte socken utom de nyssnämnda till Banda ting hörande gårdarna, samt dessutom Botels i Mästerby. Klinte fjärding omfattade Klinte sockens gårdar, gårdarna Gunilde, Äskes, Sandäskes, Alands och Anderse i Sanda samt Isums i Atlingbo. Fröjel fjärding omfattade Fröjel socken samt Norrgårda i Björke.

Inom tinget lågo under medeltiden fyra kyrkor: Väte, Hejde, Klinte och Fröjel. Då biskopen vart tredje år visiterade ön, besökte han på samma år Klinte, Fröjel, Hejde och Väte kyrkor. De år då kyrkorna under biskopens visitationsresa icke besöktes, erlades viss avgift i penningar. Dessa avgifter voro för Väte 4 mk, Hejde 3 mk, Klinte 2 mk och Fröjel 3 mk. 1594 erlade kyrkorna inom tinget kronotionde till följande belopp i tunnor korn: Väte 2 tr, Hejde 2 tr, Klinte 2 tr, Fröjel 2 tr. Tidigare ha vi för två kyrkor uppgifter å tiondebelopp. Detta är för Fröjel och Hejde, som 1523 i biskopstionde erlägga resp. 8 skp korn och 10 skp råg.

Medeltida präster äro kända från Fröjel, Hejde, Väte och Klinte. I Fröjel torde den s. k. kastalen norr om kyrkan vara att uppfatta som rester efter den gamla prästgården.¹ I Väte synas förhöjningar i ängen öster om kyrkan antyda lämningar efter den forna prästgården.

I vilken ordning pastoratsbildningen skett låter sig icke avgöra. Väte har lagts som annex till Hejde och Fröjel till Klinte. Ännu 1556 omtalas som sockenpräst i Fröjel en Peder Jensen, som 1587 är kyrkoherde i Klinte-Fröjels pastorat. Om han ännu 1556 varit ensam präst i Fröjel eller om Fröjel då varit moderförsamling till Klinte kan icke avgöras.

¹ Professor LITHBERGS uppfattning av kastalsproblemet är belyst i Rig 1932, s. 65 ff. Kastaler och borgar.

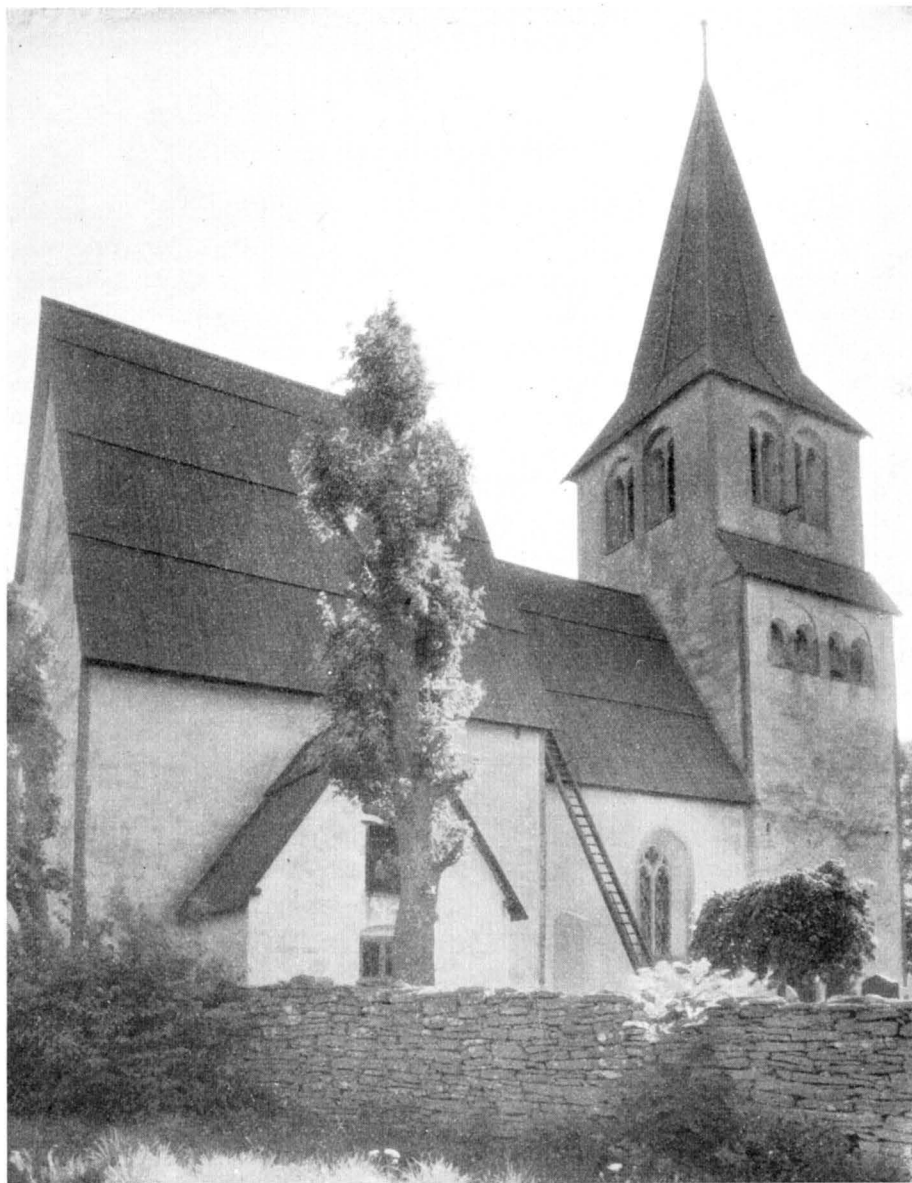

Fig. 271. Exteriör från n. Foto H. Faith-Ell 1931.
Aussenansicht von N.

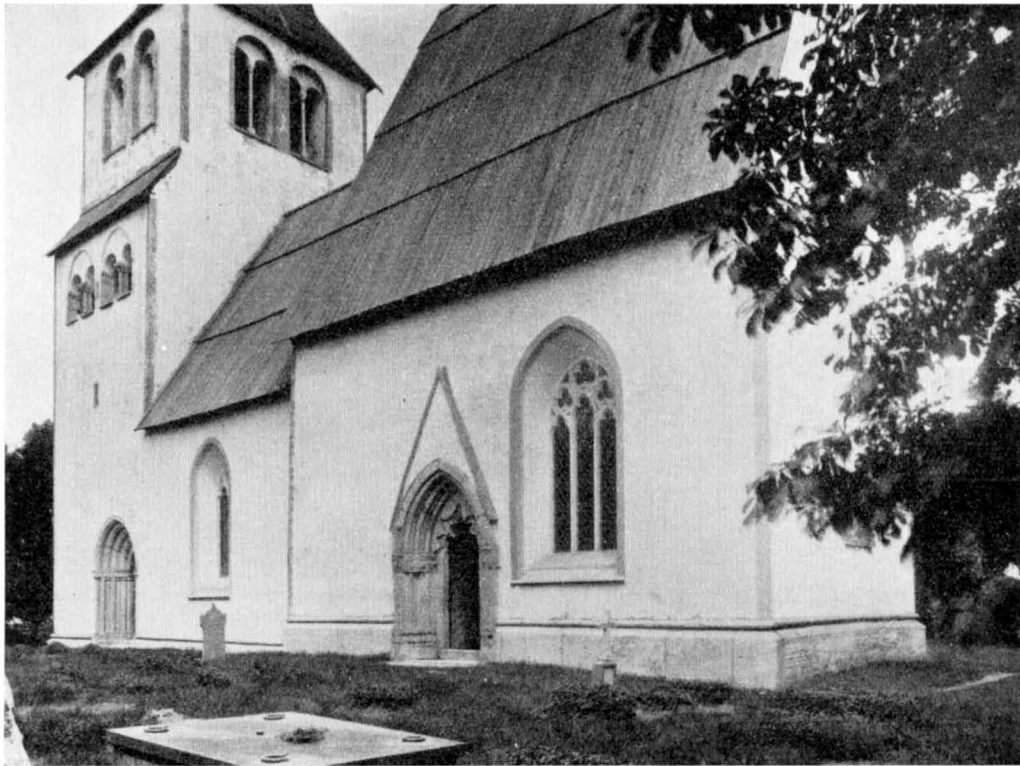

Fig. 272. Exteriör från s.ö. Foto O. Sörling.
Das Äussere von SO.

HEJDE KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH MARSHALL LAGERQUIST

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW s. 140 med årtalet 1090. — Sjöborg, Samlingar T.2, s. 26, meddelar en run-inskrift på en sten vid ingången till södra kordörren enl. vilken kyrkan skulle brunnit 1397. — JOH. G. LILJEGREN, Run-lära, Sthlm 1832, s. 167, tyder datum till 1492. — ERIK BRATE, Fg. belejpes byrd, i Studier tillägnade Esais Tegnér, Lund 1918, behandlar samma problem och anser datum vara 8 sept. 1492, gentemot Säve (se nedan), som understöder Sjöborgs mening.¹ — G. A. 11. 12. 1936.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1239. — A. T. A.: P. M. ang. restaureringsprogram av J. ROOSVAL 1935; akvareller av glasmålningar av MEUKOW; blyertsteckning av gravsten med kors och krona av A. T. Gellerstedt. — B. St.ritn. orgel av C. G. BLOM C:SON ¹⁶/₂ 1847; ritn.

¹ Professor Natanael Beckman har haft vänligheten att göra en förnyad undersökning av detta, vars resultat är att eldsvådan skedde lördagen den 8 sept. 1492, Marie födelsedag. Se meddelande i Fornvännen 1942, J. Roosval, »Brantare tak 1492?» (under utgivning). Även professor Elias Wessén och doktor Herbert Gustavson ha intresserat sig för Hejde eldsvåda och båda anslutit sig till tolkningen 1492.

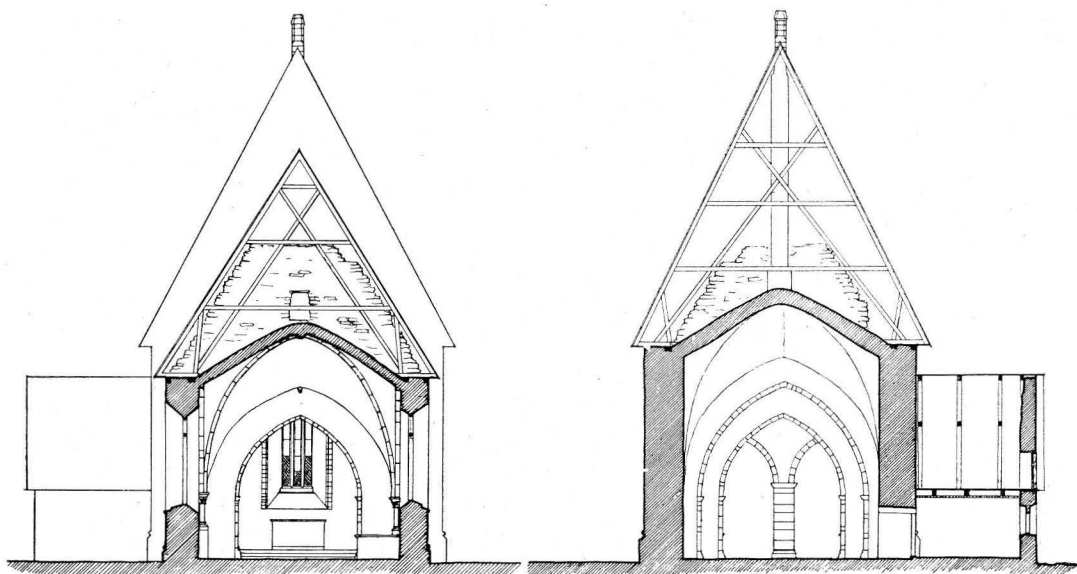
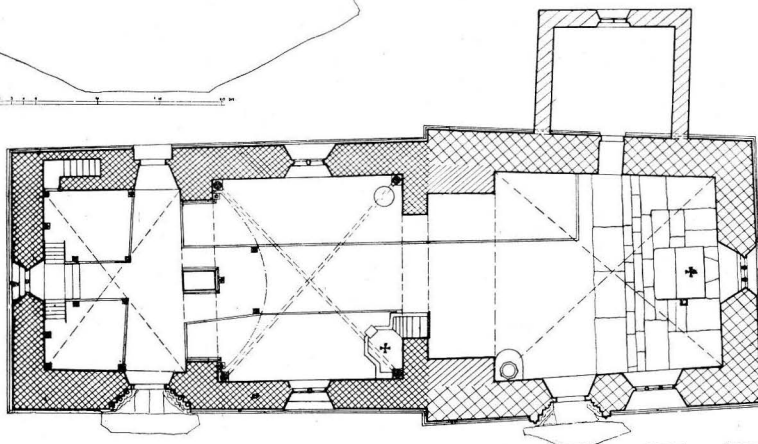
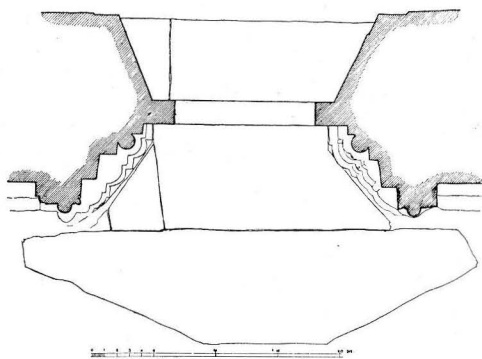
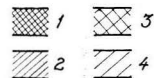

Fig. 273. Tvärsnitt mot ö. och mot v. Skala 1 : 300.
Plan av korportalen. Skala 1 : 60. Plan av kyrkan.
Skala 1 : 300.

Querschnitte gegen O. und gegen W. Grundriss des
Chorportales. Grundriss der Kirche.

1 0 5 10 15 M

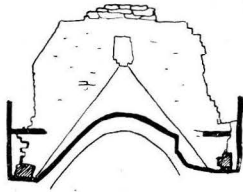

Fig. 274. Ö. långhus-
röstet sett från ö. Skala
1 : 300.
Der ö. Giebel des Lang-
hauses von O. gesehen.

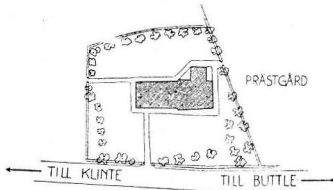

Fig. 275. Situationsplan. Skala
1 : 3 000.
Lageplan.

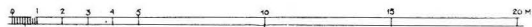
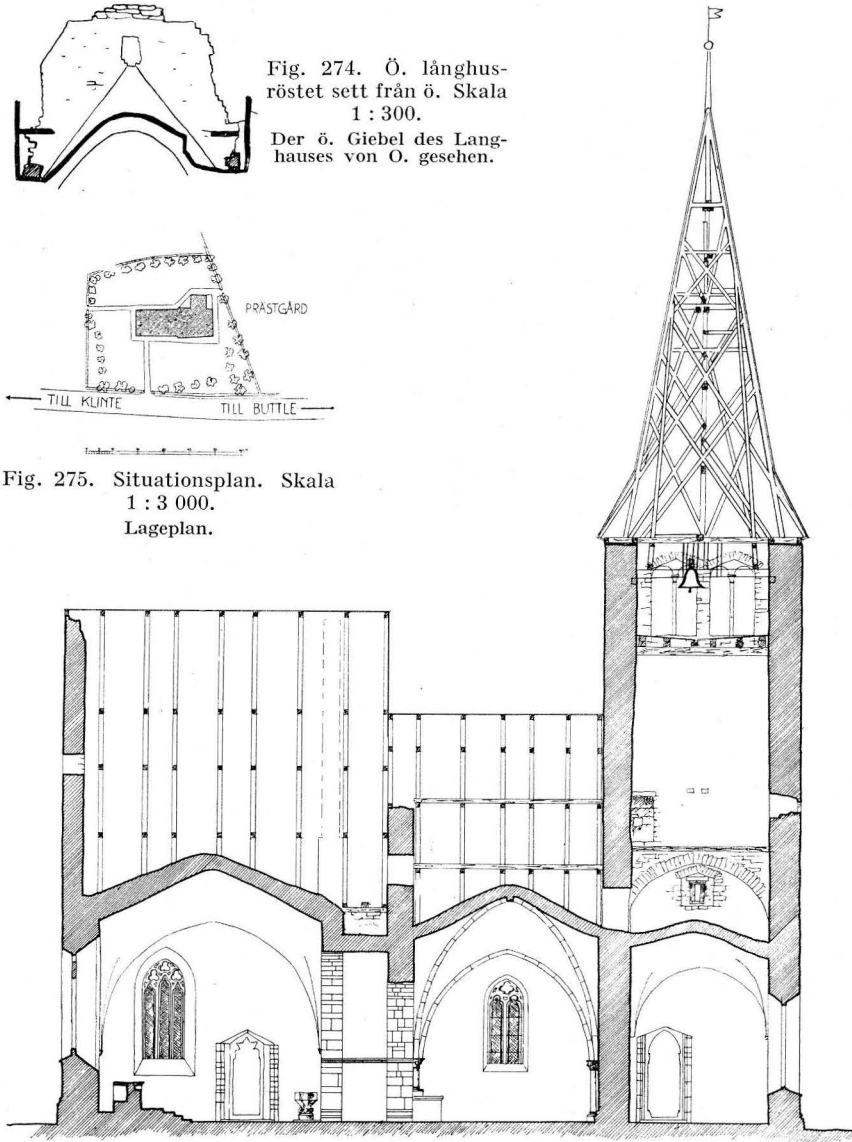

Fig. 276. Längdsnitt mot s. Skala 1 : 300.
Längenschnitt gegen S.

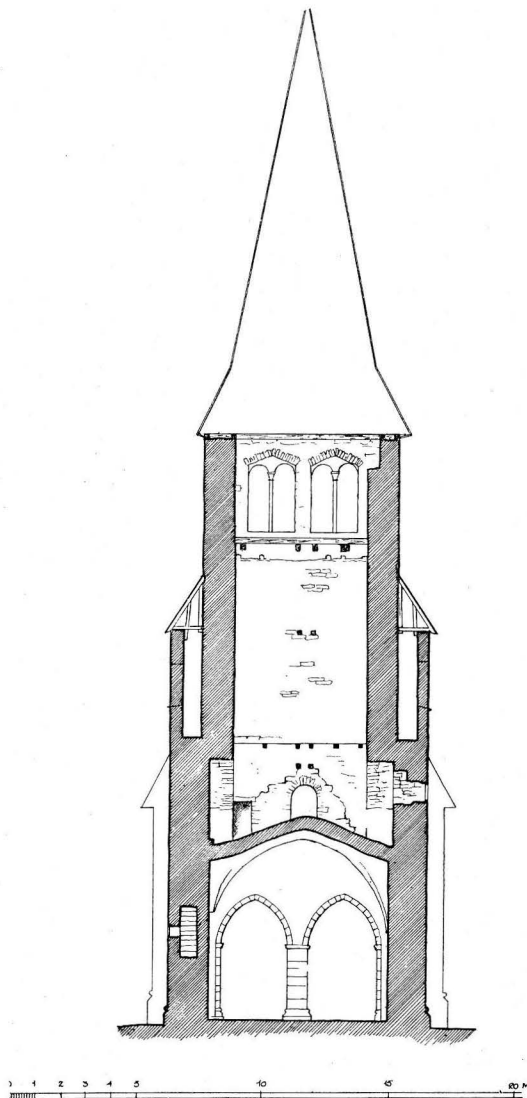
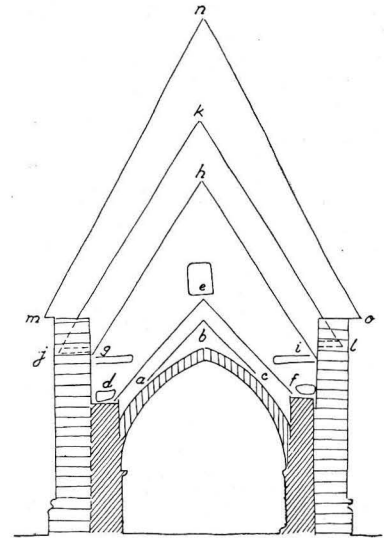

Fig. 277. Tvärsnitt genom tornet mot ö.
Skala 1:300.
Querschnitt des Turmes gegen O.

Schematisk skiss av
tvärsnittet öster om långhusets
östgavel mot väster.

Den understa lilla triangeln, *abc* = kärnkirkans kor.
Nästa triangeln ovanför, *def* = kärnkirkans långhus.
Andra triangeln uppför, *ghl* = nuvarande långhusets östra röst.
Vid *d* och *f*: fördjupningar för förtagningsstenar för ett kor passande i storlek till nuvarande långhuset.
Vid *e*: muröppning mellan nuvarande långhus och korloft.
Vid *g* och *i*: lägen för takstolssulor för planerat kor.
Triangeln *ghi* = gräns för sålunda planerade korets vältentak.
Triangeln *mno* = nuvarande koret.

- = påbörjade sträckmurar för det planerade koret.
- = utförda murar i nya koret.
- = tunnvalv i förbindelse-tunneln mellan långhuset och nuvarande koret.

Fig. 278. Schematische Skizze des Querschnittes östlich von dem Ostgiebel des Langhauses gegen W. — Das unterste Dreieck *abc* = das Chor der Kernkirche. — Das nächste Dreieck *def* = das Langhaus der Kernkirche. — Das zweite Dreieck von oben *ghl* = der ö. Giebel des jetzigen Langhauses. — Bei *d* und *f*: Vertiefungen für einzuschiebende Verbandsteine eines geplanten, dem jetzigen Langhause anschließenden, Chores. — Bei *e*: Maueröffnung mit Durchgang von dem jetzigen Langhausboden zum Chorboden. — Bei *g* und *i*: Lagen der Fusspfetten des Dachstuhles von einem geplanten Chore. — Das Dreieck *ghi*: Grenz des Daches des also geplanten Chores. — Das Dreieck *mno* = das jetzige Chor. Die schiefe Linien = die angefangene Mauern des geplanten Chores. — Die wagrechte Linien = ausgeführte Mauern im neuen Chore. — Die senkrechten Linien = Tonnengewölbe in dem Verbindung-Tunnel zwischen dem Langhause und dem jetzigen Chore.

värmeugns anbringande ¹⁵/₆ 1900; uppmätn., restaur. förslag av E. FANT samt värmeledningsförslag 1935—36. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1854, n:o 29. HILFELINGS JOURNAL 1799 s. 59. — I WALLINS ANALECTA I, 51 säges kyrkan »renoverad 1706» (okänt varpå detta syftar) samt att kyrkan brunnit, ty man hade funnit brända balkar vid repareringen. — HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML.: funtreliefer.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1734; ST. PROT. fr. 1771; VIS. och INV. fr. 1737.

Kyrkogårdsmuren är i s. spritputsad och avtäckt med bräder, eljest enkel kallmur, nylagd fr. o. m. 1828 (ST.PROT.) samt 1927. Enkla ingångar med trägrindar i v. och ö.; dessutom den s. k. likporten i s., som enl. ST. PROT. 1873 legat 7 fot längre åt ö. och varit täckt med brädtak; den infattas nu blott av ett par grindpelare av huggen sten. Hästkastanjer, lönnar, lindar, askar stå utmed murarna.

KYRKOGRÄ-
DEN

Kyrkan är tillkommen i flera skeden. Koret, högre än långhuset, är yngst, 1300-t:s mitt eller slut. Det förenas genom ett tunnelartat mellanparti med långhuset, vilket med tornet utgör ett äldre parti, huvudsakl. i övergångsstil, trol. av omkr. 1230, med en ungotisk portal och ett valv fr. 1239. Dessutom sakristia av 1795. Denna saknar sockel; eljest överallt rundstav på skråkant; på s. fasaden är sockeln på 1800-t. delvis förnyad med stående block (ST.PROT. 1870, stenhuggare Holmqvist; det äkta och vanliga är liggande stenskikt); samtliga yttertak bräder, samma material i korets v. röste, som höjer sig ovan långhuset; golvet överallt av trä, endast koret är i sin ö. del stenlagt sedan 1870.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR

Korets ö. fönster (fig. 298) är urspr. Poster och »regnfli» (PROT:s ord för solbänk) nygjordes dock 1869. S. fönstret, som saknar huggen omfattning på in- och utsidan, säges redan hos BRUNIUS 1866 vara stort och illa utvidgat. Det bör alltså urspr. varit smalare och begynt högre upp. Sin nuvarande form (fig. 272) fick det 1869. Korpotalen (fig. 282) är svårt skadad av vittring. V. kapitälbandet prydes av två bevingade sammanslingrade drakar. De yttersta pilastrarnas rundstavar fortsätta ovanför kapitälerna, liksom om de gått tvärsigenom dessa, den i v. avslutas med en drake. Tympanon-flisans sirliga reliefornering av handformigt delade blad bevarar en svag, grön, urspr. färg. De likna bladformer i Swertingska kapellet i Visby domkyrka fr. omkr. 1350. De fyra dubbla rosetterna nederst å tympanon-kappan motsvaras av liknande å Swertingska portalens röste. De spetsigt trifolieformade urtagningarna erinra om Lärbro tornportal, som i Bd II, s. 100 daterats omkr. 1330, samt om engelska portaler fr. 1300-t.¹ Dörrarna här som överallt i kyrkan av 1802; de voro då blåmålade.

KORET

Korvalvets stenskikt ligger i krets, utom i anfangen, vilka hava formen av vanliga kryssvalvsanfang. Denna strutformade kupol stiger från hörnkragstenar i form av huvuden (fig. 291, 292). Förträffligt karakteriserad är mannen, som rycker i sitt skägg. Det humoristiska elementet är ett med mästern Egypticus fr. 1300-t:s mitt gemensamt drag. Denna datering blir icke motsagd av glasmålningarna (jfr s. 259).

Det stora koret och det lilla långhuset förenas genom ett tunnvalvt mellanparti. Det är en triumfbåge, som vuxit ut till storleken av en självständig del av kyrkan.

¹ Jfr BOND, FRANCIS, English Church Architecture. Oxford 1913. II, fig. s. 715 och text s. 718.

Denna enastående anordning bidrager till balansen mellan kyrkans delar och över huvud till det rika, intressanta uttrycket i interiören. Då koret började byggas var denna »tunnel» dock ej planerad. Man ser på loftet, att n. kormuren passerar förbi »tunnelns» ö.-mur utan förband. Då denna n.-mur byggdes, tänkte man alltså att fortsätta koret ända fram till långhuset. Det skulle resulterat i en kor-interör på 11,5 L. (= 35 grekiska fot = 11,55 m) och 7,5 B. i ö. och 8,5 B. i v. (= 26 grekiska fot = 8,58 m), d. v. s. ungefär samma mått som i Sanda kor och således liksom detta avsett för två avlångfyrcantiga valv. — När man hunnit till korets sydmur, hade man emellertid ändrat avsikt. »Tunneln» blev inbyggd: vi se från loftet att förband finnes mellan »tunnelns» ö.-mur och korets s.-mur. Genom »tunnelns» tillkomst blev korrummet så mycket mindre att det kunde övervälvas med ett enda valv — en besparing och en ur skönhetssynpunkt lycklig lösning på en gång. Att »tunnelns»

murar under tunnvalvet äro så tjocka torde bero på att ett till långhuset passande smalare kor åtminstone delvis existerade och att dess murar till en del bibehöllos (obs. skrafferingen på planen fig. 273). Man frågar sig om

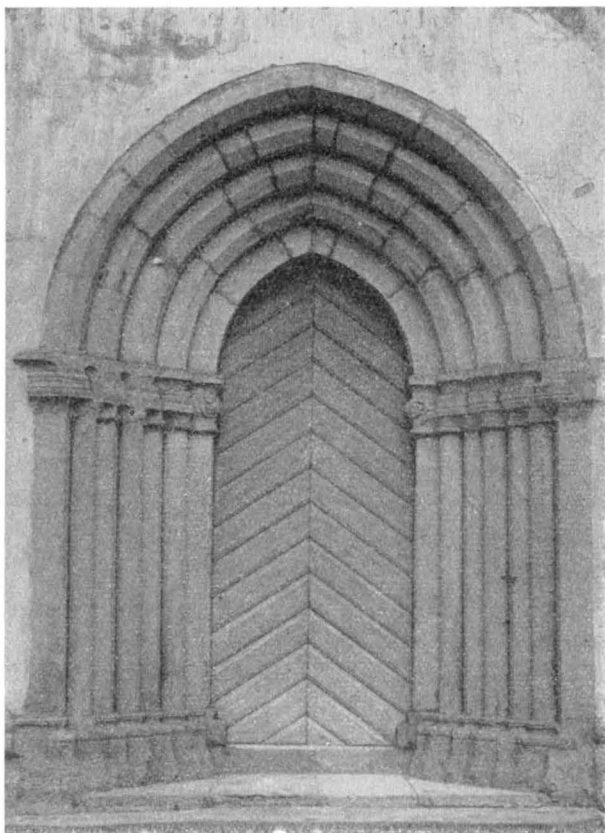

Fig. 279. S. tornportalen. Foto A. Roland 1923.
Das s. Turmportal.

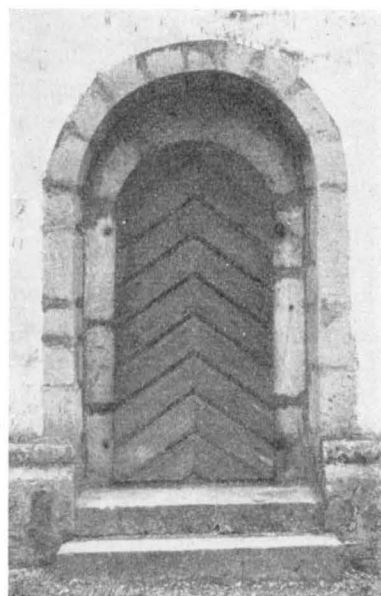

Fig. 280. N. tornportalen. Foto E. Erics
1914.
Das n. Turmportal.

korbygget, såsom ofta skedde, stod i samband med en vidlyftig plan till hel nybyggnad av kyrkan med långhus och torn i samma proportion som koret. Men detta kan säkert icke varit fallet. Korbygget anpassade sig till det befintliga långhuset. Märk, att koret vidgas starkt. Det är en hel meter bredare i v. Avsikten var att göra koret högt och brett, så att det balanserade tornet (liksom i Eskelhem enl. fig. 225). Även där vidgas planen mot v. Ang. korets datum läs s. 259!

För torn- och långhusbyggets tillkomsthistoria giver ett studium av långhusets från korloftet synliga ö. röste (fig. 278) goda upplysningar. Man ser att detta bygge utfördes, sedan man rivit en äldre, mindre kyrkas långhus. Nämda ö.-röste rider nämligen på den äldre byggnadens röste (d-e-f). Här ses även takavtryck av ett gammalt kortak (a-b-c). Tydligtvis beslöt man vid nuvarande torn- och långhus-bygge att det gamla koret till att börja med skulle stå kvar och fungera som gudstjänstlokal. I fortsättningen kom det emellertid att stå kvar ända till in på 1300-t. — Hörnkedjorna på torn och långhus sakna putsrand. Hörnkedjor finnas även i ö., vilket nu, då vi därintill se korets utskjutande v.-horn förefaller omotiverat, men som urspr. var en helt naturlig åtgärd, eftersom långhuset då, innan nuvarande koret kom till, där bildade synligt horn.

På sagda ö.-gavelröset j-k-l ses även att man här förberett ett nytt kor, vilket på vanligt sätt skulle blivit lägre än sitt långhus. Där framträder nämligen en remsa av gaveln, utmärkt genom oputsad, finare tuktad sten såsom »godsida», d. ä. den del av långhusröset, som skulle komma att bli synlig ovanför det till-

TORN OCH
LÅNGHUS
SAMT
PLANERAT
1200 -TALS
KOR

Fig. 281. V. basbandet på s. tornportalen.
Die W. Reihe der Säulenbasis des s. Turmportals.

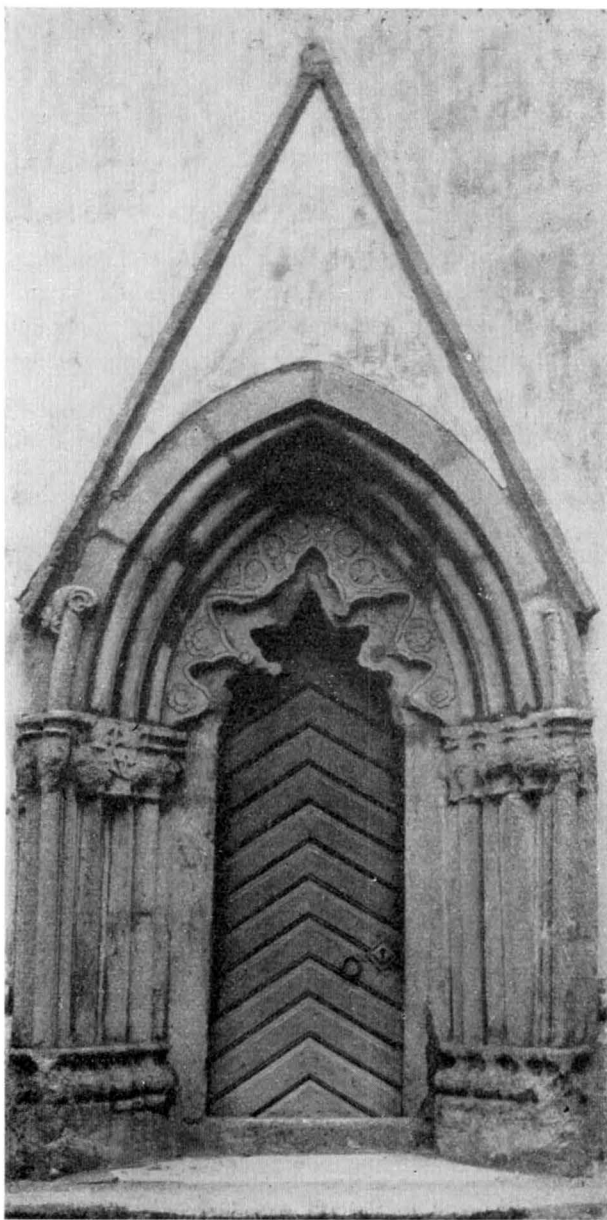

Fig. 282. Korportalen. Foto E. Erics 1914.
Das Chorportal.

upptogs även ett nytt i n. muren, och dessa båda nya fönster erhöilo poster av ek och järngaller. 1870 fingo de sin nuvarande form med goticerande masverk

tänkta korets vattentak g-h-i. Här finnas även lägen för det planerade korets ytterst västliga takstols-sulor (fig. 278 g. och i.), remstycken och två urgröpnin- gar, i vilka utan tvivel förtag- ningsstenar varit fästade (se fig. 278 d och f.). Strax ovan dessa vågräta urtagningar synas bevarade takstolsfot-sulor, nämligen långhusets ytterst östliga. Det sparrepar, som urspr. fotat å dessa, jämte högben och tvärband saknas nu, men deras lägen äro delvis bevarade. Se fig. 278. Att de försvunnit, torde förklaras genom de av Wallin och Sjöborg meddelade notiserna om elds- våda, 1492, se ovan. De då möj- ligen tillkomna, ännu bevarade takstolarna, äro högre än de eljest i gotländska landskyrkor bruk- liga. Högbenen (fig. 278) blevo vid detta tillfälle fästade på de gamla sulorna j och l. Inkryps- gluggen fr. långhusvinden, som skulle passat till det först plane- rade korets loftnivå, är bevarad (fig. 278 e). Vi ha redan s. 253 uttalat vår förmodan, att detta planerade kor redan påbörjats och att en del av dess murverk alltjämt ingår i »tunnelns» veder- lagsmurar.

På långhusets s. sida hava urspr. funnits två små, säkerligen rundbågiga fönster, vilka 1828 ersattes med ett stort. Därvid

Fig. 283. Korportalens v. kapitälband.
W. Kapitellreihe des Chorportals.

av stenhuggaren Holmqvist, sedan ett tidigare förslag av länsarkitekten Lundberg förkastats (liksom förhållandet var med L:s förslag ang. korets s. fönster). Samtidigt igenmurades ett mindre, gammalt fönster på n. sidan, och där insattes, säger PROT. 3/7 1870, »en sten som tillhört en äldre kyrka». Se vidare härom s. 260. Fönstret i v. gaveln (fig. 273), som väl urspr. var mycket mindre och rundbågigt format, ombyggdes 1869 liksom s. fönstret. Märk att de nygjorda fönsteröppningarna alla sakna huggen omfattning inåt och utåt. — Tornets alla ljudgluggar och galleriarkader äro rundbågiga och pardelade genom kolonnetter. Samtliga bågar äro slagna av tegel, utom ljudgluggarnas småbågar, som fogats av huggen sten. Å tornets v. fasad en korsformig, av tegel infattad glugg (jfr Träkumla och Sanda härovan s. 29, 137). Teglet har tidigare varit överputsat, men har nu, riktigt, blottats genom restaureringen 1936. En liten spetsbågig öppning i vardera galleriets v. vägg med huggstensomfattning. En rektangulär glugg i s. fasaden belyser 1:a tornvåningen.

Den enkla, rundbågiga n. tornportalen har oklanderligt förband med kyrkosockeln, den är alltså urspr. Den spetsbågiga, perspektiviska s. portalen är däremot sekundär (fig. 279), man ser tydligt, att murytan kring portalen buktar, liksom om en här sparad öppning i fasaden blivit efter portalens insättning något ovårdsamt igenmurad. På kapitälbanden växa fyrkantiga, om varandra buktande stjämlar med stili-

Fig. 284. Kapitäl i långhusets s.ö. hörn.
Kapitell in der s.ö. Ecke des Langhauses.

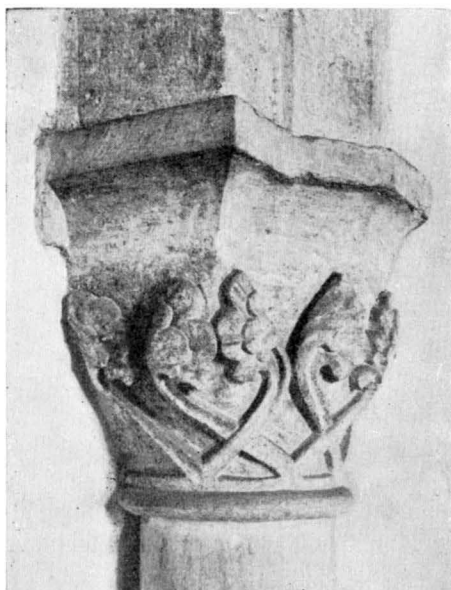

Fig. 285. Kapitäl i n.ö. långhushörnet.
Kapitell in der n.ö. Ecke des Langhauses.

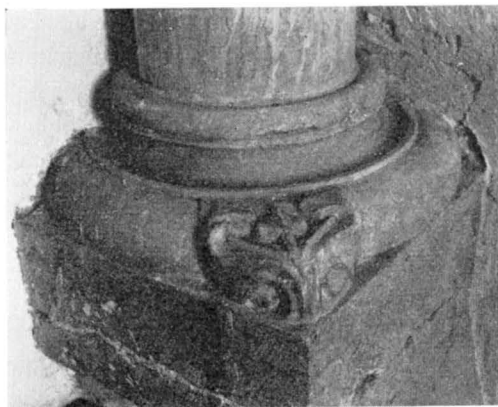

Fig. 286. Bas till hörnkolonn i långhuset.
Basis einer Ecksäule im Langhause.

Fig. 287. Inre delen av v. kapitälbandet på s. tornportalen.
Innerer Teil der w. Kapitellreihe des s. Turmportalen.

Fig. 288. Kapitäl i n.v. och s.v. hörnen av långhuset.
Kapitelle in den n.w. und den s.w. Ecken des Langhauses.

serade flikiga blad, liknande dem på Rone långhusportal. De trefasade arkivolterna överensstämmer icke alldeles med smygarnas växling av murhörn och kolonnetter. Denna oregelbundenhet tyckes dock ej bero på ett avbrott i portalens uppbyggnad, utan ingår snarare i arbetets komposition: kapitälbanden förmedla nämligen skickligt övergången från det ena systemet till det andra.

Tornets arkitektur leder, särskilt genom jämförelse med Sanda och Eskelhem (s. 137, 195 f) tanken på Botvid. Men i interiören är det en stor skillnad mot det sätt varpå Botvid låtit tornrummet sammanflyta med långhuset i Sanda och Eskelhem. I Hejde spärras tornrummet genom en kraftig fyrkantpelare, vilken stöder två spetsbågiga arkader. Detta kan förklaras genom en tidigare byggnadstid än Sanda och Eskelhem. Tornvalvets byggnadssätt — romerskt kryssvalv med stigande hjässlinjer — motsäger icke uppfattningen om Botvid eller en honom närstående som byggets förste ledare. Långhusvalvets stenar äro också skiktade parallellt med hjässlinjerna, men med starkare stigning än i tornet. De hava även eljest en mera gotisk karaktär genom sina hörnkolonnetter med skulpterade baser och kapitäl i samma art som s. portalens och genom sina mångkantiga ribbor. Detta valv är portalmästarens verk, men långhusets murar måste varit byggda (av Botvid) dessförinnan. Sålunda förklaras de ursprungliga fönstrens tryckta plats intill valvens sköldbågar, en analogi till förhållandet i koret i Sankta Maria i Visby. Portalmästaren, som vi åtminstone t. v.

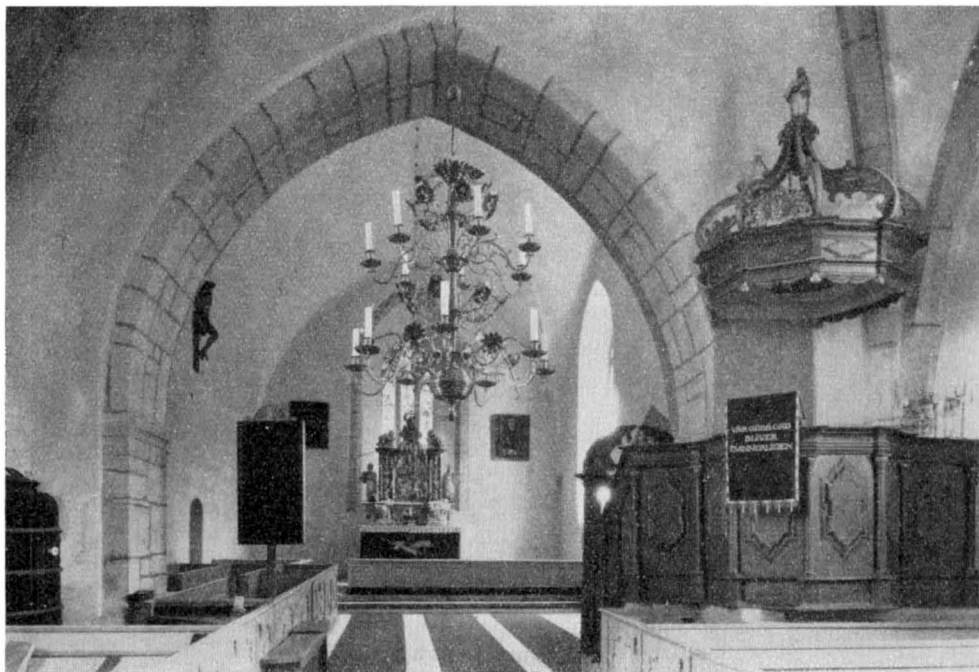

Fig. 289. Interiör mot ö. Foto H. Faith-Ell 1931.
Das Innere gegen O.

tillåta oss att innesluta under anonymbeteckningen Ronensis, har kanske också byggt tornets övre delar, att döma av gallerikolonnernas mångkantiga form. I tornets övre delar märkes bl. a. i 1:a våningen i n. och s., en djup besparingsbåge i spetsform som bärare av ovanför varande galleri. Dessa bågar hava bevarat synnerligen tydliga märken av skålbräderna, däribland dylika med vattenspår, ett bevis för att begagnade, ut-rangerade dylika vattenspår-bräden funnits redan då tornet byggdes och att alltså den ännu brukliga, vanliga taktäckningsmetoden på Gotland med tjärade vattenspår-försedda bräder har anor till åtminstone början av 1200-t.

I murtrapphuset synes i n.ö. en murkanal, vari urspr. förankringsbjälke vilat, nu förruttnad.

Långhus och torn synas alltså hava byggts av Botvid med rundbågig n.portal, rundbågiga fönster och romerska kryssvalv i tornet. Detta är möjligen förenligt med det upptecknade årtalet 1239, men kan dock, att döma av den ålderdomliga valv-typen i tornet, ligga något tidigare; vi förmoda omkr. 1230. S. portalen, för vilken en bräsch lämnats, fullbordades av mästaren Ronensis, som också välvde långhuset och fulländade tornet, trol. i så gott som omedelbar anslutning till Botvid, så att bygget kan antagas färdigt 1239.

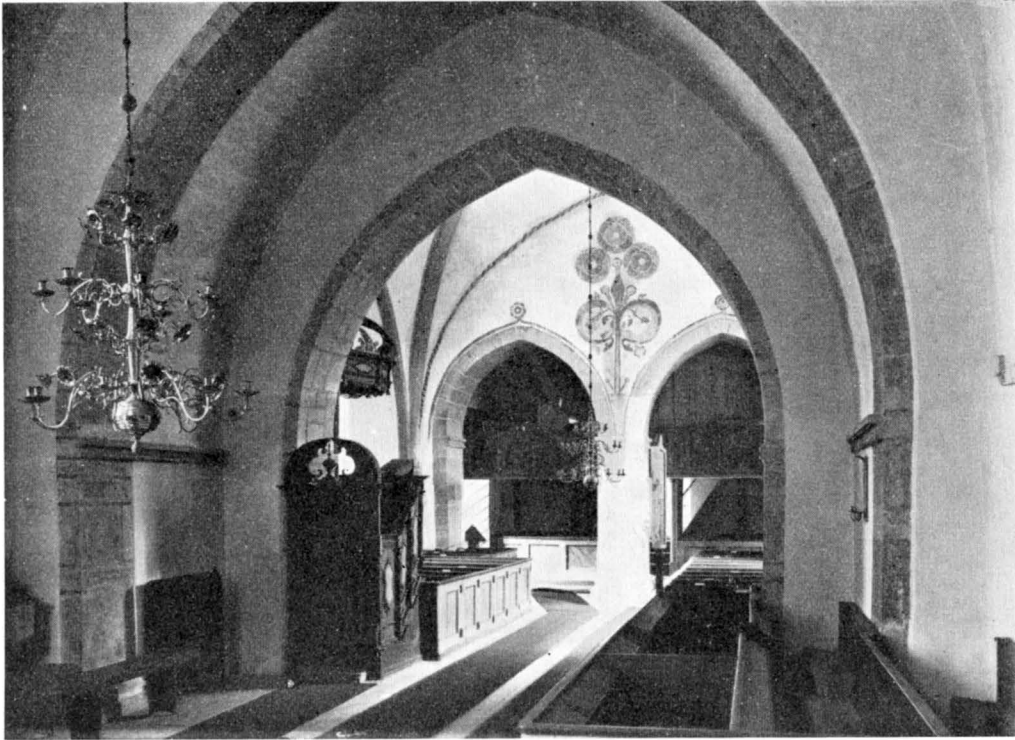

Fig. 290. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

Räk. 1795 meddela att arbetslön betalats till murmästaren för nya sakristian bl. a. även för låset till dess dörr. Detta är bibehållet med skylt i rokoko-form och vackert smidd nyckel. Plant trätak, grönaktiga, urspr. fönster med blyinfattning och järngaller. (Åren 1935/36 utfördes restaurering enligt arkitekten E. Fants förslag.)

Värmeledning infördes 1936.

Altarefönstrets glasmålningar framställa syndafallet, utdrivandet ur Paradiset, Adam och Eva i arbete med spade och slända, Bebådelsen till herdarna — å ängels språkband äro endast bokstäverna L SIS.DEO.ET.IN.H. bibehållna, ett fragment av änglahälsningen. — Kristus gisslas, Korsfästelsen, Kristi uppståndelse, välsignande Kristus i bröstbild, två änglar i halvfigur med rökelsekar. Dessutom flikiga blad och rosetter. (Fig. 293—95, 298.) Arbetet tidigast fr. 1300-t:s slut. Detta sena datum förklaras kanske genom ombyggnad av koret (med behållen äldre portal)?

Muralmålningar i brunrött, brungrått och gråblått finnas i långhusets valv (fig. 297) samt på dess vägg ovan tornbågarna (fig. 290) allt trol. av 1239, blottade och kompletterade genom restaureringen 1935/36. Jfr Rone kor samt gravstenen av 1243

SAKRISTIA

UPP-
VÄRMNING

GLASMÅL-
NINGAR

MURALMÅL-
NINGAR

Fig. 291. Valvkonsoler i koret.
Gewölbekonsolen im Chore.

i Hellvi (Bd II, fig. 187). I korvalvet finnes målning i huvudsakligen rött, i form av en sextonsiding med radier (fig. 296), väl samtida med korbygget, framtagen 1935/36.

KÄRNKYRKAN

Av den äldsta stenkyrkan, kärnkyrkan, hava vi iakttagit långhusets och korets gemensamma gavel och taklinjer (fig. 278, d e f och a b c). En huggen sten, som kanske tillhört en fönsteromfattning, med i hörnet inlagd rundstav, har iakttagits i nuvarande n. korfasaden, där denna synes fr. sakristiloftet. I gavelröset finnes ett par huggna stenar. Måhända kan den s. 255 omtalade, inmurade stenen giva ytterligare upplysningar, ävenså de grundmurar, som kanske i framtiden vid någon golvreparation kunna komma att blottas. Då skall kanske kunna avgöras, om äldsta stenkyrkan stammar från 1090, året i Strelows bok, eller möjligen är samtida med funten, 1100-t:s mitt.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Högaltarets förmodl. urspr. stenskiva med hålkälade kanter betäckes av bräder (!). S. om altaret en bas till piscinacolonn (fig. 304), huggen i attisk profil med hörnblad. — Ett som underlag för predikstolen bibehållet sidoaltare är täckt med en kalkstenshäll, vari ett märke $\boxed{+}$, snedställt.

Altaruppsats av sandsten med skulpterad polykromerad framställning av nattvarden samt av Moses och Aron, gotländskt arbete, enl. huggen inskr. av 1684. Möj-

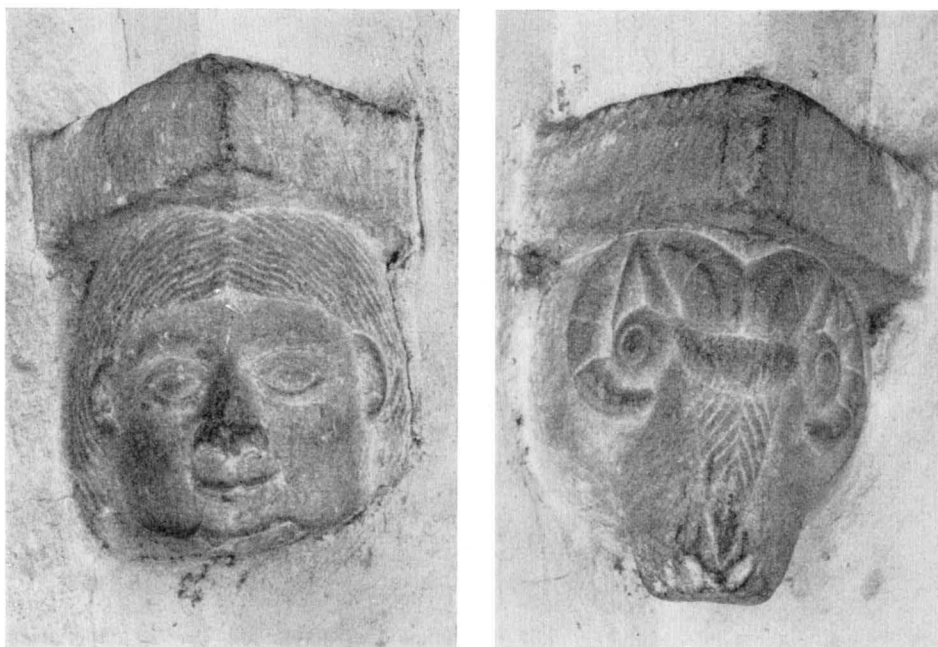

Fig. 292. Valvkonsoler i koret.
Gewölbekonsolen im Chore.

ligen av Jesper Gertson Smitt (»på något sätt förbunden med», enl. meddelande av R. Steffen).

Altarringen byggdes trol. omkr. 1700. Före restaureringen vit, nu marmorerad på grå botten.

Tre bilder förvaras i st.H.M.: Tronande madonna, barnet förlorat, H. 87; S. Margareta, stående på draken, H. 39; krönt kvinnligt helgon, vars attribut saknas, trol. S. Karin av Alexandria, H. 40; samtliga förträffligt skurna i lövträ med urholkad ryggsida och delvis bibehållen målning. Madonnan liknar altarskåpsfigurerna i Vänge, Fide och Guldrupe, trol. gotländskt arbete fr. omkr. 1420—30, de två andra påminna om böhmisk-schlesisk skulptur omkr. 1420¹. WALLIN ANALECTA säger: »där är äfwen en vacker Maria-bild, som stått i stället för altartafla —».

På n. korväggen hänger ett triumfkrucifix (fig. 299), trol. nordtyskt arbete fr. omkr. 1510—25 med målning fr. nyare tid. Då Säve 1864 besökte kyrkan, hängde det på tornbågspelarens v. sida. H. c. 275. Två sörjande figurer, enkla, kontursågade arbeten fr. 1700-t. med grov målning, synas efter medeltida mönster ha använts som sidofigurer till krucifixet (jfr Väte och Buttle). De äro målade även på ryggsidan och be-

¹ Enl. meddelande av fil. lic. S. HEDLUND.

Fig. 293. Välsignande Kristus omgiven av änglar med rökelsekar. Detaljer av altarfönstrets glasmålningar. Efter akvareller av Gustava Meukow 1892.

Segnender Christus von Engeln mit Rauchfässern umgeben. Details der Glasmalereien des Altarfensters. Nach Aquarellen.

visa därigenom att krucifixet ännu på 1700-t. stod på sin trabes i triumfbågen. Nu 90 cm, voro de urspr. högre: de voro säkerligen fast intappade i trabes och då denna nedtogs, har man av bekvämlighet sågat av figurerna ovanför fästena.

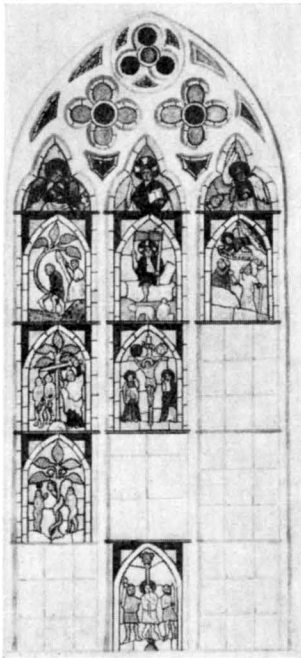

Fig. 294. Glasmålningar i ö. korfönstret. Senare hälften av 1300-t. Akvarell av P. A. Säve 1864.

Glasmalereien im ö. Chorfenster 1350—1400. Nach einem Aquarelle.

Predikstol fr. omkr. 1700, nu, genom restaureringen 1935/36 åter i besittning av 1700-t:s färg: blått, orange, guld m. m., dessförinnan brunmålad sedan 1839; på himlens krön står en liten bild i sen 1600-t:s stil, framställande en apostel med resväska; kanske betyder detta S. Jakob d. ä., i anslutning till medeltida uppfattning tänkt som pilgrimernas skyddspatron. Var han måhända kyrkans skyddshelgon? Enl. Wallin var det dock madonnan som stod på högaltaret (se s. 261). Predikstolen reparerades 1770—73, fick då en i rokoko snidad kartusch på himlen med Gustaf III:s namnchiffer samt (den nu framtagna) målningen med guld och silver och färger av den kände Johan N. Weller. Som bakgrund för denna färgprakt utfördes en »gardinmålning» på muren av samme Weller 1782, trol. blå som i Bro och Ekeby.

De slutna bänkarna fr. 1800-t:s mitt voro före 1935 ljust brungrå, nu efter restaureringen grå med blåmarmoretrade fyllningar.

I sakristians s.ö. hörn stod före 1935 ett skrank med kontursågade balustrar och entablement, varå inskription i upphöjda bokstäver (delvis å en del, som bildar avdelningsvägg ini skrankrummet): H: NICOLAVS OXENWALT ANNO:

Fig. 295. Syndafallet, utdrivandet ur paradiset, bebådelsen till herdarna, Kristus gisslas, Korsfästelsen, Kristi uppståndelse. Detaljer av altarfönstrets glasmålningar. Akvareller av G. Meukow 1892.
 Der Sündenfall, die Austreibung aus dem Paradies, die Verkündigung für die Hirten, die Geißelung Christi, die Kreuzigung, die Auferstehung Christi. Details der Glasmalereien des Altarfensters. Nach Aquarellen.

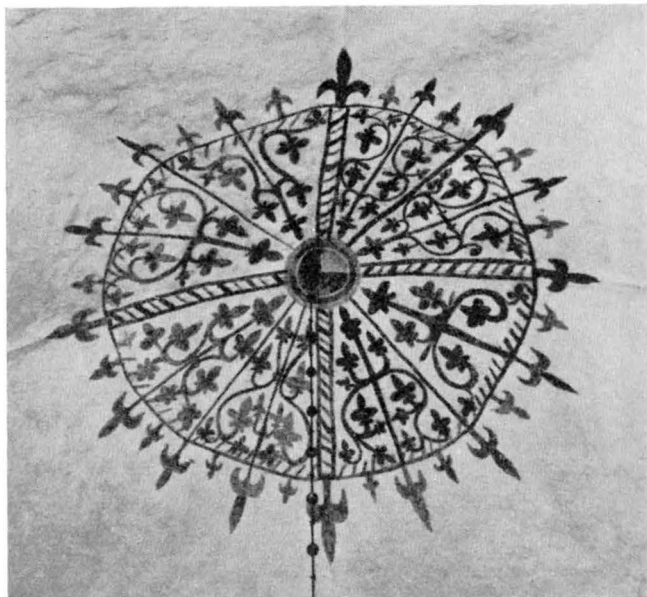
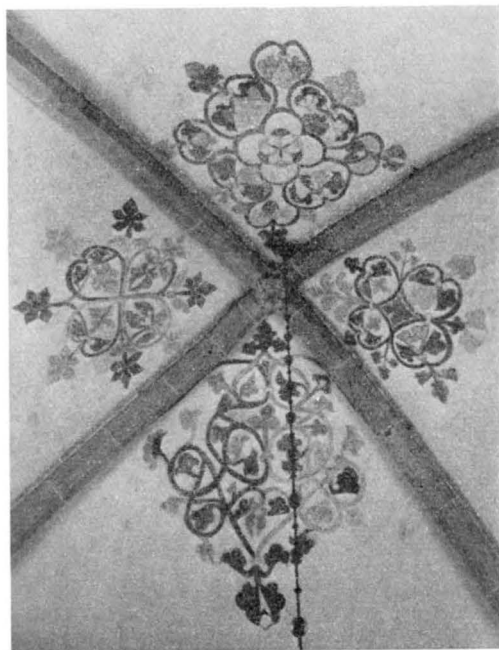

Fig. 296. Muralmålning i korvalvet.
Kalkmalerei in dem Chorgewölbe.

1688. Mässhake m. m. förvaras här. Innan den nuvarande sakristian uppfördes, var denna anordning trol. ett slags sakristia och hade förmodligen sin plats inom altarringen i korets n.ö. hörn, liksom ännu är fallet i Västkinde, Träkumla, Anga och Ekeby¹ kyrkor. Skranket flyttades vid sista restaureringen till s. sakristieväggen. Brun och ljusgrå marmorering framtogs då.

Läktaren erhöll 1846 sin största utsträckning, nående ö. om tornbågarna, i samband med orgelns insättande. Vid restaureringen 1935/36 drogs den bakom tornpelaren. 1760 omtalas läktares byggande och 1770 dess målande genom mästern Weller (RÄK.). Hans på tio nu löstagna pannåer målade bröstbilder av män och kvinnor äro efter 1935/36 uppsatta på orgelhuset å läktaren. Läktaren torde vid den tiden, 1770, ej gått framför tornbågarna. Den utvidgades 1805. En del av en bröstning, ornerad med tandsnitt m. m., synlig när s. portalen är öppen, härstammar väl från detta ombygge.

¹ Ekeby har sedan 1923 nyuppförd murad sakristia.

Fig. 297. Muralmålning i långhusvalvet.
Kalkmalerei im Langhausgewölbe.

En ny orgel uppsattes 1923. En äldre inköptes 1846—47. Av denna återstår fasaden, ritad av C. G. Blom.

I koret v. om portalen står en vacker dopfunt (fig. 303) av den anonyme mästaren Byzantios' tillverkning fr. 1100-t:s mitt, huggen i två sandstensblock, cuppa och fot, med uttömningshål. Total H. (utom sockel- och grundsten) 83 (3 Stånga-fot = 83,1 cm), B. 82 (nära 3 Stånga-fot), cuppans inre, B. 57 (1 Stångaln = 55,4 cm), dess Dj. 28 (1 Stånga-fot = 27,7 cm). Cuppans reliefer framställa: 1) En centaur; 2) Ängel med utslagna vingar; 3) En asprisryttare, d. v. s. en symbol av den svaga människan, som syndens drake galopperar bort med; 4) Påfågel; 5) Stridande kämpar med rundsköldar, d. v. s. en symbol av striden i människohjärtat mellan gott och ont; 6) Simson eller David, bekämpande lejonet; 7) Törn-utdragare och kvinna i dräkt med vida, nedhängande ärmar — be-

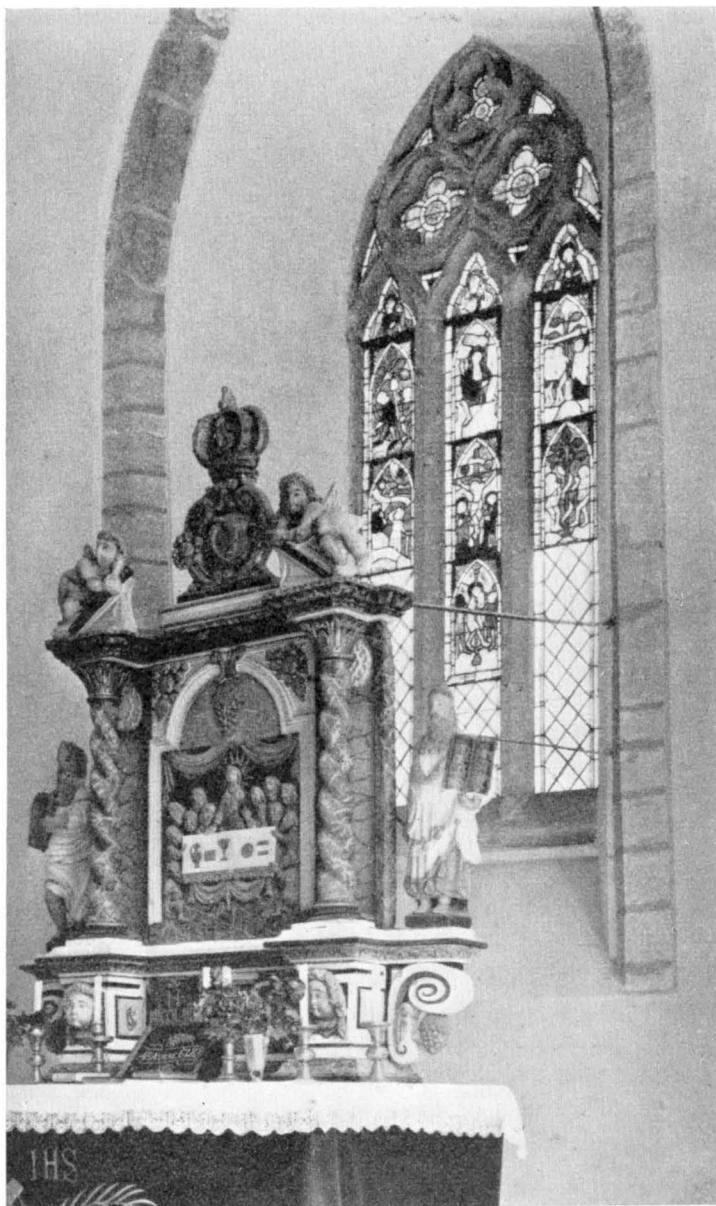

Fig. 298. Altaruppsatsen av sandsten från 1684 och altarfönstret med glasmålningar.

Der Altaraufsatz aus Sandstein von 1684 und das Altarfenster mit Glasmalereien.

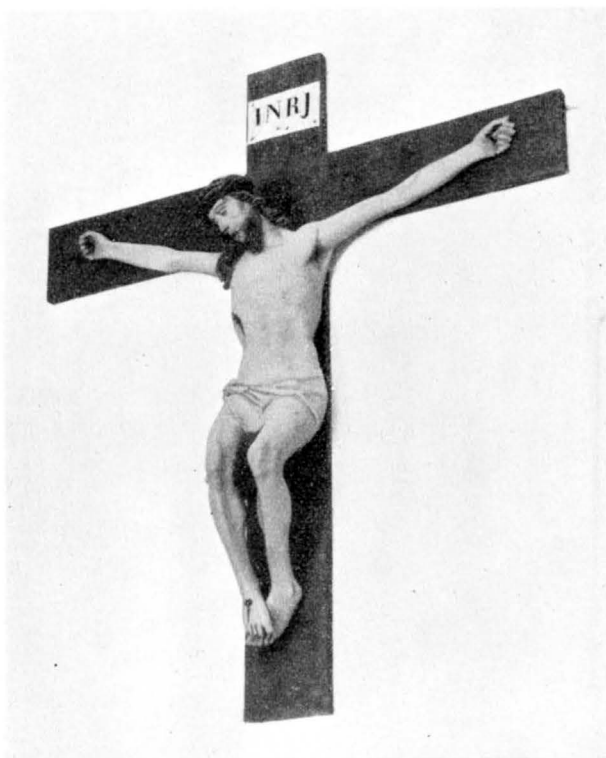

Fig. 299. Triumfkrcifix. Omkr. 1510—25.
Triumphkruzifix. Um 1510—25.

Fig. 300. Margareta stående på draken. Omkr. 1420. Nu i St. H. M. Foto E. O. Johanson 1932.
Margarete auf einem Drachen stehend. Um 1420. Jetzt in St.H.M.

tydelsen härav oviss —. I 8:e fältet är reliefen borthuggen, tassan av ett lejon synes ännu. De fyra utskjutande huvudena på foten framställa: 1) och 2) lejonartade djur med öppen mun; 3) en människa; 4) en vädur. Den är sprucken tvärs över 8:e fältet och jämnt avhuggen å foten, såsom för att passa mot en vägg med framspringande sockel. Av samma skäl blev 8:e reliefen borthuggen. Eljest är funten sällsynt väl bibehållen. Urspr. färg är framtagen: ljusblå fond inom bågarna, skära dräkter, änglavingarna bruna och ljusgröna. Funten står på en cylindrisk kalkstenssockel (H. 23) och en grundplatta med piscinafördjupning i sin mot väggen stötande del (fig. 303). Den ovannämnda avhuggningen omfattar även den cylindriska kalkstensbasen och kan förklaras genom uppställning tätt invid tornpelarens sockelförsedda ö. sida. Härtill passa även grundplattans mått. — Dopfat av mässing från 1500-talet.

Bland nattvardskärl märkes en silverkalk, enl. stpl av 1839. Noden utgör den enda resten av den »omgjorda» medeltidskalken. Den är omspunnen av förgyllda blad

Fig. 301. Krönt kvinnligt helgon. Omkr. 1420. Nu i St. H. M.
Foto E. O. Johanson 1932.
Weibliche Heilige mit Krone. Um
1420. Jetzt in St. H. M.

Fig. 302. Tronande madonna, barnet förlorat. Omkr. 1420—30. Nu i St. H. M. Foto i A. T. A.
Thronende Madonna, das Kind fehlt. Um
1420—30. Jetzt in St. H. M.

och blommor och försedd med sex runda knappar. De på dessa graverade heliga ansiktena stå mot fond av omväxlande ljusare och mörkare blå emalj, bl. a. Kristus, Paulus och Johannes Evangelisten; 1300-t. — Ett cylindriskt oblatkärl av »engelskt tenn», Visby-arbete, köpt 1793 (RÄK.). H. 14. Hilfeling antecknade »ett gammalt mässingsrökelsekar».

Porträtt i olja av Luther och kyrkoherde Oxenwalt (se nedan s. 269 anm. 2).

Liten bildsten med ristat segel m. m. rest på kyrkogården n. om sakristian vid restaureringen. H. 105 över marken. — Låg förut utanför kordörren.

Nu försvunnen runsten, som avtecknades 1854 av P. A. Säve. Den låg då i korgolvet. Lyder enl. honom sålunda: + kirkían: brān: a:/beleþes: byrd:/lauga: dahe: ta:/uar: h: sunnu:/ tahr: ok: s: pri/m: i: tretādo: raþo. (Se även s. 247, 251).

Medeltida gravhäll med runor i bård runt kanterna. Texten lyder i transkription: GRAVKONST

Fig. 303. Dopfund av sandsten av Byzantios från 1100-t:s mitt.
Taufstein aus Sandstein von dem anonymen Meister Byzantios. Mitte des 12. Jahrh.

Bedjen för Peters från Kauparve själ. Han dog sju nätter efter ny, då var 4 och 4 prim i fjortonde raden (= år 1506) Säve 106. Låg förut på kyrkogården, men inlades s. om altaret vid restaureringen 1935. I två delar. 187 × 95; 103.

Omhuggen medeltida trapezoidal sten med ristat ringkors på trappstegsfot, kring kanterna text i flera rader: HER · HVILER · UNDER · DENNE STEN/ANNE: RASMUS: DOTTERS / GUDFRYKTIGE · BEN/SOM UDI KIØBENHAFN · BARNFØD · VAR / OCH · MED · ÆRE · HAFDE · LEFUID · 60 AAR / DER MAN 1597 TIL LOFF/CHRIST SKREF · I/GVD · HVD¹ · SALIG HEN · /SOF DEN · 30 · MARTS · HENDE · GUD FORLEN/DEN · EVIGE · RO · MED · OS · HVER EN. Mitt över korset, i sköld: IENS IACOBSEN BVND. 219 × 127; 105. — Ligger ö. om kordörren.

Medeltida textlös gravhäll med ristad bård och ringar i hörnen. 203 × 115. Ligger i koret framför sakristidörren.

Omhuggen medeltida gravhäll med kalk och hostia. Spår av text längs v. kanten. [187] × [122]. — Ligger mitt i koret.

Gravhäll av sandsten i korets s.ö. hörn över kyrkoherden Dr Nicolaus Oxenwalt² och h. h. Margareta Thomasdotter Norby med latinsk inskr. och huggen dekor. — 218 × 144.

I tornet en ringklocka, med runinskr.: gjuten av »Ingemar och Olof, de svenske män, de göto denna klocka», samma gjutare, vilka 1493 göto Sanda-klockan (sid. 154), där samma gjutaremärke finnes. H. 107?. B.99.

SAMMANFATTNING AV HEJDE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Det upptecknade årtalet 1090 kan, om det är riktigt, avse en träkyrka eller ock den stenkylrka, vars triumfbågmur är inbakad i den nuvarande och där begränsningslinjer framträda såväl för dess kor-som dess långhusröste. (Fig. 274, 278.)

II. Dopfunten, ett Byzantiosarbete av omkr. 1140 (fig. 303), är kyrkans äldsta bevarade föremål. Möjligen kunna de under I nämnda sten-

¹ D är felhuggning för N.

² Oxenwalt var enl. Lemke född i Sanda 1645 och avled 1732 efter att ha varit präst i Hejde i 52 år.

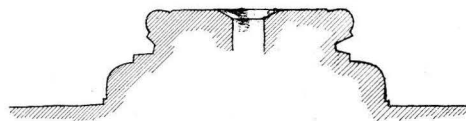
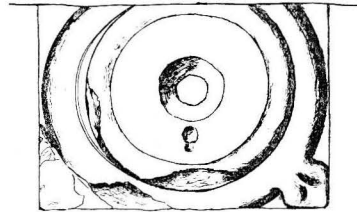

Fig. 304. Bas till piscina. Plan och tvärsnitt. Skala 1 : 10.

Basis einer Piscina. Grundriss und Querschnitt.

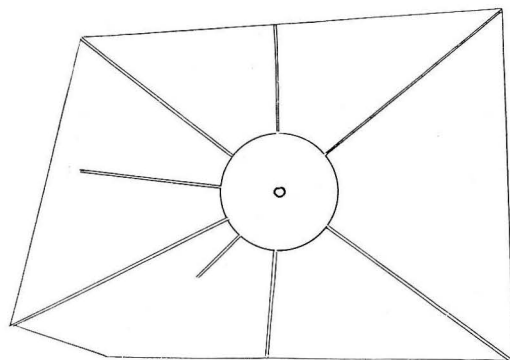

Fig. 305. Äldre bottensten för en funt, inmurad i ö. prästgårdsväggen. Skala 1 : 30.

Ältere, steinerne Unterlage für einen Taufstein in der ö. Mauer des Pfarrhauses eingemauert.

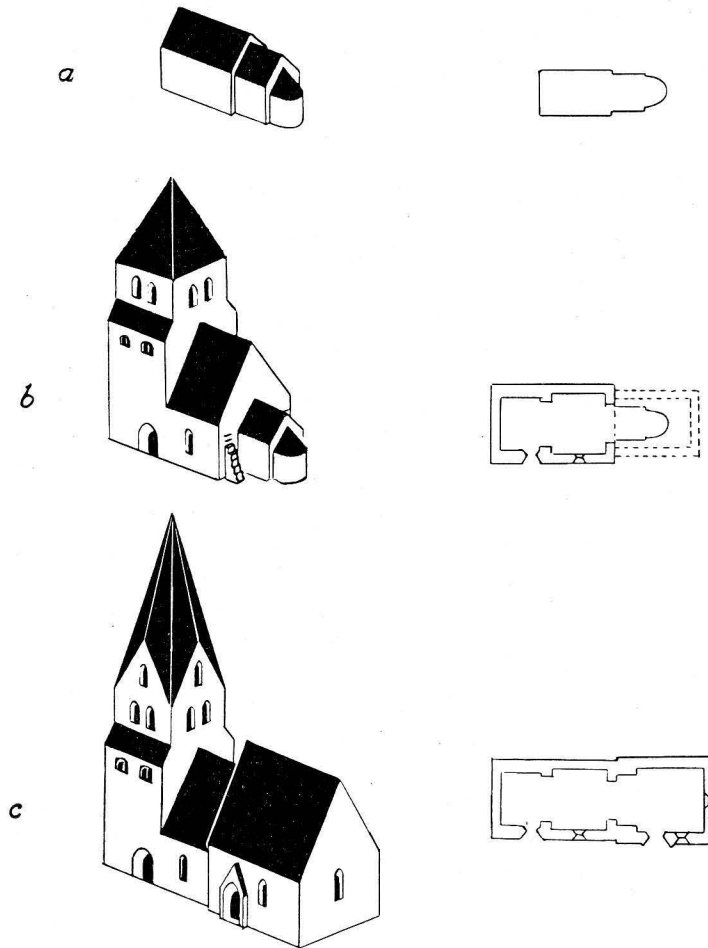

Fig. 306. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1 : 1 000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

kyrkans rester vara samtidiga med funten.

III. Nuvarande långhus och torn byggas av Botvid eller en honom närstående, trol. omkr. 1230 (fig. 306 b, dock med blott undre hälften av tornet). Ett härtill hörande nytt kor påbörjas men fullföljes icke, det urgamla koret kvarstår därför.

IV. Mästaren Ronensis fullbordar Botvids bygge med en spetsbågig s.-portal (fig. 279) och övervåningar i tornet, samt ribbvalv i långhuset (fig. 306 b). Trol. 1239. Ornamentala målningar (fig. 297).

V. Kor bygges nytt, i större skala än som urspr. under period III tänkts, i anslutning till långhuset. Intressanta konsolhuvuden (fig. 291, 292). Portal, 1300-t:s mitt. Glasmålningar i ö. korfönstret. (fig. 293—295, 298 306 $\frac{1}{2}$), omkr. 1300-t:s slut. Den i fig. 306 c framställda tornförhöjningen åskådliggör den antagliga avsikten. Korbyggets datering oviss, möjligen två perioder.

VI. Träskulptur: Madonna, S. Margareta, S. Karin, (fig. 300—302), b. av 1400-t.

VII. Klocka, svenskjuten 1493, triumfkrucifix (fig. 299) omkr. 1520, trol. nordtyskt.

VIII. Sakristieskrank inbygges

i koret 1688, altareuppsats av sandsten 1684 (fig. 298), predikstol (fig. 289) omkr. 1700.

IX. Läktare bygges 1770 och målas av Johan Weller, som ock nymålar predikstolen 1770—73, blågardinmålning därbakom på muren 1782. Sakristia bygges 1795, nya kyrkdörrarna målas blå 1802.

X. Kyrkogårdsmuren lägges och fönster förstoras 1828. Silverkalk 1839, brunmålning å predikstol 1839, läktare vidgas och orgel köpes 1846, bänkkvarter från mitten av 1800-talet.

XI. Stora nygotiska fönster 1869/70.

XII. Restaurering under arkitekt E. Fant 1935/36. Väggmålning blottad. Värmeledning.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Die Jahreszahl 1090 möge, wenn sie zuverlässig ist, die Einweihung einer ältesten Kirche darstellen, vielleicht einer hölzernen, vielleicht auch derjenigen steinernen, deren Triumphbogenmauer noch immer besteht. Sie ist in der aktuellen Triumphbogenmauer eingebakken. Die Begrenzungslinien der ältesten Chor- und Langhausgiebel sind darauf sichtbar (Fig. 274, 278, 306 a).

II. Der Taufstein von Byzantios um 1140 (Fig. 303) ist der älteste Gegenstand der Kirche. Vielleicht ist die unter I genannte steinerne Kirche gleichaltrig mit dem Taufstein.

III. Das jetzige Langhaus mit dem Turme wird von Botvid (Dominicophilus) um 1230 gebaut, beziehungsweise von einem ihm nahestehenden, wie Fig. 306 b aber nur untere Hälfte des Turmes! Ein hierzu im Masstab passender Chor wird angefangen, aber nicht fortgeführt. Der uralte kleine Chor musste also stehen bleiben.

IV. Der Anonymus Ronensis setzt den Bau fort: zwei Stockwerke des Turmes, spitzbogiges Portal des Turmes (Fig. 279), Kreuzgewölbe im Langhause mit schönen Blattornamenten an den Kapitellen der Ecksäulen (Fig. 284, 285). Wahrsch. 1239. (Fig. 306 b).

V. Ein neuer Chor wird aufgeführt und zwar in bedeutend grösserem Masstab als zuerst — beim Baubeginn des Botvids und Ronensis' — geplant (Fig. 306 c). Die Eck-Konsolen des Gewölbes als Köpfe (Fig. 291, 292) mit Humor ausgeführt. Glasmalerei aus dem Ende des 14. Jahrh. (Fig. 293—295, 298 306 1/2). Die in Fig. 306 c dargestellte Erhöhung des Turmes veranschaulicht die wahrscheinliche Absicht Datierung des Chorgebäudes unsicher möglicherweise zwei Perioden.

VI. Bilder aus Laubholz: Maria, gotländisch, S. Margareta, S. Katarina v. Alexandria, die beiden letzteren unter böhmisch—schlesischem Stileinflusse um 1420 (Fig. 300—302).

VII. Triumphkruzifix um 1520, wohl norddeutsch. (Fig. 299). Glocke, laut Runeninschrift von »Ingemar und Olof, schwedischen Männern«, gegossen. Ende des 15. Jhts.

VIII. Statt Sakristei wurde innerhalb des Chores 1688 ein hölzerner Verschlag aufgestellt. Sandsteinerner Altaraufsatz 1684 (Fig. 298). Kanzel um 1700 (Fig. 289).

IX. Eine Westempore wurde 1770 gebaut und von Johan Weller bemalt. Er dekorierte auch aufs neue die Kanzel 1770—73 und malte blaue Draperien an der Wand dahinter 1782. Ein wirkliches Sakristeigebäude kam 1795 zu Stande. Die neuen Kirchentüren wurden 1802 blau gemalt.

X. Kirchhofsmauer, Fenstervergrößerung 1828, Orgel 1846. Gestühl aus der Mitte des 19. Jht. (Fig. 289, 290.)

XI. Grosse, neugotische Fenster 1869/70 (Fig. 271, 272.)

XII. Restaurierung 1935 36. Wandgemälde blossgelegt. Zentralheizung.

Fig. 306 1/2. Adam och Eva i arbete med spade och slända. Detalj av altarfönstrets glasmålningar. Akvarell av G. МѢУКОВ 1892.
Adam und Eva in Arbeit mit Spaten und Spindel. Detail der Glasmalerei des Altarfensers. Nach einem Aquarell.

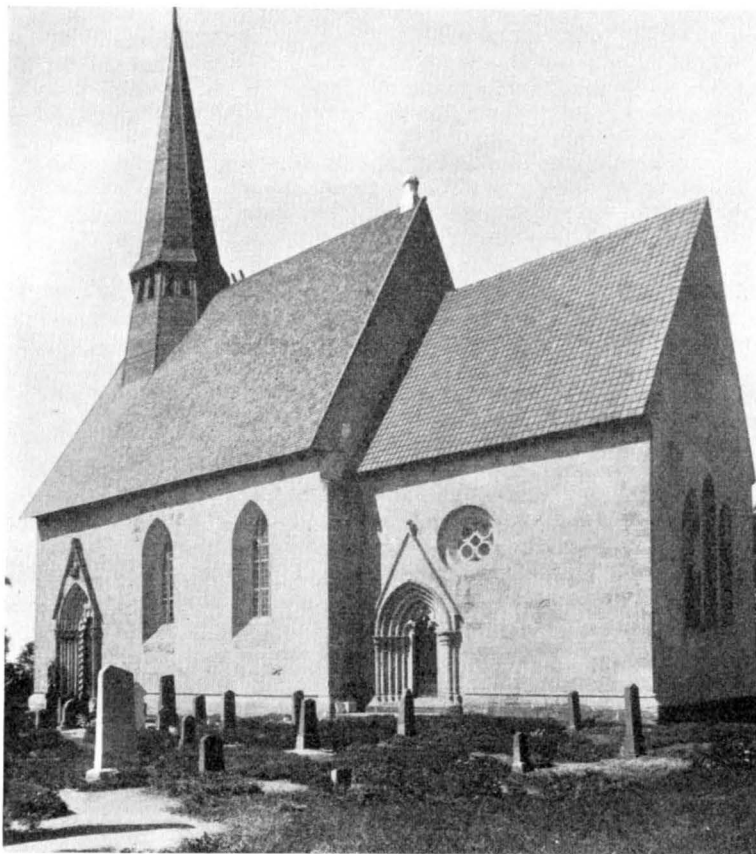

Fig. 307. Exteriör från s.ö. Foto S. Lindskog 1931.
Aussenansicht von SO.

VÄTE KYRKA

ANNEX TILL HEJDE

AV

ALFRED EDLE

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW s. 140 med årtalet 1050. — G. A. 13. 10. 1928.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: I P. A. SÄVES BERÄTT. 1864 omtalas »Munk-backen, en grushög (trädbevuxen), med murstycken och grundvalar af ett 'Munk-hus' etc.». — A. T. A. Uppmåtn. med detaljer sign. A. W. LUNDBERG 1866: avgnidning av gravsten över Olof 1294; kalkering av målning, kamp mellan riddare. Restaur. förslag av Sven Brandel 1927. — B. St.: ritn. till tornförändring

Fig. 308. Kyrkan från n.v. Foto H. Faith-Ell 1931.
Die Kirche von NW.

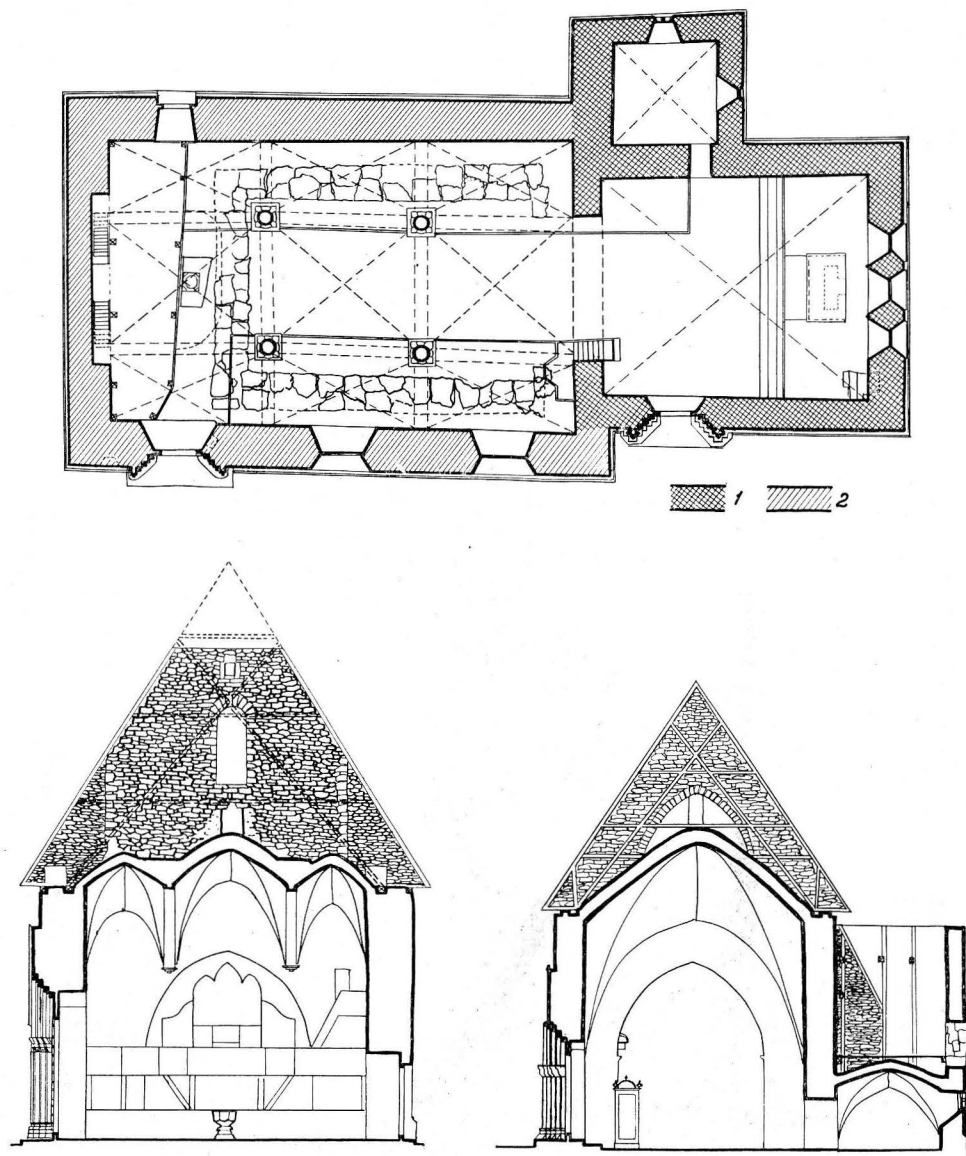

Fig. 309. Plan och tvärsnitt åt v. och ö. Skala 1:300.
Grundriss und Querschnitte gegen W. und O.

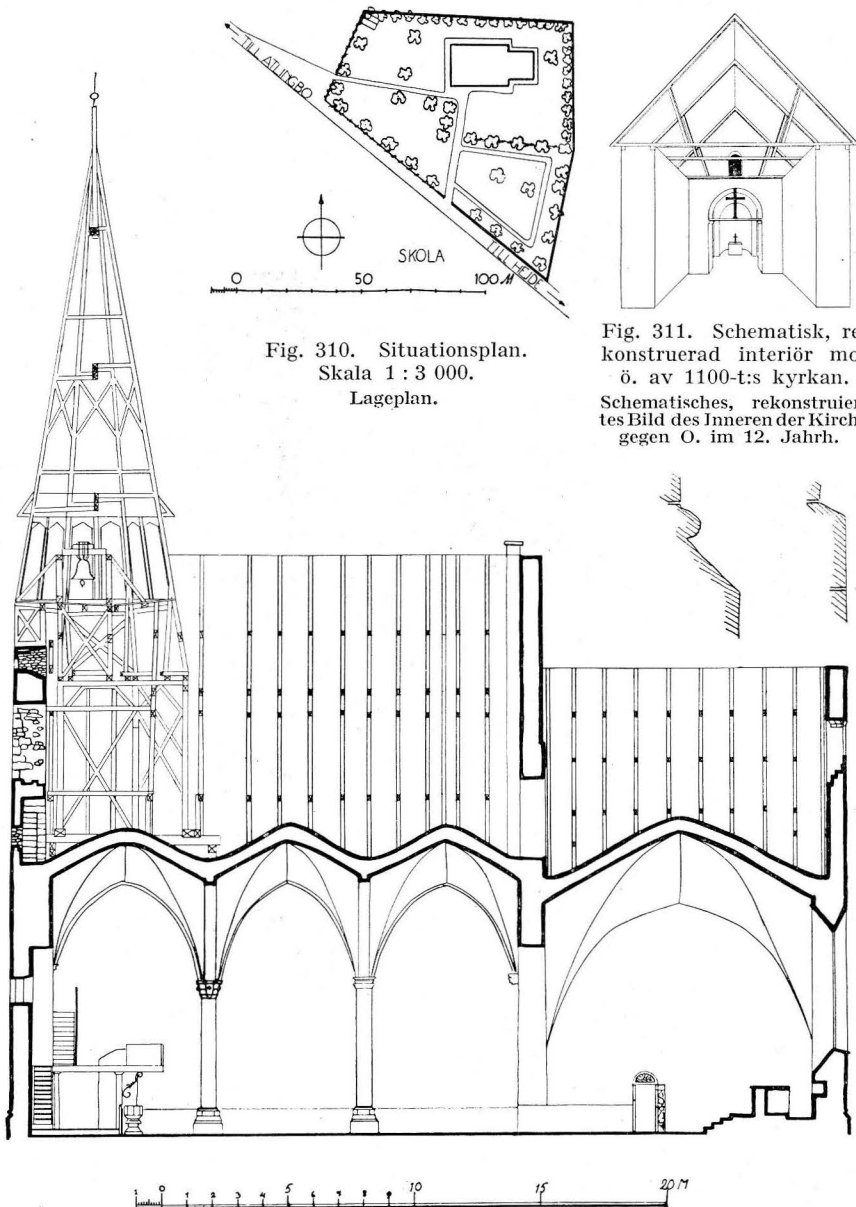

Fig. 310. Situationsplan.
Skala 1 : 3 000.
Lageplan.

Fig. 311. Schematisk, rekonstruerad interiör mot ö. av 1100-t:s kyrkan.
Schematisches, rekonstruiertes Bild des Inneren der Kirche gegen O. im 12. Jahrh.

Fig. 312. Sockelprofiler från långhus (till vänster) och av sakristian (till höger).
Skala 1 : 30. — Längdsnitt mot n. Skala 1 : 300.
Sockelprofile des Langhauses (links) und der Sakristei (rechts). — Längenschnitt gegen N.

Fig. 313. Exteriör från s.ö. före 1914. Foto i A. T. A.
Aussenansicht von SO.

av J. C. SERÉN 1829 och 1832 och av A. W. LUNDBERG 1866; ritn. till orgelfasad av LUDVIG HEDIN 1857. — HÅKANSSONSKA AVGJ. SAML. innehåller 16 avgjutningar av 1100-tals fasad-skulpturer.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1629—1727 samt fr. 1734; ST. PROT. 1771—1822 samt fr. 1824. VIS. PROT. 1622 samt fr. 1737.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården omgives av en låg stenmur, som i n. och ö. synes vara urspr. Träd-
rader i v. och s. angiva den gamla kyrkogårdens gränser. Området s. om denna forna
s.-gräns är nu ordnat som parkanläggning, markerad genom manshöga ligusterhäckar.
— Av gamla stigluckor synes intet annat spår än ett par fogar i n. muren; enl. tradi-
tionen låg här den liklucka som nybyggdes 1842 (RÄK.), i Säves Berätt. 1864, s. 292,
nämnes året 1862. 1791 uppbyggdes en kyrkoport enl. RÄK. N.v. om kyrkan står på
kyrkogården ett knuttimrat sockenmagasin, byggt 1828 »med laxade knutar». Strax ö. om
kyrkogården rudera av medeltida stenhus, enl. traditionen den medeltida prästgården.

KYRKANS
HUVUDELAR
NUVARANDE
KYRKANS KOR
MED SAKRI-
STIA

Kyrkan består av ett ungotiskt kor med sakristia från 1200-t:s mitt och ett
långhus med planerat torn av den anonyme mästaren Egyptian fr. omkr. 1330.
Skulpterat material ur en byggnad fr. 1100-t:s mitt, reliefkyrkan, är bevarat.
Korets (i VIS. PROT. 1737 »sångkoret») sockelprofil är rundstav på skråkant (fig. 312).
Om fasadernas huggstensmaterial skall vidare talas s. 283. Ö. och n. fasaderna äro upp-

Fig. 314. Del av sydfasaden med långhusportalen. Foto E. Lundmark 1924.
Teil der Südfassade mit dem Langhausportal.

förda av tuktad sten avsedd för puts och hörnkedjorna försedda med putsrand. De tre öfönstren och rundfönstret i s. med dess masverk äro urspr. Korportalen, i vis. PROT. 1737 kallad bruddörren¹, med sina skarpkantade yttre kolonner och arkivolt och sina av diamantband sirade kapitäl har en egendomligt kraftig, rent arkitektonisk karaktär, ovanligt fri från de måleriska element, som oftast utmärka gotlandsportalerna. Förband saknas mellan portal och kyrkosockel, men den senare är skarpt rätvinkligt avskuren omedelbart intill portalen, som alltså tyckes samtidig med kyrkobygget för övrigt. Den påminner om engelsk tidig gotik s. k. Early English, vilken gotländska byggmästare kunna fått kännedom om genom bl. a. Linköpings domkyrkobygge. Emellertid är tympanets utbildning med dess dubbla elastiskt skurna fyrbladskonturer ett tydligt gotländskt element², varå bl. a. även Lokrume huvudportal, daterad 1277, utgör ett exempel. Vi anse Väteportalen något tidigare bl. a. på grund av korets gammaldags fönsterformer: kanske omkr. 1265.

¹ Jfr G. F. GRATH, Svenska kyrkans brudvigsel. Ak. afh. Upsala 1904, s. 51 och 15, 16 samt passim. Lysningen skedde i kordörren och ringsättningen skedde också där.

² Jfr dock även Obermarsbergs portal i Westfalen avb. ROOSVAL KIRCHEN, Taf. 84. Både Westfalen och England ha inverkat på vår unngotik.

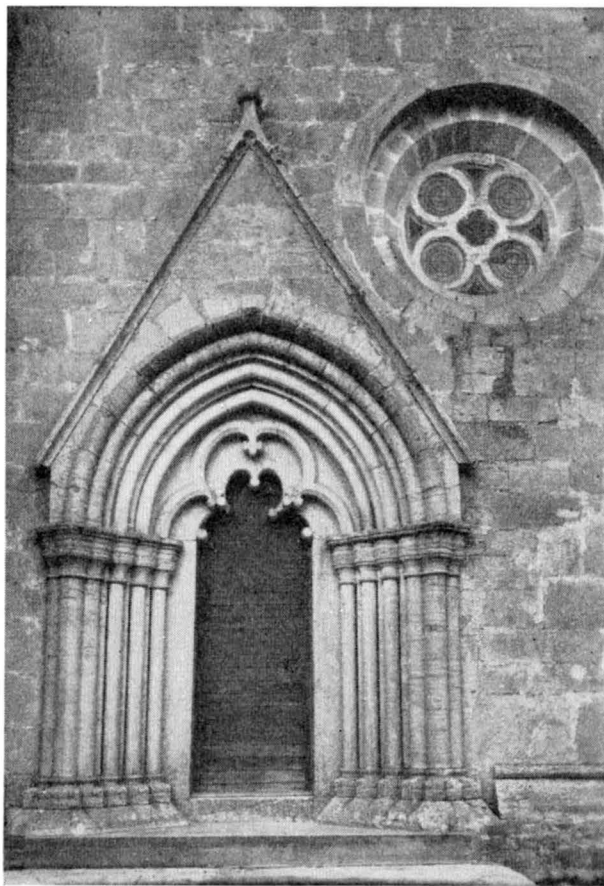

Fig. 315. Korportalen. Foto E. Erics 1915.
Das Chorportal.

Taket är på n. sidan täckt med enkupigt gammalt tegel och på s. sidan med trekupigt modernt tegel 1914. Takstolen fick trol. sitt nuv. låga fall samt första tegeltäckning år 1848. Urspr. takvinkeln måste enl. vanligheten varit 60 grader. Golv överallt av furu, dock delvis belagt med gravstenar; dessutom är hela altarpodiet belagt med stenhällar. Mellan korfönstren smala halvkolonnetter avslutade med tillspetsning såsom i Lärbro och Kräklingboportalerna. Korvalvet är ett kryssvalv med stenarna skiktade parallellt med valvkvadratens sidor.¹

SAKRISTIAN Sakristians genomgång till koret, dess fasadmateriel och sockel nämnas i samband med ikoniska kyrkan, sid. 290. Korets sockel är så skarpt och jämnt avskuren intill

¹ Denna skiktningmetod är tämligen ovanlig bland Gotlands gotiska valv. Den torde förklaras genom det engelsk-linköpingska inflytandet. Jfr valven i v. delen av S. Nikolai, Visby!

den punkt där sakristian skjuter ut att denna uppenbart visar sig vara samtidig med koret. I n. ett utmärkt vackert hugget 4-passfönster, vars masverk ej utvisar några falsar för glas samt ett rektangulärt fönster i ö. med yttre huggen omfattning av den sid. 316 nämnda typen. Yttertakets är av bräder och golvet inuti sakristian utgöres av mäktiga ekplankor (av 1831, RÄK.) Valvet är fyrkappigt med i putsen markerade diagonalstrålar. Från sakristians loft, som har trägolv, döljande valvet, kan iakttagas huru ett par sparrar till det gamla taket inbakats i långhusets ö.-mur vid dess uppförande och sålunda funnits före denna. Till detta loft kommer man genom en dörr med rektangulär stenomfattning i n. gaveln.

Långhuset är tillbyggt: dess ö. gavel rider på korets v. Sockeln tämligen lik korets, men förband saknas. Om s. murens material gäller vad angående koret sagts. De två spetsbågiga sydfönstren äro urspr. Deras även å yttre sidan skråkantade smygar och deras delning i tre parallella fack med trifoliebågar utan rosverk liknar fönstren i alla de kyrkor som tillskrivits *Egypticus*. N. väggen saknar fönster. Även s. portalen med dess höga resning och rika skulptur är ett karakteristiskt *Egypticus*-arbete. Posterna siras med stående rundbågsfriser, vilka överst förenas i bågform omslutande de 6 rundskivorna som täcka dörröppningen. De 6 kolonnerna nya 1909 (RÄK.). Överst i vimpergen sitter den tronande Kristus omgiven på var sida av en knäböjande, rökelsekarsvängande ängel. I tympanonfältet Marie kröning. V. kapitälraden har växtornamentik, den ö. framställer Beädelsen, Maria och Elisabet, Kristi födelse samt avslutas med en rosett. Dörrarna träklädda 1802, liksom korportalens. I inre ö. smygen urtagning för vigvattenskärl. N. portalen beskrives sid. 283. Taket spåntäckt 1895. År 1835 var det belagt med tjärsmorda bräder. Takstolarna äro medeltida, senare lagade. Takryttaren fick nuvarande form 1914; 1833 nedtogs en förfallen (trol. medeltida) takryttare och ersattes med en ny enl. ritning av J. C. Serén (fig. 313, obs. likheten med tornet i fig. 335), byggd av tornbyggare Lindström. Den treskeppiga långhushallen täckes av nio tältvalv. De fyra kraftiga kolonnernas kapitäl siras med symmetriskt ordnade blad av samma fylliga enkla former som i portalen. De två västliga äro rikare i plan med fyra framspringande konsoler. Baserna, som lyftas av höga piedestaler, äro attiskt profilerade, med mäktiga fyrkantklossar i stället för hörnblad. I murarna sitta åtta kragstenar som mottaga valvbågarna. Av dessa äro fem skulpterade med blad, stundom i teckningen något lika *Fabulators* kapitäl å Dalhems tornportal och andra; en i form av ett runt människohuvud (fig. 331) lik dem på Hablingbo huvudportal, det mest karakteristiska av alla *Egypticus*' verk. Kragstenarna intill triumfbågen äro inarbetade i densamma sålunda att det är tydligt att triumfbågen slagits av *Egypticus* och alltså hör till långhuset. — Bland denne mästares bevarade verk torde Väte vara det tidigaste, att döma av den anknytning till *Fabulators* ornamentik som här iakttagits, m. a. o. stamma från omkr. 1330.

Över den mäktiga färdigställda tornbågen i v., utfylld med en tunn vägg, leder en brant trappa i v. väggen från en dörr högt uppe i n.-v. hörnet upp till loftet.

LÅNGHUSET
OCH DET PLÅ-
NERADE
TORNET

Fig. 316. Nisch v. om långhusportalen. Relieferna föreställa Kristus och apostlarna, två fåglar, en ryttare.
Nische w. von dem s. Langhausportal. Reliefs: Christus und die Apostel, zwei Vögel, ein Reiter.

Fig. 317. Bågskytt till fots. Relief under v. fönstret på långhuset.
Bogenschütz zu Fuss. Relief unter dem w. Fenster des Langhauses.

3

5

7

8

6

12

10

11

4

Fig. 318. Reliefer ovanför v. fönstret på långhuset. Högra delen förstörad.
Reliefs oberhalb dem w. Fenster des Langhauses. Der rechte Teil vergrössert.

Av tornet synes ö. väggen delvis färdigställd med den stora rundbågiga muröppning över långhusets valv som skulle förbinda tornet med långhusloftet. I koröppningens omfattning, talrika med stenhuggarmärken försedda stenar från reliefkyrkan (se nedan).

TORNET

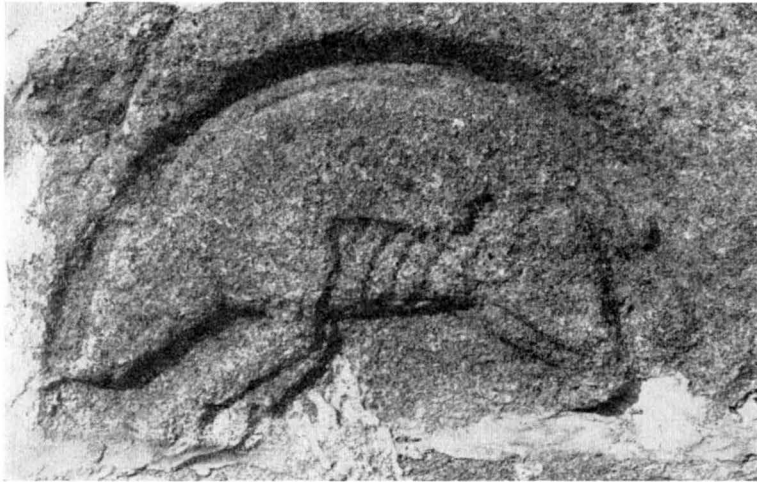

Fig. 319. Vildsvin. Relief (grupp A) under v. fönstret på s. långhusfasaden.

Wildschwein. Relief (Gruppe A) unter dem w. Fenster an der Südfassade des Langhauses.

Fig. 320. Lejon. Relief (grupp D). Under ö. fönstret på s. långhusfasaden.

Löwe. Relief (Gruppe D). Unter dem ö. Fenster an der Südfassade des Langhauses.

Tornbågen är redan omnämnd och i långhusets v. sockel på var sida om tornbågen äro förtagningar anordnade för anslutning av den blivande tornsockeln. Tornbygget kom emellertid aldrig till utförande.

Rikligt med material av en äldre kyrka fr. 1100-t. är återanvänt i de gotiska perioderna, här nämnd »reliefkyrkan» på grund av dess skulpturala utstyrsel. Av dess huggna stenmaterial äro betydande rester, sannolikt så gott som allting, bevarat i nuv. kyrkans s.-fasad, i färdigställda ö. tornväggen, i sakristians fasader, i altarena samt i n. portalen och sakristiportalen. Sannolikt är det den gamla huvudportalen som blivit återanvänd som n.-portal i långhuset. Den har en inre rundbågig omfattning; den yttre är till sina övre delar fullständig och vilar nu på Egyptianuskyrkans sockels skråkant, genombrytande rundstaven. I v. har den två reliefer med växtmotiv över varandra, i

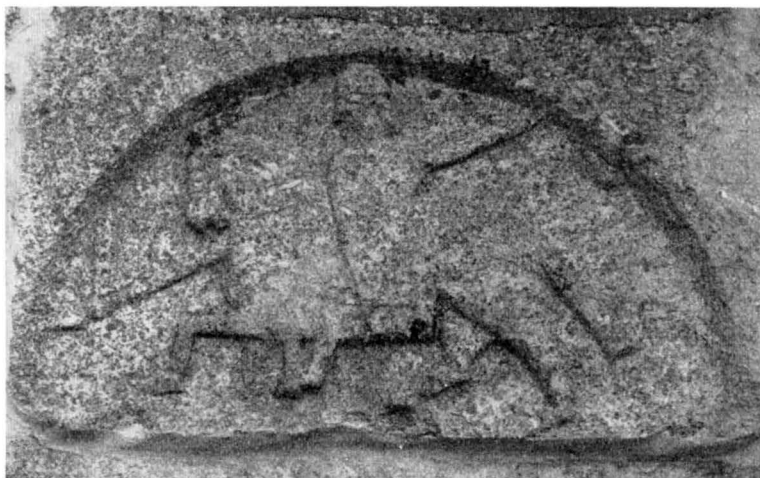

Fig. 321. Jägare till häst med spjut och sköld. Relief under v. fönstret på s. långhusfasaden.

Ein reitender Jäger mit Speere und Schilde. Relief unter dem w. Fenster an der Südfassade des Langhauses.

RELIEF-
KYRKAN AV
BYZANTIOS

Fig. 322. Nisch v. om korportalen, överstycke med skulpterade vinrankor och blad.

Nische w. von dem Chorportale, Aufsatz mit Weinranken und Blättern skulptiert.

Fig. 323. Sakristiportalen. Foto E. Erics 1915.
Das Sakristeiportal.

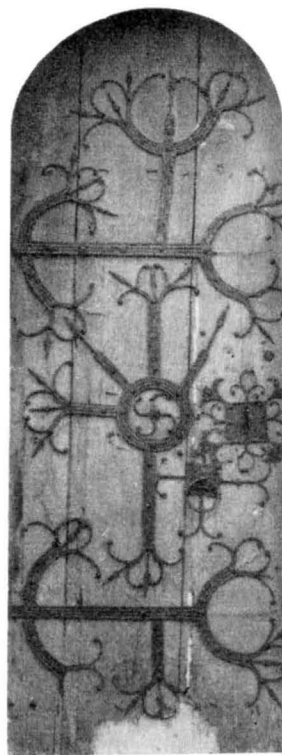

Fig. 324. Nordportalens
järnbeslagna dörr.
Die eisenbeschlagene Tür des
Nordportals.

ö. posten överst en vinrankerelief sammanhängande med den undre reliefen ur vars övre båge vinrankan växer upp. Denna undre relief har en märklig framställning av helvetes-kvalen: en kvinna i hög mössa och korta kjolar stående på de sammanflätade stjärtarna till två drakar som bita i hennes bröst; kvinnans ur vida armar framstickande händer håller vardera draken i ett grepp om halsen. En orm stinger henne i högra armhålan och i den vänstra synes en padda bita. På samma sätt är otuktens straff framställt i kyrkan i Moissac, Sydfrankrike, fr. början av 1100-talet.¹

Den järnbeslagna dörren har återställts vid restaureringen 1927. Samtliga beslag synas urspr., även dörr-ring och nyckelskylt (fig. 324).

I nuvarande sakristidörrens omfattning finnas rester av en annan av reliefkyrkans portaler. Den är upptill rakt avsluten och täckt av en rundbågig palmettre relief. Ö. posten

¹ Jfr foten till dopfunten i Östra Hoby, ROOSVAL, Steinmeister, Abb. 187 med fig. 326.

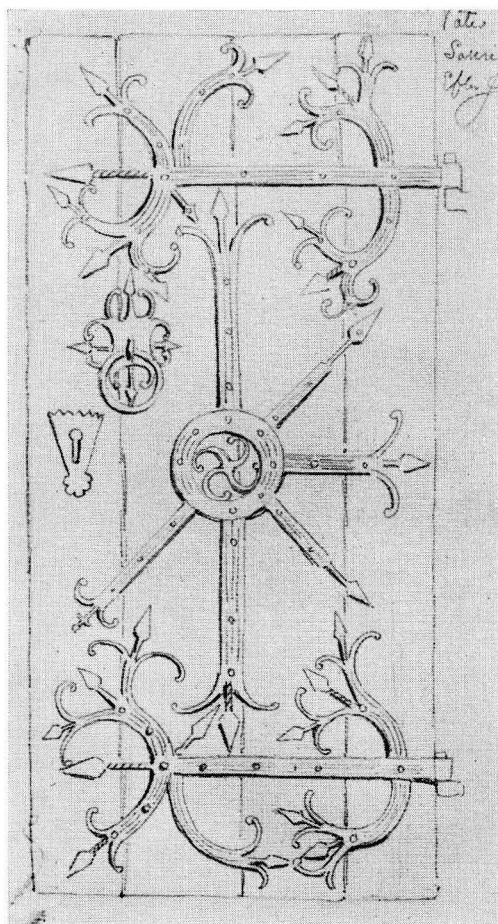

Fig. 325. Sakristidörren. Teckning efter
J. Åberg av O. Sörling.
Tür zur Sakristei. Nach einer Zeichnung.

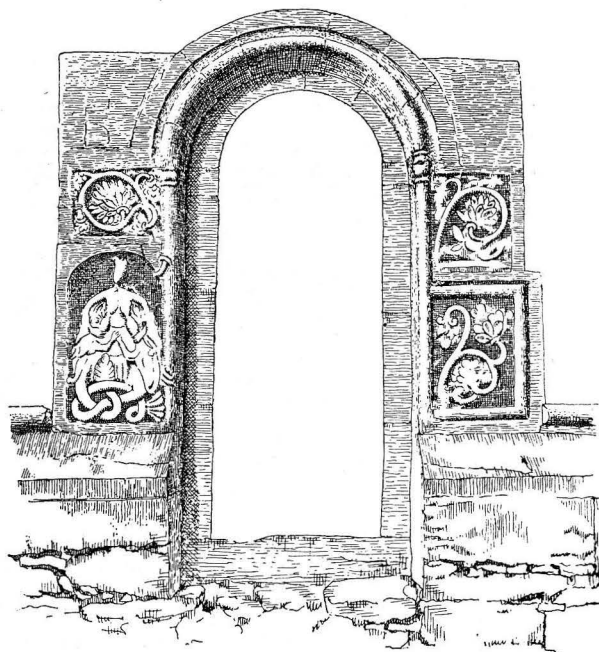

Fig. 326. Nordportalens omfattning av Byzantios.
Kliché ur Roosval, Ciceronen.
Die Umfassung des Nordportals vom anonymen Meister
Byzantios.

har sirliga rankornament på två till synes ej sammanhörande reliefstenar. Den v. är profilerad. Trädörren med sina järnbeslag, som likna n.-portalens, synes också här vara urspr., utom nyckelskylden. Resterna av poster till en tredje portal synas nu horisontellt liggande mot sockeln i nuv. långhusets s.-fasad. Reliefkyrkan bör alltså utom korportalen haft två portaler, säkerligen mittemot varandra i långhuset.

Två av reliefkyrkans fönsteromfattningar finnas bevarade i form av nischer i nuv. långhusets ytterväggar, den ena v. om sydportalen, den andra i långhusets ö. vägg vid korportalen. I den förra (fig. 316) framställes i rundbågens framsida de tolv apostlarna

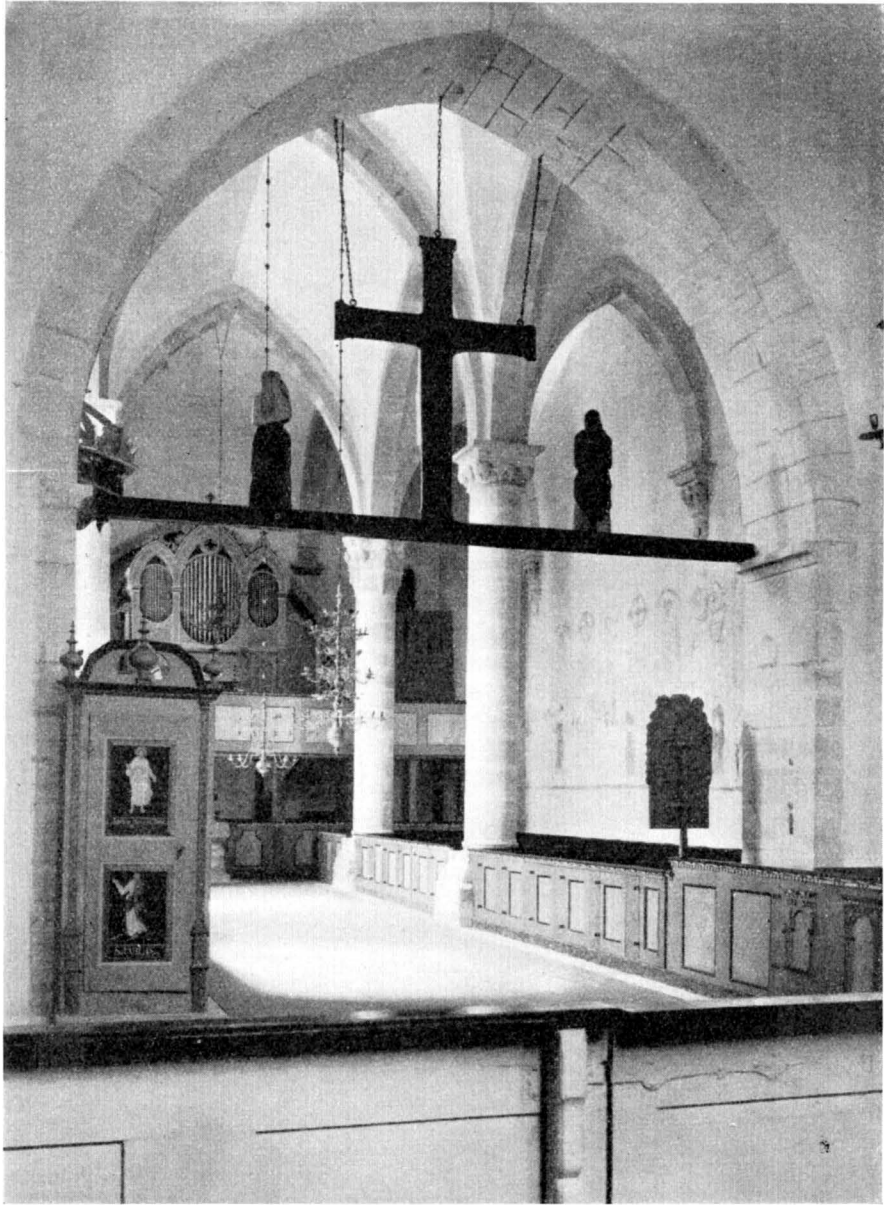

Fig. 327. Interiör mot v.
Das Innere gegen W.

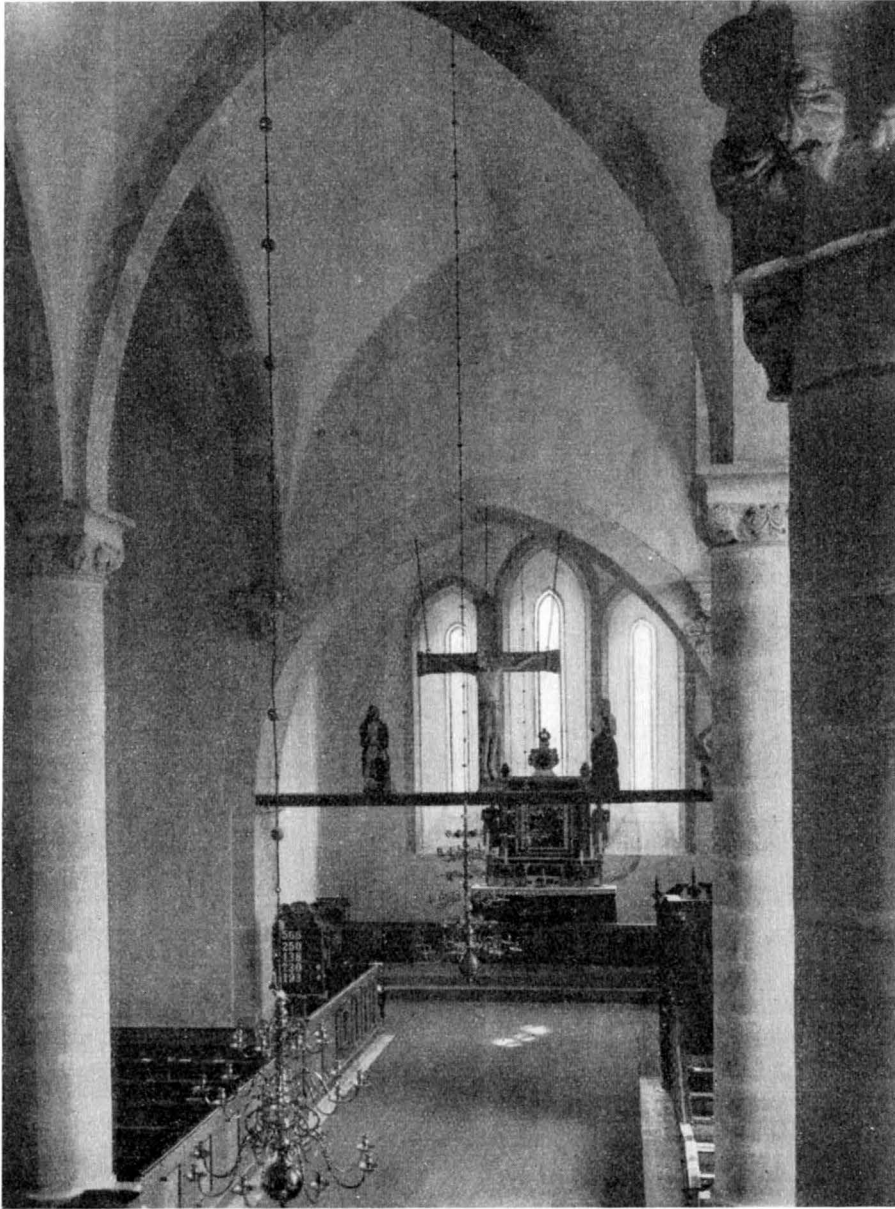

Fig. 328. Interiör mot ö.
Das Innere gegen O.

Fig. 329. Kapitäl på n.v. kolonnen i långhuset.
Kapitell der n.w. Säule im Langhause.

och Herren, som, tronande i mitten, lämnar nyckeln till Petrus. På v. smygstenen under bågen synas flygande fåglar och på den ö. en jägare till häst med jaktfalken sittande på handen och med nertill spetsig, upptill rakt skuren sköld, hängande på vänstra armen. Den andra fönsteromfattningen (fig. 322) har ett rundbågigt överstycke med sirlig vinrankerelief på framsidan över bågen. Det vilar på smygstenar vilkas hörn utformats till en bärande kolonnomfattning.

I nuv. korets och långhusets s.-fasader äro utan någon särskild ordning infällda talrika reliefstenar fr. reliefkyrkans fris.

Korets reliefer beskrivas här först. De ha alla samma grad av relief, lägre och mindre än långhusets, samma skala. En jakt är framställd som rör sig fr. vänster till höger. Vår numrering innebär ett försök till uppordnande.

1) En växt.

Fig. 330. Kapitäl på n.ö. kolonnen i långhuset.
Kapitell der n.ö. Säule im Langhause.

2) Jägaren, en centaur. Märk att på tympana och funtar fr. 1100-t. i Västergötland och på tympana i England den diaboliska makten är framställd som en centaur med pilbåge eller svärd.¹ Den uppbyggliga meningen med Väte-relieferna är då måhända den att erinra om hurusom djävulen förföljer de mänskliga själarna utanför kyrkans murar; de finna räddningen inom dessa.

3) En galopperande hjort, som ser sig ängsligt om efter jägarens pil, som sagt en symbol av den av djävulen hetsade själen.

4) En löpande hare.

5), 6), 7), 8) Tomma bågfält vilkas urspr. ordning icke diskuteras.

Det förefaller troligt att frisen befunnit sig under takskägget. Tillsammans kan den ha utgjort minst omkr. 4 m längd.

Långhuset har 4 grupper reliefer.

A. En åt vänster rörlig jaktfris i rundbågiga fält.

B. En åt höger rörlig fris utan den rundbågiga omramningen samt några reliefer utan rörelseriktning.

C. Ett åt vänster galopperande djur i rundbåge.

D. Lejon utan rundbåge av ansenligt mycket högre relief än A—C.

¹ Jfr. J. Roosval, *Dopfuntar i Statens Historiska Museum. Sthlm 1917, s. 20 och 42.*

Fig. 331. Konsol i långhuset till vänster om triumfbågen.

Konsole im Langhause links von dem Triumphbogen.

Fig. 332. Konsol i långhuset till höger om triumfbågen.

Konsole im Langhause rechts von dem Triumphbogen.

Vi försöka följande indelning inom grupperna.

A. 1) Galopperande vildsvin (fig. 319); 2) Förföljande hund, framdelen synlig å löst block funnet under golvet i långhuset vid rest. 1927, står nu i nischen vid kordörren, bakre delen bibehållen i muren (fig. 314); 3) Pilskytt till fots (fig. 317); 4) jägarn på skrittande häst med spjut och sköld lik den vid fönsteromfattningen beskrivna jägaren. Denna jaktfris har kanske haft sin plats å gamla långhusets v. gavel.

B. 1) Ett träd (1, fig. 318); 2) en ryttare, avsutten, står bakom sin häst (ej avbildad); 3) en häst bunden vid en gren (3, fig. 118); 4) ett träd (4, fig. 318); 5) jägarn springer åt h. spännande bågen, och jakthornet i rem över axeln slänger av farten ut bakom hans rygg (5, fig. 318). Meningen är väl att i denna jakt i tjocka skogen deltagarna måst sitta av sina hästar. 6) En man hållande inne en jakthund; 7) två jakthundar (7, fig. 318); 8) ett förföljt vildsvin (8, fig. 318); 9) ännu ett vildsvin i solbänken till nuv. långhusets v. fönster (fig. 314) 10) en fågel (10, fig. 318); 11) ett bandornament (11, fig. 318) 12) två män som brottas (12, fig. 318).

Möjligen har denna under B. sammanförda jakten utgjort långhusets södra tak-skäggsfris.

Typen C kan möjligen ha prytt långhusets ö. gavel, som ju erbjöd ett mycket kort utrymme. Typen D (fig. 320) har troligen suttit i närheten av en portal. Jfr motsvarande anordning å Vänge kor.

Reliefkyrkans sockel har delvis kommit till användning vid sakristians uppförande.

De nu omtalade fragmenten göra det möjligt att bilda oss en uppfattning om reliefkyrkans utseende i synnerhet som jämförelsematerial från andra gotländska kyrkor

ej saknas — Grötlingbo m. fl. Relieferna kunna närmast jämföras med dylika i Grötlingbo av Sighraf, ehuru stilen ställvis närmar sig till Sighrafs föregångare Byzantios. Kyrkan skulle alltså byggts av Byzantios med biträde av den unge Sighraf, vid eller efter 1100-t:s mitt, ungefär samtidigt med Hogräns äldre (»ikoniska») kyrkobygge (s. 95) med kor och långhus, men utan torn. Inga spår av absiden ha emellertid kunnat iakttagas vid golvet's omläggning 1927, endast grundmurarna till långhuset. Stenarna voro solhällar, lagda i bruk, omkr. 20 cm. tjocka. Ytterlivet i s. och n. saknades nästan fullständigt. I nuv. sakristiportalen ha vi då att se rester av reliefkyrkans korportal, nuv. n. portalen är säkerligen den gamla kyrkans huvudportal och portalresterna i nuv. långhusets s.-fasad skulle då härröra fr. n. portalen i reliefkyrkan. De två fönsteromfattningarna ha troligen utgjort långhusets båda s. fönster, och reliefstenarna ha bildat friser på kyrkans södra fasad.¹

På stenmaterialet från reliefkyrkan förekomma stenhuggarmärken talrikt. De äro av två slag, dels + och dels †.

I sidoaltaret under predikstolen finnas dessutom två bitar av en märklig relieffris (fig. 345). Den ena är stympad åt bägge sidor och framställer en kolonn med huvudprytt kapital. Kolonnen är flankerad av en sfinx och en man, av vilken endast det lutande huvudet finns kvar efter stymningen. Den andra relieffen har i mitten samma kolonnanordning som den förra och här omgives kolonnen av två män som luta sig in mot den samma. Den ene bär en fana på en stång i handen under det att den andre stöder sitt huvud med högra handen under kinden. Är det soldater vid Kristi grav? Ha relieferna urspr. tillhört en stensarkofag, en Kristi grav för påskspel? Stilen frestar till en date-

Fig. 333. Konsol i n. långhusmuren.
Konsole in der n. Langhausmauer.

RELIEFER I
PRIMITIV STIL

¹ En kyrka med besläktade reliefframställningar finnes i Elsass, Andlau, som trol. byggts 1161—1165. Se ROOSVAL, Elsass, Lund och Gotland. Konsthistorisk Tidskrift 1939. s. 72 ff samt R. FÖRRER, Les frises historiées de l'église romane d'Andlau, Cahiers d'archéologie et d'histoire d'Alsace 1931/32, s. 53-79.

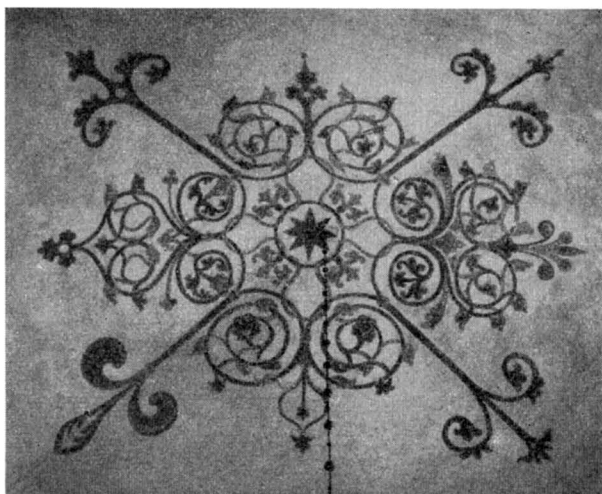
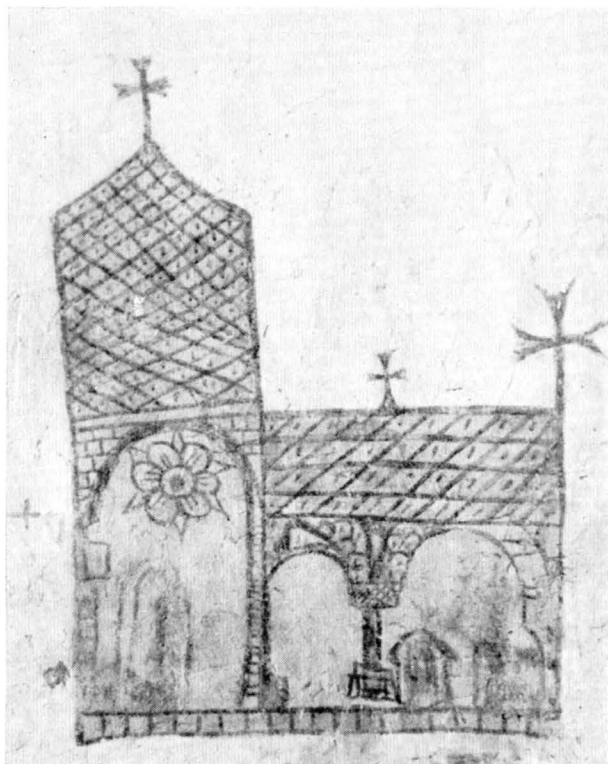
MURALMÅL-
NINGAR

Fig. 334. Muralmålning i korvalvet.
Kalkmalerei im Chorgewölbe.

ring bortåt 1000-t. Troligen äro de dock huggna vid 1100-t:s mitt eller senare hälft i primitiv efterlikning av Semibyzantios eller Siggraf.

Vid rest. 1927 framtogos i kor och långhus de muralmålningar av vilka endast ornamenten i korvalvet samt fragment på långhusets n. vägg förut voro synliga. Målningarna gruppera sig i 4 tidsskeden.

1) I korvalvet ett mönster av brunröda och grå rankor vilkas raka huvudstammar följa valvets diagonaler (fig. 334). Mycket liknande finnas i Lärbro kor (Bd II) samt Rone. Detta ornament torde vara urspr., liksom bården ovanför korportalen, imiterande röda och grå stenar (Jfr Bunge, Bd II sid. 34 f). Möjligen äro de 4 konsekrationkorsen samtida. Denna grupp hänföra vi till tiden för korets tillkomst.

2) Å långhusets n. mur 5 ornamentala kompositioner. Den mel-lersta i form av ett livsträd. De fylliga bladformerna erinra om Egypticus' stenornamentik. Färger: brunrött, ljusgrönt och svart. Dessa måste ha målats vid tiden för långhusets bygge.

3) På s. kormuren är en kyrka avbildad i längdsnitt. (Fig. 335). Möjl. avser bilden just Väte

Fig. 335. Kyrka i längdsnitt, målad å s. kormuren. Omkr. 1330.
Kirche in Längenschnitt, an der s. Chormauer gemalt. Um 1330.

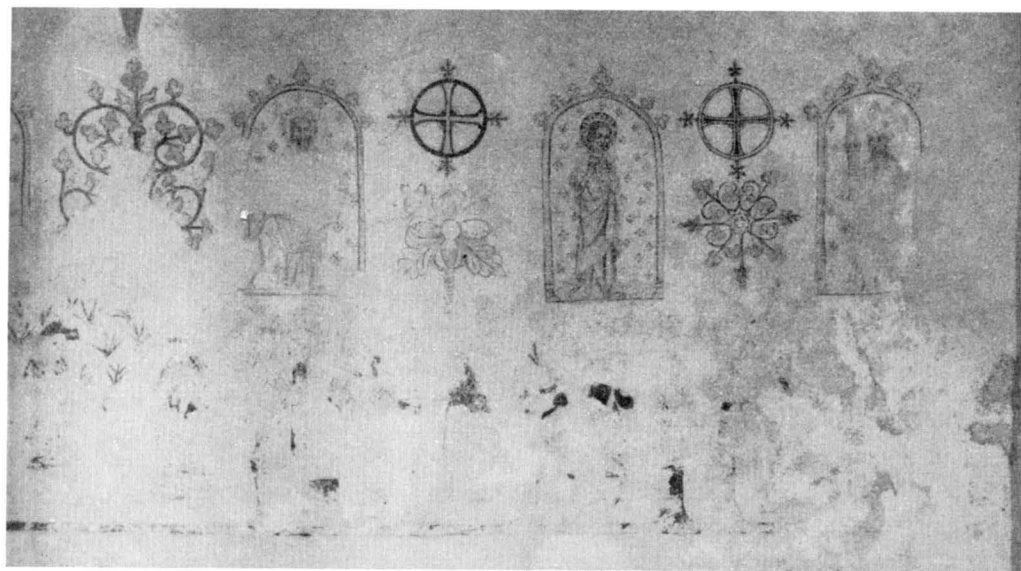
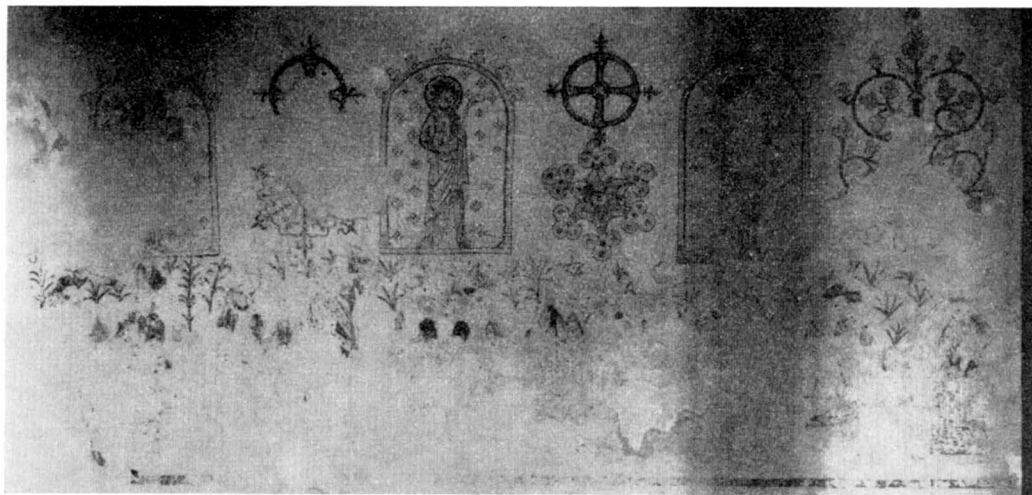

Fig. 336. Målning på långhusets nordmur före restaureringen 1928. Invigningskors och ornament under dem från omkr. 1330; apostlar i bågställningar från omkr. 1430—60. Under dessa en passionsserie från omkr. 1470—80. Foto E. Lundmark.

Wandmalerei in dem Zustande vor der Restaurierung 1928, an der n. Langhausmauer. Consecrationskreuze und Ornamente unter denselben um 1330, Apostel aus 1430—60; unter diesen eine Passionsfolge aus 1470—80.

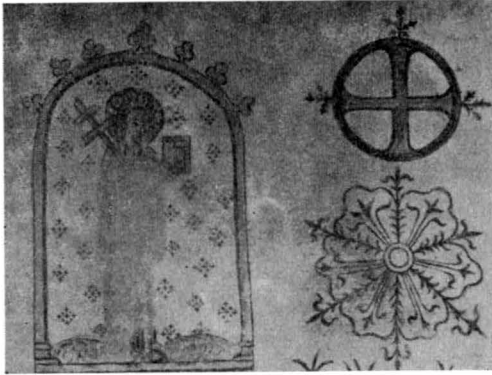

Fig. 337. Aposteln Filippus på n. långhusmuren.
Der Apostel Philippus an der n. Langhausmauer.

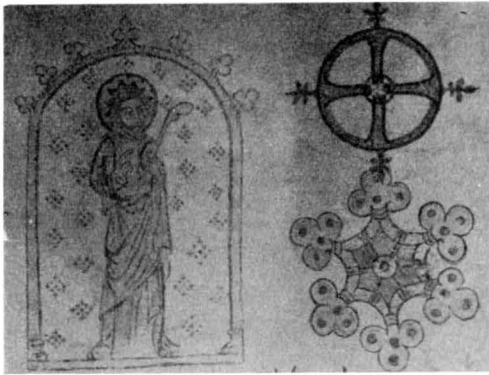

Fig. 338. Aposteln Jakob d.y. på n. långhusmuren.
Der Apostel Jakob der Jüngere an der n. Langhausmauer.

Fig. 339. Kristoffer bärande Jesusbarnet. På
s. korväggen. Omkr. 1430—60.
Christophel das Christkind tragend. An der s. Chormauer. Um 1430—60.

kyrka och har kanske målats som ett slags jubileumsillustration till den slutliga invigningen, alltså möjligen omkr. 1330. Under kyrkan en oläslig inskr. i stora minuskler. Inskr. till v. om kyrkan: »S:ta Birgitta». Den stora rosetten inne i kyrkan vore då en antydning om muralmålningens rosetter i Egypticus-kyrkan, som nyss här ovan omnämnts. Den tornartade förhöjningen är säkert en takryttare, klädd med stora spån, och ger oss kanske en föreställning om en ursprunglig takryttare. Denna har i så fall varit märkvärdigt lik den av Serén 1829 ritade (fig. 313).

4) Konsekrationskorsen på långhusets n. mur varav det bäst bibehållna tydligt skär

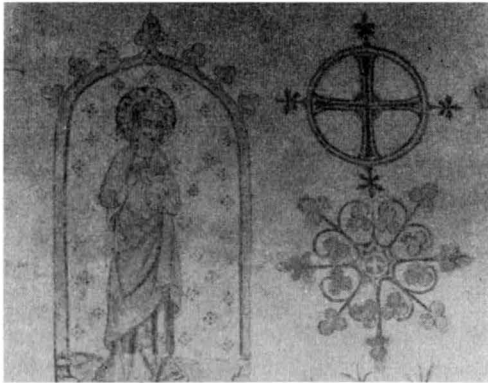

Fig. 340. Aposteln Johannes på n. långhusmuren.
Der Apostel Johannes an der n. Langhausmauer.

Fig. 341. Aposteln Petrus på ö. korväggen.
Der Apostel Petrus an der ö. Chormauer.

in på nedanför stående ornament ha förmodligen tillkommit ett eller annat år senare än ornamentmålningarna. Man kan föreställa sig att kyrkan stått färdigbyggd och målad, men att den biskopliga konsekrationen låtit vänta på sig några år. — Konsekrationkors på s. väggen av samma typ. — Färger: fylligare brunrött och fylligare grönt än färgerna i grupp 2).

5) En i både kor och långhus löpande, omkr. 1430—60 målad svit av apostlar m. m. I koret över sakristiingången apostel med bok och stav: Jakob d. ä. över hostienischen Petrus; på s. väggen Christoffer bärande Kristus med minuskel-inskr.: *Vultus Christofferi a morte subito* = Kristoffers åsyn (hjälp) från bråddöd; samt Paulus. I långhuset fortsätter serien: fr. v. Filippus med bok och dubbelarmat kors; Jakob d. y. med klubban; Mattias (?); Andreas; Johannes och sist i raden S:ta Barbara med tornet. På triumfbågens n. vederlag står i minuskler *Johannis* (fig. 336-341).

6) Passionsserie fr. omkr. 1470—80. På långhusets n. vägg framträder i tegelrött och grått en serie passionsmålningar mellan i bakgrunden strödda stjälkar i rött. All arkitektonisk indelning saknas, frisen sammanhålles endast genom en undre röd rand betecknande marken. Följande scener kunna urskiljas: a. Överkroppen av en ung manlig figur med turbanartad huvudbonad. b. Judas mottager penningpungen av Kaifas. c. Gisslandet. d. Kristus omgiven av knektar blickande upp mot nu utplånad figur. Scenens betydelse oförklarad. e. Törnekröningen. f. Korsbärningen. g. Golgata. — Figurerna ha egendomliga dräkter med mycket långa strutformiga brämade ärmar.¹

¹ Passionsserien behandlad av B. SÖDERBERG i festskriften »Gotlandica» till Nils Lithberg 1933 (särtryck ur Ymer), s. 144, där de dateras till »1400-talets tredje fjärdedel».

Fig. 342. Judas mottager penningpungen av Kaifas. Kristus törnekrönes. Scener ur passionsserien på n. långhusmuren.

Judas erhält den Geldbeutel von Kaifas. Die Dornenkrönung Christi. Scenen der Passionsfolge an der n. Langhausmuer.

Dylika förekomma på altarskåpet av Bertil Målare i Stockholms Storkyrka, nu i Statens Hist. Museum, från 1468.

I koret finnas runristningar i putsen.

1914 inrättades uppvärmningsanordning med kamin mitt på södra långhusväggen. 1928 inrättades värmeledning med värmekammare under sakristian med nytt rökrör inbilat i triumfbågmuren och n. korväggen till gamla skorstenen.

Högaltaret uppfört av material från reliefkyrkan (s. 283) med talrikt förekommande stenhuggarmärken. På ö. sidan en nisch med märken efter gångjärn i n. posten. Nischen har urspr. trägolv av ekplankor sammansatta med dymlingar. På framsidan, under den hålkälade altarskivan med dess fem kors, en relikgömma. S. sidoaltaret likaledes uppfört av sten från reliefkyrkan samt med de sid. 291 omtalade 1100-talsrelieferna. N. sidoaltaret saknas.

I s. väggen nisch med fyra hål framtill för stängselanordning. I ö. väggen nära s.-ö. hörnet finnes en rakspetsig avtäckt träfodrad nisch med hylla, stängd av rosprydd gallerlucka av järn. Till nischen leder en trappa i tre trappsteg upp. Dess nedersta sten till hälften urtagen, och genom trappan leder i själva korhörnet ett vertikalt fyrkantigt hål ner genom golvet, kanske avsett för en ståndare för ett räcke? Nischen har säker-

UPP-
VÄRMNING

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Fig. 343. Korsbärningen. Scen ur passionsserien på n. långhusmuren.
Das Kreuztragen. Scene der Passionsfolge an der n. Langhausmuer.

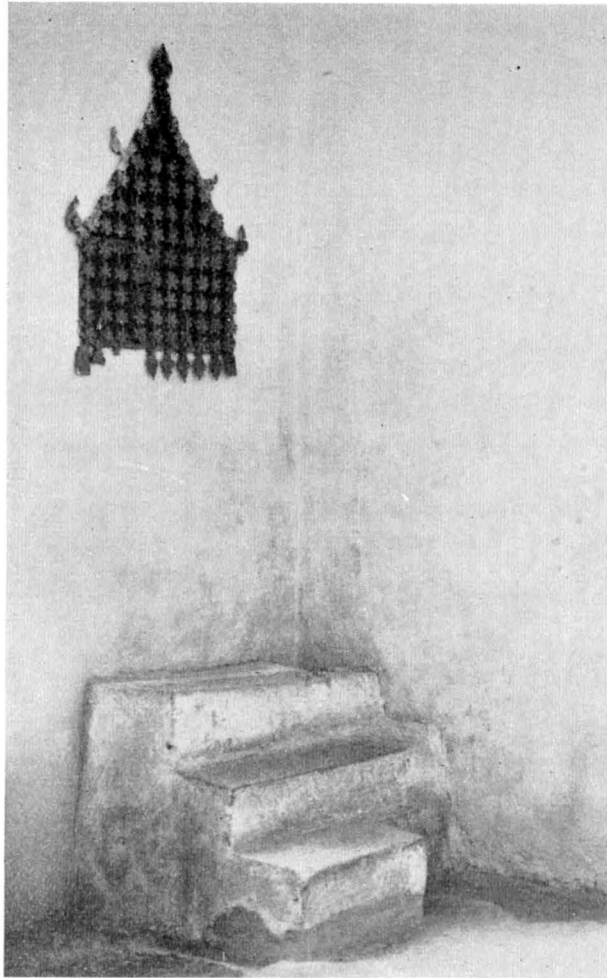

Fig. 344. Sakramentnisch med järngallerdörr.
Sakramentnische mit eisener Gittertür.

ligen varit kyrkans sakramentsskåp och dess järngaller samtidigt med korets byggnadstid (fig. 344 jfr. Sanda fig. 167 och Roma Bd I, fig. 666).

Sakrament-skåp (fig. 346) av ek i form av ett åttkantigt kyrktorn, H. 180, buret av en firsidig pelare med åttkantigt kapitälförmått krön, H. 158. På »kyrktornet», i ett av fönstren, är en lucka på gångjärn, nu till större delen bortbruten. Korset på tornspiran är bortfallet, men bevarat: H. utan tappen, 25. På pelaren är den fina polykromin delvis bevarad. Kapitälens knoppar äro delvis förgyllda och röda, de stora mellanliggande bladen försilvrade och prydda med ett sirligt målat,

Fig. 345. Fragment av reliefer, infällda i s. sidoaltarets framsida, möjligen delar av en Kristi grav med framställning av sovande väktare (?). 1100-t:s mitt (?)

Teile einige Reliefs, in der Vorderseite des s. Seitenaltars eingemauert. Vielleicht zu einem Osterngrabe gehörig, mit Darstellung der schlafenden Wächter (?). Mitte des 12 Jahrh. (?)

grönt livsträd. Pelaren är från en av sina sidor urholkad. Det är tydligen en baksida. Den är försedd med urtagningar och järnhakar, varav synes att pelaren stått fasthakad dikt intill ett 107 cm. högt föremål med en sockel, H. 25, kanske en

korbank. Kapitålet, ävenså själva tornet, äro pryddigt snidade runtom, de ha höjt sig fritt i luften. Märkligt föremål från 1200-t:s senare del. Nu i St. H. M.

Tabernakel av ek, (fig. 347) taket av furu, trol. avsett som hus för en dyrbar relikgömma, kanske en helgonbild som inneslutit relik. Tabernaklet har formen av ett hus, men golv och sockel saknas. L. omkr. 44, B. omkr. 36, H. omkr. 90. I två närliggande fasader stora fönster med rikt snidat masverk (det ena fönstret mycket skadat), inifrån skyddade med järngaller. En tredje sida har ett mycket smalt fönster utan järn. Genom saknad av färg visar sig denna sida ha stått tätt intill en vägg. Den fjärde fasaden är en låst dörr med pryddiga järnbeslag. Även denna vägg saknar färg. Å de övriga rester av vit, brunröd och svart polykromi. Tabernaklet torde ha stått på en pelaresockel nära ett hörn, så att två fasader varit bekvämt tillgängliga för församlingens blickar, de två övriga på omkr. 30 cm. avstånd från muren. Målningen m. m. erinrar om den s. k. Passions-mästarens målningar, varigenom åldern kan bestämmas till omkr. 1430—50. Nu i St. H. M.

Altaruppsatsen är huggen av sandsten, gotländskt arbete fr. 1699

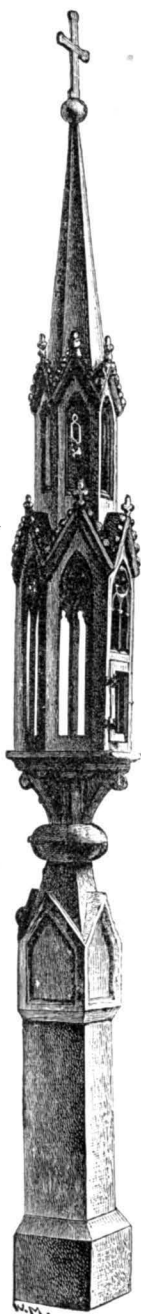

Fig. 346. Sakramentshus i form av ett kyrktorn. 1200-t:s senare del. Nu i St. H. M. Kliché ur Hildebrand, Sveriges medeltid, III.

Sakramenthäuschen in der Form eines Kirchturmes. 2. Hälfte des 13. Jahrh. Jetzt in St. H. M.

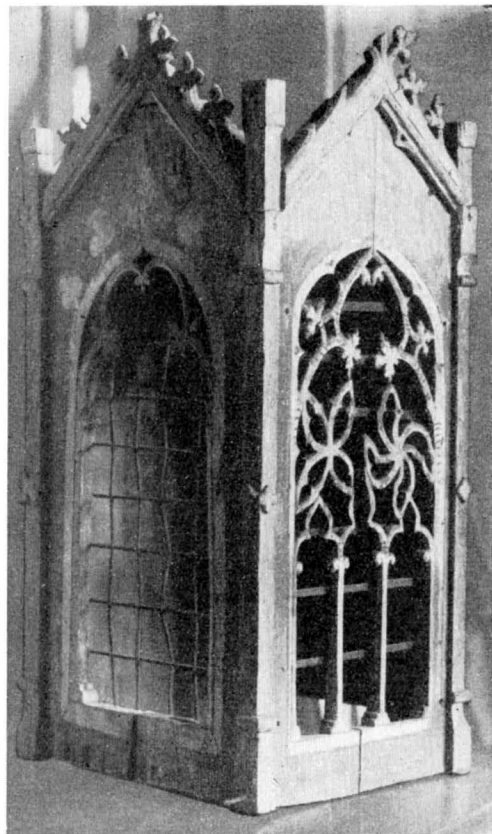

Fig. 347. Tabernakel av ek. Omkr. 1430—50. Nu i St. H. M. Foto i A. T. A. Eichenen Tabernakel. Um 1430—50. Jetzt in St. H. M.

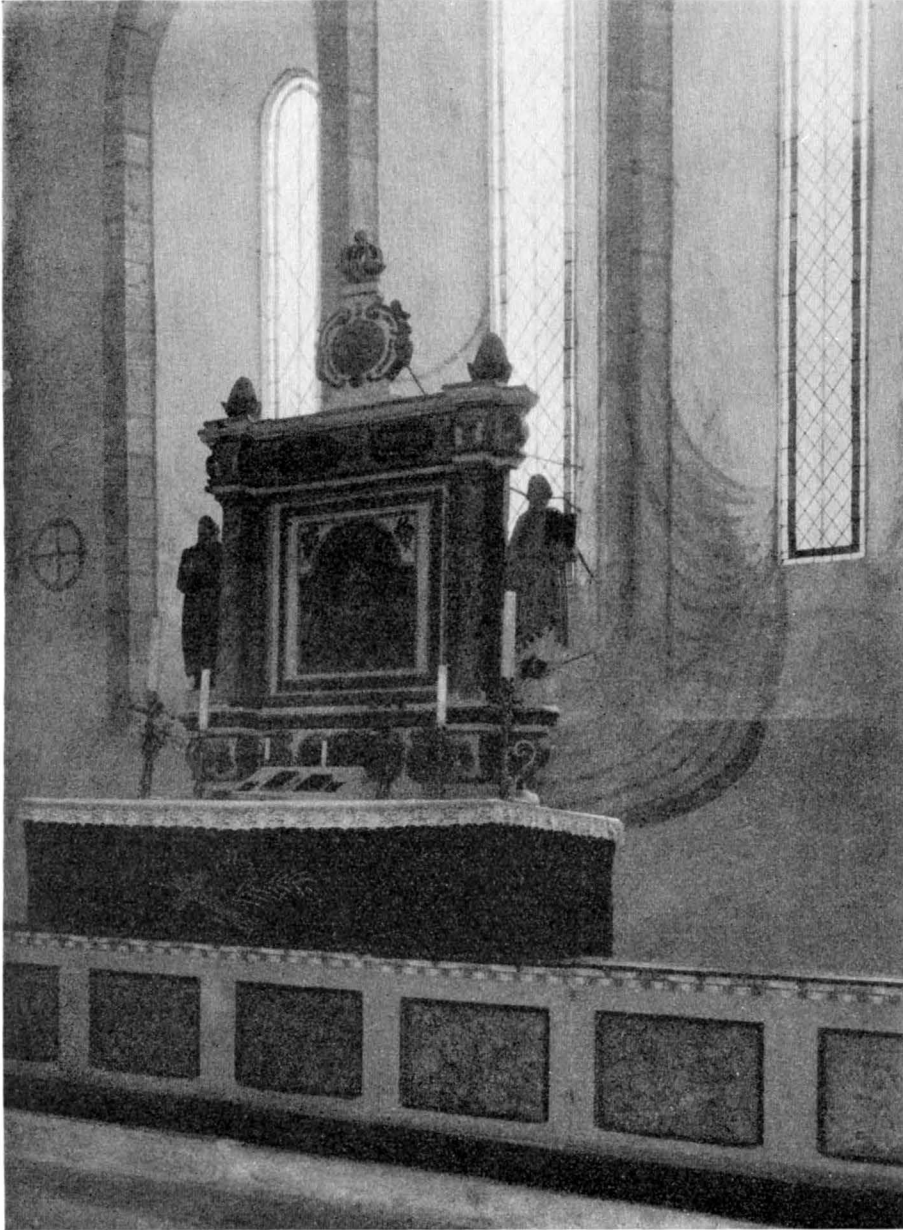

Fig. 348. Altaruppsats av sandsten från 1699.
Altaraufsatz aus Sandstein von 1699.

Fig. 349. Anna Självträdje i skåp av ek. Jesusbarnet förlorat. Början av 1400-t. Nu i St. H. M.
Foto N. Lagergren.
Anna Selbdritt in einem eichenen Schrein. Das Christkind verloren. Anfang des 15. Jahrh. Jetzt in St. H. M.

med inskrift: H: Nicolaus Oxenvaldt. Målad framställning av nattvarden i mittfältet, å ömse sidor Moses och Aron. — Altardisken snickrades 1689.

S. Olof, staty av ek av »Vätelmästarern» från 1200-t:s slut¹, framstående gotländskt ungotiskt arbete (fig. 358). H. 138. Nu i St. H. M.

Anna Självträdje, (fig. 349, 350), skulptur av björk med tämligen välbehållen polykromi, huvudsakligen vita kläder med ljusblått foder och guldbårder, gröna och röda skärp. Jungfru Maria sitter på Annas vänstra knä, men Kristusbarnet är förlorat. Bilden är innesluten i ett skåp av ek, inuti ljusblått med gyllene pappersstjärnor, på högra dörrens insida är huvudet av ett helgon bibehållet, kanske evangelisten Johannes. Eljest endast otydbara fragment av figurmålning samt som

¹ Utförligt behandlad i AF UGLAS, Träskulptur, s. 372—403.

infattning och på skåpets krönande tinnar blodröd målning med schablonerade rosetter m. m. Början av 1400-t., kanske Vadstenaarbete?¹ H. 57, Skåpets H. 82. Nu i St. H. M.

Triumfkrucifixet (fig. 351) är ett av Sveriges märkligaste. Det erinrar om Viklaumadonnan och är liksom denna trol. av en fransk konstnär, men av något äldre riktning, släkt med västfasaden av S. Denis (enl. muntligt meddelande av C. R. af Ugglas). Korset urspr. förgyllt. Har varit brunt övermålat. Ytan är inredd med fjällmönster åstadkommet genom pålagda snören och kredering. Hår och hy äro övermålade. Ländklädet har urspr. guld med rött foder, nu endast krederingen kvar. Krona och ländkläde prydda med glaskarbunklar imiterande ädelstenar genom underlagd färg. Troligen har triumfkorset monterats på sin nuv.

plats 1781, då de flankerande silhuettsågade bilderna av Maria och Johannes, målade av Weller, färdigställdes. Konserverat 1927/28. Korsets H. 237.

Å korsarmens gavlar finnas tapphål med 12 mm:s diameter, å baksidan fyra stycken genomgående tomma hål samt två med tappar. Alla dessa hål ha 6 mm diameter. De fyra bilda en 18 cm kvadrat, vars överkant är belägen 47 cm över korsets nederkant. Denna kvadrat betecknar förmodligen den yta med vilken korset anslöt till en trabes. Den därovan synliga delen betyder höjdmåttet (perpendikeln) å triumfbågens halvcirkel i reliefkyrkan. Kristus-figuren var fäst med två större pluggar.

Målad panel, som möjligen tillhört ett korskrank, å ena sidan bröstbilder i arkader, en kvinna och två apostlar, å andra sidan en fragmentarisk tornérsцен (fig. 357 och 359) L. 62,5. H. 30. Tre avsågade dymlingar visa, att panelen uppåt fortsatts av en annan likartad plank. Vänstra kanten har en fals, som visar att panelen varit avslutad och infattad i ett ramstykke. Till höger är den avsågad, nedtill avbilad. Trol. omkr. 1330. Nu i St. H. M,

Predikstolen med himmel och trappa är enligt inskrift byggd 1781, men torde dock i väsentliga delar tillkommit tidigare.

Enligt RÄK. blev en predikstol nybyggd 1674. Av denna torde icke mycket mer än en

TRIUMF-
KRUCIFIX

Fig. 350. Fragment av målning på högra dörrens insida. Jfr fig. 349. Foto N. Lagergren. Fragment eines Bildes an der Innenseite des rechten Flügels. Vergleiche Fig. 349.

PREDIK-
STOLEN

¹ W. PAATZ, Die lübeckische Steinskulptur der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Lübeck 1929, s. 81, säger: arbete av mästaren till det stralsundska Junge-altarskåpet.

Fig. 351. Triumfkruzifix av nordfransk skola, 1100-t. Foto A. Nilsson 1928.
Triumfkruzifix aus nordfranzösischer Schule, 12. Jahrh.

Fig. 352. Detalj av triumfkruzifixet. Foto A. Nilsson 1928.
Detail des Triumphkruzifixes.

stomme återstå. De många framspringande fyllningarna förefalla tillkomna i början av 1700-t. Himlen («cronan» säger RÅK.) tycks mest vara från 1781. Målningen är av Weller 1782. Färgen mest gul och blå. På fyllningarna tio apostlar, på dörren Paulus samt Kristus med underskrift Joh. 10,7.

Bänkinredningen fr. 1700-t. målades i rödbrunt och blått vid rest. 1927—28. I Nord. M. finnes en bänkgavel med apostlafigurer.

DOPFUNT

Fig. 353. S. Olof. Skulptur av ek från 1200-t:s slut. Nu i St. H. M. Foto H. Andersson 1930.

S. Olof. Eichene Skulptur. Ende des 13. Jahrh. Jetzt in St. H. M.

Medeltida långbänk huvudsakligen av ek i svarvat och snidat genombrutet arbete. Den är nu grovt hopsatt av vänstra delen av mittpartiet i en gotisk långbänk, till vilken genom slår fastgjorts ett vänstra gavelparti från samma gotiska långbänk. Den sålunda hopfogade möbelen har troligen använts som sittbänk i nyare tid, kanske som korbänk, eftersom den stympats till en längd just avpassad till avståndet mellan n. v. kornhörnet och sakristidörren. Därjämte finnes en övre del av högra mittpartiet i samma gotiska långbänk. Möbelns nuv. L. är 290, H. 159, rekonstruerad L. omkr. 7.5 m. Drakar och bladrankor å ryggstycket datera den till höggotik eller kontragotisk tid. De svarvade delarna äro dock äldre.¹ Nu i St. H. M.

Enl. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 291 fanns »Drak-hufvuden 2ne, snidade . . . sittande högst å ett slags pulpet uti kyrkans chor», uppenbarligen desamma, som avbildas i ROOSVAL, Medeltida skulptur, Pl. XII: 2. 3 såsom 1100-t:sarbete utan känt ursprung. Möbeln ifråga måste varit en sångarepulp. En liknande avtecknades av Mandelgren i Persnäs' kyrka, Öland (se Sv. K. snart utkommande band Öland).

Läktare nybyggd 1775, och målad av Weller 1778, omarbetad 1858 och då målad.

Orgel med fasad i nygotisk stil enl. ritn. av 1857.

Nummertavla, enkel skulptur med krön av solrosor, »varför 1752 betalades 10 daler till bildhuggare Hernell».

Dopfunt total H. 81, huggen i två sandstensblock med uttömningshål av Byzantios omkr. 1145. Cuppa H. 43, B. 79, inre B. 57, Dj. 26 samt fot H. 38 uppbäres av en fyrkantig kapitälartad kalkstenssockel utan uttömningshål H. 28.

¹ Jfr. HILDEBRAND, Sveriges Medeltid. III, s. 363. Bilden fig. 232 utgör en rekonstruktion som i stort sett, men icke i detaljer, torde vara riktig.

Därunder ligger en kalkstenshäll av smalnande avlångfyrkantig form med strålförmigt anbragta rämnor, vilken troligen utgjort urspr. underlag till funten. Rännorna förenas i en piscina. Cuppan reliefen under de sedvänliga Byzantiosarkaderna framställa 1) En centaur som ser sig om, stöder högra handen mot arkaden och håller sin svans i vänster hand. 2) En jägare i språng, blåsande i en lång lur, hållande pilbågen i handen. Klädd i knälång kjortellik rock. 3) Simson uppbändande lejonets käftar. 4) Ängel. 5) Påfågel. 6) Bevingad sfinx. 7) Symmetrisk planta. 8) Sittande man som drar en törntag ur foten, framför honom står en kvinna i dräkt med långa vida ärmar. Fotens fyra huvuden äro: 1) Gapande lejon. 2) Människa med långt mittbenat hår och fylliga kinder. 3) Vädur. 4) Lejon med slutna mun. Nils Salin målade funten 1739. 1914 avlägsnades målningen, men talrika spår av dess röda och blå skorpa synas ännu. Funten synes ha vittrat starkt, innan den målades. 1686 anskaffades en »crone på funten», sannolikt det nuv. locket.

Bland nattvardsföremål märkas i G. F. en vinkanna med pokalform på fot, lock med grepe och ett cylindriskt vinkärl med två grepar, båda tenngjutningar från 1600-t.

Kalk av silver, fot i 6-pass med påsatt gjutet krucifix. Nod med gjutna kvinnohuvuden. Enl. stpl. av Quist Berendtson Falkengren, Visby 1700-t:s mitt, H. 22,3 cm. — Paten till föregående helt av silver, helt förgylld. I mitten graverat en välsignande hand mellan två minuskler. I kanten konsekrationkors. Trol. från 14- eller början av 1500-t. Diam. 12,4 cm.

En medeltida ljuskrona av järn med runinskr. + iuan: i : grenium han : gaf: þisa: krunnu: fyrst: gudi: ok: uari: frru:/ok: þairi: helhu: kirkiu: senni: sial: til: þarfaok: siða (n) — D. ä. »Johan i Gräne (gård i Väte), han gav denna krona åt Gud, Vår fru och den heliga kyrkan till båt-nad först för sin själ och därjämte (för sin hustrus . . . själ?).¹» Nu i

¹ Både läsning och tolkning har nyligen verkställts av professor O. von Friesen och godhetsfullt ställts till förfogande.

Fig. 354. Predikstol huvudsakligen från 1700-t.
Kanzel hauptsächlich aus dem 18. Jahrh.

St. H. M. (fig. 358), ljushällarna saknas nu.

GRAVKONST

Gravsten, trapezoidal med runor inom bård, övre delen borta. Texten lyder i omskrivning: Botulfs moder från Westris i Väte och Botair hans hustru. Säve 102. [150] × [100]; 75. Bård 5,5; 4 från kanten. Ljus, god kalksten. Ligger framför predikstolstrappan.

Fig. 355. Dopfcuppa av sandsten av Byzantios. Omkr. 1145. Taufstein aus Sandstein von dem anonymen Meister Byzantios. Um 1145.

Fig. 356. Jägare blåsande i lur och med pilbåge i hand. En av relieferna i dopfcuppans arkader.

Jäger mit Bogen in der Hand in einem Horn blasend. Ein von den Reliefs in den Arkaden der Taufstein-Cuppa.

Gravsten med runor inom bård. Texten betyder: Hustrun Gertrud i Melno (nu Mølner) hon lät hugga denna sten över sin husbonde. Säve 103. Texten börjar överst till vänster med + och omfattar 3 sidor. Trapezoidal, svagt konvex, vittrad, gråblå, fossilrik kalksten 194 × 92; 80. Bård 7,5; 4,5 från kanten. Ligger i korets s.-v. hörn.

Gravsten med rikt ornerat ringkors (jfr Olofstenen i Hellvi Bd II sid. 122 och 125). Textbården runt stenen brytes av korsets tvärarmar. Majuskelttext: + HIC : REQVIE / SCIT : OLAV VS : DE : YRTV : QVI : OBIIT : ANNO : DNI : / M : CC : XC : IIII PRI : DIE : KAL /

Fig. 357. En kvinna och två apostlar på en målad panel, som kanske tillhört ett korskränk. Nu i St. H. M. Foto N. Lagergren 1940.
Eine Frau und zwei Apostel an einer gemalten Täflung, die vielleicht zu einer Chorschranke gehört hat. Jetzt in St. H. M.

S : MARCH : CV(IVS:) ANIMA : REQVI ESCAT : IN : PA / CE : AMEN. — »Här vilar Olof från
FEBR

Örter (gård i socknen) som dog 1294 den 31 januari vilkens själ må vila i frid.» (Fig. 360).

Texten börjar mitt i övre marginalen, Marcii är felhugget och överhugget med ett streck samt därunder det rätta FEBR inhugget nedanför marginalen med mindre majuskler. Under »HIC REQ . . .» innanför inre textmarginalen 15 till 18 mm höga runor, i transskription lydande: »hik rekuiesit ula». Alltså latinet skrivet med runor. Lm 116, 1. 221 × 90; 82. Marginalbredd 6; 2 från kanten. Ligger vid sakristidörrens n. post. Kalksten.

Gravsten, slät med textbård. Hörnet med årtalet avslaget efter Lm:s läsning. Majuskler, kompletterad efter Lm. + HIC REQVIES / CIT : BOTVLFVS : DE : WESTER : HWET-
HIVM : QVI : OBIIT : A / NNO : DNI : M : (CC : XC. III. III / NO) NAS : OCTOBRIS : CUIVS :
ANIMA : REQVIESCAT : IN : PA / CE : AMEN. »Här vilar Botulf Västerväte, som dog
Herrens år 1294 den 4 oktober, vilkens själ må vila i frid. Amen.» Lm 117, 2. Texten
börjar mitt på övre kortsidan. — 208 × 90. Marginalbredd 6; 2 från kanten. Ligger
mellan altartunnan och sakristiingången.

Gravsten, trapezoidal med textbård av majuskler. + HIC . REQVIESCIT . DÑS /
BOTWARDUS . DE . YSEM . QUI . OBIIT . ANNO . DÑI . M(C/C)C . XII . IN . VIGLA . APLO / RV̄ .
PHILIPPI . ET . IACOBI . CUI⁹ . AĪA . VIUAT . Ī . GLA . AMĒ. »Här vilar herr Botvardus från
Isume (gård i socknen), som dog 1312 den 30 april, vilkens själ må leva i ära. Amen.»

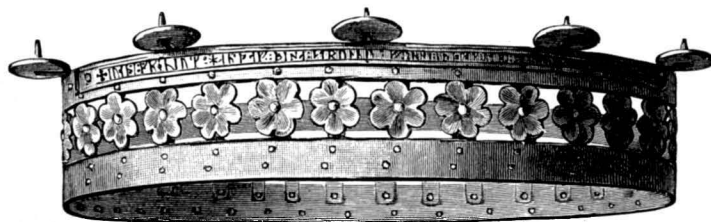

Fig. 358. Medeltida ljuskrona av järn med runinskrift. Nu i St. H. M. Kliché från Hildebrand, Sveriges medeltid, III.

Mittelalterlicher eiserner Kronleuchter mit Runenschrift. Jetzt in St. H. M.

Fig. 359. Fragmentarisk tornérsceen. Baksidan av den målade panel, som omtalas i fig. 357. Foto i A. T. A.

Fragmentarische Turnierszene. Die Rückseite der gemalten Täflung, die in Fig. 357 erwähnt wird.

må inskrivas i livsens bok.» Lm 120,5. 211 × 111; 104. Ligger mitt för sakristiingången.

Gravsten, trapezoidal, med upphöjt bladprytt ringkors på trappfot och under vänstra armen kalk med hostia. Textlös, väl huggen, hela stenen något konvex. Nedre vänstra hörnet avslaget. 243 × 133; [115]. Torde kunna bestämmas till tiden omkr. 1400. Ligger nedanför korttrappan vid korets s. vägg.

Gravsten med bård, ringar i hörnen och ringkors på trappfot. Över vänster och höger korsarm ett + det högra mindre. Till höger under korsets ring bomärke av samma typ som på gravstenen i Atlingbo kyrka sid. 122 196 × 117. Kalksten naturlig solhäll, ligger på kyrkogården s. om långhuset. Har tillhört Timansgårdens grav, flyttad till sin nuv. plats 1934.

Gravsten, profilerad med kant på rundstav och försedd med 4 malmringar. Text i skrivstil: GRAFVÅRD ÖFVER VICE PRÆSES I VISBY CONSISTORIO CONTRACTSPROSTEN ÖFVER GOTTLANDS MEDELTRADING OCH KYRKOHERDEN I HEJDE OCH WÅTE FÖRSAMLINGAR THEOLOGIE DOCTOREN HÖGVÖRDIGE OCH WIDTBERÖMDE HERR MAG: GUSTAF LAURIN¹ SOM FÖDDES D: 13 SEPT: 1732 TILLTRÄDDE HEJDE PASTORAT ÅR 1770 OCH AF-

¹ Stamfader, i sitt första gifte med Helena Charlotta Laurin d. 1771, till skriftställaren, konsthistorikern fil. dr. CARL G. LAURIN samt hans broder konstsamlaren, mecenaten THORSTEN LAURIN. Omgift 1772 med Cath. Stenman, d. barnlös 1808. Se Emil Nyberg, Gotländsk släktbok. Visby (tr. Ekenäs) 1938, s. 407.

Lm 118,3. 223 × 112; 92. Marginalbredd 10; 4,5 från kanten. Kalksten. Ligger strax ö. om kordörren. (Fig. 363).

Gravsten, slät med majuskelttext i 8 cm bred bård 4 cm från kanten. Endast textens begynnelse har blivit färdig-

huggen. + ANNO : DÖ : M : CCC : XXI: Alltså: »Herrens år 1321...» Lm 119,4. 253 × 132. Kalksten. Ligger utanför långhusets s. portal.

Gravsten, slät med majuskelttext i 9 cm b. marginal runt kanten 3 cm från denna. + ANNO : DNI : M : CCCXX : VI : / SECUNDA : DIE : IN : TRANTE : MARCIO : OBIIT : RV / THE- NIS : MATER : SI(GFR) / IDI : TŪC : CVRATI : QVOR⁹ : NOIA : I : LIBRO : UITE : SCBANTUR : »Herrens år 1326 den 2 mars dog Ruthenis, mor till Sigfrid, då kyrkoherde, vilkas namn

SOMNADE I HERRANOM D: 21 NOV: 1801 UBEÄTTAD AF HANS EFTERLEMNADEN ENKA CATHARINA LAURIN FÖDD STENMAN. 2 TIM 2. v: 5. Blå kalksten. 239×138. Ligger något förhöjd s. om altaret. Texten nu svårläst genom stark nötning.

Gravsten med text i latinska bokstäver: HER . LIGER . BEGRAFV(EN) / (E)RLIG . OC . WELACT . MA(N) / (K)ALLE . SORBY . SOM . DÖD / DE D 8 MAI . ANNO . 1635 / GVD GIFVE HANNEM MED A(LLE) / TRO CHRISTNE DET EVIGE L(IF). — Mitt på stenen sköld med triangel och bokstäverna H S. Blå kalksten, spräckt i tre delar, framför korportalen. 190×112; 107.

Gravsten med text i latinska bokstäver: HER LIGER BEGRAVEN ERLIG / OC VELACT MAND ION MIC / KELSØN MØNER SOM DØDE DEN / 27 MARTI ANNO 1652 HAFVER / NV SIALENS EVIGE HVILE. Under texten sköld med bokstäverna IIV. 210×132. Ligger under korbänkens ö. del.

Gravsten med evangelistsymbolerna inom ringar i hörnen och text i latinska bokstäver: 1694 / DEN 19 / JULI DØDE SIMAN NORAN / (B)ERG DEN YNGRA FOD I WIS(BY) / I SIT ALDERS 14 VEKAR OC / LIGER HER I SIN GRAF IESV(S) / SKAL OPWAKKA HONOM I SIN / NOM TIDH DER AF. 88×63. Sandsten, mycket nött. Texten illa huggen, alla N omvända. Står nu v. om kordörren inne i kyrkan.

Gravstenar utanför korportalen. Två textlösa gravhällar med bård och samma timglasliknande bomärke med tvärstreck över mitten. Kalksten. Den första 203×115; den andra 232×117.

Fattigstock med Lazarusframställning målad av Weller 1778, fästad nära långhusportalen i bänkryggen. Kollekttavla av ek (fig. 361). 1300-t. Bakstycke i form av röste målat i ekimitation. Målningen från senare tid. Skuren apostlabild. Gulmålad kollekttavla. L. 25. Båda i G. F.

Bord av furu i sakristian, 1785.

Klocka omgjuten 1844 och 1933.

SAMMANFATTNING AV VÄTE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Första kyrkan på platsen trol. av trä. Om dess existens vittnar endast ett upptecknat årtal 1050.

II. Stenkyrka, förmodl. långhus med absidkor, fasaderna prydda med jaktframställningar m. m. i relief; troligen av Byzantios med biträde av Sighraf 1100-t:s mitt. Samtidigt skulpterades krucifixet, arbete av nord-fransk konstnär. Dopfont av Byzantios.

III. Unggotisk korbyggnad, omkr. 1265. Samtidigt ornamentala målning i korvalvet och omkr. muröppningarna. Ornamentalt sirad gravsten fr. 1294.

IV. Kontragotiskt långhus av Mäster Egyptian omkr. 1330. Ornamentala målning på n. långhusmuren, livsträd växande ur konsekrationsskors. Framställning av kyrkan i längdsnitt på korets s.-mur.

V. Apostlar samt S. Kristoffer, muralmålningar fr. omkr. 1430—60 i kor och långhus. (Fig. 336—341.)

VI. Kristi passion, muralmålningar fr. omkr. 1470—1480 på långhusets n. mur med starkt karikerade bödelsframställningar. (Fig. 342—343.)

Fig. 360. Gravsten över Olof från Örter, d. 1294. Foto J. W. Hamner 1922.
Grabstein des Olaf aus Örter, 1294 gest.

II. Steinerne Kirche, vermutlich aus Langhaus und apsidalem Chore bestehend. Die Fassaden waren mit Jagddarstellungen in Relief geschmückt (Fig. 316—321). Arbeit des Meisters Byzan-

Fig. 361. Kollekttavla av ek från 1300-t. Nu i G.F. Foto S. Hedlund 1925.
Eichene Kollekttafel. 14. Jahrh. Jetzt in G.F.

VII. Altare av skulpterad sandsten 1699.

VIII. Predikstol kompletterad 1781, läktare bygges 1775. Båda målas av Weller, detsamma gäller bänkkvarteren.

IX. Orgel med nygotisk orgelfasad 1857.

X. Yttre restaurering och ny takryttare 1914. (Gamla takryttaren lanternin.)

XI. Restaurering 1927—28. Medeltida målningar framtagas, krucifixet konserveras, värmeledning inbygges, kyrkogården vidgas och indelas genom häckar.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Die älteste Kirche war wahrscheinlich hölzern. Ihr Dasein ist nur durch eine aufzeichnete Jahreszahl, 1050, bezeugt.

II. Steinerne Kirche, vermutlich aus Langhaus und apsidalem Chore bestehend. Die Fassaden waren mit Jagddarstellungen in Relief geschmückt (Fig. 316—321). Arbeit des Meisters Byzan-

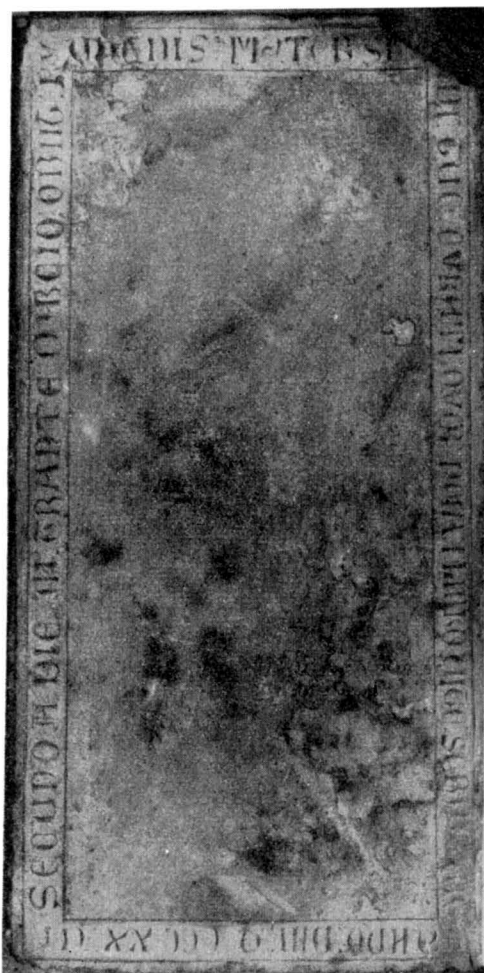

Fig. 362. Gravsten över Ruthenis, d. 1326.
Foto J. W. Hamner 1922.
Grabstein der Ruthenis, 1326 gest.

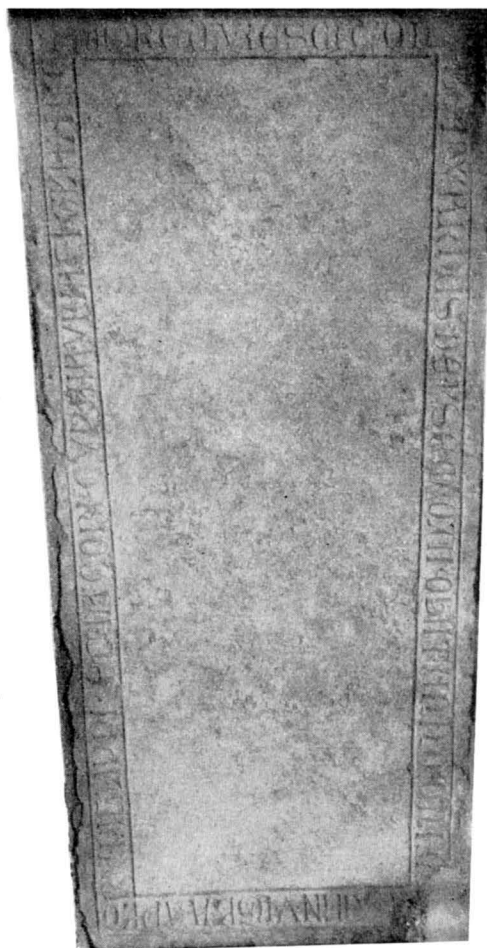

Fig. 363. Gravsten över Botvardus från Isume,
d. 1312. Foto J. W. Hamner 1909.
Grabstein des Botvardus aus Isume, 1312 gest.

tios under Mitwirkung des jungen Sighrafs. Mitte des 12. Jahrh. oder etwas später. Gleichzeitig das Kruzifix ausgeführt (Fig. 351), Arbeit nordfranzösischer Haltung. Taufstein von Byzantios.

III. Der Chor aus Periode II wird abgerissen, ein grösserer in frühgotischem Stile wird errichtet (Fig. 364 c). Englischer Einfluss bemerkbar. Um 1265. Gleichzeitig ornamentale Malerei im Chorgewölbe (Fig. 334). Ornamental verzierter Grabstein aus 1294. (Fig. 360.)

IV. Ein neues Langhaus im schweren »Contragotischem Stile» wird um 1330 aufgeführt. Frühe Arbeit des Anonymus »Egypticus» (Fig. 364 d). Im Langhause wurden gleichzeitig Consecrationskreuze und Lebensbäume gemalt (Fig. 336). Im Chore eine eigenartige Darstellung der Kirche in Längsschnitt (Fig. 335).

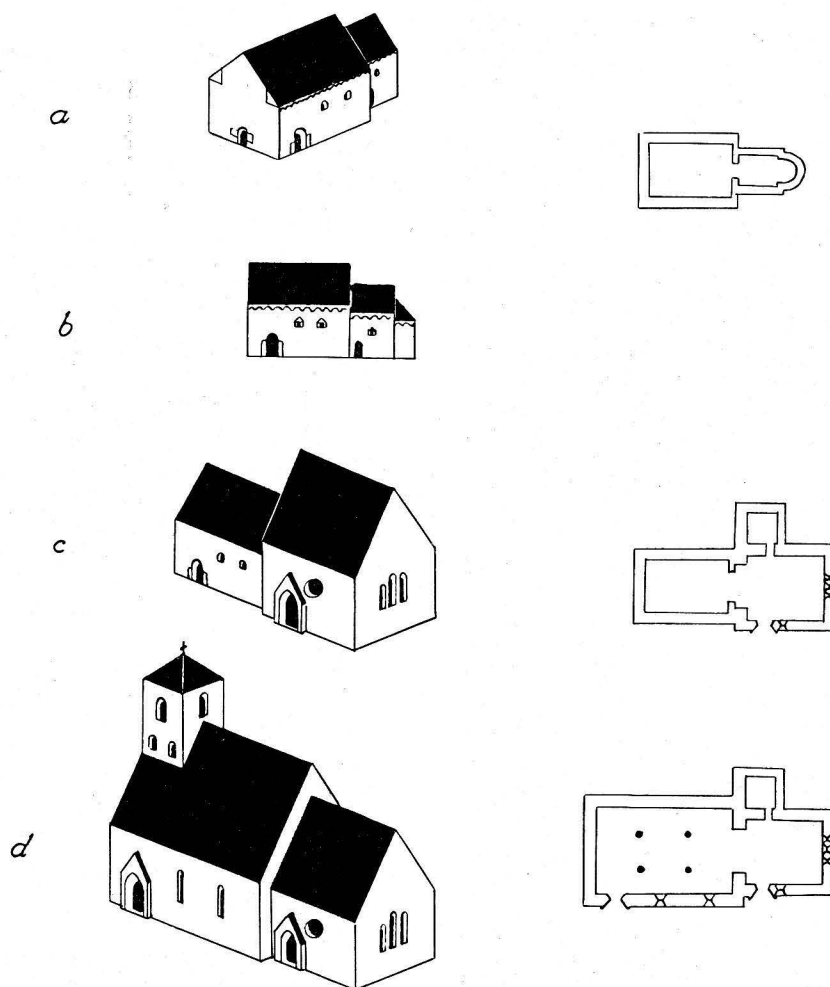

Fig. 364. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1 000.
Wachstum des Kirchengebäudes.

V. Wandmalerei um 1430—60: Apostelserie und S. Christophel (Fig. 336—341).

VI. Wandmalerei um 1470—80. Passion Christi. Die Henkerdarstellungen sind stark karikiert (Fig. 342, 343).

VII. Altaraufsatz aus gotländischem Sandstein 1699 (Fig. 355).

VIII. Die Kanzel wird 1781 vervollständigt, die Orgelempore 1775 gebaut. Beide wurden durch Meister Weller bemalt.

IX. Orgelwerk mit neogotischer Fassade 1857.

X. Äussere Restaurierung und neuer Dachreiter 1914.

XI. Restaurierung 1927—28, die mittelalterlichen Malereien werden hervorgehoben, Wärmeleitung eingebaut, der Kirchhof erweitert.

KLINTE KYRKA

AV

JOHNNY ROOSVAL OCH MARSHALL LAGERQUIST

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW s. 140 med årtalet 1046.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1231. — B. St.: ritn. orgel av A. T. GELLERSTEDT $\frac{12}{5}$ 1865; fönsterdetalj av samme 1867; uppmätning av E. FANT 1932; restaureringsförslag av samme $\frac{9}{6}$ 1933: förslag till elektrisk belysning 1938. — P. A. SÄVES BERÄTT. (1864): exteriör av kyrkan; glasmålning; anteckningar. — HILFELINGS JOURNAL 1799: anteckning om predikstolen m. m.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. fr. 1758.

Kyrkogårdsmuren är från nyare tid. I n. ersättes den av ett järnstaket i nygotisk form, liknande det, som omgiver den nya, 1849 invigda, kyrkogården n.-ö. om kyrkan vid skolan (fig. 369). Nyare utvidgningar s. om urspr. kyrkogården.

KYRKOGÅR-
DEN

Kyrkan gör genom sina proportioner intryck av ett enhetligt, avslutat verk. Hon är emellertid sammansatt av två, till tid och stil skilda delar. Långhus och kor utgöra i huvudsak det yngre partiet, fr. ungotisk tid; tornet är något äldre, fr. övergångstiden; dess övre del har dock byggts i gotisk tid, härigenom har hela anläggningen fått sin nämnda prägel av enhet.

KYRKBYGG-
NADENS HU-
VUDDELAR

Den ungotiska huvuddelen, långhus och kor med sakristia visar i sin egentliga skådeyta, s. fasaden, nästan uteslutande huggen sten. Några hörnstenar äro tuktade, men då på vanligt gotländskt gotiskt sätt försedda med huggen bård och putsrand. Långhus och kor ha gemensam sockel: rundstav på skråkant. Sakristians enkla skråkant är möjl. återanvänt äldre material. Fasaderna i ö. och n. bestå av tuktat, putsat material. Uppenbarligen har ungotikern i s. återanvänt finbehandlad sten från en äldre kyrka.

DEN UNG-
GOTISKA
HUVUDDLEN,
LÅNGHUS OCH
KOR MED
SAKRISTIA

Fönstren i långhus och kor torde ehuru av skiftande form och storlek vara urspr. I den fantasifullt formade korportalen (fig. 380, 383) synes i v. kapitälbandet ett musselartat, kraftigt räfflat blad, som är lika med det på n. kragstenen för långhusets gördelbåge (fig. 382). Tidssammanhanget mellan arkitekturens skilda partier inom långhus och kor synes alltså sannolikt. Portalens v. basplint prydes av trifoliebågar, som likna en rad små turkiska tält, varur blommor uppstiga, prydda med borrhål. Den ö. basplintens hjärtformade blad likna dem på Västkinde huvudportals kapitälband

(Bd I, sid. 198). Kapitälbandens enkla, direkt ur blockets kropp utan stälkar framväxande knoppar likna dem i Halla kyrkas korportal. Tympanonkonturen är en för Gotland enastående variant, dock tydligt befryndad med de båda ungotiska portalernas i Lau.

Yttertak i långhus, kor och sakristia äro täckta av enkupigt tegel. Golvet i mittgången och altarestraden består av gravstenar och annat stenmaterial. 1769 omtalas nya stengolvets inläggande i kyrkan, ölandssten till sakristian nämnes 1792, korgolvets omläggning 1861. Valven, av tälttyp, stödjas i långhuset av en gördelbåge med skulpterade konsoler (fig. 381, 382). Den n. är stympad för att icke vara tillinders. På konsolens höjd fanns nämligen utmed n. muren en läktare (fig. 384, 385), som vid restaureringen 1933 blev borttagen.

Sakristian är byggd samtidigt med koret, vilket framgår av bl. a. kormurens råa yta, där den ses från sakristians vind. Sakristians ö. fönster, vars raka betäckning till det yttre prydes med en inhuggen rakspetsig båge, har motstycken bl. a. i Västkinde (Bd I, sid. 199), Atlingbo (se 111) och Väte, s. 279.

Det n. rundbågiga fönstret utan huggen omfattning är icke urspr. Sakristians enkelt rundbågiga ingång är kanske en återanvänd äldre korportal. Dörren är fullständigt beslagen med järnplåt, trol. fr. slutet av 1700-t.

Om vår här nedan framförda mening om tornanläggningens data är riktig, så böra kor och långhus icke ha byggts tidigare än omkr. 1270.

TORNET

Tornets nedre del visar tuktat stenmaterial med huggna hörnbårder, dock utan putsrand. Sockeln är en enkel skråkant. I tornets bottenvåning finnas rundbågiga fönster och ingångar. Två smärre fönster i v. äro av nyare dato, ett större med tegelvälvd båge är urspr. En portal i n., nu igenmurad, och en i s., båda av den breda, enkla typ, som utmärker mästaren Botvid¹. I den s. är den yttersta rundbågen slagen med omväxlande grå och röd sten och med putsrand. Den spetsvälvda tornbågen upptager hela bredden av ringkammaren, så att denna tillsammans med långhuset bildar en sammanhängande sal. Bågens dynstenar hava samma profil som Botvids tornbågar i Hejde. En spiraltrappa i n.ö. hörnet leder upp till våningen ovan det tältformiga, men jämförelsevis plana valvet. Inom den nu beskrivna delen av tornet se vi Botvids andel i Klinte kyrkobygge. Det är tänkbart, att det upptecknade årtalet 1231 bör tillämpas på detta byggnadsskede. Det vore visserligen ett mycket tidigt datum för tältvalvet, då vi anse tältvalven i S. Marias kor i Visby färdiga först 1235—40. Men förmodligen har valvet slagits först senare, i samband med långhusbygget. Tornets övre del, ovanför indragningen med huggen skråkant, måste ha byggts senare. Här äro hörnkedjorna försedda med putsrand; ljudgluggarna äro spetsbågiga. Den nedersta klockhåls-våningen måste emellertid ha byggts tidigare än det gotiska långhusbygget, eftersom detta täpper för en stor del av de nedre ö. klockhålen; denna våning har kanske

¹ Om Botvid se SVENSKT BIOGRAFISKT LEXIKON, Sthlm 1925, Bd 5, s. 576 f.

Fig. 365. Exteriör från s.v.
Aussenansicht von SW.

tillagts omkr. 1240. Den slutgiltiga höjdtutvecklingen (tornets 3:e byggnadsetapp) måste ha skett efter långhus- och korbygget i syfte att bringa tornet i bättre harmoni med de övriga delarnas resning, trol. först in på 1300-talet, att döma av proportionerna, jämförda med Ekeby (Bd I, sid. 437) samt Öja och Rone 1300-talstorn.

Glasmålningar äro bibehållna i korets ö. fönster, i rosverkets medaljonger (fig. 391). Kristus som smärtornas man har gul gloria, med grönt kors, mot blå och röd fond. En konung med harpa är klädd i grönt och brunrött mot blå fond, Guds lamm bär en röd segerfana, av de fyra änglarna bära två inskriftsband med namnen GABRIEL och

GLASMÅL-
NINGAR

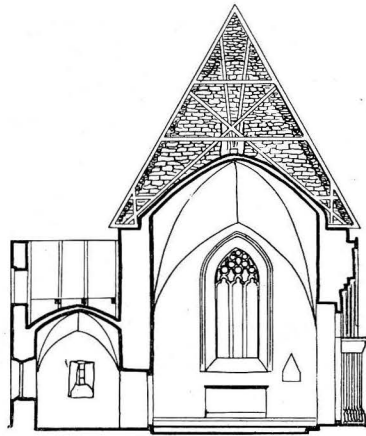

Fig. 366. Tvärsnitt genom kor och långhus
mot ö. Skala 1:300.
Querschnitte des Chores und des Langhauses gegen O.

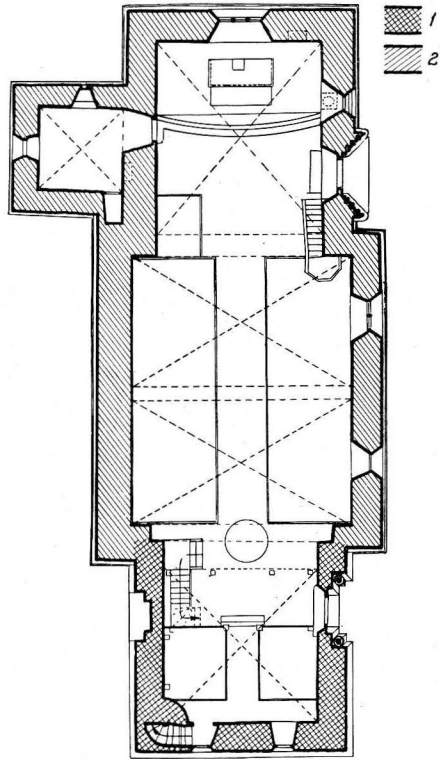
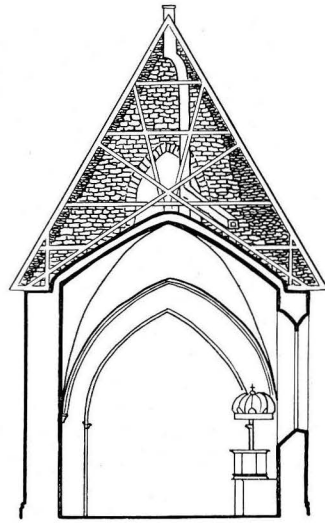

Fig. 367. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

Fig. 368. Gravsten över Lidfridus.
Efter Hilfelings atlas 1799, tab. 41.
Grabstein des Lidfridus. Nach einer
Zeichnung von 1799.

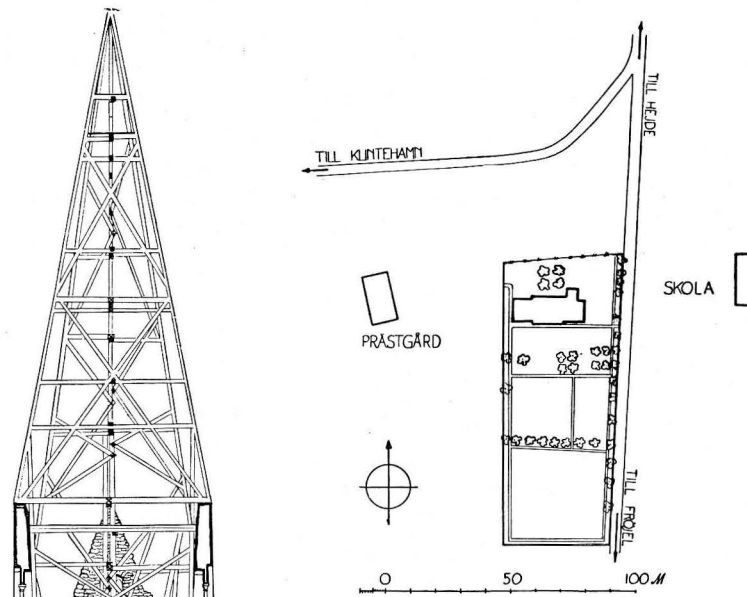

Fig. 369. Situationsplan. | Skala 1 : 3 000.
Lageplan.

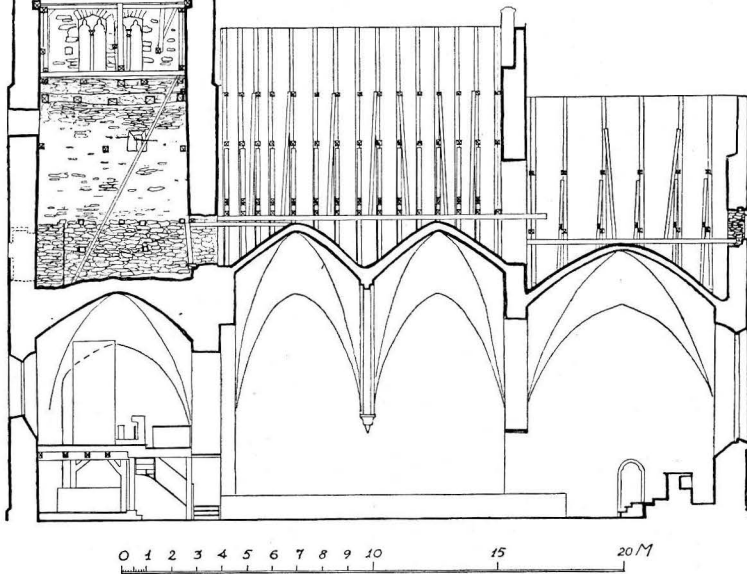

Fig. 370. Längdsnitt mot n. Skala 1 : 300.
Längensnitt gegen N.

MICHAEL; nederst i n. ses Kain höjande sin kärve; i motsvarande medaljong i s. måste Abel ha varit framställd, men denna ruta är förlorad och har egendomligt nog ersatts med en kopia av Kain i spegelbild. I rosverkets övriga fält enkla rutor, ornament och rosetter. Glasmålningarna ha trol. utförts vid slutet av 1200-t. Figurstilen liknar Alskog kyrkas, i ö. korfönstren. I St. H. M. finnas två från Klinte komna rutor av samma atelier med framställning av Jesu födelse och Golgata.¹ Ungefärliga mått, exklusive de moderna träramarna: den förras H. 57, B. 37, den senares H. 63, B. 42. Båda, i synnerhet Golgata-rutan, skadade, (fig. 392 och 393).

MURALMÅL-
NINGAR

Kalkmålningarna i korvalvet blottades och restaurerades kraftigt 1933. Färger: gult och rödlila, dessutom något grått och en brunaktigt skär köttfärg. Diagonalerna utmärkas av kraftiga ornamentband, delvis liknande gotiska dörrbeslag. I ö. kappan har en Majestas Domini funnits; endast en del av fyrpassramen och Johannes-symbolen, örnen, finnes kvar. I n. Marie kröning. Kristus och Maria trona på en med rundbågar sirad bänk, omgivna av två änglar. I n. en nästan utplånad figurscen, kanske en tronande madonna? I s. Kristus som världsdomare. Från hans mun utgå en lilja och ett svärd. Han omgives av två änglar, den högra frambär kors och törnekrona. Målningarna äro tämligen starkt restaurerade. De sirliga ornamenten i hjässan och förmodligen även figurerna äro samtida med korets bygge, diagonalstrålarna trol. tillagda omkr. mitten av 1300-t. Omkring fönstret en starkt restaurerad bård, trol. också fr. omkr. 1350. S. om altarefönstret en sakramentsnisch med dörr fr. 1200-t.

UPP-
VÄRMNING
INREDNING
OCH LÖSA
INVENTA-
RIER

Värmeledning inlades vid restaureringen 1933.

På högaltaret märkes: på högra gaveln en piscina, modellerad såsom buren av två händer (fig. 390). Ett sidoaltare är bevarat under predikstolen. I korets ö. vägg ett väggskap med brunt övermålad medeltida fasad, vars utskurna bladformer trol. äro samtida med det ungotiska bygget. En piscinanisch i s. väggen med triangulär betäckning.

Altaruppsats av sandsten, genom skulpterad inskr. daterad 1643. Nattvarden i låg relief omgives av Moses och Johannes Döparen i friskulptur. På krönet barnänglar med Rosenerantz och Totts vapen, samt Christian IV:s namnchiffer, varuppå en ängel står bärande en kungakrona. Målningen är signerad t. h. om Johannes huvud med Lars Mattsson Hamels monogram.² (Fig. 388). Skulpturen är av Gert van Egghen (enl. meddelande av R. Steffen).

Tronande madonna, bild av ek fr. början av 1500-t., nu i G. F. Möjligen inhemska.³

Krucifixet,⁴ som före 1859 hängde i triumfbågen, sedan på väggen över sakristidörren och nu, efter restaureringen 1933, återigen i triumfbågen, är ett gotländskt arbete omkr. 1430—50. Kransen och de träskivor som utfyllde denna ha till-

¹ Jfr J. ROOSVAL, Alskogaren. Rig 1941, s. 59—74.

² STEFFEN, Stenhuggarverket, G. ARKIV VIII, s. 65.

³ ROOSVAL, Medeltida skulptur, s. 154, pl. 95,2.

⁴ Utförlig redogörelse i ROOSVALS utlåtande ang. restaurering (A. T. A.).

Fig. 371. Ornament i torngluggar.
Ornamente in Schall-Löchern des Turmes.

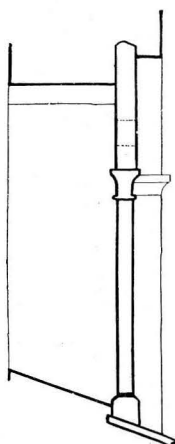

Fig. 372. Längdsnitt av mellersta ö. torngluggen.
Skala 1 : 60.
Längensnitt des mittleren ö. Schall-Loches.

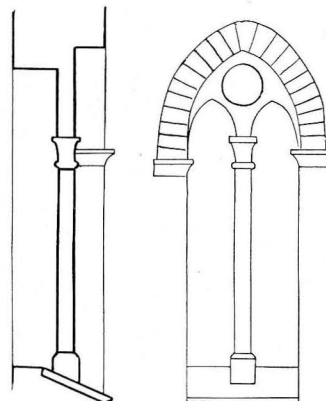

Fig. 373. Längdsnitt och fasad av övre ö. torngluggen. Skala 1 : 60.
Längenschnitt und Vorderseite des oberen ö. Schall-Loches.

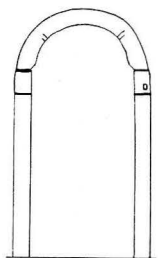

Fig. 374. Ingång till sakristian.
Skala 1 : 60.
Eingang zur Sakristei.

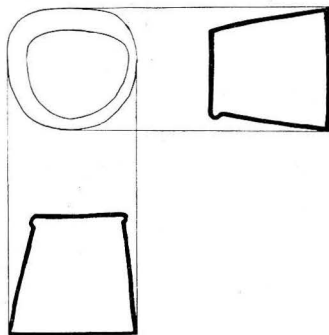

Fig. 375. Postament av sten, plan och två snitt. Möjligen för en helgonbild. Skala 1 : 30.
Steinernes Postament, vielleicht für eine Heiligenstatue. Grundriss und zwei Querschnitte.

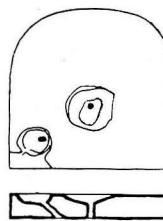

Fig. 376. Äldre bottensten för dopfunt. Skala 1 : 60.
Äldre Unterlage für einen Taufstein.

Fig. 377. S. tornportalen. Foto E. Erics 1914.
Das s. Turmportal.

Fig. 378. N. tornportalen. Foto E. Erics 1914.
Das n. Turmportal.

kommit senare, dock under medeltiden. Skivorna ha bibehållit obetydliga spår av medeltida målning. Krucifixet tycks ha renoverats omkr. 1700, varvid skivorna i svicklarna nymålades. Till vänster Kristus i Getsemane och i sektionen ovan honom ängeln med kalken; till höger Kristus i graven och Hans uppståndelse. Vid denna tid torde nedre delen av korsstammen avsågats och därmed en av evangelistsymbolerna försvunnit. Sedan 1933 är kransen med skivorna upphängd för sig på n. korväggen.

Nummertavla t. v. om triumfbågen, rikt skulpterad och förgylld, i rokoko av engelsk typ. H. 130, B. 78. (Jfr LUNDMARK, Kyrklig konst, s. 28.)

Predikstolen, vackert arbete i ek med svarta hopplister samt målning och förgyllning, trol. tillverkad efter mönster av Visby domkyrkas predikstol av 1680¹. Målad inskr. NILS H:SCHMIT : MARGARETA B : NORBIL. HILFELING skriver: »skall vara gjord i Lübeck och af en förmögen köpman vid Namn NILS H. o. s. v. som bodt i Klintehamn hit förärad.» Himlen tillfogades på 1700-t. troligen av Christian Fedder.

Timglas på predikstolen med ståndare av skulpterat trä, 1700-t:s början.

De slutna bänkarna äro 1933 målade i mörkbrun ådring med grå fyllningar, tidigare brungula. På främsta bänkdörren i s. kvarteret står följande snidade inskr. ANNO 1625.

¹ Enl. LUNDMARK, Kyrklig konst, s. 20, där nämnes även årtalet 1696.

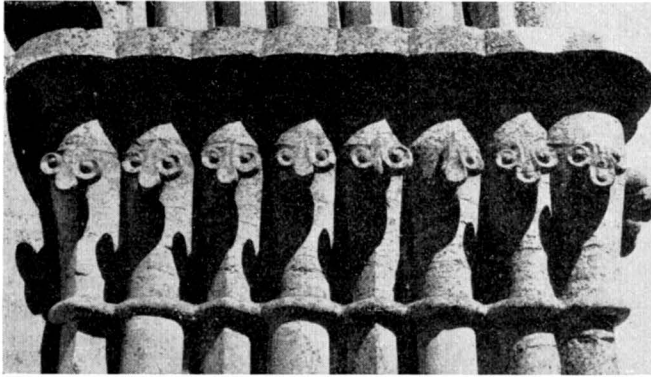

Fig. 379. Korportalens ö. kapitälband.
Die ö. Kapitellreihe des Chorportals.

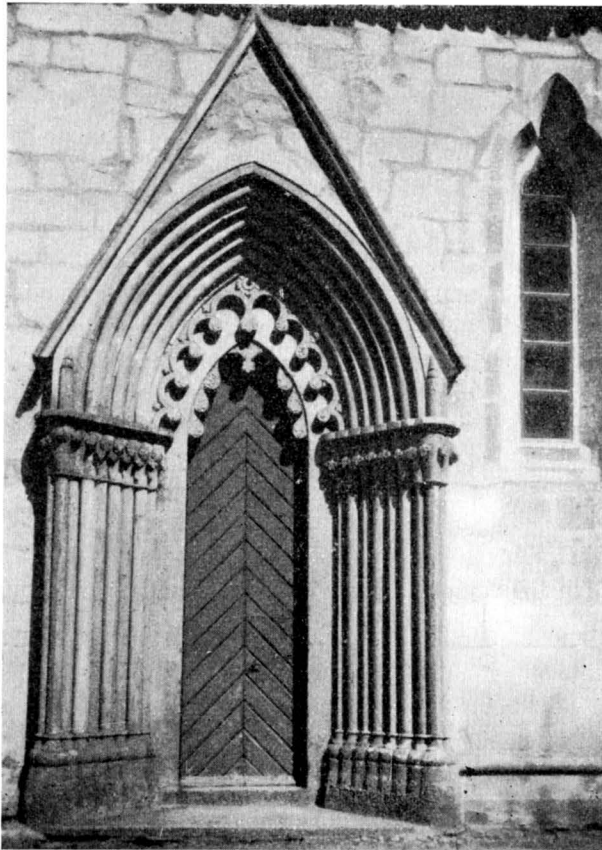

Fig. 380. Korportalen. Foto E. Erics 1914.
Das Chorportal.

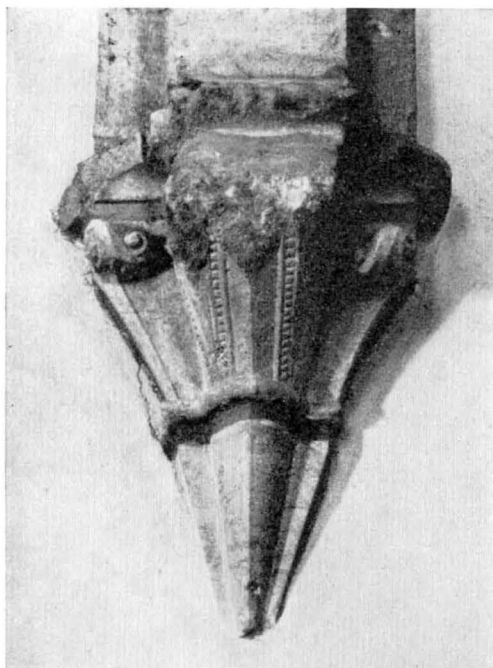

Fig. 381. Konsol i s. långhusmuren.
Konsole in der s. Langhausmauer.

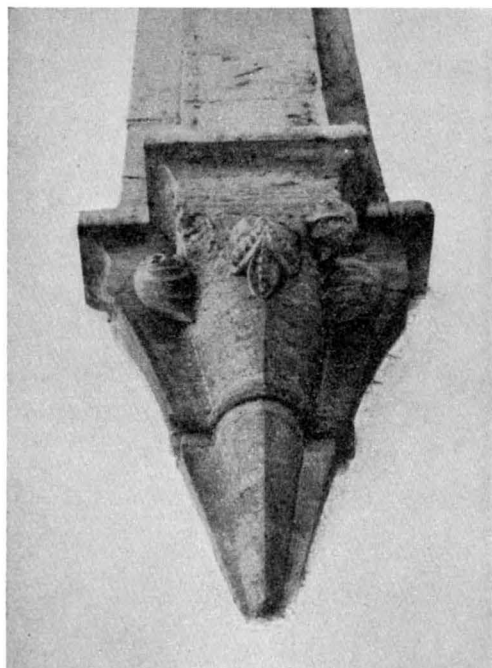

Fig. 382. Konsol i n. långhusmuren.
Konsole in der n. Langhausmauer.

DEN 4 MARSJ HAFVER . JEG . LAVERS . THYRVALS . BEKOST . E . DENNE . STOL . På motstående n. sidans bänkdörr står: ANNO 165 (sic) DEN . 21 . MARSJ . HAFVER . JEG . LAVERS . HONNIG . BEKOST . DENNE . STOL . Tidsbestämningen är förvirrande, men båda inskriptionerna äro så lika att de båda bänkdörrarna måste vara i det närmaste samtida, trol. båda 1625.

Korbänkens skärm och bänkskärmarna i tornrummet äro prydda med bågställningar. På korbänkens innersta ryggstykke stå inskurna namn och initialer samt årtalen 1656 och 1631. Bland de i fyllningarna bevarade målningarna märkas musicerande änglar å korbänken och evangelister å bänkskärmarna i tornrummet. Delvis ha andra målningsslager lämnats synliga vid framtagningen.

Före 1933 funnos två läktare, en i v., byggd 1777, men nästan helt ombyggd på 1800-t., en vid n. långhusväggen, byggd 1796, prydligt skulpterad med pilastrar och guirlander, båda läktarna vitmålade. 1933 avlägsnades sidoläktaren och en del av dess bröstning användes till orgelläktarens ombyggnad (fig. 387), gråmålad.

Den vackra sandstensfonten har, ehuru utförd i barockformer, en cuppa av medeltidsfontars mått och försedd med uttömningshål liksom de äldre dylika (fig. 399, jfr fig. 303). Foten, som icke är fullkomligt tillpassad för cuppan, är infälld i en profilerad bas.

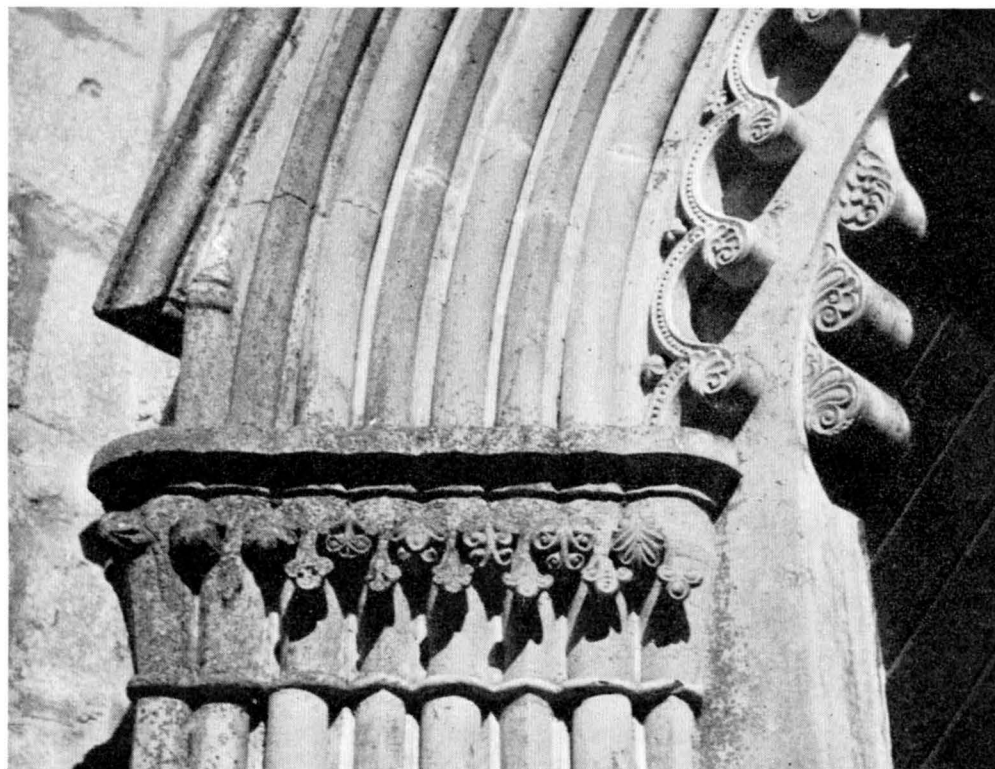

Fig. 383. Korportalens v. kapitälbånd. Foto J. Roosval 1935.
Die w. Kapitellreihe des Chorportals.

På korportalen står en signatur jämte årtalet 1667, vilket enl. R. Steffen avser dopfunten. Mästarens namn är Henrik Hansson Schotte. Total H. 99, B. 75, cupans inre B. 56, Dj. 28 (jfr måtten för Hejdefunten härovan s. 265). Funten står sedan 1933 vid triumfbågen. Den blev 1859 flyttad till korportalen, i vars närhet den emellertid redan torde ha stått 1667. I sin äldre medeltida form har funten stått på det traditionella sättet, i västpartiet, där ännu en cirkelrund kalkstenshäll markerar platsen. Märk att denna häll saknar uttömningshål och alltså tillkommit i samband med långhusbygget efter 1250, då man börjat att avstå från bruket av central uttömningskanal. Funten i sig själv måste varit äldre. Dess ursprungliga underlag är också bevarat. Det ligger på kyrkogården (fig. 376), har centralt uttömningshål och dessutom en piscina. Detta torde varit podium för funten, i dess äldsta läge nära äldsta kyrkans v. vägg. Intill denna har den rätvinkligt huggna delen av podiet passat. — Utanför s. tornportalen ligger en funtfotliknande piedestal av kalksten, H. omkr. 50, som möjligen kan tydas som piedestal för någon helgonbild. (Fig. 375.)

Fig. 384. Interiör mot v. före restaureringen 1933. Foto E. Fant.
Das Innere gegen w. vor der Restaurierung 1933.

Dopfat av pressad mässing med framställning av bebådelsen, omgiven av en bård oläsliga minuskler. 1500-t. B. 41. (Jfr dopfatet i Roma, Bd I, fig. 671.)

Bland nattvardskärl märkes: En silverkalk, vars nedre del är äldre (1500-t.?), övre delen enl. stpl av M. Söderberg, Visby 1804. H. 26. — En medeltida oblatask av delvis förgyllt silver med graverade evangelistsymboler i rundlar med namnen, dåligt stavade, i majuskler: S MATVA S LVCVS S MARVS S JOHANIS. Troligen från slutet av 1200-t. (fig. 400, 402). Locket är fr. omkr. 1800 av den nyssnämnda Visbymästaren M. Söderberg. MED. TRED. INV. 1652 skriver »itt Sylffkaar at giömma kyrkiobröd uthi». — Förgyllt silverkanna fr. 1933, ritad av arkitekt E. Fant.

Rökelsekar av brons, trol. 1300-t. (Fig. 398.) Nu i G. F.

Bland ljusredskap märkas en sextonarmad mässingskrona i koret, enl. inskr. skänkt 1720 av Thomas Schlau och Margareta Norby (jfr predikstolen), en tolvarmad dito i v. skeppsvalvet, enl. inskr. köpt 1836, ett par tennstakar på altaret, enl. inskr. av 1695, H. 26. — MED. TRED. INV. 1652 förtecknar »två thenstakar til waxlius».

Votivskepp från omkr. 1800—1814, (fig. 401). Skeppets raka linjer och batteridäck tyda på att tillverkarens mening var att återgiva en fregatt; riggen är dock

Fig. 385. Interiör mot ö. före restaureringen 1933. Foto i A. T. A.
Das Innere gegen O. vor der Restaurierung 1933.

snarare typisk för ett handelsfartyg (enl. arbetsbeskrivning i A. T. A. vid konservering 1933 av kommandörkapten E. Ellsén).

I och omkring kyrkan på kyrkogården många gravstenar, bland vilka märkas:

1. Gravsten i lockform utan text med stort latinskt kors i relief på översidan 182×57. Tjocklek vid korset 28, i kanten 19. Ligger vid v. kyrkogårdsmuren.

2. Gravsten med tre skilda texter: I. Kring kanten bård (B. 6,5) med spår av runor: *tis ru...* Bården följer stenens naturliga kant. — II. På nedre delen: *HER : LIGGER BEGRAF / VIT : SALIGE : KATRINA / H. IENSIS : SOM : DØDE / ANNO : 1602 : DEN 22 MAY.* III. På övre delen: *THENNA STEN OCH STEDH TIL/KOMMER OLVF STORA WALLA / OC HANS ARFVINGER / ANNO 1703 DEN 7 APRIL.* — Över hela stenen stort ristat latinskt kors med liljebladsslut. 177×125. Rest på kyrkogården i n. v.

3. Gravsten med ristat ringkors och djuphuggna runor inom textbård: »Johan smeden (i) Gannarve (trol. Gannarve i Fröjel på gränsen mot Klinte) vid »Ridanäs».

Fig. 386. Interiör mot ö, efter restaureringen 1933. Foto E. Fant.
Das Innere gegen O. nach der Restaurierung 1933.

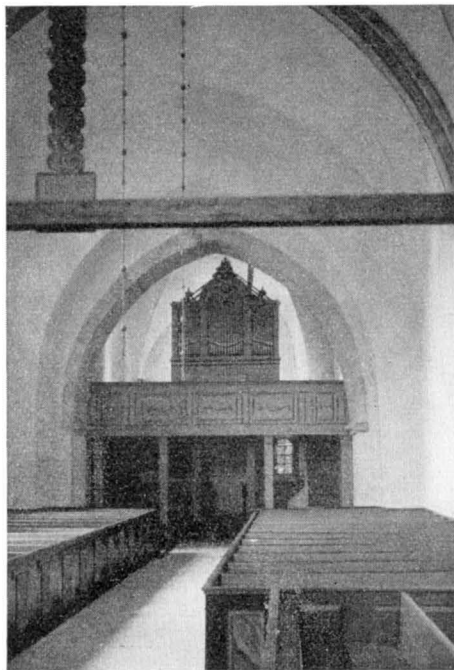

Fig. 387. Interiör mot v, efter restaureringen 1933. Foto E. Fant.
Das Innere gegen W. nach der Restaurierung 1933.

Bedjen bön och Paternoster för deras s(jäl)?»¹ — Nedre delen borta. [126] × 120; [100], Säve 111. Ligger vid predikstolstrappan.

4. Gravsten med stort ristat ringkors på trappfot och runor inom textbård (B. 7,5) längs övre kanten: I. »Med Guds nåd. Rodvald från Hunninge har givit...» Texten har fortsatt längs högra kanten — nu borta — där Liljegren (nr 1751) har kunnat fortsätta läsningen så: (av sin jordegendom en tion)de del för sin själ och sin faders själ och Alvasts (el. Alvars) själ.²) — Säve 109. — II. I övre högra hörnet text i två rader, som fortsätter längs högra kanten: HER LIGGER BEGRAFVIT / SALIGE PEDER SVERBER / SOM HENSOF I HERREN ANNO 1619? (1670?) samt nertill 16 IVNI — Mitt på stenen skärande ringen i ringkorset sirligt ristat medeltida processionskors, äldre än ringkorset (H. 36). Till höger sköld med bomärke samt m : s — 196 × (155); (146). — Ligger mitt i gången.

¹ Samtliga runtexter äro, enl. angivna läsningar av Säve med flera, godhetsfullt tolkade av professor Otto von Friesen.

² Professor von Friesen tillfogar till sin tydning, att enl. Gotlandslagen fl. 8 § 2 stadgades, att en lekman hade rätt att av sin jord giva en tiondel till kloster eller kyrka.

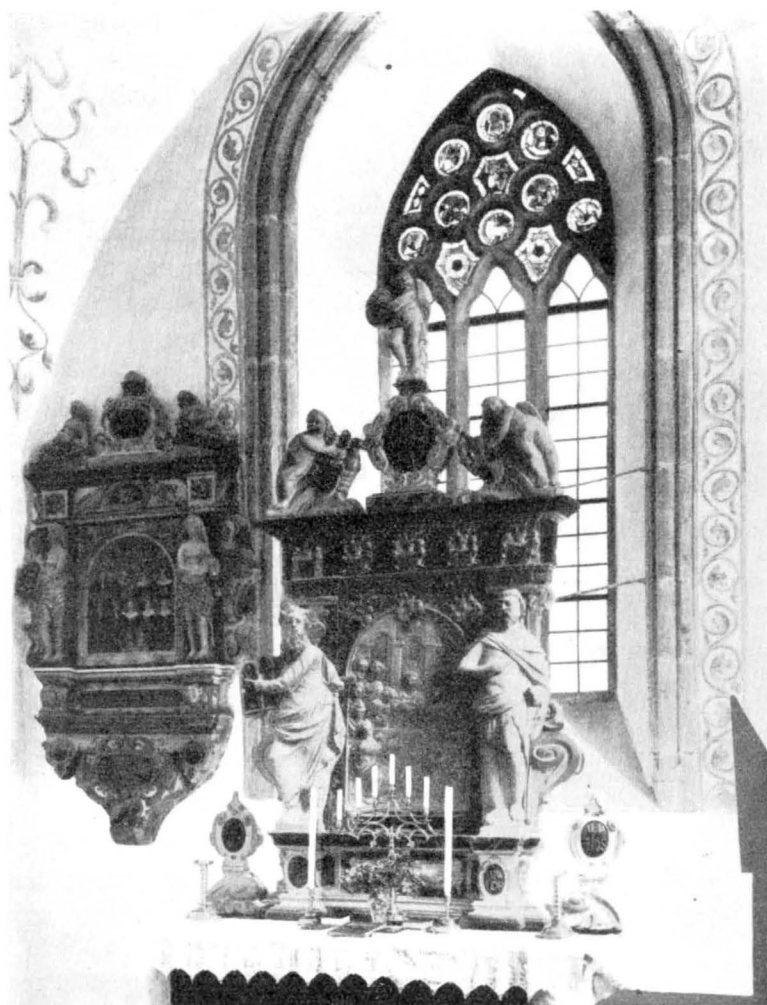

Fig. 388. Altaruppsats av sandsten från 1643 och sandstensepitafium över Norby och Strachoun 1688.
Sandsteinerner Altaraufsatz aus 1643 und sandsteinernes Epitaph über Norby und Strachoun 1688.

5. Gravsten med runor. Borta 1923, men sedd av professor H. Pipping 1902: »Jesus Kristus nåde Botvids själ --- / --- till böner . . . Säve 110. Liljegren 1752.

6. Gravsten med runor, icke återfunnen; enl. Peringskiölds läsning tolkad: »Jesus Kristus nåde Audraifs från Snögrinda (i Klinte) själ. Pater noster och Ave Maria för alla kristna själar.»¹ Trol. = Säve 112 och Liljegren 1754 (olästa).

¹ Johannes Peringskiöld, Monumenta Sveo-Gothorum. Manuskript i KB. Bd X.

Fig. 389. Ö. korfönstrets glasmålningar. Akvarell av P. A. Säve 1864. Glasmalereien des ö. Chorfensters. Nach einem Aquarelle.

Fig. 390. Piscina på högra gaveln av högaltaret. Foto E. Erici 1914. Piscina an dem rechten Giebel des Hochaltars.

av stenen i behåll. [106]×100. Ljus kalksten. Ligger i koret vid sakristiingången.

11. Gravsten med ristad textbård och ringar i hörnen samt ringkors på trappfot och svastikeväxling i ringen. Mitt på stenen grovt huggen text: BOTIHEL : HVNDINO / ANNO : 1595 (urspr. sedan omhugget till 1596). Korset synbarligen samtidigt med texten. 205×122. — Står på kyrkogården.

12. Trapezoidal gravsten med stort ristat ringkors på fot och textbård runt om. I bården längs övre kanten läses i efterbildad majuskelskrift: HIER : HVILIS ROLIG . . . Stenen medeltida, texten sannolikt 1600-t. (215)×(140); 110. Ligger under s. delen av tornbågen.

7. Gravsten med runor, nu icke återfunnen, skall ha legat i stora gången i kyrkan. Sedd och läst av Pipping 1902. » --- Herr (=kyrkoherden) Jakobs mor och Hægvid.» Manuskrift i A. T. A. av Pipping. Trol. = Säve 113 och Liljegren 1755 (olästa).

8. Gravsten stympad och använd som täckhäll över n. grindstolpen till ö. kyrkogårdsmurens ingång. Har sannolikt varit trapezoidal. — Majuskeltext i bård, varav nu endast kan läsas : SI : MODO : PLORO : (fig. 368). Med ledning av en äldre, fullständigare läsning (Lm 133) har L. Fr. Löffler¹ tolkat inskriften, som är metriskt avfattad. Hans tolkning lyder: »I livet har jag, Lidfrid präst, sjungit psalmer i kören och bedit. Som död bönfaller jag: bistån mig (väl: med böner), om jag nu jämrar mig (i skärselden?)». 1300-t. Textbårdens B. 6,5. [98]×[87].

9. Täckhällen över s. grindstolpen också fragment av gravsten men ej av den föregående. Ristning: kors, vinkel och triangel, [92]×[83].

10. Gravsten med text i latinska bokstäver: HER LIGGER BEGRAFF/VEN HEDERLIG OC . . . (KØB)ENHAFN SOM HENSOF I HER / DEN. 16 MAI ANO / DONI 1593 GUD / WERE HANOM NADIG. Under sköld med bomärke och H R I följer FER · FIRME ACILIS · FIAT / FORTUNA FERENDO. — Endast övre delen

¹ Inscriptiones Gotlandiæ mediæ ævi . . . ATS:5, nr 34.

Fig. 391. Kristus som smärtornas man omgiven av änglarna Mikael och Gabriel, konung med harpa omgiven av änglar. Nederst Kain med kärve och Guds lamm. Detaljer av korfönstrets glasmålningar. Akvareller av G. Meukow 1891—92.

Christus als Schmerzensmann von den Engeln Michael und Gabriel umgeben. König mit der Harfe von Engeln umgeben. Zu unterst Kain mit Garbe und das Lamm Gottes mit Kreuzfahne.

Fig. 392. Korsfästelsen. Glasmålning. Nu i St. H. M. Foto N. Lagergren 1941.
Die Kreuzigung. Glasmalerei. Jetzt im St. H. M.

1. Epitafium av trä (fig. 385, 386) på korets n. vägg över kyrkoherden Jens Christensens hustru m. fl. På överstycket latinsk text (I). Därunder hela familjen målad, församlad kring den Korsfäste. På sidorna utanför ramen porträtt av en man och en kvinna, trol. Jens Christensen och hans hustru. På understycket danska texter (II, III). — Text I. EPITAPHIUM PLE ET HONESTÆ MATRŌNÆ CATHARINÆ PETRELE EX PRŒ[LE] CLARA SANFORTIANA GRŌNINGESĪ PROSAPIA QVÆ REVERENDO AC DOCTO VIRO DŅO IOHĀNI CHRISTIANO HADERSLEVE PASTORI IN CLINTE ET FRŌIEL GOTLANDIÆ PAROCHIIIS QVONDAM CONIUGIO JUNCTA ERAT. JAM VERO REB⁹ HUMANIS EXEMPTÆ (= Minnes-

Fig. 393. Jesu födelse. Glasmålning. Nu i St. H. M. Foto N. Lagergren 1941.
Geburt Christi. Glasmalerei. Jetzt im St. H. M.

tavla över den fromma och hederliga matronan Catharina Petreia en ättling av den berömda Sanfordiska släkten från Gröning (el. Groningen), som en gång i äkten-
skap var förenad med den vördnadsvärde och lärde mannen Jens Christensen från
Haderslev, pastor i Klinte och Fröjel. Nu borttagen från världen.)¹

¹ Doktor M. Mackeprang har välvilligt hjälpt till med översättningen. Han påpekar att släkten Sanford ej påträffats i Danmark. Det är sålunda troligen ej socknen Gröning i Salling som åsyftas, utan det holländska Groningen. I Nieuw nederlandsch biografisch Woordenboek. I—IX. Leiden 1911—1933 omtalas släkterna Santwoort från 1500-t. och Sandifort. Haderslev är en socken i Sönderjylland.

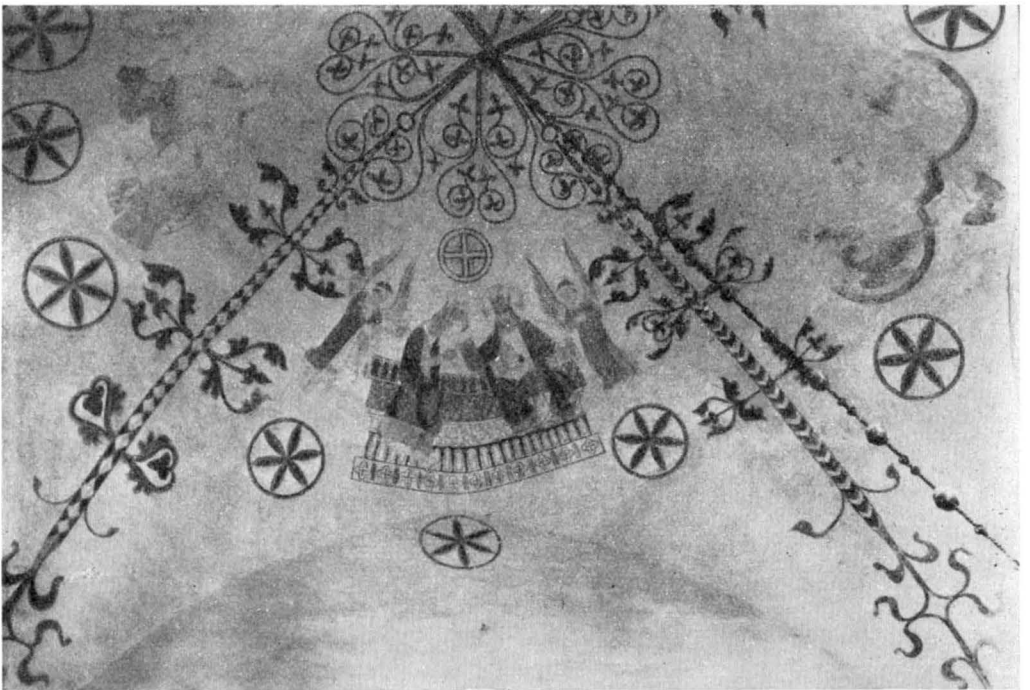
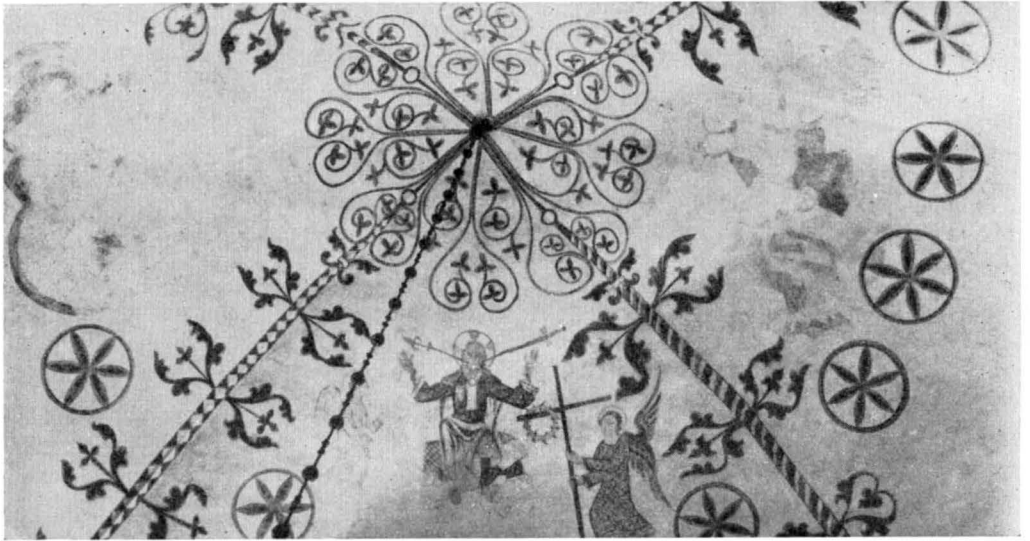

Fig. 394. Muralmålningar i korvalvet. I s. Kristus som världsdomare. I n. Marie kröning.
Kalkmalereien im Chorgewölbe. Im S. Christus als Weltrichter. Im N. Mariä Krönung.

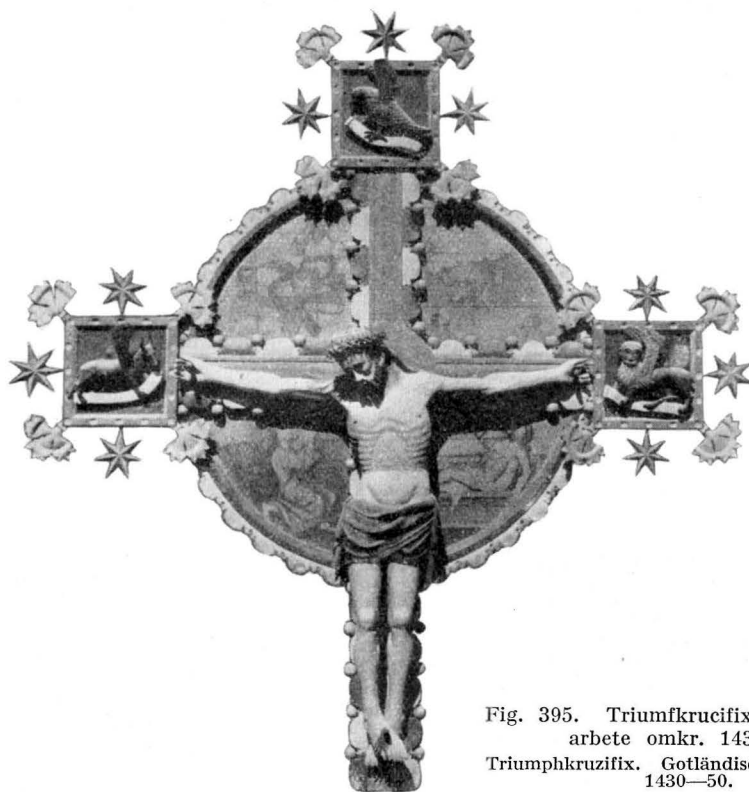

Fig. 395. Triumfkruzifix. Gotländskt
arbete omkr. 1430—50.
Triumphkruzifix. Gotländische Arbeit um
1430—50.

Fig. 396. Detalj av
triumfkruzifixet.
Detail des Triumphkruzi-
fixes.

Fig. 397. Tronande madonna från början av 1500-t. Nu i G. F. Foto S. Hedlund 1925. Thronende Madonna. Anfang des 16. Jahrh. Jetzt in G. F.

Under Golgatascenen står Job. 19:25, 26 och Ps. 16:9 på tyska. — Text II: (på understycket) ANNO 1624 HAFFVER JEG CHRISTIAN JENSSEN DENNE TAFFLE VDI KLINTE KIRCKE THILL GUDSS ÆRE OCH THILL ÆRLIGE OCH DÿDIGE QUINDES, KATHARINE PEDERSS DATTERS MIN S: MODERS, SOM DØDE ANNO 1622 SOM OCH TILL MINE KIERE SUDSCHENS HUIS BEEN HER HUILER SALIGE OCH CHRISTELIGE IHUKOMMELLSE LADET FORFÆRDIGE : HVILCKE ALLESAMMEN GUD EN GLÆDELIG OPSTANDELSE FORLENE OCH GIFFUE DEM MED ALLE TROENDIS CHRISTNE UDI GLÆDE OCH FRYD MED CHRISTO ATT LEFFUE TILL EVIGTID. AMEN. — Text III. (nederst) ANNO 1620, ER GIERTRUD JENSS DAATTER, MIN S. SØSTER I HERREN HENSOFFUIT: ÆTAT SV.Æ. 18 ANNO 1623 ER WILLADSS JENSSEN, MIN S. BRODER CHRISTELIG HEDENKALDET OC LIGGER HER I KIRCKEN HOS SIN S. SØSTER BEGRAFFUEN.: I SITT ALDERS 19 AAER. ANNO 1623 DEN 10 OCTOB.: ER ERLIG OC WELACKT HERMAN WILLADSSSEN UNDER HOBORG BLEFFUEN MED SKIB OC GODSS; DOG FUNDEN OC ÆRLIGEN JORDET UDI SÛNDRE KIRCKE : FORUENTENDIS ALLESAMMEN PAA DOMMEDAG EN GLÆDELIG OPSTANDELSE.

2. Sandstensepitafium på korets östvägg (fig. 388) n. om korfönstret upprest av Johannes Strachoun, kronobefallningsman i Södra häradet, 1688 över sig och sin hustru Bodilla och dennas första man, kyrkoherden i Klinte Bartholus (Berthel) Norby, d. 1669, och över barn i båda äktenskapen. I det fyrkantiga mittfältet äro elva personer fram-

ställda. Överst två putti med dödsattribut, döds-skalle och timglas. Tavlan flankeras av två allegoriska kvinnofigurer, den vänstra bärande ett kors, den högra ett ymnighetshorn, Nederst ett lejon. Stenarbetet enl. välvilligt meddelande av R. Steffen, sannolikt av Rasmus Larsson Ockes i Öja.

Två stycken kollekt-tavlor med i svart, rött och gult målade gavlar med plattsnideri och handtag. Början av 1600-t. L. (total) 37.

Stora klockan omgöts 1843, av Fred. Seipel och J. C. Liljendahl, Stockholm, lilla klockan »Åhr 173» (sic) av Gerh. Meyer, Stockholm. Det var förmodligen på storklockan som den i Ekdahls¹ resor upptecknade medeltida inskriften stod: + AVE : MVNDI : SPES : MAR[*I*]A : AVE : MITIS : AVE : PIA : / = var hälsad världens hopp, Maria, var hälsad milda, var hälsad fromma/.

SAMMANFATTNING AV KLINTE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. En liten stenkyrka, vars huggna fasadmaterial återanvänts i det gotiska byggets s. sida. Om kyrkans plan veta vi endast att hon saknade v.-torn. 1000- eller 1100-t.

II. Ett v.-torn tillägges. Härav utföres till att börja med endast nedre delen med rundbågportaler i s. och n. av mästaren Botvid (fig. 405 a). Trol. 1231. Klockvåningen tillägges omkr. 1240. (Fig. 405 b).

III. I anslutning till det begynta tornet byggas långhus och kor; tornbåge och ringkammare-valv (fig. 405 c, dock utan tornförhöjningen) utföres i sammanhang med långhusets välvning, portal och fönster i sirlig unggotisk stil (fig. 380), allt av samma mästare som byggt Västkinde långhus och torn. Målning i korvalvet (fig. 394). En rund fotplatta utan uttömningshål betecknar ännu platsen för den förlorade funten. I ö. fönstret äro glasmålningar ännu väl bibehållna (fig. 388, 391). Trol. omkr. 1270.

IV. Tornet höjes in på 1300-t. (fig. 405 c). Korets muralmålning kompletterad (fig. 394). Oblatask (fig. 400, 402). Rökelsekar (fig. 398).

V. Triumfkrucifix, 1400-t. (fig. 395, 396).

VI. Madonnabild, b. av 1500-t. (fig. 397).

VII. Bänkar, altareuppsats och dopfunt av sandsten, predikstol. 1600-t. (fig. 384—388, 399).

VIII. Läktare i v. och n. Slutet av 1700-t. (fig. 384, 385).

¹ N. J. Ekdahls resa på Gotland 1826, s. 15. Handskrift i A. T. A.

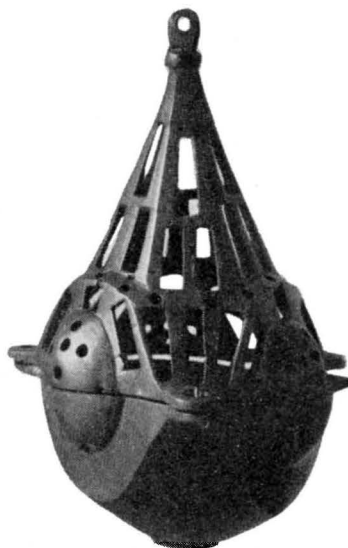

Fig. 398. Rökelsekar av brons. Trol. 1300-t. Nu i G. F. Bronzernes Rauchfass. Wahrscheinl. 14. Jahrh. Jetzt in G. F.

Fig. 399. Sandstensfunt trol. från 1667. Foto E. Erici 1914. Taufstein aus Sandstein wahrscheinl. 1667.

Fig. 400. Oblatask av delvis förgyllt silver med evangelistsymbolerna. Troligen från slutet av 1200-t. Foto 1936 i A. T. A.

Silberner Pyxis mit den Evangelistsymbolen. Warscheinlich Ende des 13. Jahrh.

Fig. 401. Votivskepp från omkr. 1800. Foto H. Andersson 1933.
Votivschifflein um 1800.

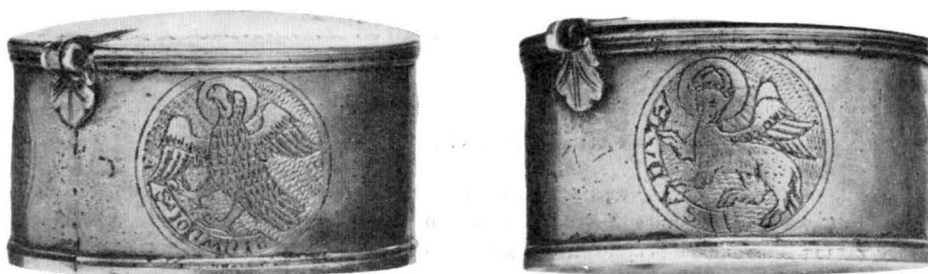

Fig. 402. Oblatasken från andra sidor.
Der Pyxis von anderen Seiten.

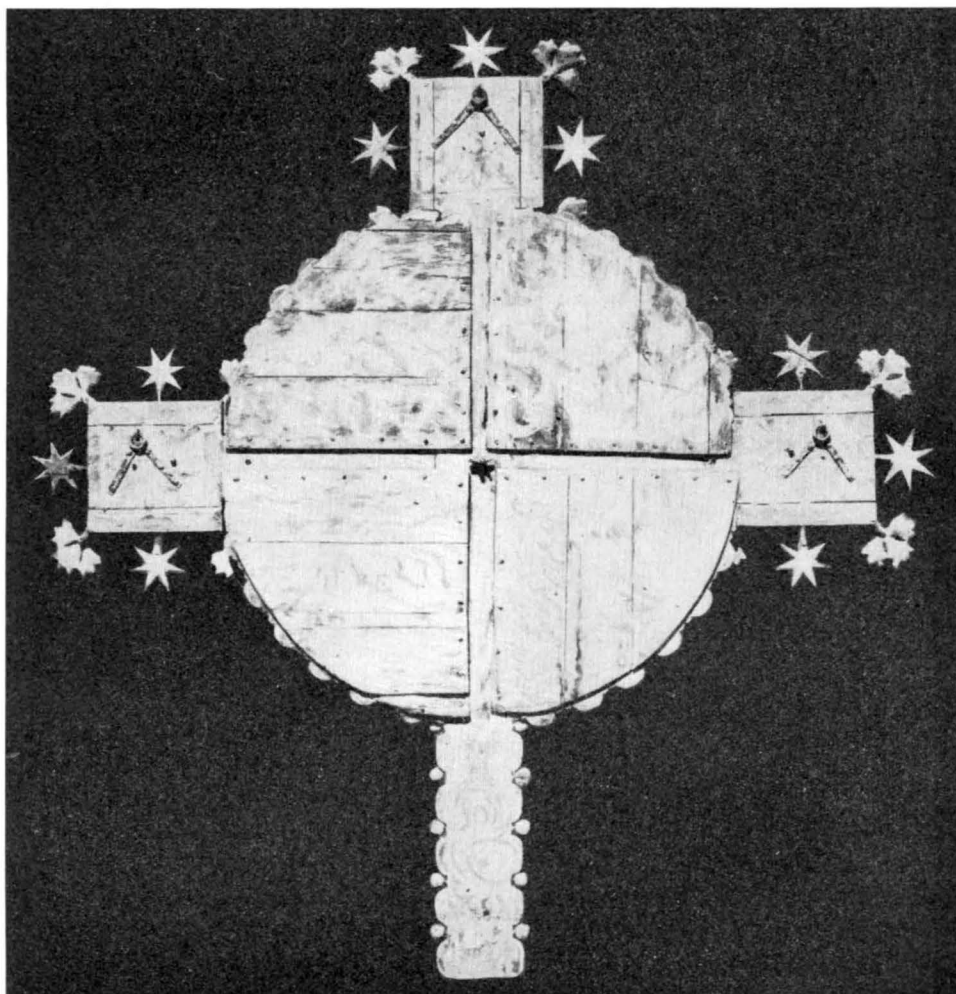

Fig. 403. Baksidan av triumfkruzifixet. Kransen sluten genom sekundära skivor.
Die Rückseite des Triumphkruzifixes, der Ring mit sekundären Scheiben geschlossen.

IX. Restaurering 1933. Sidoläktare borttages, triumfkrucefixet återfår sin urspr. plats. Medeltida målning blottas.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Kleine steinerne Kirche, deren Hausteinmaterial in der Südfassade des jetzigen Gebäudes wiederverwandt wurde. Von ihrem Grundriss wissen wir nur, dass kein Westturm da war. Eine Piscina ist in der Fassade eingemauert, sie gehörte wohl ursprünglich in einer Nische in der Chormauer. 12. Jht?

II. Ein Westturm wird unter der Leitung des Meisters Botvid angefangen. Das unterste Stockwerk mit rundbogigen Portalen in Nord und Süd wurde, wahrsch. 1231, doch ohne Wölbung ausgeführt. Ein zweites Stockwerk wird um 1240 zugefügt. (Fig. 405 b.)

III. Langhaus und Chor werden in frühgotischem Stile aufgeführt, in genauem Anschluss zum Turme. (Fig. 405 c, aber ohne die Erhöhung des Turmes). Alle Räume, auch der Turmraum, werden gewölbt. Die zierlichen Formen des Portals erinnern an das Langhausportal in Västkinde (Bd I, Fig. 216—218) und am Meister Lafrans (Fig. 380). Hart restaurierte Gemälde im Chorgewölbe (Fig. 394). Ein rundes Podium ohne Ausgussloch bezeichnet den Platz des Taufsteines. (Fig. 376.) Glasmalereien im Ostfenster (Fig. 388, 391). Um 1270.

IV. Der Turm wird im 14. Jahrh. mit spitzen Giebeln und spitzbogigen Schallöchern erhöht (Fig. 405 c). Wandmalerei des Chores vervollständigt (Fig. 394) 1340—60. Hostienpyxis (Fig. 400, 402). Rauchfass (Fig. 398).

V. Triumphkruzifix (Fig. 395, 396, 403) c. 1430—50.

VI. Madonnenstatue (Fig. 397) Anfang des 16. Jhts.

VII. Gestühl, sandsteinerner Altaraufsatz, Kanzel, Taufstein (Fig. 384—388, 399) 17. Jht.

VIII. Emporen in Westen und längs der nördlichen Wand (Fig. 384, 385). Ende des 18. Jhts.

IX. Restaurierung 1933. Blosslegung der mittelalterlichen Wandmalerei, Anbringung des Kruzifixes im Triumphbogen, Entfernung der Seitenempore.

Fig. 404. Kyrkan från ö. Foto
E. Fant.

Die Kirche von O.

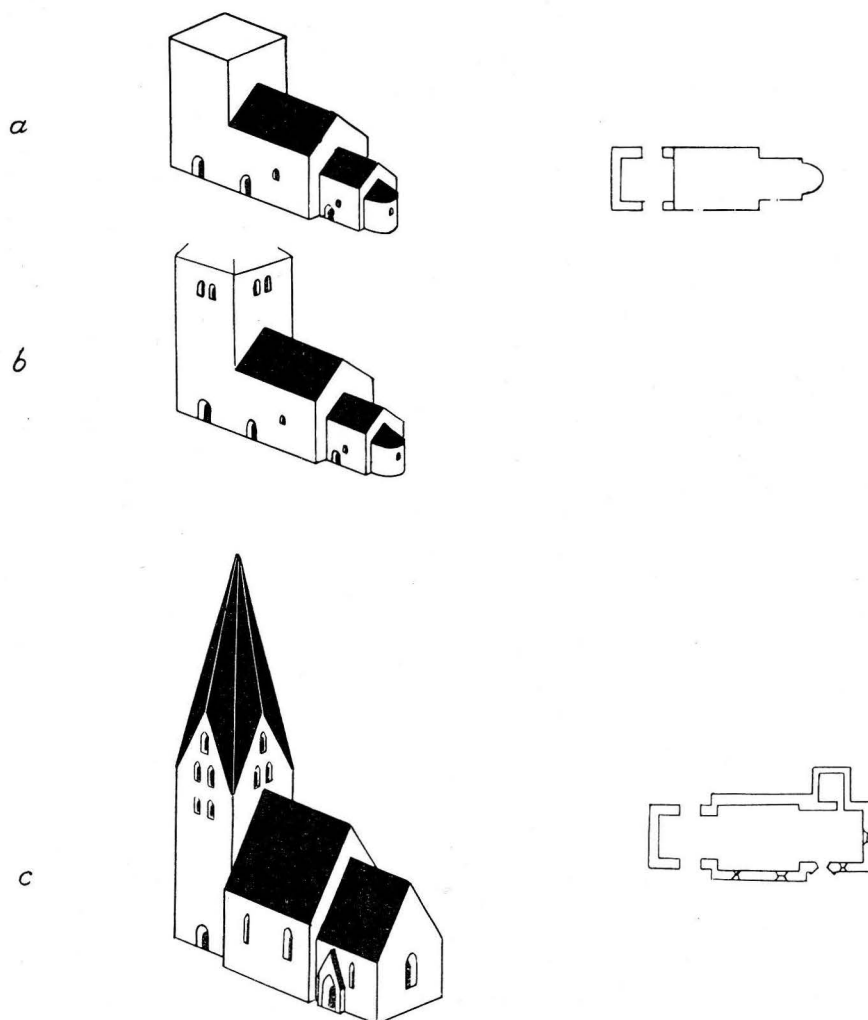

Fig. 405. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1 : 1 000.
Zuwachs des Kirchengebäudes.

FRÖJELS KYRKA

ANNEX TILL KLINTE

AV

JOHNNY ROOSVAL, MARSHALL LAGERQUIST OCH ALFRED EDLE

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW, s. 142 med årtalet 1166.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML. TAXUSLISTAN med årtalet 1222. — A. T. A.: Akvarell av korvalvets målning, sign. 24/6 67 A. T. G. (= GELLERSTEDT). — Blyertsteckn. av väggskåp sign. A. T. G.; rapporter om blottade grundrester m. m. av 1935 och 1937. — B. St.: ritn. till ny port och nya fönster av ROTHSTEIN 28/2 1862; ritn. till uppvärmningsanordning och restaurering av korets s. fönster av G. LINDGREN 11/9 1908; uppmåtn. av E. FANT 1932; förslag till restaurering av E. FANT 5/4 1935.; förslag till värmeledning 1937. — P. A. SÄVES BERÄTT. (1864) med exteriör av kyrka och kastal samt avritning av krucifixet, anteckningar om nu försvunna inskr. å inredningen. — HÅKANSSONSKA AVGJUTN. SAML.: relief från funtens cuppa.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1758; ST. PROT. fr. 1804, 1812; VIS. PROT. fr. 1737, 1681 års inv. i C1.

Frøjels kyrka ligger på strandvallen ovanför landsvägen icke långt från havet med fri utsikt över Karlsöarna. Omgivningen har nu en vänlig, parkartad karaktär genom välment ordnade trädplanteringar. I äldre tid var anblicken en helt annan, såsom framgår av BRUNIUS' skildring (III, s. 274). Han talar om en tvärbrant och alldeles kal bergssträcka med kyrkan »på yttersta kanten af bergssträckan, hvilken der bildar en mycket hög, bråd stupande backe, hvarpå man måste uppsträfvä för att ankomma till kyrkan. Denna backe utgöres af söndervittrad kalksten, som hafvets brytning under många årtusendens lopp tillslipat. Der visa sig de tydligaste lemningar af strandsättningar, hvilka liksom försvarsverk beherrska hvarandra.» Denna stämning passade för den allvarliga, lilla grå kyrkan. Hon är en av de fåtaliga kustkyrkorna på Gotland. Utsatt för det medeltida Österhavets krigiska faror var hon befästad av sin ringmur och beskyddad av den n. om denna befintliga tornbyggnaden av sten.

KYRKO-
GÅRDEN

I v. kyrkogårdsmuren, vilken i sina undre skift har anmärkningsvärt stora block, har murbruk observerats. Då muren dessutom ligger i förband med en stiglucka av medeltida typ, synes den själv vara medeltida. Den har inåt ett sockelartat framsprång vilket fortsätter 10 meter ungefär å den i n. anstötande längan. Möjl. ett tecken på att vi intill denna punkt ännu äga den medeltida muren i behåll. Muren synes ha varit krönt av mot varandra lutade täckhällar, alltså ett fortlöpande sadeltak, liksom i Bunge och på Visby stadsmur (se Bd II, sid. 17 f.). Murens nuvarande mått äro H. 100—130, B. 70—90.

Av ingångarna är den v. som sagt medeltida (fig. 416). Den täckes av ett tältvalv

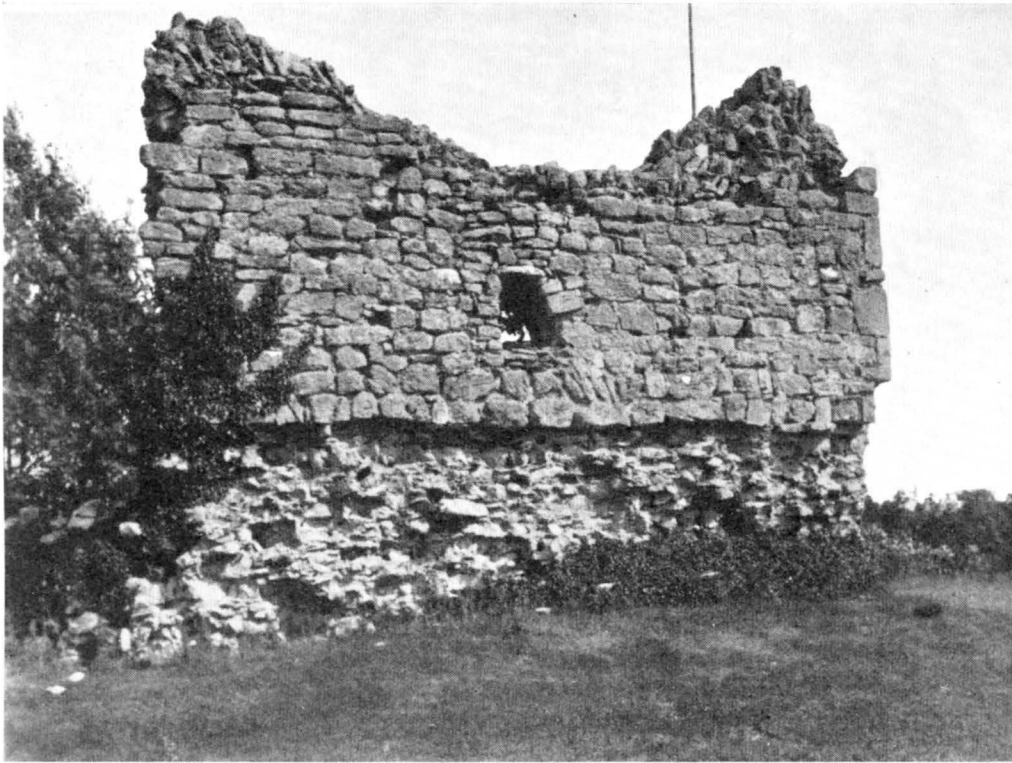

Fig. 406. Kastalen från s. Foto J. W. Hamner 1920.
Der Kastal von S.

med sadeltak av tjärade bräder. Yttre portbågen av huggen sten med rundstav i kanten och profilerade anfangslistor. I röstet ett människoansikte i stensulptur, spets-ovalt med huvudbonad, som med en skarp vågrät linje är avsatt emot pannan. Den inre portbågen är även huggen, men utan anfangslistor; rundstaven endast delvis utförd. En noggrann datering f. n. omöjlig. Vi förmoda 1200-t:s senare hälft.

Ö. stigluckan täckes endast med brädtak. Dess ö. brädgavel har lämningar av en ålderdomlig skiftesverkskonstruktion. De två övriga enkla ingångarna stängas med trägrindar.

Utmed murens yttersida ligga med jämna mellanrum väldiga stenblock som ett slags strävpelare. Emellertid ha dessa, enl. upplysning på orten, blivit hitforslade för att tjäna som sittplatser för promenerande. Det skedde under 1800-t. på föranstaltande av en enskild person i trakten, en fröken Facht, som också lät plantera hästkastanjer och lönnar utmed murarna. Det var i liten skala ett uttryck av samma parkanläggningsiver, för vilken många gamla stadsbefästningar under 1800-t:s mitt föllo offer.

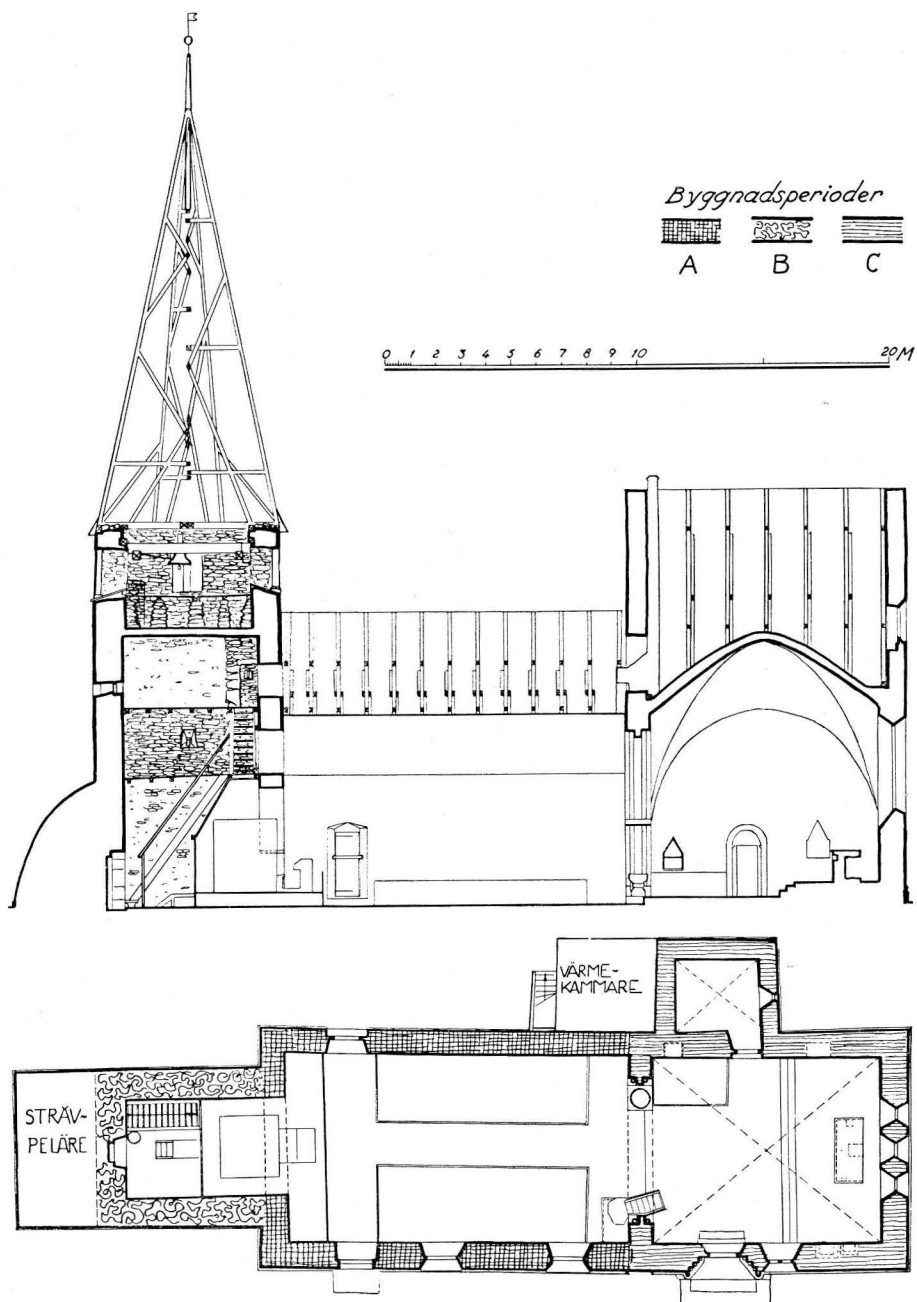

Fig. 407. Längssnitt åt n. och plan. Skala 1 : 300.
Längsschnitt gegen N. und Grundriss.

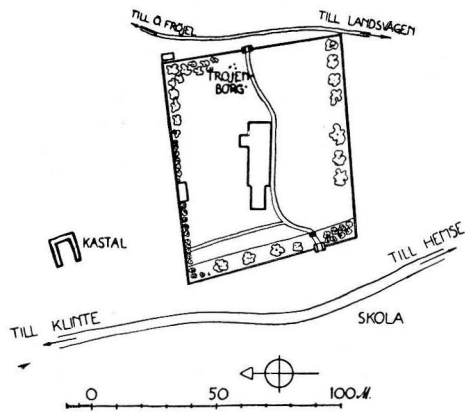

Fig. 408. Situationsplan. Skala 1 : 3 000. Lageplan.

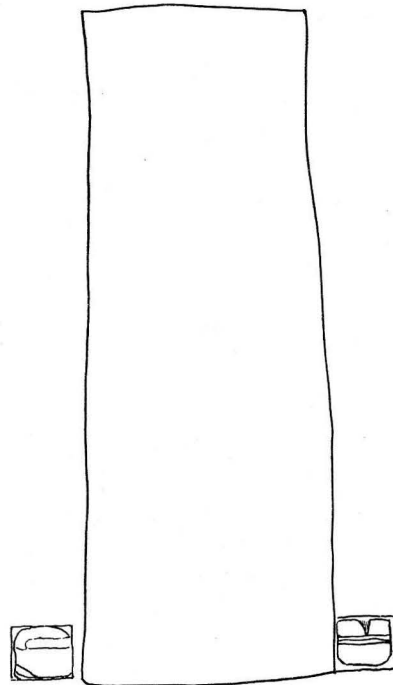

Fig. 409. Dörröppning i v. långhusmuren. Skala 1 : 20. Maueröffnung in der w. Langhausmauer.

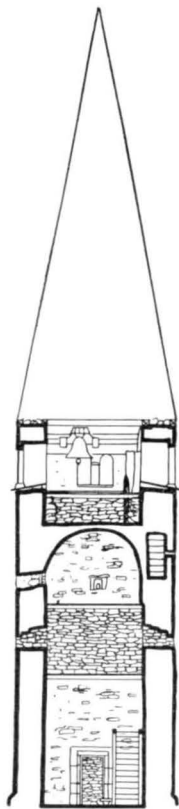

Fig. 410. Profil av korsockel. Skala 1 : 20. Profil des Chorsockels.

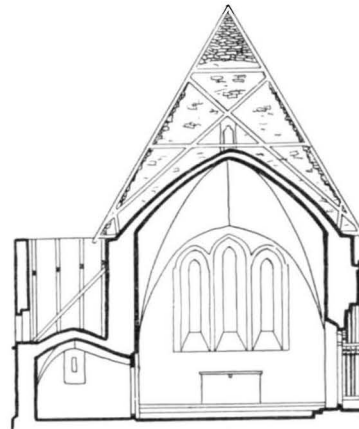
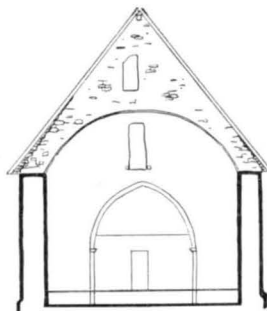

Fig. 411. Tvärsnitt genom torn och långhus mot v. och genom kor mot ö. Skala 1 : 300. Querschnitte des Turmes und des Langhauses gegen W. und des Chores gegen O.

Fig. 412. N. långhusportalen. Foto E. Erici
1914.
Das n. Langhausportal.

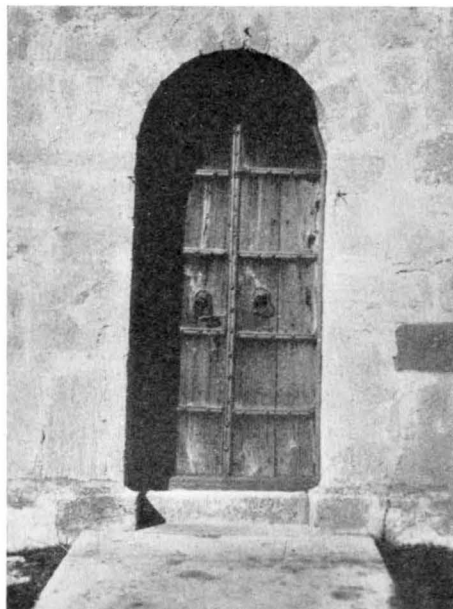

Fig. 413. S. långhusportalen. Foto E. Erici
1914.
Das s. Langhausportal.

Inne på kyrkogården ses i nyare tid gjorda terrasseringar för vinnande av djupare mylla för gravarna. Ett märkligt monument syns i marken ö. om koret, en av i marken nedlagda stenar formad labyrinth eller s. k. »Trojeborg». Den ligger troligen utanför den urspr. kyrkogårdens gräns.¹

I n. sockenmagasin av putsad kalksten under spåntak, enl. uppgift byggt 1814 och alltjämt i bruk för spannmåslagring. I n.ö. likvagnsbod av samma material.

KASTAL

C:a 70 m n. om kyrkan på själva kanten av den höga gamla strandvallen ligger den s. k. Fröjelkastalen. Den utgöres av rester av en fyrkantig byggnad orienterad i vädersträcken och uppförd i tuktad kalksten med huggna hörnkedjor i omväxlande stående och liggande sten. Yttre murytorna ha spår av urspr. puts. I n.—s. mäter byggnaden c:a 8 m, dess utsträckning i ö.—v. kan ej exakt bestämmas, då v.-väggen är helt borta men synes ha varit ungefär lika stor. Anordningar för två bjälklag finnas i behåll, men därtill kommer en anordning för yttre »väktargång» över det övre bjälklaget, som synes utvisa att byggnaden haft en tredje våning eller möjligen takterrass.

Bottenvåningen saknar muröppningar i de nu kvarstående murarna. I v.-väggen måste byggnadens dörr ha varit belägen, möjligen i första våningen. Murtjockleken

¹ Ang. trojeborgarna se O. Almgren, Sveriges fasta fornlämningar . . . 3. uppl. Uppsala 1934, s. 89 ff.

Fig. 414. Exteriör från n.v. Foto H. Faith-Ell 1931.
Das Äussere von NW.

är här c:a 165 cm (= 3 G.aln.). För varje våning förtunnas muren c:a 15 cm genom indragningar invändigt, och dessutom finnes en yttre indragning på c:a 30 cm ungefär 2 m över marken och 35 cm över första inre indragningen. Yttre murskalet är runt om byggnaden bortbrutet under denna indragning så när som på grundskiftet och ett par stenar i s. och n. väggen vid själva indragningen.

Längs efter och delvis infällda i s. och n. väggarna ha löpt tvenne remstycken bildande tröskel för första inre indragningen, och i ö. väggen synas fem bjälkhål vars undre kanter ligga i nivå med dessa remstyckens överkanter. På bjälkarna till dessa hål har våningens

Fig. 415. Kyrkan från s.ö. Foto E. Erics 1914.
Die Kirche von SO.

Fig. 416. V. stigluckan.
Foto S. Brandel 1926.
Das w. Portal des Friedhofs.

golv vilat. Denna våning har i s. väggen ett inåt rundbågigt fönster med rätvinklig v.-smyg men sned östsmyg. 20 cm från ytterlivet finnes en urtagning för en karm (av sten?). Yttre omfattningen har lodrät v.-post men bågformig ö.-post och överliggare. B. nertill 60, upptill 35 cm, H. 80 cm. Allt mindre omsorgsfullt utfört. 2:a våningen har remstycken innanför intagningen i muren längs s. och n. väggen, men saknar bjälkhål i ö.muren. Dess golvbjälkar ha synbarligen gått i s.—n. och vilat på dess ö. och v. remstycken. I det bevarade partiet av ö. väggen finnes en genomgående glugg 30×40 cm och i det högsta s. partiet fyra stora genomgående bjälkhål, som mitt på väggen gå vinkelrätt mot denna men mot s. hörnet få en alltmer med byggnadens diagonal sammanfallande riktning. Bjälkarna i dessa hål måste ha stuckit ut utanför muren och uppburit en väktargång (jfr Drottens i Visby torn). Under dessa hål synas utvändigt i muren urtagningar, som kunna förklaras som fästen för snedsträvor. Egendomligt är att gången ej ligger i nivå med något inre golv utan mitt emellan 2:a och 3:e våningens (eller eventuellt en takterrass') golvplan. Man måste alltså för att komma ut till densamma ha stigit ned genom en dörr i 3:e vån. eller från en takterrass. Existensen av det ena eller andra av dessa båda alternativ är härmed bevisad.

På två ställen i byggnaden finnas tegel dels i en fog utvändigt i s. väggen högt uppe vid ö. hörnet och dels invändigt strax över tredje våningens golv åt n. Med absolut

säkerhet kan dock ej avgöras om dessa tegelrester äro ursprungliga men de förefalla så. Endast en sten kan måttbestämmas: B. 12,5, H. 8 cm. Hela byggnaden är uppförd på ett slarvigare sätt än övriga gotländska kastaler och maneret påminner mycket om medeltidshuset vid Hule Höllar i Vamlingbo, där också motsvarande fönstertyp finnes. Dess anordningar avvika också mycket från de andra kastalerna. Så är den yttre indragningen av muren okänd på andra håll, och den relativt stora fönsteröppningen i 1:a våningen har ingen motsvarighet. Några spår av latrinen synes icke och kan knappast ha funnits i v.-väggen. Där måste ju byggnadens dörr varit belägen. Det är en regel i Gotlands kastaler att latrinen aldrig ligger i den vägg, där dörren finnes. Här måste ju dörren ha suttit i den försvunna v.-muren, latrinen skulle då funnits i ö.-muren, men därav syns intet spår — möjl. kunde den funnits i en högre våning. Men »Fröjelkastalen» avviker på flera sätt från kastalerna f. ö. Murarna äro blott 3 alnar tjocka, eljest 4. I s. väggens innerliv strax över andra våningens golv har inlagts ett genomgående skift med stående, ganska tunna kalkhällar, c:a 30 cm höga, alla något lutande åt ö., och på motsvarande höjd i ytterlivet ligger en kort rad likadana stenar.¹ Bottenvåningen har ej varit välvd och den ringa murtjockleken i tredje eller ev. högre belägna våningar har knappast tillåtit någon övervälvning. Det synes sålunda möta svårigheter att inordna byggnaden bland de typiska gotländska kastalerna. Snarare synes den böra anses som ett befast boningshus genom de många överensstämmelserna med det förut nämnda Hule Höllar i Vamlingbo. Kan det vara resterna av Frøjels medeltida prästgård, vilken helt naturligt, på grund av sitt exponerade läge, haft ett övre parti ordnat för försvar? Eller kanske ett uteslutande som väktare- och försvarstorn avsett bygge, vars former avvika från de övriga kastalernas på grund av dess yngre datum? Vi förmoda nämligen som sannolikast en tillkomsttid omkr. 1200-t:s mitt.

Kyrkan består av ett romanskt långhus, vidare ett torn, som i passande storlek blivit tillbyggt långhuset under övergångsstilens tid, slutligen ett ungotiskt kor med sakristia. Koret är anlagt i större skala än de äldre delarna och tänkt som begynnelse till en fullständig nybyggnad. Kyrksilhuetten är alltså klövsadelformad.

KYRKBYGG-
NADENS HU-
VUDELAR

Långhusfasaderna bestå av huggen sten, till stor del ytbehandlad med ett kryssmönster (fig. 419). Sålunda behandlade kvadrar återfinnas även i det ungotiska korets s. fasad, i triumfbågen och i altarena: man har här återanvänt material, som tagits ur ett äldre, till den romanska kyrkan hörande kor. Ett verkstykke ur den romanska kyrkan synes också bevarat i tornets ö. fasad strax under murkrönet. Det är i grund relief ornerat med en bred bård, ett flikigt blad och stjälkar eller band och synes ha

LÅNGHUSET

¹ Dyliskt förekommer i kontinentens medeltida arkitektur, axförband, Opus spicatum. I Sverige är det iakttaget i den äldsta kyrkogårdsmuren i Vreta, jfr Sv. K. Östergötland. Bd. II, s. 13, fig. 14, som tyvärr icke kan säkert dateras. Jfr vidare Otto Frödin, Alvastra under medeltiden, i Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1920, s. 18; samt Erik Lundberg. Fornvännen 1929, s. 227.

Fig. 417. Korportalens ö. kapitalband.
Die ö. Kapitellreihe des Chorportals.

Fig. 418. Korportalens v. kapitalband.
Das w. Kapitellreihe des Chorportals.

tillhört ett större sammanhang, möjligen såsom sidestycke till en portal. Strax v. om v. långhusfönstret ses detta stenhuggare- eller bomärke ristat: R^* . Långhusets sockel är en hålkälad skråkant, lik den å Endre torn (Bd I, fig. 453 b och s. 405, där daterad

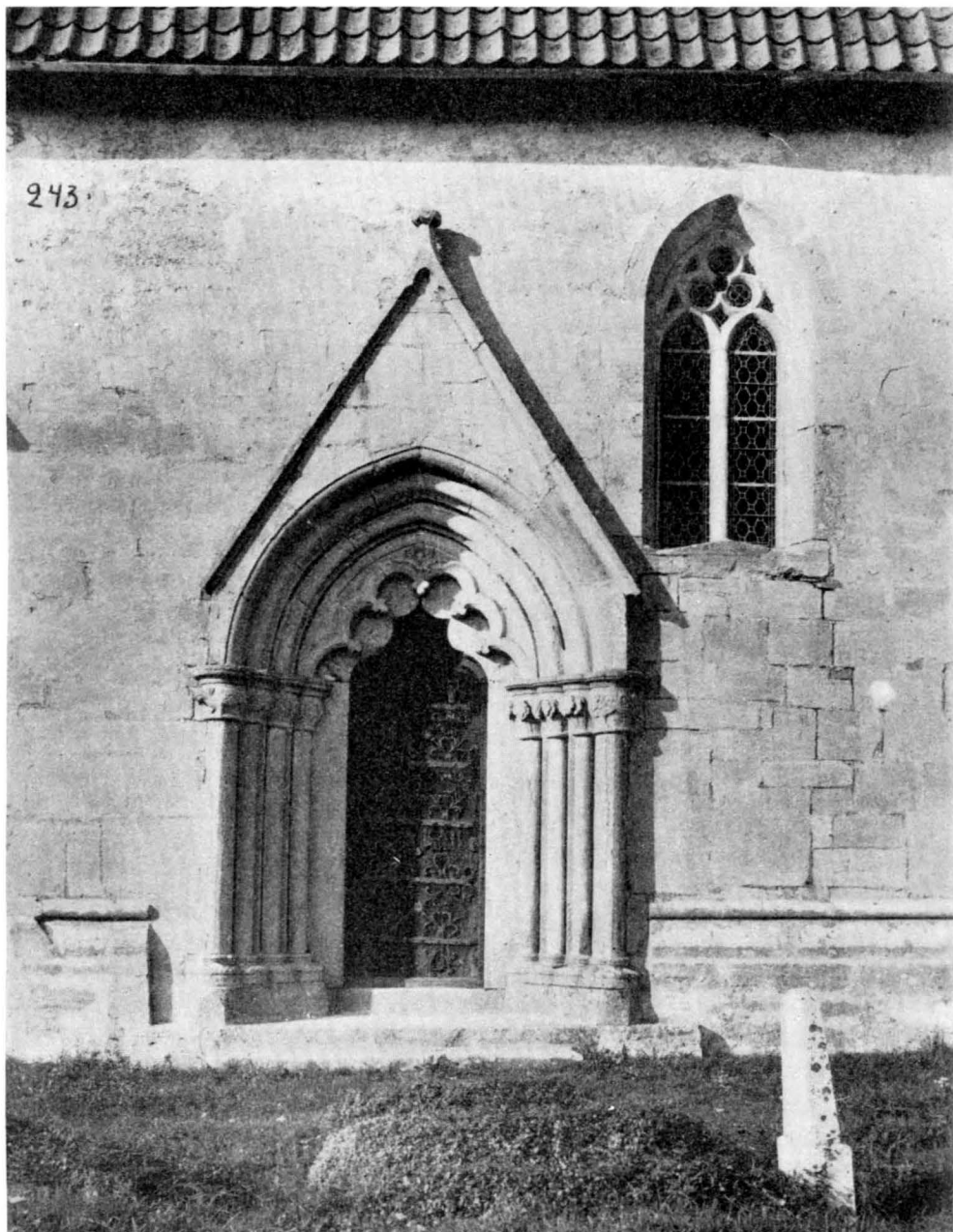

Fig. 419. Korportalen. Foto A. Roland 1910.
Das Chorportal.

Fig. 420. Interiör mot v. efter restaureringen 1935—38.
Foto P. O. Westlund 1939.

Das Innere gegen W. nach der Restaurierung 1935—38.

sedan vidgats genom bortbilning av stenkarmarna. Båda dörrarna äro av gammal, vitt-rad furu med enkla beslag. Den n. ingången är bredare och förefaller alltså ha varit urspr. huvudportal. Den har, liksom många andra portaler från 1100-t. och 1200-talets början, rakslutet tympanon. — Yttertak av bräder. — Golvet var intill 1935 lagt av breda furuplankor, endast innanför altarringen funnos stenhällar. 1935 lades överallt i synliga golvytor gamla gravstenar, delvis hopsamlade från socknens gårdar, dit de under tidernas lopp förts från kyrkogården. I trappstegen upptill altarpodiet iakttogs 1935 vissa rännor och hål vilkas urspr. betydelse är oklar. Taket var fr. 1770 till 1935 ett platt brädtak, som klippte av triumfbågen.

¹ EKHOFF, S:t Clemens kyrka i Visby, Stockholm 1912, fig. 24, där, s. 180, daterad till början av 1000-t. eller slutet av 900-t. Av Efraim Lundmark i G. A. 19. 11. 1914 på goda grunder till senare hälften av 1100-t.

till »ett eller annat årtionde» efter mitten av 1100-t.) samt sockeln till den äldsta S. Clemenskyrkan i Visby¹ och den lilla gamla kyrkan i Västergarn.

De båda fönstren i s. tillkommo trol. 1848—50. 1862 års fönsterprojekt av E. E. von Rothstein synes ej ha utförts. Under restaureringen 1935 blottades ö. kanten av ett äldre fönster strax ö. om det nuvarande v. långhusfönstret. Smygen var finputsad. Endast anfanget till bågen var bevarat, men det förefaller säkert att fönsteröppningen varit rundbågig. Måtten i innerväggens liv ha varit, ungefär, B. 90, H. 252. Då putsen avlägsnades på fasaden för undersökning av fönstret, visade sig dess omfattning icke utförd i huggen sten, alltså icke medeltida arbete, utan troligen fr. 1600- eller 1700-t.

De rundbågiga ingångarna i n. och s. förefalla urspr. Den n. var länge igenmurad (inåt), men frilades 1935. Den s. har för länge

Vid restaureringen är det ändrat till halv tunnvalvsform med gråvit målning. Takstolarna av 1868 (VIS. PROT.). Endast i ö. är en urspr. hanbjälke bibehållen, som är inbakad i triumfbågeröstet. Till denna ansluta sig intryck av ursprungliga sparrar, vilka bilda en takvinkel alldeles lik långhusets nuvarande. Eljest är inget gammalt virke här bibehållet, som kunde upplysa om den forna innertaks-konstruktionen. Tornets ö. muryta, där denna vetter mot långhusvinden, visar en rå yta av ojämna block med brett utstruket bruk över fogarna. Trots detta är det dock tänkbart att den äldsta takkonstruktionen varit öppen (jfr nedan denna sida samt Källunge i Bd II, sid. 212). Långhusloftets ö. begränsningsyta utgöres av v. kor-röstet, som är uppmurat i samband med korbygget och alltså icke kan upplysa om långhusets äldsta tillstånd utom genom de ovan omtalade, inbakade långhustakstolsdelarna.

Denna yta var (även före restaureringen 1935) finputsad upp till den förut nämnda hanbjälken. I denna sågos många spikar och spikhål. Uppenbarligen hade trätaket någon gång varit liksom uppvikt i sin ö. del, så att triumfbågen tedde sig fri, som ännu i Föllingbo (Bd I, sid. 517, fig. 602). I loftets v. ända, i tornmuren, synes en rektangulär öppning med tröskel i jämnhöjd med långmurarnas krön. Å ömse sidor om muröppningens botten äro stockar inlagda i muren i v.-ö. riktning. De ha sträckt sig ut åt ö. men senare (väl då det platta taket lades) sågats av, varvid i dem befintliga hål, ett i vardera stocken, gående i n.-s. riktning skurits mitt i. Det ser ut som om en stav, tjock som en stegpinne, legat häri. Kanske detta kan förklaras så att en på denna stav vridbar liten vindbrygga förenat dörröppningen med en på den äldsta takstolens bindare vilande spång, som ledde över till det gamla korloftet. Denna gissning, som torde komma att stödas genom iakttagelser i andra gotlandskyrkor, innebär antagandet av en öppen takstol med styrplanka.

23. Sveriges kyrkor. Gotland III.

Fig. 421. Interiör mot ö. efter restaureringen 1935—38.
Foto P. O. Westlund 1939.

Das Innere gegen O. nach der Restaurierung 1935—38.

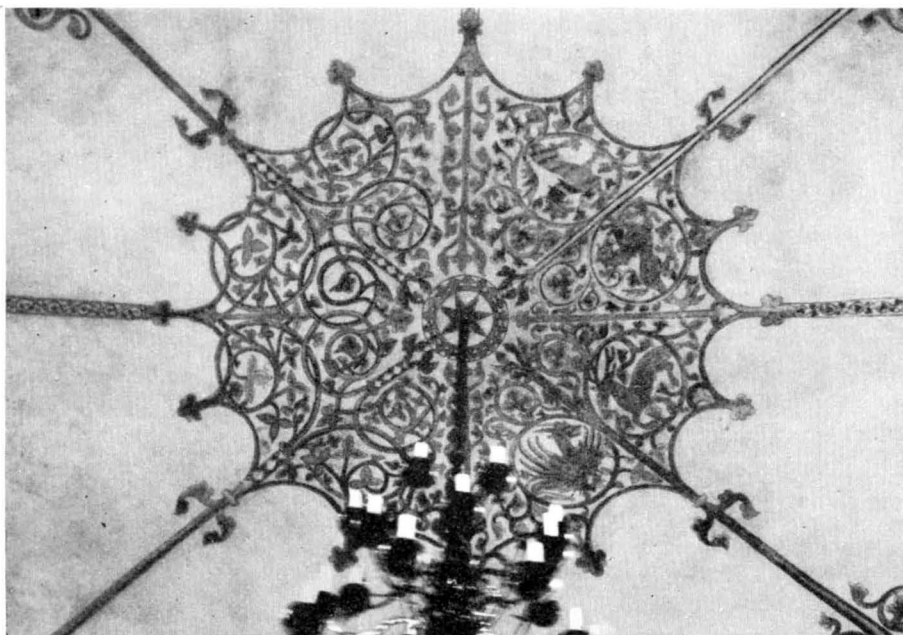

Fig. 422. Muralmålningar i korvalvet. Trol. omkr. 1270.
Kalkmalereien im Chorgewölbe. Wahrscheinl. um 1270.

Den romanska Fröjelkyrka, som vi föreställa oss med ett i absidform slutet kor och utan torn, synes, att döma av ovan citerade analogier (Endre och S. Clemens), ha byggts under 1100-t. STRELOWS »1166» träffar möjligen rätt — åtminstone för koret?

TORNET

Tornets fasader äro också byggda av huggen kalksten, men ytorna äro icke kryssbehandlade. Sockeln en smal skråkant. Den starkt sluttande grunden i v. visade sig farlig för tornets bestånd, varför man i okänd tid stöttade det med en tung strävpelare, nu övervuxen av murgröna. S. muren synes ha remnat och därför delvis förnyats. St. PROT. 1835 upplyser: »— den delen av södra tornmuren, som skall nedrivas, utom de kvarlemnade hörnen, 17 alnars höjd, räknadt från banden (= hammarbanden å murkrönen) och 11 alnars bredd.» Denna yta är också mera oregelbundet murad än det övriga. Även klockhålet måste här vara nymurat, om än med gammalt material. De övriga tre klockhålerna äro urspr. Vardera delas genom en i murens ytterliv stående fyrkantpelare i två smärre arkader. Pelareformen är så ovanlig att man vill tro den tillkommen genom reparation i nyare tid. Men redan BRUNIUS beskriver i sin 1866 utgivna tredje del pelarna som fyrkantiga, och då saknades den n. liksom senare intill 1935, då en ny pelare insattes. — Den stora reparationen tycks först ha utförts 1868 »efter anvisning af länsarkitekten» (Lundberg, VIS. PROT.) av tornbyggmästaren Nils

Fig. 423. Drake, hjort, lejon och grip. Detaljer av valvmålningarna i koret.
 Drache, Hirsch, Löwe und Greif. Details der Kalkmalereien im Chorgewölbe.

Ardman i Ardre. — Spiran är brädklädd och krönt med en vacker flöjel, som framställer en triton i genombrutet arbete och bär årtalet 1638.

Torningången i v. är dold av strävpelaren. Dess inre omfattning har rak betäckning, bildad av en kalkstenshäll. Bredden mellan stenkarmarna är endast omkr. 75. — Tornbågen av huggen sten var kanske i sitt första tillstånd mindre och rundbågig och fick senare sin vidgade och spetsbågiga form (?). Den blev 1764 tillsluten av en brädvägg med draperi- och rankmålning av Nils Salin 1766. 1935 blev väggen bakåtflyttad in i halva torndjupet och målningen kompletterad. Trätrappor föra upp genom våningarna, som skiljas av bjälklag. Först nuvarande andra våningen är välvd, i tunnvalvform. Härifrån leder en trappa i muren upp till klockvåningen. Vid restaureringen har en muröppning gjorts från tornet in till den genom trätunnvalvet av 1935 uppkomna högre nivån på långhusloftet. Den urspr. uppgången till de lägre tornvåningarna skedde troligen med en steg upp till den ovan beskrivna rektangulära öppningen eller till dess »vindbrygga». Tornet bör alltså betraktas som en försvarsbyggnad.

Tornet rider på långhusröset, som tydligt och avskilt framträder på ö. tornmurens insida. Det är alltså senare än långhuset. Å andra sidan är det ännu icke gotiskt, det

tillhör alltså tiden 1100-t:s senare h., trol. efter 1166, samt 1200-talets förra h. TAXUSLISTANS årtal 1222 ligger inom denna rayon och bör alltså tagas i övervägande. Ett bredvidliggande årtal, 1221, är antecknat för Bungetornet, vars urspr. välvning var lik Fröjels, (Bd II, s. 23). Nu försvårar v. portalens tillmurning och blockering genom en strävpelare, ävenså murkrönets reparation 1766 Fröjel-tornets bestämning, Bunge är också genom sina förändringar i bottenvåningen vanskligt att jämföra. Trots detta måste »1222» anses som möjligt för Fröjel-tornet.

KORET

I korets s. fasad äro som sagt verkstenar ur det rivna romanska koret återanvända. Men överst i s. samt i ö. och n. synes tuktad sten, klädd med tunn puts. Detsamma gäller sakristian. Där tuktad sten kommit till användning i korets hörn, är den på vanligt gotländsk-gotiskt sätt försedd med huggen bård och putsrand. I korets fönsteröppningar, alla urspr. (mittposten dock ny i s. fönstret, av 1909), märkas de fint huggna solbänkarna (»regnfliisor») med små voluter i övergången till smygarna. S. fönstrets solbänk är dessutom sadelformad (fig. 419). I korets gavelröste en spetsbågig glugg med inre klöverbladsbåge. Även sakristians ö. fönster och vindsglugg visa denna form. I sistnämnda gluggs omfattning finnas även en pryddig dropplista, papegojnbåbprofil, samt urholkningar för de tappar varå en dörr svängt, ävenså urholkning för ett lås. Korportalen (fig. 417—419) är ett litet mästerverk i sin art. Sockeln är skarpt avskuren ett stycke å ömse sidor om portalen, men så prydligt, att detta tycks

Fig. 424. Matteus och Markus på predikstolens trapptäckte efter restaureringen. Slutet av 1500-t. Foto A. Nilsson 1938. Matthäus und Markus an dem Treppengeländer der Kanzel nach der Restaurierung. Ende des 16. Jahrh.

gjort urspr. och i samband med korportalens, som alltså synes vara urspr. Tympanonkonturens rundskivor samt yttersta arkivoltens kvartstavprofil erinra om motsvarande i Stenkyrka. Kapitalbanden orneras av musselliknande blad samt i v. av en tvåbent drake med huvudet vänt från dörren. Basernas kraftiga vulster siras av trifoliebågar liksom på Klinte kor- (fig. 380) och på Västkinde långhusportal (Bd I, fig. 216). Dörrhalvorna, vardera byggd av två nu vittrade furuplankor, äro medeltida och smyckas av smide, som till större delen tyckes stamma från äldre dörr. Lejonet och draken äro trol. samtida med portalen f. ö. Häruti, liksom i draken på kapitalbandet, se vi en tradi-

tion från mitten av 1100-t., då portaler sådana som Hablingbo n. vaktades av odjur huggna i sten, symboler av de diaboliska makterna, vilka den kristne undgick genom att inträda i kyrkan, d. v. s. vända sig till Herren. Det är samma tanke, som talar ur en senare inskr. med rödkrita på Fröjelportalens tympanon: »Mortem non timebo, quia tecum Christe manebo» jämte årtalet 1634 och ett bomärke, vilket återfinnes å altarpupsatsens baksida (= jag skall icke frukta döden, ty jag skall förbliva hos Dig, Kristus). — Yttertak av tegel. — I korets inre (fig. 421) märkas anfangslisterna i triumfbågen med inlagda kolonnettkonsoler, erinrande om baserna å motsvarande byggnadsdel i Barlingbo (Bd I, s. 475, fig. 554). I triumfbågens hjässa ses en tvärlagd rund stav, ett från mitten av 1200-t. känt motiv i bl. a. Lunds domkyrka.¹ I den rundbågiga ingången till sakristian har man förmodl. begagnat material från det rivna romanska koret, nämligen dess portal. Dörren är helt järnklädd 1847, låset av 1846. Valvet i koret har brant stigande kappor med sömmar i diagonalerna och med skikten parallella till hjässlinjerna (jfr Västkinde korvalv Bd I, fig. 222, s. 200, där daterad 1200-t:s mitt, samt Väte kor, här ovan s. 277 daterat till omkr. 1265). Sakristians valv är tämligen lika, dock så att de närmast hjässlinjerna liggande, med dessa parallella, stensikten längre ned sprida sig, så att de synas bilda en fyruddig stjärnform.

I korvalvet finnas nu målningar som varit överkalkade. SÅVE såg dem ännu i deras

¹ Jfr RYDBECK, OTTO, Lunds domkyrkas byggnadshistoria, Lund 1923, fig. 34, s. 182.

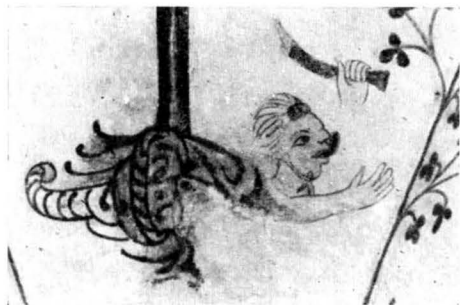
Fig. 426. Snigel med mänskligt huvud och armar. Muralmålning i n.ö. valvanfanget.

Schnecke mit menschlichem Haupt und Armen. Malerei in dem n.ö. Bogenanfang.

Fig. 425. Helig biskop samt en ängel med rökelsekar. Muralmålning till vänster om korfönstren.

Heiliger Bischof nebst einem Engel mit Rauchfass. Wandmalerei links von der Chorfenstern.

MURAL-
MÅLNINGAR

orörda skick och omtalar att de utgjordes av »8 drake-, fogel- och lejonfigurer, matta, men ypperliga». Djuren (fig. 422 och 423) äro inskrivna i en rikt flätad ornamentik av bladstänglar, som bilda en i åtta sektorer delad rosett i valvhjässan. I diagonalerna strålar detta ornamentsystem ned till valvanfängen. Det är en förfinad energisk teckning, mycket erinrande om djurfigurerna på Sanda korstolsgavel i G. F. (fig. 170), tillskriven Lafrans Botvidarson (jfr Bd II, s. 115) samt om valvmålningar i Lärbro kor (Bd II, s. 98, daterad till omkr. 1260 eller omkr. 1280). På ö. muren vänster om fönstren är en helig biskop målad samt en ängel med rökelsekar (fig. 425). Samtidigt torde de klöverbladsornament vara utförda, som löpa utmed fönsternischerna och i valven. I n. ö. valvanfanget ses en snigel med mänskligt huvud och med människoarmar (fig. 426), som med en trädgårdskniv hugger mot en klöverstjälk. Klövern är delvis målad i anslutning till det nyss nämnda systemet. Detta kan dateras till korets byggnadstid. Klöverlisterna och snigeln till 1300-t:s förra hälft.¹ De blottades 1938.

Förut nämnda stilbesläktade byggnader göra troligt en datering för Fröjels korbygge till omkr. 1270. Till ungotisk tid föras vi även genom triumfkrucifixets stil och orneringen av ö. väggskåpet.

UPP-
VÄRMNING
INREDNING
OCH LÖSA
INVEN-
TARIER

Fig. 427. Snidad skåpfasad. Efter teckning av A. T. Gellerstedt. Geschnittene Schrankfassade. Nach einer Zeichnung.

Värmeledning infördes 1938.

På altarets s. gavel har funnits en nu bort-huggen piscina. Å ömse sidor om altaret ses i golvet en sten med piscina-artad urtagning, den ena igenfylld. Ett sidoaltare är bevarat, nu tjänande som podium för predikstolen. På dess gavel blomstermålning i tegelrött, 1500-t.

På s. korväggen två nischer, en täckt med klöverbladsbåge, den andra rektangulär med i bottenhällen uthuggen piscina. I n. korväggen 2 väggskåp med spetsgavlad övre kontur. Gellerstedt avtecknade en vacker skåpfasad, som vid sista restaureringen återfunnits (fig. 427). I sakristian ett slutet väggskåp, snickeriet fr. 1710.

Altareuppsats av sandsten med skulpterad framställning av nattvarden samt Moses och Johannes Döparen. Inskr. med årtalet 1634, som avser skulpturen, och 1638, avseende målningen. Huvudmästaren för stenarbetet var Peter van Eghen. Han biträdde av sonen Gert och Peter Cran, vilkas signaturer ses på den ohuggna

¹ Jfr G. Vitzthum, Die Pariser Miniaturmalerei. Leipzig 1907, Tafel XLIII.

baksidan.¹ Målningen är trol. den urspr. Figurerna äro vita med förgyllt hår, ramverket imiterar brun och grå samt grå och vit marmor och å smärre ytor helt svart.

Triumfkrucifix, vackert ungotiskt, övermålat på 1800-t., nu rengjort. I svicklarna äro reliefer i genombrutet arbete, nedtill »Ecclesia» med kalk och fana, d. v. s. den triumferande kristna kyrkan, och »Synagoga», d. v. s. den besegrade judendomen med det judiska blodiga offrets symbol; upptill ses två knäböjande änglar; i tavlan å högra korsarmens ända ses Utdrivandet ur paradiset, å motsvarande tavla till vänster Kristus i dödsriket, vari Frälsaren befriar bl. a. samma Adam och Eva, vilkas förnedring skildras i den högra tavlan. På den lodräta stammen, uppifrån räknat: Thomas' tvivel, Den Helige Andes duva, Kristus efter uppståndelsen med Maria Magdalena, Kristus som ortagårdsmästare; i ringen ses de 12 apostlarna, i halvfigur inom runda medaljonger. Deras språkband ha enl. P. A. SÄVES BERÄTT. urspr. innehållit Trons artiklar.² Krucifixet hängde före 1938 (fig. 430) över kordörren, men enligt SÄVE 1864 i triumfbågen »i jernkedjor... med alla klädda figurer förgyllda». Även Brunius såg det »i tre jernkedjor». Den nedre korsarmen har förkortats genom avsågning, och den dithörande reliefen har blivit tämligen vårdslöst åter ditfogad. Detta tyder kanske på att korsstammen urspr. varit fast intappad i en piedestal och att vid någon tidpunkt, då piedestalen ansågs hindersam i kyrkorummet, korset lösgjorts från densamma genom sågning.³ Vid restaureringen blev gamla färgen blottad och krucifixet med något förlängd stam upphängt i triumfbågen, dock t. v. utan trabes. Nuvarande total H. 406, 5. — S. Olof, väggbild av ek, nu i G. F. Trol. mitten av 1300-t.⁴ H. 101, B. 42. — Tronande Madonna med barnet, väggbild av ek, nu i G. F. Slutet av 1300-t. H. 82, B. 34. Härtill har kanske hört, av måtten att döma, en sandstenspiedestal i form av en stympad kon. B. nedtill 52, upptill 35, H. 29. Denna liknar visserligen en funtfot, men en dylik finnes redan i kyrkan. Båda bilderna skulle då urspr. haft sina platser på var sitt sidoaltare, kanske båda upphöjda på piedestaler av sten.⁵

¹ Enl. STEFFEN Stenhuggarverket, Gotl. Arkiv VII, s. 22 ff. Peter var en av Christian IV inkallad holländare, den förste och förnämste av 1600-t:s sandstensbildhuggare i Burgsvik. Peter Cran var sannolikt också holländare.

² Jfr AF UGGLAS, Träskulptur s. 503—506.

³ Jfr hur krucifixet i Stånga behandlades, skildrat av ROOSVAL i Gotl. Arkiv II s. 3 och särskilt s. 16.

⁴ Jfr ROOSVAL, Medeltida skulptur, s. 97, pl. 68,6.

⁵ ROOSVAL a. a. s. 113, pl. 77,1.

Fig. 428. Fabeldjur på dopfunten.
Fabeltier an dem Taufsteine.

Fig. 429. Triumfkruzifixets Kristus efter restaureringen. Foto A. Nilson 1938.

Die Christus-Figur des Triumphkruzifixes nach der Restaurierung.

Nummertavla av furu, trol. den som köptes 1760.

Predikstolen skulle enl. Säve vara gjord 1600. Trappräcket är indelat i fyra fält med bilder av de fyra evangelisterna. De ha vid sista restaureringen framkallats under två lager övermålning, dels ett brunt skikt från 1800-t., dels en nymålning från slutet av 1600-t., framställande samma evangelister. Detta skikt har tillvaratagits och fästats på pannåer upphängda på s. korväggen. De urspr. evangelistbilderna äro målade i tunna ljusa färger inom en bestämd och fin konturteckning, väl motsvarande årtalet 1600, om icke tidigare. (Fig. 424.) Stilen är egendomligt ålderdomlig.¹

Timglas i stativ av trä, målat i rött och guld, nu i G. F. Trol. det som omtalas i Spegels inv. 1681.

Enl. MED.TRED. INV. 1652 fanns här »Itt Brudesäte».

Bänkkvarteren, tidigare med brun-gul målning fr. mitten av 1800-t. ha genom restaureringen återfått urspr. 1600-t:s färg (konservator Alfred Nilson). Säve såg, 1864, två bänkstolpar, varå var målat »Diie Rostockers» och »Skiippers 1638», samt en tredje dylik skadad inskr., en erinring om äldre tiders handel i Frøjels hamn. Rostockskepparna hade tydligen egen bänk (jfr. Sönderborgskepparnas läktare och fat i Hellvi kyrka i Bd II, s. 122).

En läktare i v. torde ha uppförts

¹ Jfr ROOSVAL, 700-talets stil i målning från 1500-talet, blottad under övermålning från 1600-talet. Konsthistorisk Tidskrift, Årg. IX (1941) H. 1—2, s. 45—47, med utförlig illustration.

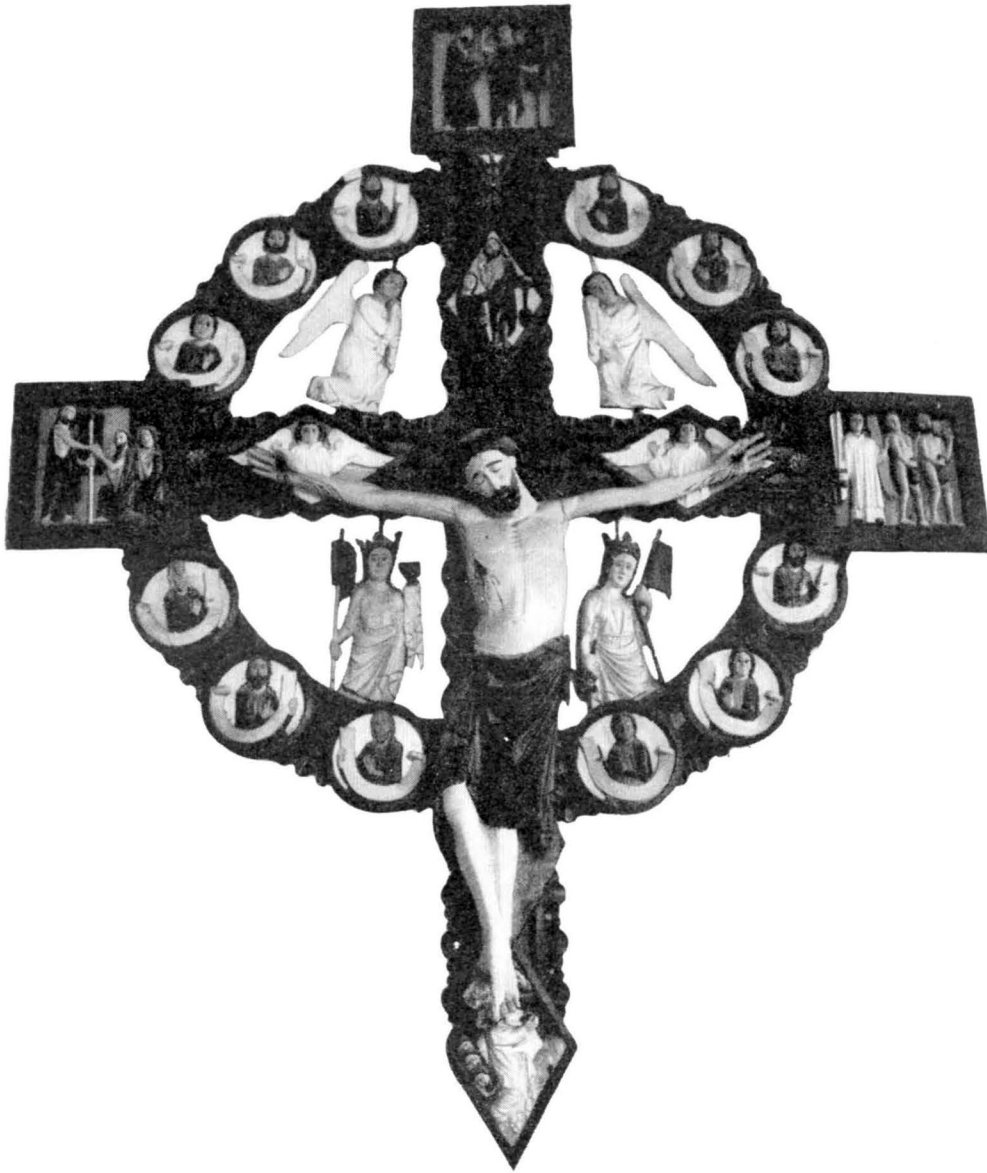

Fig. 430. Triumphkruzifixet före restaureringen. 1200-t:s senare del. Foto 1907—12 av
C. R. af Ugglas.
Das Triumphkruzifix vor der Restaurierung. Zweite Hälfte des 13. Jahrh.

Fig. 431. Kristus efter uppståndelsen med Maria Magdalena. På den lodräta korsstammen. Foto St. H. M. 1938.

Christus nach der Auferstehung mit Maria aus Magdala. An dem senkrechten Kreuzstamme.

Fig. 432. Getsemane: Kristus, de tre sovande apostlarna, lidandets kalk, som Kristus anammar, samt Gud Faders ansikte. Nederst på triumfkruzifixet. Foto St. H. M. 1938.

Gethsemane: Christus, die drei schlafenden Jünger, der Kelch des Leidens von Christus angenommen, das Gesicht Gottes des Vaters. Unterst auf dem Triumphkruzifix.

1794, då RÄK. omtala arbete på en »ny läktare». Redan 1765 fanns dock en äldre läktare. På läktaren, som täppte tornrummet från kyrkan, stod en kammarorgel. Läktaren borttogs 1938, ny orgel står på ett podium av trä.

Dopfunten består av två delar från skilda tider. Foten, av sandsten (fig. 428), är ett arbete av mästaren Byzantios' vanliga typ (jfr s. 42 f) kanske från 1166 (STRELOW).¹ Den härtill urspr. hörande cuppan måste ha skadats och till ersättning anskaffades den nuvarande. Den är huggen av kalksten, utan tömningshål och prydd med

¹ ROOSVAL, Steinmeister, s. 204.

naiva framställningar av fabeldjur. Den tillhör en grupp av funtar, som under förra hälften och mitten av 1300-t. exporterades från Gotland till Skåne, Danmark och Nord-Tyskland och som just efter detta exemplar kallas »Fröjelgruppen». Fotens H. 31, Cuppans H. 37, B. 79. Inre B. 55, Dj. 23. År 1776 omtalas att en »reparation av gamla funten» ägt rum. Brunius skriver: »I skålen kvarstår en tunn kopparkittel, som är hopnaglad af hel botten och fyra sidostycken och passar med skålens inre. Sådana kittlar, hvilka funnits i många likartade dopfuntar, äro numera ganska ovanliga». Kitteln finnes icke mer. Den nämnes i MED. TRED. INV. 1652: »kiätel och itt bækken uthi Funten»; med bäckenet menades ett fat, trol. med driven eller pressad ornering (liknande se Bd I, fig. 114) som täckte funtens mynning.

Bland nattvardskärl märkas sockenbudskalk av tenn från 1775 i G. F. och vinkärl av tenn omkr. 1770 också i G. F., till formen alldeles lika med Lokrume kyrkas, (se Bd I, fig. 410).

Bland ljusredskap märkas en 24-armad krona av mässing, enl. inskr. köpt 1839, samt ett par ljusstakar av brons på altaret, 1500-t. (?).

Fig. 434. Kristus i dödsriket med Adam och Eva. På den vågräta vänstra korsarmen. Foto St. H. M. 1938.

Christus in Limbus mit Adam und Eva. Auf dem wagrechten linken Kreuzarme.

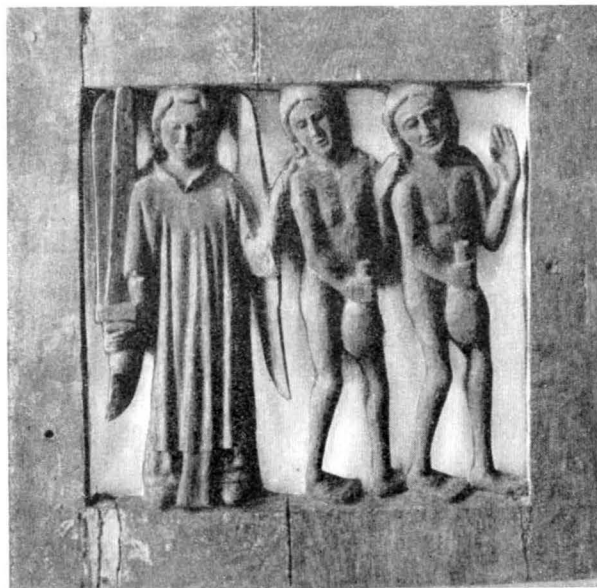

Fig. 433. Utdrivandet ur Paradiset. På den vågräta högra korsarmen. Foto St. H. M. 1938.
Die Austreibung aus dem Paradies. Auf dem wagrechten rechten Kreuzarme.

GRAV-
KONST

Fig. 435. Tronande S. Olof. Trol. mitten av 1300-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Thronender S. Olaf. Wahrscheinl. Mitte des 14. Jahrh. Jetzt in G. F.

Fig. 436. Tomas tvivlaren. Överst på triumfkrucefifixet. Foto St. H. M. 1938.

Der ungläubige Thomas. Oberst auf dem Triumphkruzifix.

Två kollekttavlor med målade namninskr. och »1657». I G. F. Dylika funnos redan tidigare, MED. TRED. INV. 1652 omtalar »2 små målede tafflor att sambla penningar uthi».

Klocka enl. inskr. omgjuten 1816 av Gerhard Hörner, Stockholm.

1. Textlös medeltida gravhäll över präst. Mitt på stenen är en kalk med hostia ristad och i hörnen fyra ringar, senare förbundna med bård. Samtidigt tillkom en sköld och bomärke: L A. 180×115. Vid restaureringen placerad vid dopfunten.

2. Stor trapezoidal gravhäll med ristat kors och runtext i bård längs kanten. Texten lyder i transkription: Olifr och ... läto göra denna sten över sin son Butailu... Ruþwis moder... för deras själ... Ljus kalksten, nedre v. hörnet borta. 210×130; 103. Ligger nu i mittgången, förut i v. stigliuckan.

3. Textlös trapezoidalsten med ristat kors med blad på trappfot samt bård. (Jfr Olofstenen i Hellvi, Bd II, fig. 187) 188×100; 70. Låg förut på kyrkogården, men

flyttades vid restaureringen 1937 till mittgångens v. del.

4. Trapezoidalsten lik föregående med ristat kors samt bård. Saknar medeltida text men har använts 1661 över METTE CHRISTENS-DAATTER SPLIT. 181×105; 84. Ligger n. om predikstolen. Inflyttad vid restaureringen från trappan i v. stigluckan.

5. Ytterligare en gravsten av denna typ ligger framför predikstolsdörren, 184×97; 84. Stod förut på kyrkogården.

6. Stympad trapezoidalsten med ristat ringkors och textbård med majuskelskrift: (AN)NO DÖ MCCC:X (= Herrens år 1310). Vid restaureringen tillbakaförd till kyrkan från Goistes gård och placerad i korets s.v. hörn — Lindström 77. — [152] × 120; (96).

7. Medeltida trapezoidalsten med ristad bård och litet ringkors vars armar avslutas med treflikiga blad. Textlös. 170×108; 95. Ligger framför kordörren. Före restaureringen på kyrkogården. — Genom korsets likhet med det på den daterade stenen — 1310 — synes stenen vara nära samtidig med denna.

8. Stor mycket nött gravhäll med ristad smal textbård och stort ringkors på fot, nu nästan utplånat. Spår av ursprunglig text kan iakttagas (runor?). 262×179; 167. Låg förut som trampsten utanför kyrkans huvuddörr, nu mitt i koret.

9. Liten mycket nött trapezoidalsten med ristad bård och nedre delen av korsstam synlig. Spår av nu oläslig majuskeltext. 135×75; 65. Ligger mitt i koret, förut i v. stigluckans trappa.

10. Fragment av gravsten med parallella hålkälade kanter samt ristat, rikt ornerat kors av Olofstenens i Hellvi typ. [110]×71. — Står mot kyrkans yttermur vid norddörren.

Fig. 437. Tronande madonna med barnet. Slutet av 1300-t. Nu i G. F. Foto G. Sjöberg 1925.

Thronende Madonna mit dem Kinde. Ende des 14. Jahrh. Jetzt in G. F.

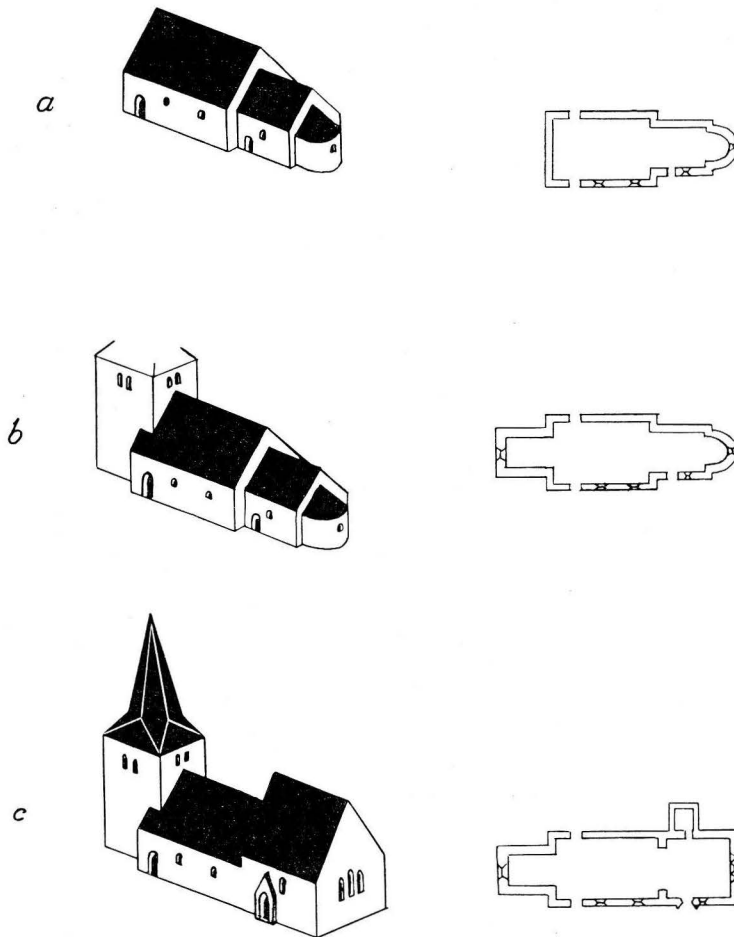

Fig. 438. Kyrkobyggnadens tillväxt. Skala 1:1 000.
Zuwachs des Kirchengebäudes.

11. Trapezoidal gravhäll med ristad bård och ringkors i låg relief. Korsarmarna avslutas av treflikiga blad, vilka även förekomma i ringens kvadranter. Textlös 180×129; 103. — Ligger i koret framför korbänken.

12. Fragment av trapezoidalsten med textbård och ristat kors. [100]×[47]. — Ligger strax innanför s. dörren.

13. Gravhäll med spår av minuskler i textbård. Stort kors senare rått inhugget. I övre kortändan: 1661 INGER CHRISTERSDAATER SPLIT. — 205×115. Ligger nedanför kortrappan.

14. Gravhäll av sandsten med evangelistsymboler i relief i nedsänkta cirklar i hörnen samt nederst dödens emblem i kartusch. Text: HER VNDER LIGER BEGRAFVEN

ERLIG/OC WELACT MAN PEDER GRØN BARNE FØD I TIM/SOGEN I GRØNNE I IYLAN¹ AAR 1584 DEN 9 IVLI/OC HAFVER WERET HAFNEFOGET HER PAA LANDET VDI 19 AAR OC SEDEN HENSOFVET VDI HERREN/ANNO 1649 DEN 22 NOWEMBER GVD GIFVE/HAN NEM MED ALE TRO CHRISTNE EN GLEDELIG/OPSTANDELSE AMEN. — 195×125. Ligger framför sakristidörren ditförd vid restaureringen från Nymans gård.

Bland äldre, värdefulla möbler i sakristian märkes en kista, klädd med järnplåt, enl. målad versinskr. av 1833.

I visitationsbokens äldsta inv. nämnes »ett förgyllt kopparkar att förvara bröd uti», trol. ett medeltida ciborium.

SAMMANFATTNING AV FRÖJELS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Nuvarande långhuset trol. från 1100-t:s slut (fig. 438 a). Långhuset, vartill då ett absidkor måste ha hört (kanske av 1166?) har finbehandlade huggstensfasader. — Del av takstol bevarad. Dopfunt av Byzantios, foten bevarad (1166?).

II. V.-torn av huggen sten (fig. 437 b), långhusets gavel genombrötes och tornbågen får, kanske redan från början, sin nuvarande spetsbågiga form. Trol. 1222.

III. N. om kyrkan uppföres en tornartad stenbyggnad, som prästgård eller som kastal eller med båda funktionerna i förening (fig. 406). Datering oviss, kanske mitten av 1200-t.

IV. Det romanska koret rives, ett större i ungotisk stil med tillhörande sakristia bygges. Korvalvet målas i Lafrans Botvidarsons stil (fig. 422). Triumfkrucifix samtidigt av Öjamästarens skola (fig. 429—434, 436). Väggsåp (fig. 427) allt trol. omkr. 1270. Kyrkogårdsmur med v. stiglucka nu eller något senare (fig. 416).

V. S. Olofs- och madonnabilder av ek, cuppa till funten av Fröjelgruppen (fig. 428). Mitten och slutet av 1300-t.

VI. Predikstol med märklig, urspr. målning, altareuppsats, tinglas, kollekttavlor omkr. 1600 och början av 1600-t.

VII. Ringkammaren avskärmas, läktare, nummertavla (fig. 421), 1700-t:s senare del.

VIII. Reparation av tornet, utvidgning av fönster på 1800-t. mitt.

IX. Restaurering. Tunnvälvt trätak i långhuset, tornrummet (ringkammaren) öppnas delvis krucifixet flyttas till triumfbågen, korvalvets målningar blottas, predikstolens ävenså. 1935/38.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Das jetzige Langhaus, wozu Chor mit Apsis gehörte, Ende des 12. Jhts. Fassade aus fein behauenen Kalksteinquadern. Teile des ursprünglich offenen Dachstuhls sind erhalten. Taufstein aus der Byzantios-Werkstatt (Fig. 428) vielleicht aus 1166 (so auch das Chor?).

II. Ein westlicher Turm aus fein behauenen Kalkstein wird zugefügt, rittlings auf dem Giebel des Langhauses (Fig. 415, 438 b). Vielleicht aus 1222.

III. Nördlich vom Kirchhof wird ein steinerner Hochbau aufgeführt (Fig. 406), vielleicht ein Kastal zur Verteidigung der Küste, vielleicht ein Priesterhaus, vielleicht beide Funktionen vereinigend. Mitte des 13. Jhts. Datierung doch sehr unsicher.

IV. Der romanische Chor wird abgerissen und ein grösserer in frühgotischer Form aufgeführt (Fig. 438 c). Das Chorgewölbe wird im Stile des Lafrans Botvidarson gemalt (Fig. 422, 423) Triumph-

¹ Tim ligger på Jyllands västkust c:a 1 mil n. om Ringkøbing.

kruzifix gleichzeitig, alles wahrscheinlich um 1270. Kirhhofsmauer mit gewölbtem Toreingang im Westen, jetzt oder später (Fig. 416).

V. Hölzerne Statuen S. Olofs und der Madonna. Cuppa des Taufsteines aus der sog. Fröjel-Gruppe (Fig. 428). Alles Mitte und Ende des 14. Jhts.

VI. Kanzel mit bemerkenswerten Malereien von c. 1600 (Fig. 424), Altaraufsatz, Beginn des 17. Jhts (Fig. 421).

VII. Der Turmraum wird durch Schranken abgetrennt, Westempore aufgeführt, spätes 18. Jht.

VIII. Reparation des Turmes, Erweiterung der Fenster in der Mitte des 19. Jahrh.

IX. Tonnengewölbte hölzerne Decke im Langhause, der Turmraum teilweise wiedergeöffnet, Malerei des Chorgewölbes (Fig. 422) und der Kanzel (Fig. 424) freigelegt. Das Kruzifix (Fig. 429—434, 436) wieder in dem Triumphbogen aufgehängt 1935—1938.

ORTSREGISTER.

Siffror med * betecknar avbildning. Kursiverade siffror hänvisa till huvudbeskrivningen av en kyrka.

- Akebäcks k:a, ljudkrukor i korvalv..... 11
 » s:n..... 4
 Ala k:a, altarskåp..... 231
 » » invigning..... 162
 Alands, Sanda s:n..... 127, 245
 Alskogs k:a, glasmålningar i koret..... 320
 Anderse, Sanda s:n..... 127, 245
 Andlau k:a, Elsass..... 291
 Anga k:a, avskrankning i koret..... 264
 » » läktarbröstning..... 233
 » » portal..... 91
 » » triumfkruccifix..... 21
 Ardre k:a, långhusportal..... 13
 » s:n..... 355
 Atlingbo k:a..... 4, 86, 106—124, 127 f.
 » » dopfunt..... 186, 236
 » » gravsten..... 310
 » » inclusorium..... 69
 » » korportal..... 201
 » » sakristifönster..... 316
 » » tympanon..... 134, 200
 » s:n..... 3 f, 127
 Atlings gård, Atlingbo s:n..... 121
 Banda ting..... 3 f. 127 f., 149,
 Bandare, (Bander) Mästerby s:n..... 128
 Barlingbo k:a, huvudportal..... 111
 » » klocka..... 24
 » » sittnisch i koret..... 15
 » » triumfbåge..... 357
 » » triumfkruccifix..... 207
 » » tympanon..... 134, 200
 Bjers, Västerhejde s:n..... 59 f.
 Björke fjärding..... 127
 » k:a..... 127 f.
 » s:n..... 4, 127
 Boge k:a, klocka..... 102
 Bornholm, Danmark, rundkyrkor..... 165
 Botels, Mästerby s:n..... 127, 245
 Botleks, Eskelhems s:n..... 3, 127
 Bro k:a, inclusorium..... 110
 » » inre pilastrar..... 91
 » » klocka..... 24
 » » korbänk och predikstol..... 99
 » » läktarbröstning..... 233
 » » muralmålning..... 19, 91, 262
 Bunge k:a, korportal..... 90
 » » kyrkogårdsmur..... 342
 » » muralmålning..... 292
 » » torn..... 356
 » » vagnshus vid v. stigluckan..... 218
 Burgsvik, Öja s:n..... 74, 359
 Buttle k:a, sidofigurer till kruccifixet..... 261
 Bäls k:a, korfönster..... 30
 Chartres, Frankrike, katedralen, stenstatyer 41
 Dalhems k:a, nummertavla..... 234
 » » tornportal..... 279
 Dals, försvunnet gårdsnamn i Hogräns s:n.. 102
 Djupbrunna, Hogräns s:n..... 83
 Eckernförde i Schleswig-Holstein..... 173
 Ejmunds, Mästerby s:n..... 128
 Ekeby k:a, avskrankning i koret..... 264
 » » invigning..... 162
 » » korportal..... 34, 225
 » » långhusets sydportal..... 34
 » » muralmålning..... 262
 » » sydfönstren..... 110
 » » 1300-talstorn..... 317
 Ekängen, Valls s:n..... 4
 Elinghems ödek:a, dopfunt..... 43
 Endre k:a..... 354
 » » huvudportal..... 90
 » » inclusorium..... 110
 » » korportalens tympanon..... 225
 » » muralmålning..... 19
 » » tornsockel..... 350
 Eskelhems fjärding..... 3

- Eskelhems k:a 3, 14, 128, 211, 195—217, 218, 253
     » Botvids torn och långhus . . . 257
     » » dopfunt 236
     » » kor 133
     » » kor och sakristia av »Tofta-
         mästaren». 229
     » » korportalens tympanon 225
     » » medeltida bänkar 232
     » » murförankring av stockar . . 220
     » » murtrappa 137
     » » n.portal 91
     » » nummertavla 234
     » » predikstol 232
     » » sockel 135
     » » tornportal 137, 180, 182
     » » triumfbågen 135
     » s:n . . . . . 3 f., 127 f.
 Étampes k:a, Frankrike, stenstatyer 41

 Fardhems k:a, asylkyrka 108
     » » ljudkrukor i korvalv 11
 Fardum 23
 Fide k:a, altarskåpsfigurer 261
 Fjäle myr, Mästerby s:n 128
 Fleringe k:a, invigning 162
 Fole k:a, korportal . . . . . 30 f.
     » » långhusfönster 110
     » » långhusportal 111
     » » tympanon . . . . . 134 f., 200
 Follingbo k:a 68
     » » bänkdörr 58
     » » långhusportal 66, 176
     » » tornets ljudgluggar 66
     » » triumfbågen 353
     » s:n 4
 Forsa, Stenkumla s:n . . . . . 5 f.
 Fridhem, Västerhejde s:n 54
 Frigges, Atlingbo s:n 127
 Frøjels fjärding 245
     » k:a . . . . . 245, 332 f., 342—368
     » s:n 175, 245

 Gammelgarns k:a, altarskåp 231
 Gannarve, Frøjels s:n 327
 Ganns ödek:a, långhusportal 30
 Ganthems k:a, portal 91

 Garde k:a, takstol 146
     » » torn 143
 Gerums k:a, portal 91
 Gnisvärds strandk:a, Tofta s:n 4, 25, 241, *242
 Gotenhof, gotlänningarnas faktori i Novgorod 122
 Gothems k:a, hörnblad på kolonnbas 71
     » » långhusportal 30
     » » portal 91
 Gottskalks, Stenkumla s:n 42, 44
 Groningen, Holland . . . . . 332 f.
 Gräne, Väte s:n 307
 Gröning, s:n i Salling, Danmark . . . . . 332 f.
 Grötlingbo k:a, reliefer 291
 Guldrupe k:a, altarskåpsfigurer 261
 Gunnilde, Sanda s:n 127, 245
 Gärdslösa k:a, Öland, hörnblad på kolonnbas 71
 Göstafs (Goistes) gård, Frøjels s:n 365

 Hablingbo k:a, huvudportal 279
     » » n.portal 78, 357
 Haderslev, s:n i Sönderjylland, Danmark . . 332
 Hakuse, Eskelhems s:n 127
 Halla k:a, korportal 316
     » » takstol 51
 Halls kapell 241
     » k:a, bågkonstruktion 93
     » » fönster 30
 Haltarve, gårdsnamn i När, Väte och Lok-
     rume socknar 211, 216
 Hangvars k:a, bågkonstruktion 93
     » » fönster 30
 Hejde fjärding 245
     » k:a . . . . . 247—271, 272, 310
     » » dopfunt 325
     » » gjutarmärke på klocka 154
     » » tornbågar av Botvid 316
     » s:n 245
     » ting . . . . . 127 f., 245
 Hejnums k:a, korportal 13
 Hellvi k:a, gravsten . . . . . 156, 260, 308, 364 f.
     » » Sönderborgskepparnas läktare
         och fat 360
 Hemse k:a, klocka 24
     » » portal 91
 Himunafi, nu försvunnen gård i Valls s:n . . . 73
 Hoburgen 336
 Hogräns fjärding 127
     » k:a . . . . . 86—105, 110, 127 f.

- Hogräns k:a, ikoniska kyrkan..... 291
 » » medeltida bänk..... 233
 » » n.portalen..... 109
 » » runsten..... 142
 » s:n..... 3 f., 83, 127
 Hule Hällar, Vamlingbo s:n..... 349
 Hunninge, Klinte s:n..... 328
 Högbro, Roma s:n..... 128
 Hörsne k:a, invigning..... 161
 Isume, Väte s:n..... 127, 245, 309, 313
 Isums, Atlingbo s:n..... 122, 127, 245
 Jurjev Polski, nö. om Moskva, reliefer å
 Georgskatedralen 150
 Juves, Sanda s:n..... 127, 245
 Karlskrona, Blekinge..... 45
 Karlsöarna..... 342
 Kauparve, Frøjels s:n..... 269
 Klinte fjärding..... 245
 » k:a ..... 315—341, 342
 » » altarfönster..... 12
 » » glasmålningar..... 18
 » » korportal..... 14, 111, 356
 » » sakristifönster..... 111
 » s:n..... 245
 Kräklingbo k:a, portal..... 91, 278
 » » triumf- och transversal-
 gar..... 110
 Kulstade gård, Valls s:n..... 4
 Kvie, Väte s:n..... 127, 245
 Källgårds, Stenkumla s:n..... 3
 Källunge k:a, s.portal..... 180
 » » takstol..... 146, 353
 » » 1100-tals-portal och torn.... 143
 » » ungotisk bänk..... 209
 Lau k:a, konsol..... 135
 » » portaler..... 316
 » » rundfönster på längsfasad..... 134
 Lilla Homa, Stenkumla s:n..... 3
 Limoges, Frankrike, emaljarbete..... 119
 Linde k:a, triumfkrucifix 21
 Linhatte, Valls s:n..... 82
 Linköpings domk:a, engelsk tidig gotik.... 277
 » » fönster..... 110
 » » rundpelare..... 90
 Lokrume k:a, korportal..... 34, 70
 » » kyrkogårdsportal..... 29
 » » långhusportal..... 13, 34, 277
 » » tornfönster..... 90, 110
 » » vinkärl..... 363
 » s:n..... 211
 London, Svenska kyrkan..... 29
 Lummelunda k:a, bänkar..... 77
 » » kalk..... 118
 Lunds domkyrka, triumfbågen..... 357
 Lübecks domkyrka, Warendorp altarskåpet 21
 Lye k:a, glasmålningar..... 205
 Lärbro k:a, halvkolonnetter på portal.... 278
 » » medeltida stol..... 209
 » » muralmålningar i koret... 292, 358
 » » tornportal..... 251
 Martebo k:a, epitafium..... 123
 » » inclusorium..... 110
 » » inre pilastrar..... 91
 » » ljusarm av mässing..... 153
 Martille, Stenkumla s:n..... 3
 Medeltredingen motsvarar nuvarande Medel-
 kontraktet..... 97, 106, 128, 310
 Moissac, k:a, Sydfrankrike, relief..... 284
 Mästerby fjärding..... 127
 » k:a ..... 127 f., 176—194
 » » kryssvalv..... 224
 » » kärnkyrkan..... 230
 » » rundfönster..... 50
 » » torngluggar..... 221
 » » tornportal..... 51
 » myr, Mästerby s:n..... 128
 » s:n..... 127
 Mølner, Väte s:n..... 308
 Norrgårda, Björke s:n..... 127, 245
 Norrlanda k:a, korportalens tympanon.... 225
 » s:n..... 70
 Nymans gård, Frøjels s:n..... 367
 När k:a, dubbla takfall..... 201
 » s:n..... 211
 Obermarsbergs k:a, Westfalen, portal..... 277
 Osnabrück, Tyskland..... 110
 Othems k:a, korportal..... 30
 » » portal..... 91
 » » valvmålningar..... 39, 146

- Paviken, Västergarns forna hamn**..... 128, 160
Persnäs k:a, Öland, sångarepulpet..... 306
- Resmo k:a, Öland, kormålning**..... 185
Reval..... 122
Ridanäs, Frøjels s:n..... 327
Roma klosterk:a, portal..... 91
   » s:n..... 128
   » sockenk:a, dopfat av mässing...152, 326
   »   » dubbla takfall..... 201
   »   » huvudportal..... 201
   »   » korsformig glugg..... 29
   »   » sakramentsnisch med järn-
     gallerdörr..... 298
Rone k:a, långhusportal..... 111, 257
   »   » muralmålningar i koret... 259, 292
   »   » rundfönster på längsfasad.. 134, 180
   »   » 1300-talstorn..... 317
   »   » tympanon..... 200
Ronneby k:a, Blekinge, kormålning..... 185
Rosenbys, Eskelhems s:n..... 3, 127, 213
Rundarve, Atlingbo s:n..... 122
Rute k:a, muralmålning..... 19, 147
- Saint Denis, Frankrike, katedralen, västfa-
 saden**..... 303
Sanda fjärding..... 127
   » k:a .....127 f., 129—159, 160, 176
   »   » Botvids torn och långhus..... 257
   »   » invigning..... 133, 161
   »   » järngallerdörr..... 298
   »   » klocka..... 269
   »   » kor..... 252
   »   » korsformig tornglugg..... 255
   »   » korstolsgavel..... 358
   »   » tornportal..... 180
   »   » tornöverdel..... 196
   »   » triumfkrucifix..... 207
   »   » tympanon..... 134, 200
   » prästgård..... 128
   » s:n..... 127 f.
- Sandäskes, Sanda s:n**..... 127, 245
Snögrinda, Klinte s:n..... 329
**Soest, Westfalen, Patroclusdomen, mussel-
 valv**..... 71
Sorbys, Väte s:n..... 311
Sproge k:a, myntfynd ovanvalvs..... 180
Stenkumla fjärding..... 3
- Stenkumla k:a 3 f., 5—26, 27, 50, 60, 62, 86,
 106, 116**
   »   » bänkfragment..... 41
   »   » huvudportal..... 200
   »   » klövsadelkyrka..... 201
   »   » kor och långhus av »Tofta-
     mästaren»..... 229
   »   » muralmålning..... 39
   »   » mässhake..... 44
   »   » predikstolskorg..... 77
   »   » rundfönster..... 133
   »   » triumfkrucifix..... 39
   »   » väggskåp..... 205
   » s:n..... 3 f., 87
   » ting..... 3 f., 127
Stenkyrka k:a, gavelkrön..... 100
   »   » tympanon..... 356
Stockholm, Kungsholms k:a..... 54
   » Nordiska Museet..... 101, 305
   » Riddarholmsk:an, muralmålning 147
   » St. H. M. 81, 119, *121, 123, 154,
     180, 231, 261, *266 f., 297, *300, *302 f.,
     *306, 308, *309, 320, *332 f.
Stockholm, Stork:an, altarskåp..... 297
   » Tre kronor..... 165
Stora Homa, Stenkumla s:n..... 3
Stora Valla, Klinte s:n..... 327
Stormyr, Atlingbo s:n..... 128
Stralsunds museum, Junge-altarskåpet..... 303
Strängnäs domkyrka, muralmålning..... 147
Stånga k:a, dopfunt..... 234
   »   » triumfkrucifix..... 359
Sudsting, Mästerby s:n..... 128
Sudtingså, Västergarns s:n..... 128
Sundre k:a..... 336
   »   » invigning..... 162
   »   » kastal..... 165
- Tims s:n i Grønnehaven, Danmark**..... 367
Timans, Väte s:n..... 127, 245
Timansgården, Väte s:n, grav..... 310
Tingstade k:a..... 139
   »   » asylkyrka..... 108
   »   » stenskulptur av Calcarius... 137
   »   » torn..... 168
   »   » »Törnuddragaren»..... 101
   »   » v.-portal..... 167
Tjuls, Eskelhems s:n..... 3, 127

- Tofta fjärding..... 3
 » k:a ..... 3 f, 218—240
 » » invigning..... 162
 » » korportal..... 201
 » » långhusdörr..... 200
 » » torn..... 196
 » s:n..... 3 f, 127
 » ting..... 4
 Träkumla k:a ..... 3 f, 27—49, 86
 » » asprisryttaren..... 101
 » » avskrankning i koret..... 264
 » » byggd delvis av »Toftamästa-
 ren»..... 229
 » » huvudportal..... 13, 111
 » » korsformig glugg..... 255
 » » långhus, hörnkedjor..... 12
 » » murtrappa..... 53, 196
 » » »Törnuddragaren»..... 101
 » s:n..... 3
 » träkyrka..... 18
 Ulfshale (nv. udden på Møen), Danmark... 23
 Uppsala domkyrka, kapitälblad..... 90
 Valda, Eskelhems s:n..... 3, 127
 Valla fjärding..... 3
 Vallbys, Hogräns s:n..... 3, 83, 127
 Valls k:a ..... 3 f, 62—85, 86, 128
 » » delar av äldre bänkinredning.... 100
 » » inclusorium..... 110
 » » kärnkyrkan..... 230
 » » långhusportalen..... 176
 » » tvåskeppig hall..... 171
 » s:n..... 3 f.
 Vamlingbo k:a, muralmålning..... 146, 184
 Vangs k:a, Norge, muralmålning..... 146
 Vestris, Väte s:n..... 308
 Viklau k:a, madonna..... 303
 Visby ..... 4, 160 f, 174
 » kyrkobok..... 76
 » stadsmur..... 342
 Visby, S. Clemens 354
 » » » invigning..... 162
 » » » rundfönster på längsfasad 134
 » » » sockel..... 164, 352
 » D. B. W:s Botaniska trädgård..... 6
 » domkyrka, brudportalen.. 13, 111, 168
 » » konsoler i sidoskepp.... 71
 Visby, domkyrka, kor..... 70 f, 72, 257
 » » portal..... 91
 » » » å n. transeptarmen 176
 » » predikstol..... 174, 322
 » » nordportalen..... 66, 68
 » » romerskt kryssvalv i s. ka-
 pellet..... 180
 » » strävpelare..... 90
 » » Swertingska kapellet,
 fönster.... 200
 » » » portal..... 251
 » » s.-portal..... 137
 » » tornet 68
 » » tältvalv i koret.. 32, 196, 316
 » S. Drotten, väktargång i tornet... 348
 » Gotlands Fornsal (G. F.) 6, 21, *22,
 24, 28, 39, *45—*48, *59, 60, 74, 80, *81,
 96, 98 f., *100 f., *104, *122, 142, 150, *153,
 154, *159, *170 f., 173, 187, 205, 209, *211,
 231, 307, 311, *312, 320, 326, *336
 f., 358—360, 363, *364 f.
 Visby, Helgeandsoktogenen, konsoler..... 71
 » S. Karin, ljudkrukor i n. muren... 11
 » S. Lars, datering..... 115
 » » » murtrappa i tornet... 32, 196
 » » » n.-portal..... 137
 » » » v.-portal..... 70
 » » » v.-valv 111
 » » Maria, se Visby domkyrka.
 » » Nicolai, murtrappa i urspr. tornet 195
 » » » pilasterkapitel..... 228
 » » » pilastrar på exteriören... 90
 » » » rundbågsfönster..... 196
 » » » rundfönster..... 6, 134, 195
 » » » tältvalv..... 111, 196
 » » » urspr. tornet..... 198
 » » » v.-portalen på s.-fasaden
 70, 196
 » S. Olofs ruin 6
 » S. Per, förhall..... 93
 » stift..... 62
 Vänge k:a, altarskåpsfigurer..... 261
 » » relief..... 117, 290
 » » tympanon..... 200 f.
 » » »Törnuddragaren»..... 101
 Västergarns k:a..... 127 f, 160—175
 » » portaler..... 70
 » » sockel..... 352

Västergarns k:a tympanon.....	70	Väte k:a.....	272—314
» s:n	4, 127	» » korvalv.....	357
Västerhejde k:a.....	3 f., 50—61, 86	» » Olofsstaty.....	231
» » predikstolskorg.....	77	» » rundfönster på längsfasad... 134, 180	
» » skattegömma i torn.....	180	» » sakristifönster.....	316
» s:n.....	3 f.	» » sidofigurer till krucifixet.....	261
Västerväte, Väte s:n.....	127, 245, 309	» » vinrank- och bladornering.....	95
Västkinde k:a, avskrankning i koret..	116, 264	» s:n.....	127 f., 211, 245, 307
» » funtpodium.....	79	Åskes, Sanda s:n.....	127, 245
» » inclusorium.....	110	Öja k:a, 1300-talstorn.....	317
» » korportal.....	30	» s:n.....	336
» » korvalv.....	357	Örter, Väte s:n.....	308, 312
» » långhusportal.....	315, 356	Österbotten, Finland.....	62
» » läktarbröstning.....	233	Östra Hoby, Skåne, relief å dopfunten.....	284
» » sakristifönster.....	316		
Väte fjärding.....	245		

PERSONREGISTER

ABRAM DE HAAG, målare	173	BOLI, gravsten.....	239
ADOLF FREDRIK, svensk konung.....	187	BOSTAIN, »	121
ALVALDR, gravsten.....	237	BOTAIR från Akebäck, kyrkobyggare.....	4
ALVAST eller ALVAR, gravsten.....	328	BOTAIR, hustru till BOTULF från Westris, gravsten.....	308
APENGETER, nordtysk klockgjutarebenämning	24	BOTULF VÄSTERVÄTE, gravsten.....	309
ARDMAN, NILS, byggmästare.....	354 f.	» från Westris, moderns gravsten... 308	
ASSARSON, AXELL, befallningsman, donation	57	BOTVARDUS från Isume, gravsten.....	309, *313
AUDRAIF från Snögrinda, gravsten.....	329	BOTVID, byggmästare *135, 137, 147, 149, 152, *182, 196, 201, *206, 257 f., 316, *322	
AUDVALD, runristare.....	120 f.	BOTVID, gravsten.....	329
BAHR, JOHAN, kyrkoherde, minnestavla... 213		» från Haltarve, präst, gravsten 211, *216	
BARTZ el. BARTSCH, JOHANNES, figurmålare	19, 54, 98	» runinskrift.....	73
BECK, ABRAHAM, figurmålare.....	58	BOTVIDARSON, LAFRANS, arkitekt, stenmäs- tare	134, 137, 150, *153, 358
BECKMAN, NATANAEL, professor.....	247	BRANDEL, SVEN, arkitekt.....	149, 272
BERGSTEDT, MAGNUS, klockgjutare.....	45	BRANTING, AGNES, chef för Licium	210
BERLIN, K., arkitekt.....	50	BRUNIUS, C. G., arkitekt ... 50, *53, 218, *236	
BERTIL MÅLARE, altarskåpstillsverkare i Stockholm.....	297	BULAI, runinskrift.....	73
BERTILS, MÅRTEN MALDESON, epitafium... 24		BUND, IENS IACOBSEN, gravsten.....	269
BIRMAN, JACOBUS, klockgjutare.....	102	BUTAILU, gravsten.....	364
BLOM C:SON, C. G., arkitekt	247, 265	BUTMUND, runsten.....	23
BOBERG, F., arkitekt.....	50, 218, 228	BUTRAIF, runsten.....	23
BODILLA, g. med 1) BARTHOLUS NORBY, 2) JOHANNES STRACHOUN, epitafium.....	336	BYZANTIOS, anonym stenmästare 43, *47, 96, 101, *102, 117, *120, 150, *154, 186, 210, *214 f., 236, 265 f., *268, *285, 291, 306 f., *308, *359, 362	
BODISCO, N. A., rysk amiral.....	62		

- IACOB** i Biergstafwa, gravsten..... 156
ILTHIAUD, änka till **AUDVALD**, runsten... 121
INGEMAR, klockgjutare 154, 269
ISAM, **IACOB**, runinskrift..... 109
ISEM, **IACOB**, runinskrift 109
IUSTELIUS-EKESIÖ, **NICOLAUS**, tenngjutare.. 59
- JACOB** **DJUPBRUNNS**, i klockinskr. 83
 » **GOTTSKALKS**, gravsten..... 44
 » i Vallby, i klockinskr. 83
 » kyrkoherde, moderns gravsten..... 330
JACOBZON, **PEDER**, gravsten..... 23
JENSEN, **PEDER**, kyrkoherde..... 245
JENSSDAATTER, **GIERTRUD**, epitafium..... 336
JENSSEN, **CHRISTIAN**, epitafium..... 336
 » **WILLADSS**, epitafium..... 336
JOHAN i Gräne, runinskrift..... 307
 » målare..... 54, 56
 » smed i Gannarve, gravsten..... 327
JOHANNES, präst, gravsten..... 82
 » **ISUMS**, landsdomare?, gravhäll.. 122
- KALLE** i Sorby, gravsten..... 311
KALSTRÖM, **GUSTAF**, folkskollärare..... 180
KARL XII, namnchiffer..... 205
KARLSTRÖM, **K. J.**, arkitekt..... IX
KATRINA H. Iensis, gravsten..... 327
KOLMODIN, **KARL M.**, folkskollärare..... 73
KRISTIAN IV, namnchiffer..... 173, 320
KUSENMOSE, **ANDERS RASMUSSEN**, pastor,
 epitafium..... 5, 23
- LARSDOTTER**, **AGNETA**, epitafium..... 24
LAURENTIUS, biskop i Linköping 133, 149,
 160 f., 171
LAURIN, **CARL G.**, fil. dr, skriftställare... 310
 » **CATHARINA**, f. **STENMAN**, gravsten. 311
 » **GUSTAF**, kontraktsprost, gravsten. 310
 » **HELENA CHARLOTTA**, g. med **GUSTAF**
LAURIN..... 310
 » **THORSTEN O.**, direktör, konstsam-
 lare..... 310
LAURITZØN **GUTH**, **DIENIS**, byggmästare... 70
LAVRENTIUS DALS, gravhäll..... 102
LEFFLER, **MARTIN**, tenngjutare..... 119
LEMON, **C. J.**, kanngjutare..... 22
LICVIDUS, gravsten..... 44
- LIDFRIDUS**, präst, gravsten..... *318, 330
LILJENDAHL, **J. C.**, klockgjutare..... 337
LINDBOM, **JOHAN**, guldsmed..... 186
LINDGREN, **G.**, arkitekt..... 342
LINDQVIST, **O. N.**, arkitekt..... 176
 » **SUNE**, professor..... 23
LINDSTRÖM, byggmästare..... 279
LINDWALL, **Bo**, fil. kand, ... IX f.
LINQUIST, orgelbyggare..... 101
LUNDBERG, **A. W.**, arkitekt 62, 66, *68 f., 272,
 276, 354
 » **ERIK**, antikvarie..... 173
LUNDSBERG, **MARTINUS**, kyrkoherde... 22, 41
 » vapenglasruta..... 116
 » (**Lünsberg**), **OLUFF**, länsman,
 donationer..... 41, 54, 58
LUNDSTRÖM, **ALEXANDER MAGNUS**, guldsmed 118
LUTHER, **MARTIN**, porträtt..... 267
 » » vapenglasruta..... 116
- MACKEPRANG**, **M.**, f. d. museidirektör, fil. dr 333
MAGNUS LADULÅS, svensk konung... 149, 161
MAJESTATIS, anonym stenmästare 78, *80,
 *236, 238
MALMBERG, dekorationsmålare..... 233
MANDELGREN, **N. M.**, konstnär, kulturhisto-
 riker 306
MEYER, **GERH.**, klockgjutare 337
MUNCH, **ELIZABETH IACOBSDOTTER**, g. med
 kyrkoherde **GEORGIUS OXENVALDT**, dona-
 tion..... 74
MÖLLER, **GUSTAF**, dekorationsmålare..... 234
 » **MAGNUS**, figurmålare..... 117
 » **PETTER**, målargesäll..... 117
MØNER, **ION MICKELSON**, gravsten..... 311
- NIELSSEN**, **ERIC**, kyrkoherde, epitafium... 157
NILS, snickare ..... 56 f.
NILSON, **ALFRED**, konservator.... 57, 173, 360
NILSSON, **EMIL**, arkitekt..... 50, *52, 195
NORANBERG, **SIMAN**, gravsten..... 311
NORBERG, **KARL**, arkitekt..... 106
NORBY, **BARTHOLUS**, kyrkoherde, epitafium
 *329, 336
 » **MARGARETA B.**, donationer... 322, 326
 » **MARGARETA THOMASDOTTER**, g. med
NICOLAUS OXENWALT, gravhäll..... 269

- OCKES, RASMUS LARSSON, skulptör.... 74, 336
 OLAI, JOHANNES, präst, epitafium..... 123
 OLAUS från Långers, gravsten i Hellvi k:a
     156, 308, 364 f.
 OLAV i Himunafi, runinskrift..... 73
 OLIFR, gravsten..... 364
 OLOF från Örter, gravsten ....272, 308 f., *312
 OLOF, klockgjutare..... 154, 269
 OLSON, HANS, hustru, donation..... 59
 OLUF, Stora Walla, gravsten 327
 OSKAR I, svensk konung..... 54
   » II, svensk konung..... 128
 OSTEN, VON DER, landshövding, baron, do-
     nation..... 51
   »   »   » baron, vapenglasruta... 116
 OXENVALDT, GEORGIUS, kyrkoherde, dona-
     tioner..... 74, 77, 97
   »   inskriftskartusch..... 267
   »   HANS JÖRGENSEN, inskrifts-
     kartusch..... 146
 OXENVALT, NICOLAUS, kyrkoherde, dona-
     tion..... 262, 302
   »   »   gravhäll..... 269
   »   »   porträtt..... 267
 PASSIONSMÄSTAREN, anonym målare..... 300
 PEDERSDATTER, HELLVIG, gravsten..... 23
   »   KATHARINE, epitafium..... 336
 PERSSON, E., arkitekt..... IX
 PETER från Kauparve, gravsten..... 269
 PETREIAE, CATHARINA, epitafium..... 332 f.
 PETRUS, kyrkoherde, f. i Visby, gravsten... 189
   »   präst, gravsten ..... 82 f.
 PETTERSSON, C. WILH., konstnär..... 27
   »   G., arkitekt..... 50, 106
   »   NILS, byggmästare 27, 62, 86,
     171, 228
 PIPPING, H., professor..... 329 f.
 POUELDAATER, KATHARINA, gravsten..... 23
 POVELSDAATER, KRISTINA, gravsten..... 23
   »   MAREN, gravsten 23
 RAGNE, runsten..... 120
 RAINERIUS, inclusus i huvudk:an i Osnabrück 110
 RANGVALD, donation..... 218
 RASMUSDOTTER, ANNE, gravhäll..... 269
 REMBRANDT, H. VAN RYJN, holländsk målare 173
 RODHAIDR, gravsten 237
 RODHORM, gravsten ..... 237 f.
 RODMAR, JACOB, gravsten..... 122
 RODVALD från Hunninge, gravsten..... 328
 ROLAND, A., arkitekt..... 176, 195
 RONENSIS, anonym byggmästare 134, 147,
     *252, 258
 RONQUIST, JACOB ANSHELM, kontraktsprost 28
 ROSENCRANTZ, HOLGER, länsherre, vapen 173, 320
 ROTHSTEIN, E. E. VON, arkitekt..... 342, 352
 RUDHAID, runinskrift..... 73
 RUNNA, THOMAS, kyrkvård, gravsten..... 156
 RUTHENIS, mor till SIGFRID, gravsten 310, *313
 RUPWIS' moder, gravsten..... 364
 SAKSE, runristare..... 238
 SALIN, NILS, målare..... 307, 355
 SANDFORDSKA SLÄKTEN, epitafium..... 332 f.
 SANDIFORT, holländsk släkt..... 333
 SANTWOORT, holländsk släkt..... 333
 SCHATTEHAUSEN, ALBERT..... 122
 SCHLAU, THOMAS, donation..... 326
 SCHMIT, NILS H., donation..... 322
 SCHOLANDER, F. W., arkitekt 27, 50, 53, *55
 SCHOTTE, HENRIK HANSSON, stenmästare... 325
 SCHRÖDER, MARCKES, hamnfogde, donation 174
 SEIPEL, FRED., klockgjutare..... 337
 SEMI-BYZANTIOS, anonym stenmästare
     *234 f., 292
 SERÉN, J. C., arkitekt..... 276, 279, 294
 SIGFRID, kyrkoherde, d. 1270?, gravsten .. 190
   »   kyrkoherde, d. 1300-t., gravsten... 310
   »   kyrkoherde, d. 1501, gravsten.... 190
 SIGHRAF, stenmästare..... 137, 291 f.
 SMITT, GERT OLUFSEN, stenbildhuggare... 97
   »   JESPER GERTSON, stenbildhuggare.. 261
 SOPHIA, g. med 1) ANDERS RASMUSSEN KU-
     SENMOSE; 2) KNUT HANSSON, epitafium.. 23
 SPLIT, INGER CHRISTERSDAATER, gravsten... 366
   »   METTE CHRISTENSDAATTER, gravsten 365
 STARK, NILS, licentförvaltare över Gotlands
     stora sjötullar, gravsten..... 60
 STEFFEN, RICHARD, rektor, arkivföreståndare
     19, 74, 173, 320, 325, 336
 STENMAN, CATHARINA, g. med GUSTAF LAU-
     RIN ..... 310 f.
 STOCHMANN, PETER, handelsman, donation 117
 STRACHOUN, JOHANNES, kronobefallningsman,
     epitafium *329, 336

STRELOW, HANS NILSSON, prost över Medeltredingen, superintendent.....	98	VÄTEMÄSTAREN, anonym bildsnidare	231, 302, *306
» superintendent, epitafium.....	83	WALLIN, JÖRAN, superintendent över Gotland.....	*132, 150
» » donation.....	96	WALPURGIS-VALBORG.....	187, 189
SUDERBYS, MÅRTEN, byggmästare.....	91	WELLER, BOTOLPH, pastor, epitafium..	76, 83
SUNDELIUS, PETTER, guldsmed.....	101	» JOHAN, målare 76 f., 83, 209, *230,	231, 262, 264, 303, 305 f., 311, *312
SVERBER, PEDER, gravsten.....	328	» JOHANNA MARIA, g. med JOHAN	
SÖDERBERG, M., guldsmed.....	101, 326	WELLER.....	76
SÖRLING, O., tecknare.....	*82, *285	WESTIN, FREDRIK, professor, målare.....	54
TEKTOR, grav.....	6	WESTPHAL, CATH., g. med 1) JOHAN BAHR;	
THOBAS, gravhäll.....	239	2) CHR. YTERMARC, minnestavla.....	213
THOMASON, MALDE, epitafium.....	24	WIJNBLAD, C., arkitekt, författare.....	25, 29
THYRVALS, LAVERS, donation.....	324	WILLADSSON, HERMAN, epitafium.....	336
TIDMARK, N. P., fil. lic.....	160, 165	WISSELGREN, kantor.....	95
TINGSTÄDEMÄSTAREN, anonym bildsnidare		WITTBERG, målare.....	154
	150, *155, 207, *212	WULFF, JÖNS, målare.....	99
TOFTAMÄSTAREN, anonym byggmästare	18,		
	34, 133, *142 f., 201, *204, *207, *226 f.,	YTERMARC, CHR., kyrkoherde, minnestavla	213
	*229, 230	ÅBERG, J., tecknare.....	*98, 99, *100 f., *285
TORBIÖRNSSON, GÖSTA, kyrkoherde.....	28	ÅKERLÖF, A., konstnär.....	54
TOTT, VIVEKA, g. med HOLGER ROSENCRANTZ,		ÅMARK, MATS, teol. dr.....	24, 83
vapen.....	173, 320	ÖBERG, J., målare.....	54
TÖRNQVIST, A., arkitekt.....	160		
UGGLAS, C. R. AF, antikvarie.....	303		
UNNE, runsten.....	120		

SAKREGISTER

Abel.....	183, 320	Aspisryttaren.....	42, 101, 150, 210, 265, *268
Adam och Eva *192, 259, *263, *271, 359, *361, *363		Asylkyrkor.....	108, 128
Altarbrun, medeltida.....	80	S. Augustinus, kyrkofader.....	196
Altarnisch.....	31		
Altarskåp, medeltida 5, *10, 19, 39, 42 f, 74,		S. Barbara.....	19, 80, 295
	76, *81, *170, 231, *232, 297	S. Bartholomeus.....	211, *236, 237 f., 241
Altaruppsats *16, 19, 74, 96, *99, 116, *138,		Batseba.....	57
	149, *169, 173, 186, *188, 205, *230, 231,	Bebådelsen för Zakarias.....	186
	260, *265, 300, *301, 302, 320, *329, 358	Bialtare.....	39
Andreas, apostel.....	80, 184, *191, 295	Bildstenar.....	22 f, 92, 154, 187, 267
Anna Självträdje.....	*302 f.	S. Birgitta.....	294
Apostlar 21, *43, 174, 183, 185, *188, 231,		Biskopsbänk.....	21
	*232, *280, 285, *293, 303, 305, *309, 311,	Biskopstionde.....	3, 128, 245
	359, *361	Biskopsvisitationer.....	3, 127, 137, 245
Aron, patriark 19, *138, 149, 186, *188, 260,		Blindring.....	180
	*265, *301, 302		

- Bomärken 23, 44, *74, 122, 238, 310 f, 328,
330, *350, 357, 364
- Brakteater..... 180
- Brudbänkar..... 209, *216, 236, 360
- Brudkrona..... 101
- Bänkar, medeltida 98, *100 f, *104, 195, 209,
*216, 218, 232 f, *236 f, 306
- Centaur..... 42, 265, 289, 307, *308
- Ciboriealtare..... 71
- Ciboriefodral..... 118 f, *122
- Ciborievalv..... 72
- Ciborium..... 118, 367
- Confiteorpallar 19, 41, 76, 80, 97, 117, 205,
231, 241
- Daniel i lejongropen..... 173
- David..... 57, 185
» på lejonet..... 101, 265
- Diakon..... 41
- S. Dionysius el. Saint Denis..... 108, 123
- Dopfat av driven mässing 152, 174, 210,
*216, 236, 266, 326, 363
- Dopfuntar, medeltida *11, 22, 42, 44, *47,
*59, *67, *75, 77—79, *80, 91, 101, *102,
117 f, *120, 150, 152, *154, 160, 174, 176,
*184, 186, 210 f, *214—*216, 230, *234 f,
265 f, *268 f, 289, 306 f, *308, *321, 324 f,
*337, *359, 362 f.
- Drakar 41 f, 117, 120, 251, 306, *355, 356, 358
- Dygder..... 21
- Dörrar av trä, medeltida, järnbeslagna 10,
*11, 31, *94, 96, 220, *284 f, 352, 356
- Ecclesia, den triumferande kristna kyrkan
205, 207, *212, 359, *361
- Eldsvåda..... 71, 247, 251, 254
- S. Eligius, mästersed..... 203
- Epitafier 5, 23 f, 83, 102 f, 122 f, *141, 156 f,
213, *329, 332, 336
- Erik den helige, svensk konung..... 80, 183
- Evangelister 74, *81, 150, 204 f, *214, 324,
326, *356, 360
- Evangelistsymboler *20, 21, 77, *80, 117,
*120, 122, *155, 182, 186, *192, *212, 231,
320, 322, 326, *335, *338 f, *356, 366
- Fabeldjur..... *359, 363
- Fattigbössa, se även Krucifixpedestal 24,
80, 154, 187, 218, 231, *233, 237, 311
- Filippus, apostel..... *294, 295
- Flöjel..... 10, 92, 220, 355
- Fröjelfuntar, dopfuntsgrupp.... 99, *359, 362 f.
- Förbundsarken..... 186
- Gabriel, ärkeängel 35, 182, *189, 317, *331, *pl. II
- Gjutaremärken..... 24, 154, 269
- Glasmålningar 5, 11, *16, *18, 34 f, *36, *38,
54, 62, 73, *78 f, 96, 106, *116, 176, 180,
186, *192, 195, 204 f, *214, 230, *234, 251,
259, *262 f, *265, *271, 315, 317, 320, *328
—*333
- Gotar, gotländska mynt..... 180
- Gotlandslagen..... 328
- Gravhällar, -stenar, medeltida 23, 44, 59 f,
65, 81, *82, 83, 101 f, 121 f, 156, *163,
174 f, 187, 189 f, 211, *214, *216, 230, *236,
237—239, 267, 269, 308—311, *312 f, 327—
330, 364—367
- Grip..... 42, 150, *355
- Guds lamm..... 39, 117, 230 f, 317, *330 f.
- Gutalagen..... 108
- Gutasagan..... 4, 128
- Gärningarnas vågskål..... 146, 184, *191
- Habackuk, profet..... 173
- S. Helena, kejsar Konstantins moder 42, *47
- Heliga familjen..... 54, *333
- Helige Andes duva..... 359
- Helvetets gap..... 184, *191
- Henrik, tysk kejsare..... 184
- Hesekiel, profet..... 183
- Hörnkedjor 6, 12, 29, 32, 50, 53, 91, 116, 133,
135, 166, 171, 180, 195, 200 f, 218, 253,
277, 316, 346
- Ikonisk kyrka 90, *91, 92 f, *94, 95 f, 143—
146, 276, 278, *280—*285, 288—291, 297,
*299, 303, 349 f, *pl. I
- Inbördeskriget 1288..... 82, 149, 161
- Inclorium..... *65, 69, *73, *107 f, 110, 121
- Inskriftsband..... 21, 35, 117
- Invigning av kyrkor.... 129, 133, 161 f, 294 f.
- Isaks offrande..... *169, 173

- Jacob d. y., apostel**..... *294, 295
Jacob d. ä., apostel..... 262, 295
Job 57
Johannes, apostel *38, *286 f, *295, 303, *332
Johannes Döparen 39, *42 f, 74, 80, *81, 96,
     *99, 150, 173, 182, *188, *190, *230, 231,
     320, *329, 358
Johannes, evangelist 39, *42 f, 76, 80, 173,
     182, 205, 209, *214, 267, 302, 326, *339
Josef..... 77, 150, 234, *235, *333
Judas, apostel..... 295, *296
Järnförankringar..... 115, 133, 200
- Kaifas** 295, *296
Kain..... 320, *331
Kalkstenskors..... 21, *22
Kastaler 128, 160, 162, 165, 171, 245, 342,
     *343, *345, 346, 349
S. Katarina av Alexandria 19, 80, 261, *267
Kittel i funten 44, 118, 186, 210, 363
Klockor, medeltida.... 24, 83, 154, *159, 269
Klockstapel *27, 29
Klocksvingel av ek..... 25
Klövsadelskyrkor 18, *24, 201, *203, *217,
     *344, *347 f, 349, *366
Kollekttavlor 24, 60, 123, 187, 237, 311, *312,
     337, 364
Konsekrationsinskrift..... 35
Konsekrationskors 23, 40, *141, 147, 185,
     292, *293—*295, 307
Konstantin, romersk kejsare..... 42, *47
Korbänkar 21, 41, 77, 98 f, 117, 150, *153,
     209, *225, 232, 306, 311, 324, 366
Korskrank..... 303, *309 f.
Korsvirkesgavel..... *164, 169, 173
S. Kristoffer..... 185, *192, *294, 295
Kristus 74, 174, *192, 209, 267, 295, 305
  - » födelsen 77, 186, 210, 234, *235, 279,
     320, *333
  - » bebådelsen för herdarna 77, 186, 259,
     *262 f.
  - » konungarnas tillbedjan 78, *234
  - » frambäres i templet..... 78, 150, *154
  - » flykten till Egypten..... 234, *235
  - » nattvarden 96, *99, *138, 149, 184,
     186, *188, 205, 207, 231, 260,
     *265, *301, 302, 320, *329, 358
  - » i Getsemane..... 184, 322, *361 f.
- Kristus tillfångatages**..... 184
  - » inför Pilatus..... 184
  - » gisslas..... 185, 259, *262 f, 295
  - » törnekrönes..... 185, 295, *296
  - » bär sitt kors..... 21, 54, 185, 295, *297
  - » korsfästelsen 21, 35, *38, 54, 83, 150,
     173, 185, 210, *214, 259, *262 f,
     295, 320, *332, 336
  - » åskådare vid Kristi kors..... *170, 173
  - » korsnedtagningen..... 185
  - » graven 185, 291, *299, 322
  - » i dödsriket..... 359, *361, *363
  - » uppståndelsen 19, 34, *38, 54, 74,
     *138, 149, 185, 259, *262 f, 322
  - » kvinnorna vid graven..... 185
  - » efter uppståndelsen med Maria Mag-
     dalena..... 359, *361 f.
  - » himmelfärden..... *116
  - » som smärtornas man..... 317, *331
  - » som örtagårdsmästare..... 359, *361
  - » trampande på en drake..... 117
  - » som Världsdomaren 182, *190, 320, *334
  - » välsignande 73, 76, *78 f, 83, *116,
     259, *262
  - » i mandorla..... 73
  - » monogram..... 187, 190
  - » segerfana (1700-t.)..... 59, *230
  - » tronande 182, *188, *277, 279, *280, 288
  - » triumf (1700-t.)..... *230
  - » se även Guds lamm.
- Kronotonde**..... 3, 127, 245
Krucifixpedestal..... 231, *233
Kyrkogårdsportar, se även stigluckor 6, 29,
     86, 176, 218, 251, 276
Kyrkstöt..... 81
Kämpgrav..... 4
- S. Lars (Laurentius)** ..... 24, 80, 82 f.
Lazarus..... 154, 311, *312
Lectorium 72
Lejon 42, *47, 117, *120, 150, *154, 186,
     210, *215, 228, 231, 234, 266, *282, 289,
     307, *308, 336, *355, 356, 358
Livsträd..... 73, *80, 292
Ljudkrukor..... 11
Ljuskrone av järn, medeltida..... 307, *310
Ljustav..... 231

- Longinus..... *170, 173
 Lukas, evangelist..... 173, 205, 326, *339
- Madonna, tronande, se Maria.**
- Majestas Domini 24, 77, *80, 320
 S. Margareta på draken..... 19, 261, *266
 Maria 35, *38, 80, 117, 123, 150, 173, *214,
 *235, *286 f, *302, 303, *332 f, 337
 » födelsedag (8 sept.)..... 247
 » bebådelsen 35, 42, 77, 101, *102, 117,
 150, 152, 186, 210, 234, 279, 326
 » besöket..... 77, 234, 279
 » himmelfärd (14 aug.)..... 122
 » kröning 39, *42 f, *170, 173, *277,
 279, 320, *334
 » som förebedjare 74, *81, 182, *188, *190
 » med barnet *47, *171, 173, 183, *189,
 359, *365, *pl. II (mot 182)
 » tronande 41, *46, *171, 173, *189,
 231, *233, 261, *267, 320, *336,
 359, *pl. II (mot 182)
- Markus, evangelist 117, 204, *214, 326,
 *338, *356
- Matteus, evangelist 173, 182, 326, *338, *356
 Mattias, apostel..... 295
 S. Mikael, ärkeängel 35, *189, 320, *331
 » » » drakdödande..... 41, *48
 » » » födelsedag (29 sept.) .. 241
 » » » med gärningarnas våg-
 skål..... 184, *191
 » » » till häst..... 186
- Misericordiebilder..... 39
 Misericordieverkstaden..... 39, 41, *44 f, *48
 Moses 19, 54, 96, *99, *138, 149 f, 173, 186,
 *188, 209, 260, *265, *301, 302, 320, *329, 358
- Muralmålningar 11, 19, 21, 31, 35, 39, *40,
 54, 133, *141, 146 f, *151, 169, *171, 182 f,
 *184 f, *188—*192, 203 f, *259, 260, *264,
 *292—*297, *301, 320, *329, *334, 342,
 *354 f, *357, 358
- Musselcuppa (dopfuntsgrupp)..... *59
 Musselvalv..... 71
 Mässingsbäcken i funten..... 59
- S. Nicolaus..... 196
 Nådastol, framställning av Treenigheten.... 231
- O**blatask, slutet av 1200-t. .... 326, *338 f.
 Offertavlor, se Kollekttavlor.
 S. Olof, norsk konung 35, 39, *40, 41, 80,
 183, 231, *233, 302, *306, 359, *364
 Opus spicatum..... 349
 Ornamentfris, se Reliefstenar.
- P**almetter *13, *15, 34, 90, *93, 98, *100,
 117, 119, *121, 141, 146, 150, *153, 182,
 196, 204, *206, *284, *pl. I (mot 140)
 Palmettfris, se Reliefstenar.
 Passionsmålningar 117, 147, 184, *185, 203,
 *293, 295, *296 f.
 Paulus..... 39, *42 f, 54, 267, 295, 305
 Penningskrin, medeltida..... 45
 Petrus, apostel 184, 288, *191, *295
 Piscina 39, 74, 149, *152, *179, 186, 205,
 260, 266, *269, 320, *321, 325, *330, 358
 Primklocka..... 25
 Processionskrucifix..... 41, *45, 207, *213
 Processionsstavar..... 41, *48
 Påfågel..... 117, *120, 265, *268, 307
- R**eliefkyrka, se Ikonisk kyrka.
 Reliefstenar *91, 92, *94, 95, 140—143, 182,
 201, *210, *280—*285, 288—292, *299,
 349 f, *pl. I (mot 140)
 Retabel, se även Altaruppsats 39, *42 f, 231, *232
 Ringningsklubbor..... 187
 Rostockskepparnas bänk..... 360
 Rundbågsfris..... 65, 196, *197, 201, *217
 Rundfönster 6, 11, *12, 50, 66, 69, *107 f,
 111, *131, 133 f, *177 f, 180, *181, 183,
 195 f, *202, 218, *219, 220, *224, *272,
 277, *278
 Runskrift 23, 59 f, 73, 109, 120 f, 154, *163,
 175—177, *236, 237—239, 247, 267, 269,
 297, 307 f, 309, *310, 327 f, 329 f, 364 f.
 Runstenar 22 f, 120 f, *123, 141 f, 187, 247, 267
 Rökelsekar 77, *80, 119, *121, 205, 236, 259,
 *262, 267, 326, *337, *357, 358
- S**akramentshus i form av kyrktorn.... 298, *300
 Sakramentsnisch med skåpfasad *19, 73, *80,
 96, *98, 149, *152, 297, *298, 320
 Sakristimöbler..... 187, 311, 367
 Sfinx..... 117, 291, *299, 307

- Sidoaltare *8 f, *17, 19, *30 f, 39, 45, 71,
*107 f, 116, 173, 183, 189, *198, 205, 209,
*222, 230 f, *248 f, 260, 291, 297, *299,
*318, 320, *344, 358 f.
- Simson på lejonet 101, 150, *154, 186, 210,
*215, 265, 307
- Sittnisch 15, 133, 143, 149, *153, 200, 205, 213
- Skalle, troll..... 231, *233, *306
- Skattgömma..... 54, 180
- Skriftstol..... 97, 232
- Sockenmagasin *28, 29, 133, 164 f, 176, 190,
276, 346
- Spisel i sakristia..... 18
- Stenhuggarmärken..... 281, *291, 297, *350
- Stigluckor 50, 176, 195, 218, 276, 342 f, *348, 364 f.
- Stråvpelare 90, 200, 343, *344, *347, 348,
354 f, 356
- Synagoga, den besegrade judendomen 205,
207, *212, 359, *361
- Syndafallet..... 74, 185, *192, 259, *262 f.
- Sångarepulpet..... 306
- Sädesmagasin..... 11, 95, 218
- Sönderborgskepparnas läktare..... 360
- Tabernakel av ek..... *300**
- Takryttare *106, *108, 111, *163—*165, 166,
168, *272 f, *275 f, 279, *292, 294
- Taxuslistan 5, 12 f, 15, 27, 35, 62, 86, 91,
129, 160—162, 176, 195, 201, 218, 221, 247,
315, 342, 356
- Tegel 6, *10, 14, 30, 51, 53, 66, 69 f, 90, 109,
111, 129, 168 f, 180, 198, 228, 255, 278,
316, 348 f, 357
- Textilier 5, 22, 44, 59 f, 80, 101, 119, 186, 210, 236
- Timglas..... 98, 117, 209, 232, 322, 360
- Tomas, apostel..... 359, *361, *364
- Trabes 21, 150, *184 f, 205, 207, *208 f, 262,
*286 f, 303, 359
- Treenigheten, se Nådastol.
- Triumfkrucifix 18 f, *20, 21, 39, *44, *96,
98, 117, 150, *155, *184 f, 186, *193, 205,
207, *208 f, *212, 231, 261 f, *266, *286 f,
303, *304 f, 320, 322, *328, *335, *339,
342, *353, 359, *360—*364
- Trojeborg..... 346
- Trumma av kopparplåt..... 241
- Träskulptur, medeltida, se även Altarskåp,
Bänkar, Triumfkrucifix *10, 18 f, *20, 21,
39, 41, *42—*48, 74, 76, *80 f, 96, *98, 99,
*100 f, *104, 150, *153, *155, *170 f, 173,
186, *193, 195, 205, 207, 209, *211—*213,
*216, 218, 231, *232 f, *236 f, 261, *266 f,
298 f, *300, *302—*306, 311, *312, 320,
322, *335 f, *339, 342, *359, *360—*365
- Tympanon *13, 30, *34 f, *56, 70, *72, 90,
*92—*94, 111, *112 f, *131, 134, *135 f,
137, *166, 167, *177, 180, *181 f, 196, 200 f,
*204, *206, 225, *226 f, 228, 251, *254,
*277 f, 279, *284, 289, *322 f, *351, 352, 356 f.
- »Törnutdragaren»..... 42, 101, 265, 307
- Utdrivandet ur Paradiset 259, *262 f, 359,
*361, *363
- Vigvattenskar 51, *90, 111, *114, *136, 152, 279
- Votivskepp..... 123, *172, 174, 326, *338
- Vädur 42, 117, *120, 150, 186, 210, *214, *261,
266, *268, 307
- Väggskåp, medeltida, se även Sakraments-
nisch med skåpfasad..... 205, *211, *358
- Världsdomaren, se även Kristus..... 74, *81
- Yttersta domen..... 182, 184, *188, *190
- Änglar 41, 58, 77, 101, *102, 117, *120, 173,
207, 211, *212, 230, 265, 279, 307, 317,
320, 322, 324, *331, *357, 358 f, *361
- Ärkeänglar, se även Gabriel och Mikael 183,
*189, *pl. II

Av

SVERIGES KYRKOR

föreligga följande beskrivningar av

- STOCKHOLMS KYRKOR. (17) Band I, h. 1. *Storkyrkan*. 1. Församlingshistoria. Pris 11 kr
- » (24) Band I, h. 2. *Storkyrkan*. 2. Byggnadshistoria. Pris 15 kr.
  - » (25) Band I, h. 3. *Storkyrkan*. 3. Inredning och inventarier. Med register till Bd I. Pris 20 kr.
  - » (28) Band II, h. 1. *Riddarholmskyrkan*. 1. Byggnadshistoria. Pris 20 kr.
  - » (45) Band II, h. 2. *Riddarholmskyrkan*. 2. Fast inredning, inventarier och gravminnen. Med register till Bd. II. Pris 38 kr.
  - » (5) Band III, h. 1. *Kungsholms kyrka*. Pris 4: 50.
  - » (10) Band III, h. 2. *Hedvig Eleonora kyrka*. Med register till Bd III. Pris 14 kr.
  - » (26) Band IV, h. 1. *Jakobskyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 13 kr.
  - » (32) Band IV, h. 2. *Jakobs kyrka*. 2. Konsthistoria. Pris 13 kr.
  - » (40) Band IV, h. 3. *Johannes kapell och kyrka, S:t Stefans kapell*. Med register till Bd IV. Pris 10 kr.
  - » (20) Band V, h. 1. *Adolf Fredriks kyrka*. Pris 12: 50.
  - » (23) Band VI, h. 1. *Klara kyrka*. 1. Församlingshistoria. Pris 12 kr.
  - » (27) Band VI, h. 2. *Klara kyrka*. 2. Konsthistoria. Med register till Bd VI. Pris 12 kr.
  - » (41) Band VII, h. 1. *Maria Magdalena kyrka*. Pris 12 kr.
  - » (49) Band VIII, h. 1. *Bromma kyrka och Västerledskyrkan*. Pris 6 kr.
  - » (53) Band IX, h. 1, *Skeppholmskyrkan*. Pris 10 kr.
- UPPLAND. (7) Band I, h. 1. *Danderyds skeppslag*, mellersta delen. Pris 6: 60.
- » (29) Band I, h. 2. *Danderyds skeppslag*, västra delen. Pris 13 kr.
  - » (8) Band II, h. 1. *Häverö och Vaddö skeppslag*. Pris 4: 40.
  - » (50) Band II, h. 2. *Bro och Vätö skeppslag*. Pris 8 kr.
  - » (12) Band III, h. 1. *Långhundra härad*, norra delen. Pris 15 kr.
  - » (1) Band IV, h. 1. *Erlinghundra härad*. Pris 4: 50.

- UPPLAND. (11) Band IV, h. 2. *Seminghundra härad*. Med register till Bd IV. Pris 17 kr.
- GOTLAND. (3) Band I, h. 1. *Lummelunda ting* (utom Tingstäde). Pris 4 kr.
- » (21) Band I, h. 2. *Lummelunda ting*. (Tingstäde). Pris 5: 50.
  - » (31) Band I, h. 3. *Bro ting*. Pris 12 kr.
  - » (33) Band I, h. 4. *Endre ting*. Pris 12 kr.
  - » (35) Band I, h. 5. *Dede ting*. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
  - » (42) Band II, *Rule setting*. Med register till Bd. II. Pris 16 kr.
  - » (54) Band III, *Hejde setting*. Med register till Bd. III. Pris 26 kr.
- VÄSTERGÖTLAND. (2) Band I, h. 1. *Kållands härad*, norra delen. Pris 5: 40.
- » (4) Band I, h. 2. *Kållands härad*, sydöstra delen. Pris 4: 50.
  - » (15) Band I, h. 3. *Kållands härad*, sydvästra delen. I. Pris 10 kr.
  - » (16) Band I, h. 4. *Kållands härad*, sydvästra delen. II. Med register till Bd I. Pris 10 kr.
- DALARNE. (6) Band I, h. 1. *Leksands och Gagnefs tingslag*. Pris 4: 50.
- » (9) Band I, h. 2. *Falu domsagas norra tingslag*. Pris 12 kr.
  - » (37) Band I, h. 3. *Falu domsagas södra tingslag*. Med register till Bd I. Pris 16 kr.
  - » (52) Band II, h. 1. *Falun*. Pris 12: 50 kr.
- ÖSTERGÖTLAND. (13) Band I, h. 1. *Bankekinds härad*. 1. (Askeby, Svinstad). Pris 14 kr.
- » (14) Band I, h. 2. *Bankekinds härad*. 2. (Vårdsberg, Örtomt). Pris 13 kr.
  - » (43) Band II. *Vrela klostets kyrka*. Med register till Bd. II. Pris 15 kr.
- VÄRMLAND. (18) Band I, h. 1. *Grums härad*, norra delen. Pris 9: 50.
- » (19) Band I, h. 2. *Grums härad*, södra delen. Pris 6: 50.
- BLEKINGE. (22) Band I, h. 1. *Östra härad*. Pris 13 kr.
- » (36) Band I, h. 2. *Medelsta härad*. Med register till Bd I. Pris 14 kr.
  - » (51) Band II. *Bräkne och Listers häraden*. Med register till Bd. II. Pris 13 kr.
- MEDELPAD. (30) Band I, h. 1. *Njurunda och Sköns tingslag samt Sundsvalls stad*. Pris 10 kr.
- » (47) Band I, h. 2. *Indals, Ljustorps och Västra Domsagans tingslag*. Med register till Bd. I. Pris 16 kr.
- DALSLAND. (34) Band I, h. 1. *Sundals härad*. Pris 10 kr.
- SKÅNE. (38) Band I, h. 1. *Kävlinge kyrkor i Harjagers härad*. Pris 2: 50.
- GÄSTRIKLAND. (39) H. 1. *Gävle stads kyrkor*. Pris 10 kr.
- » (44) H. 2. *Landskyrkorna*. Med register. Pris 12 kr.
- NÄRKE. (46) Band I, h. 1. *Örebro stads kyrkor*. Pris 12 kr.
- SMÅLAND. (48) Band I. *Jönköpings och Huskvarna kyrkor*. Pris 12 kr.

- MED. TRED. INV. 1652 = »Libellus/Ecclesiarum Gottlandensium/tractus orientalis:/quem,/Admodum Reverendi et Praeclarissimi/Dn. M. Iohannis Brodini,/Gottlandorum Episcopi meritissimi/jussu et impulsu,/a/Pastoribus ejusdem territorii conscriptum/restauratumque,/Collegit et compegit/Stephanus G. Wijkegreen/P:t./Constorij Wisb. Notarius./Anno 1673.» Manus. i 4:o i Arkivdepån i Visby. Innehåller originalinventarielistor för Medeltredingens kyrkor och prästgårdar upprättade 1652—1666. I avskrift i A. T. A.
- MEUKOW, GUSTAVA = En samling av omkr. 125 akvarellkopior av gotländska glasmålningar utförda av Gustava Meukow 1890—1918. A. T. A.
- P. A. SÄVES BERÄTT. = Säves berättelser över sina resor på Gotland 1850—56 och 1863—64, i original (inbundna) i V. H. A. A. och delvis i avskr. i den efter socknar ordnade skriftsamlingen i A. T. A.
- SPEGELS INV. = Kyrkiornas Inventarium i Medel-Tredingen såsom thet Anno 1680 in Septembri blef uthi visitationen befunnet . . . afskreffwit utaf Haquino Spegel. I Arkivdepån i Visby.
- TAXUSLISTAN = Förteckning över de gotländska kyrkornas taxus till biskopen i Linköping under medeltiden, enl. Linköpings handskr. o. a., varvid alltid användes Steffens text (publicerad i Gotländskt arkiv V, 1933).
- WALLINS ANALECTA = Superintendenten Georg Wallins (1686—1760) samlingar gotländsk historia m. m. under titeln *Analecta gotlandensia*. Ms tillhörigt Kalmar läroverks bibliotek. Nu dep. i K. B.

ÖVRIGA FÖRKORTNINGAR, ANVÄNDA I DETTA BAND

- A. T. A. = Antikvariskt Topografiska Arkivet i St. H. M., Sthlm.
 Avb. = Avbildning.
 B. Sr. = Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv, Sthlm.
 C. = cirka.
 Enl. = enligt.
 G. aln = Gotlandsalnen eller stångalnen = 55,4 cm. Jfr Mått och vikt. Nordisk kultur XXX. Sthlm 1936, s. 44.
 G. F. = Gotlands fornsal, Visby.
 G. fot = Gotlandsfoten eller stångafoten = 27,7 cm. Se G. aln.
 Inskr. = Inskrift.
 INV. = Inventarieförteckning.
 K. B. = Kungliga Biblioteket, Sthlm.
 Mk. = Mark.
 Ms = manuskript.
 Nord. M. = Nordiska Museet, Sthlm.
 PROT. = Protokoll.
 RÄK. = Räkenskaper.
 Skp. = Skäppa.
 St. H. M. = Statens Historiska Museum, Sthlm.
 St. = Stämмо.
 Ta = tunna.
 V. H. A. A. = K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
 vis. = visitation.
 Ö. I. Ä. = Överintendentens Ämbetet (efter 1918 Kungl. Byggnadsstyrelsen.)

Hogräns kyrkor äro utförda 1928 av K. J. Karlström och E. Persson. Dessa äro kompletterade av Bo Lindwall 1939, som även gjort nya uppmätningar till övriga kyrkor i detta band med undantag av Vall, Västerhejde och Stenkumla kyrkas plan, som uppmätts av H. Du Rietz. De schematiska framställningarna av utvecklingsperioderna till samtliga kyrkor ha renritats av Bo Lindwall. Den akvarell, som närmast ligger till grund för färgbilden (mot s. 182) av Jungfru Maria i Mästerby, är utförd av Vivi Widin 1939. Fotograferingen är med angivna undantag utförd av A. Edle. För tolkning av runinskrifter ha vi haft den stora förmånen att få vända oss till Professor Otto von Friesen. För särskilda meddelanden angående kyrkklockor ha vi vänt oss till Teol. Dr Mats Åmark, för dylika angående sandstensskulptur från 1600-talet till Rektor Richard Steffen, som även eljest i egenskap av föreståndare för Arkivdepån i Visby visat stor hjälpsamhet. Registret är utarbetat av fil. kand. Fröken Gertrud Bergman. Till samtliga sålunda i boken medverkande uttala undertecknade sin tacksamhet för intresserat och samvetsgrant arbete.

Stockholm i mars 1942.

SIGURD CURMAN.

JOHNNY ROOSVAL.

F Ö R O R D

Såsom fallet var i det närmast föregående Gotlandsbandet (Gotland, band II, Rute setting) ha vi, för att spara utrymme, vid beskrivningarnas uppställning tillämpat vissa arbetsregler. Vilka dessa regler äro framgår av förordet till band II s. VIII—IX, till vilket vi hänvisa.

Liksom föregående har även detta band åtnjutit betydande ekonomiskt stöd av Wilhelmina von Hallwyls Gotlandsfond, till vars Nämnd vi härmed uttala vår djupt kända tacksamhet.

Angående framställningen av detta band är f. ö. följande att anmärka.

Socknarnas gamla indelning i ting och settingar skall alltjämt utgöra detta landskaps ordning, och vi ha alltjämt förmånen att kunna lämna en geografisk-historisk inledning till varje ting, författad av Professor Nils Lithberg. Den 30 april 1934 dog Nils Lithberg. Det betydde en ofantlig förlust i svensk och särskilt gotländsk kulturforskning. Det är en särskild saknad för verket SVERIGES KYRKOR att icke mera få ty sig till Lithbergs vänliga hjälp och omfattande kunskap. Nu kan icke heller någon sista granskning från författarens sida ske av inledningsmanuskripten, utan de tryckas i det skick de föreligga från författarens hand.

Trots bemödanden att förkorta framställningen har denna volym nått ett nästan dubbelt högre sidoantal än föregående. Det beror på kyrkornas större rikedom i arkitektoniska former och i bevarad inredning. Antalet enheter är ungefär detsamma, men kyrkorna i föreliggande band ha flera rester av äldre byggnader, delvis med stenreliefer; de ha flera muralmålningar, de ha glasmålningar, de ha flera bevarade träskulpturer och medeltida möbler, vilket allt kräver ökad text och flera avbildningar. Det är dock långt ifrån att hithörande föremål blivit publicerade med den fullständighet, som deras mycket stora historiska värde egentligen skulle motivera. Framställningen behåller ett »konsthistoriskt inventariums» knapphet och får icke betraktas som en slutgiltig publikation av varje enskild byggnad eller föremål.

I detta liksom i föregående band har det konsthistoriska seminariet vid Stockholms Högskola medarbetat. Uppsättande av stommar till samtliga beskrivningar utfördes som övningsuppgifter sommaren 1929 och ha därefter slutförts av undertecknad. Excerperingen av kyrkoarkiven för Hejde och Fröjel har utförts av teol. kand. Fru Ingeborg Edle, Amanuens Alfred Edle har författat beskrivningen av Väte kyrka samt bidragit med beskrivning av gravminnen i alla kyrkor. Amanuensen vid Gotlands fornsal fil. kand. Gunnar Svahnström har beskrivit Gnisvärd's hamns kapell. Uppmätningarna till Mästerby, Sanda, Hejde, Atlingbo och